

*Littera
scripta*

Міленка Ергавіч

Іншала, Мадона, іншала...

Miljenko Jergović

Inšallah Madona, inšallah

Zagreb
Durieux
2004

Littera scripta

Міленка Ергавіч

Іншала, Мадона, іншала

Апавяданні

Пераклад з баснійскай

Мінск
Выдавец
Зміцер Колас

2012

УДК 821.163.4-32

ББК 84(4Бос)-44

Е69

Серыя заснаваная ў 2009 годзе

Пераклад з баснійскай мовы Сяргея Шупы

*The publication of this book was supported by
the Allianz Cultural Foundation, Munich,
and the Fund for Central & East European Book Projects, Amsterdam.*

Выданне гэтай кнігі было падтрымана
Культурнай Фундацыяй Альянс, Мюнхен,
і Фондам Цэнтральна- і Ўсходне-Еўрапейскага Кніжнага Праекту.

*The translation of this book was supported by
the Ministry of Culture of the Republic of Croatia.*

Пераклад гэтай кнігі быў падтрыманы
Міністэрствам культуры Харвацкай рэспублікі.

ISBN 978-985-6992-16-5

©Miljenko Jergović, 2004.

©Шупа С., пераклад на беларускую
мову, 2012.

©Афармленне. Выдавец Зміцер Колас,
2012.

ГУРБЭТ¹

Маё імя Мустафа. Я з тых, на каго лепш не глядзець. І калі сярод такіх ёсць найгоршы, дык гэта буду я. Калі ў Тэшні жанчына зацяжарыць, ёй забараняюць праходзіць міма майго дома. Бо калі яна гляне на мяне, кажуць, дзіця будзе брыдкае як ніхто з ягонага роду. Гэткага звычайу трымаюцца і нашы мусульманкі, і іхнія кабеты. А калі я быў малы, сваёй маці да калена, яна звычайна гладзіла мяне па галаве і казала: «Мустафа мой даражэнькі, цябе добры Алах стварыў ад зайздрасці. Стварыў такім, каб толькі ён сам мог глядзець і яму не зрабілася б блага». І яшчэ яна казала, што гэта шчаслівы знак, бо заўсёды Бог хавае ад чалавечага вока найлепшае з таго, што стварыў. Але як можа быць добрым брыдкае, гэтага маці не ўмела растлумачыць. Заўсёды ёсць нешта такое, што ведае ўвесь свет і чаго не ведаюць маці. А калі б ведалі, то чалавечы род спыніўся б. Але ж не мне пра гэта казаць. Лепш далей казаць толькі пра сябе, а не пра іншых. Маё імя Мустафа. Але я на яго не адгукаюся. Калі мне захочацца самога сябе паклікаць, я шапну: Гурбэт. Чужаніца.

І бацька мой быў Мустафа. Калі я нарадзіўся, у яго пыталіся, як будзе звацца малы. Так, як завецца той, хто яго стварыў. Людзі пераглядаліся, маўляў, ці Мустафа зусім здурнеў або заганарыўся праз меру, каб даваць дзіцяці імя Творцы. А бацьку майму Творца не быў і ў галаве, бо думаў ён толькі пра сябе самога. Пакарае цябе за гэта добры Алах,

¹ Гурбэт (*тур./араб.*) — блуканне па чужыне, выгнанне.

казалі яму браты, старая бабка дзіву давалася, а дзед сядзеў у сябе на верхнім паверсе, пакурваў люльку і прапускаў міма сябе ўсё добрае і ўсё ліхое. Гэтак было, калі я нарадзіўся. І тады мяне назвалі Мустафа. І яшчэ ўсе былі шчаслівыя, што майму бацьку не прыйшло ў галаву нешта яшчэ горшае. Бо калі б прыйшло, ён бы гэтак і зрабіў. То былі часы, калі ў Босніі запанавала бядота, а з мясцовымі панамі і сто султанавых візіраў не далі б рады.

Людзі нараджаюцца без твару. Што мужчына, што жанчына — усе аднолькавыя, калі ім шэсць месяцаў. Нават не ведаеш, да каго дзіця падобнае — да бацькі ці да маці. Але ў год ужо можна нешта пабачыць. І калі мой бацька пабачыў тое нешта, дык склаў рукі, як складаюць хрысціяне, калі стануць перад царквой, і не сказаў нічога. Толькі ягоны позірк, калі ён ішоў па вуліцы, цяпер быў апушчаны долу. Ён ужо не глядзеў, як раней, у неба, не зважаючы нават, што ў яго пад нагамі, а толькі часам узнімаў вочы да дахаў найбольшых дамоў. Як мінаў час і па мне ўсё больш было відаць, які я ёсць, вочы ягоныя апускаліся ўсё ніжэй, пакуль не спыняліся на шчыліне паміж камянямі ў бруку. Мустафа-бэг¹, клікалі яго з крамы, як расце нашчадак? А калі ён азіраўся, каб паглядзець, хто з яго здзекуецца, дык нікога відаць не было. Ці той, хто пытаўся пра мяне, паспяваў схавацца, ці мой бацька чуў галасы, якіх не было.

Мне было сем гадоў, калі ён пайшоў з дому. Ніякі я не бэг, не мой гэта маёнтак, не мая жонка і не маё дзіця. Няма ў мяне ні родных, ні сваякоў. Каля рэчкі, далёка за горадам, з вербалозу ён склаў сабе лагво. Хадзіў па сёлах ад дома да дома і прасіў міласціну. Маці раз-пораз хадзіла па яго, казалі, каб вярнуўся, маліла яго ўсім на свеце, але ён не хацеў. Яна сказала яму: вярніся, а сына як не схочаш, дык і не будзеш бачыць. А ён казаў, што няма ў яго сына і што скончыць у пекле кожны бацька, які не хоча бачыць сваё дзіця. І так яна

¹ Бэг — шляхецкі тытул у Асманскай імперыі, ветлівы зварот да заможнага і паважанага чалавека.

адыходзіла плачучы, але пасля вярталася зноў. І ўсё пачыналася спачатку. Яна кахала яго так, як жонка кахае свайго мужа, ніколі не жадаючы яму зла і праклінаючы не яго, калі надыдзе найгоршае, а свайго роднага бацьку, які знайшоў ёй гэткага мужа. Калі восень ператваралася ў зіму або калі пачыналася летняя спёка, што высушвала ўсе крыніцы так, што не было адкуль вады напіцца, мая маці Сэна ішла па бацьку, каб вярнуць яго дахаты. Аднойчы яна сказала яму: ды зусім ён не такі, як ты думаеш, — дзіця, як і ўсе іншыя. А ён толькі паглядзеў на яе, гэтак тужліва, як сабака глядзіць на адарваную нагу, якая засталася ў пастцы на лісаў, і нічога не сказаў. Не сказаў нават, што не мае сына і што скончыць у пекле кожны бацька, які адвернецца ад свайго дзіцяці.

Было тое на свята Аліджун¹, калі майго бацьку двое прынеслі дахаты і паклалі на падлогу галавою на ўсход. Мне было дванаццаць гадоў, і я сеў каля яго. Ён ляжаў спакойна, пальцы на левай руцэ ў яго былі сагнутыя і здранцвелыя, як у сокала перад тым, як ён схопіць зайца. Я спрабаваў іх выпрастаць, але лягчэй было б зламаць дубовую калоду, чым разагнуць нябожчыку пальцы. Я падумаў — як жа мой тата пойдзе ў труну з такой рукою, як нечыя міласэрныя рукі спускаць яго ў яму, як ён перад Богам пакажацца з рукою, якая некаму пагражае.

Пасля мяне адсунулі ўбок. Нябожчыка трэба было падрыхтаваць да пахавання. Пакуль з яго скідалі лахманы, з доўгіх калматых валасоў і з барады павылазіла гнюсота. Чорныя вошы, а былі іх дзесяткі, бегалі па драўлянай падлозе. Яны не ведалі, куды падзецца, выгнанцы сярод чужых людзей. Народжаныя ў ягоных валасах і барадзе, тыя вошы, і вошы, з чых як яны вывеліся, і яшчэ старэйшыя — былі адзінымі жывымі стварэннямі, якія са смерцю майго бацькі Мустафы нешта страцілі. А забіў яго я, бо я такі, які я ёсць, меншы за тых вошай.

¹ Аліджун — мусульманскае свята, дзень Алі, 2 жніўня, супадае з хрысціянскім Ілём.

Мяне завуць Мустафа, але ад часу, як пахавалі бацьку, я — Гурбэт. Чужаніца. З дома я больш не выходжу, каб не сурочыць нечае дзіця, калі яно на мяне паглядзіць, і стаю ля акна, а людзі хай самі пільнуюцца і не пускаюць сваіх дзяцей у Гурбэтаў завулак.

Калі мне надакучыць глядзець на людзей, якія не праходзяць, я іду ў сад за домам і чакаю, дзе якая ружа пачне цвісці. Я саджу іх сваімі рукамі, па дзве-тры кожны год. У мяне ўсякая прымаецца, а ў іншых не, і таму мая маці Сэна заўсёды хвалілася перад суседкамі. Яны не верылі, а калі першы раз прыйшлі ў сад, у іх проста вочы загарэліся. Дзве сотні чырвоных ружаў, быццам нехта полымем заліў брук і яно палае, пакуль не падзьме вецер і не расцярушыць пялёсткі па ўсім мястэчку. Тады кажучь: вось і восень настала, параздзімала Гурбэту ружы. Маткам гэта знак, што могуць пачынаць плесці дзецям швэдары на зіму. Вось і ад мяне нейкая карысць.

У канцы саду ёсць крыніца жывой вады, якая не перасыхае і ў найгоршыя засухі. Калі дзед майго дзеда Сэлім-бэг Пашаліч будаваў дом, яму казалі, каб не забудоўваў крыніцу, бо гэта грэх. А ён ім сказаў, што гэта ягоная вада, дык у ягоным садзе і застанецца, а як некалі ў мястэчку запануе такая смага, што вады не будзе ў ніводнай, апроч як у ягонай, крыніцы, дык тады гэта будзе знак, што не ягоная была праўда і што вада належыць усім і Богу. Тады ўсе будуць піць з гэтай крыніцы, а ён будзе гарэць у пекле, бо ўзяў тое, што яму не належыць. Такой засухі так ніколі і не было, а ці трапіў Сэлім у пекла — не мне гадаць.

Але ад той вады Гурбэтавы ружы такія румяныя і ад той вады ўвосень пялёсткамі румяннца ўвесь Тэшань. Бог даў мне твар, на які іншыя не могуць глядзець, але даў мне ваду, якой у іх няма. Таму я заўсёды кажу, што мая страта не большая за мой набытак. Чуючы гэтакія мае словы, маці звычайна кажа, што варта мне толькі стаць на дыбачкі, і мая галава ўжо будзе ў раі. Не ведаю, што яна гэтым хоча сказаць, ці яна ўжо недзе гэта чула, можа гэтак казалі ўжо стагоддзямі,

а толькі я не ведаў, але ўсё адно мне бывае прыемна. Пекла яна не згадвае ніколі.

Дзесяць дзён таму памёр наш сусед Мэнсур Абаза. Не дажыў ён і да пяцідзесяці, а колькі я яго ведаў, цэлымі днямі ён толькі і сядзеў на сваім зэдліку, схіліўшыся над саганом, што стаяў у яго паміж нагамі. Быў ён бедны, а напраўляў посуд яшчэ горшым беднякам, чым сам. Столькі працаваў, што нікому не паспяваў паглядзець у вочы. Кажуць, толькі калі ён памёр, усе пабачылі, які быў колер яго вачэй. Мы з ім былі сябры. Перабягу я звычайна праз завулак да ягонай крамкі, і ён заўсёды мяне ласкава сустрэне. Тое, што ён не глядзеў мне ў твар, мяне не хвалявала. Мэнсур Абаза нікому не глядзеў у твар.

Па ім засталася нерухомая жонка. Яе спаралізавала падчас родаў, і ад той пары яна не адчувала ні рук, ні ног. Гэтак мінула дваццаць з нечым гадоў. Ён яе пераварочваў і пераадзяваў, карміў і паіў, каб толькі Зумра не мусіла гэтага рабіць. А Зумру я ў жыцці і не бачыў, аж да аднаго дня. І яна мяне ніколі не бачыла. Такая была дамова паміж мною і ейным бацькам. Не памятаю, калі мы гэтак дамовіліся, але ведаю, што ў той дамове мы не прамовілі ніводнага слова. Мне было паабяцана, што Зумра ніколі не спусціцца ў крамку, пакуль я буду там, і ніколі не пройдзе каля майго акна, калі я ў ім буду стаяць. Яна звычайна хадзіла па ваду кожную раніцу а восьмай гадзіне, а я выходзіў да акна на пятнаццаць хвілін пазней і заставаўся там роўна пятнаццаць хвілін, бо праз дваццаць Зумра вярталася дадому. І так яно было аж да аднаго дня.

Пасля Мэнсуравага пахавання яна прыйшла да маёй маці і сказала: тата ад нас пайшоў, хай злітуецца з яго Алах, а мы дзве засталіся самі і не ведаем, што далей рабіць і з чаго жыць. Міласціну прасіць грэх, ды мы яе і не прынялі б. Але ёсць нешта, што як бы і не міласціна, але нам моцна дапамагло б. Далёка мне цяпер, цёця Сэна, хадзіць да крыніцы, калі таты больш няма... Сказала гэтак і расплакалася. Маці яе сучышала, казала, што каля нас яны з голаду не памруць, што

хай возьме пару дукатаў і не прымае іх за міласціну, а толькі так нам зробіць паслугу, бо гарэць нам у пекле, калі нашыя блізкія суседзі побач з такім багаццем будуць галадаць.

Я слухаў з-за дзвярэй і ведаў, што нешта тут нядобра, бо маці згадала пекла. Першы раз у яе зляцела з вуснаў гэтае слова. А хто яго ў гэтым доме вымавіць, той праз сваю слабасць або пыхлівасць накліча вялікае няшчасце. Або заганарыцца праз меру, як нябожчык бацька Мустафа, і тады ўпадзе так нізка, што ніжэй няма куды. Але не таму мая Сэна згадала пра пекла. Проста яна была гатовая запрапанаваць усё, апроч таго, што не магла даць. Ваду з нашай крыніцы. Калі яна забярэ ў Гурбэта ваду, што ў яго застанеца ад жыцця?

Зумра пайшла, не атрымаўшы таго, аб чым прасіла, і не прыняўшы таго, што ёй давалі. А я маўчаў і рабіў выгляд, што нічога не чуў. Чакаў, пакуль маці сама мне скажа. Але так я мог чакаць да сканчэння свету, а яна маўчала б і насіла б свой грэх з сабою. Тады я сказаў, каб яна не хвалявалася, я дам тое, чаго не магла даць яна. Хай Зумра ходзіць да маёй крыніцы па ваду. І ружам ад гэтага нічога не станеца, і ў мяне карона з галавы не ўпадзе, калі я штодня па паўгадзіны буду ад іх далей.

Тут бы ўсё шчасліва і скончылася, калі б я застаўся там, дзе мне месца. І калі б я думаў, што абяцанні паміж двума людзьмі застануцца дзейнымі і пасля таго, як адзін з іх пераселіцца ў іншы свет. А я абяцаў нябожчыку Мэнсуру Абазу і ён абяцаў мне, што ні Зумра мяне, ні яе ніколі не пабачу. Кажуць, што такой прыгажуні ў Тэшні ніколі не было, хай яна й сто разоў будзе дачкою катляра. Але што ёй з таго, калі яна носіць у сабе знак маці, якая знерухомела, калі яе нарадзіла. Гэтага баіцца кожны, хто б да яе ні заляцаўся, хоць аб такіх знаках у Каране нічога не напісана і хоць у мястэчку поўна хлапцоў, якім да Кнігі не больш справы, чым да леташняга снегу. Калі яе родная маці засталася нерухомая, як толькі прынесла яе на свет, дык што станеца з тым, хто Зумру пацалуе? Але ўсё гэта было не важна для абяцанняў, якія мы з нябожчыкам Мэнсурам адзін адна-

му далі. Ён ведаў, што я не хачу пакутаваць ад Зумрынай прыгажосці, а я ведаў, што ён не хоча, каб Зумра мерала сваё няшчасце з маім.

Таму мы з ёй ніколі не бачылі адно аднаго. І так бы яно й было, калі б не ўмяшаліся ружы.

Першы раз, калі Зумра мелася прыйсці па ваду, мне карцела даведацца, што яна пра іх скажа і ці захоча нейкую з іх панюхаць. Я ўявіў сабе, як яна ідзе ад адной да другой, як бярэ іх у далоні, дзівіцца ім і нюхае. І так з кожнай з двухсот ружаў. Але я не зазірнуў у сад.

І таму ў тую самую ноч я прысніў Зумру сярод маіх кветак. Я ясна яе бачыў. Яна была такая прыгожая, як пра яе казалі, яна гуляла паміж ружаў са збаном на галаве, пакуль збан не ператварыўся ў... Але лепш мне пра гэта не казаць, бо як толькі чалавек нешта скажа пра свае сны, хоць бы й самому сабе, адразу ператворыцца ў дурня. У снах свет не такі, як на яве, але гэтаму было б лёгка даць рады. Цяжка тое, што ў снах і Мустафа ўжо больш не быў Гурбэтам.

Наступнай раніцай я ведаў, калі Зумра спусціцца ў мой сад. Я бачыў, як яна перад люстэркам навязвае хустку. Я бачыў, як яна абувае чаравікі, ідзе ў матчын пакой і кажа, што хутка вернецца. Кажу, што бачыў яе, а сам нічога не бачыў. І лепш бы так яно й засталася. Я сеў на лаве, склаўшы ногі пад сябе, паклаў на калені Кнігу, зладзіў усё так, каб не хацелася ўставаць. Калі я так сяджу з Кнігай, дык заўсёды клічу маці, каб прынесла вады, калі мне захочацца піць. Але калі, водзячы пальцам па старонцы справа налева за словамі Прарока, я пабачыў, як Зумра спускаецца ў сад, я груба, нібы кавальскі мех, загарнуў Кнігу, саскочыў з лавы і падбег да акна.

Калі вока гэта мора, дык я зірнуў толькі адной кропляй. Але і той кроплі было зашмат. Зумра плыла паміж ружамі, іх бутоны схіляліся да яе, але яна ні бокам не краналася ніводнай. Як вецер нахіляў кветкі, гэтак яна ад іх і ўцякала. Не хутчэй і не спрытней. Каб толькі не параніць іх пялёсткі. Ці то дзеля іх прыгажосці, ці то дзеля таго, каб я не забараніў

ёй прыходзіць да маёй крыніцы — гэтага я так ніколі й не даведаюся. А мне хацелася б, каб дзеля таго другога, тады мяне браў бы меншы страх.

Маё імя Мустафа. Я з тых, на каго лепш не глядзець. Калі мне захочацца самога сябе паклікаць, я вымаўлю: Гурбэт. Чужаніца. Пад гэтым імем мяне ведаюць тыя, хто ніколі мяне не бачыў. Гэтае імя было маім гонарам. Не панскім, не Богам дадзеным, не створаным з чужых страхай. Я быў Гурбэт, і ад гэтага мне не было цяжка. Аж да таго дня, калі я толькі адной кропляй вока зазірнуў у сад, дзе да крыніцы спускалася Зумра. Пасля таго я за ёй праліў абодва мае моры, і Гурбэт — больш не маё імя, а імя майго няшчасця. А гэта, праўду сказаўшы, тое самае.

Гляджу я на яе і цяпер, як яна спускаецца да крыніцы, і маю міласэрнага Бога, каб яна азірнулася і паглядзела на мяне. Мне не важна, што яна пабачыць, бо не можа быць, каб яна не ўбачыла тое, як я на яе гляджу, а не мяне такога, якім я ёсць для ўсіх іншых людзей. Я маю Бога, каб яна азірнулася і тым самым учыніла грэх. А маліць Бога за чужы грэх, вядома, горш за ўсе грахі. Горш за тое, калі бацька не хоча глядзець на сваё дзіця. Я ведаю, што гэта так, але не магу іначай.

Я стаю ля акна і шапчу: Зумра мая! А яна ідзе сярод ружай, і я ведаю, што яна ніколі не азірнецца. І хоць бы я яе голасна паклікаў, хоць бы заспяваў, яна ўсё адно спусціцца да крыніцы і не паглядзіць на мяне.

Маё імя Мустафа, Чужаніца я ў тым месцы, у якім нарадзіўся. Я саджу ружы, а калі па мястэчку разляцяцца іхнія пялёсткі, маткі будуць плесці дзецям швэдары на зіму. Па гэтым бы мяне памятаў свет, калі б я не заганарыўся і не захацеў паглядзець, ці падабаюцца Зумры мае ружы. Цяпер я маю Бога, каб Ён растаптаў тыя словы, якія засталіся непрамоўленыя паміж мною і ейным нябожчыкам бацькам. І ведаю, што не растопча і што я гэтак і буду стаяць, пакуль не высахне крыніца ў маім садзе або пакуль у доме нябожчыка Мэнсура Абазы не скончыцца патрэба ў вадзе, каб наталіць смагу.

ЙЫЛДУЗ¹

Арабы, кажущь, прыдумалі астраномію, але чаму ж тады яны не апісалі такую важную нябесную з'яву, ад якой Месяц робіцца ўтрая большы, калі жаўнер баіцца? Гэтае пытанне безліч разоў задаваў сабе Абдурахман Шышка, калі адзін, пасярод ночы і ўкраінскага пустаполля, нудзіўся ў дубовым гайку, калі гаем можна назваць сем дрэваў і сярод іх адзін куст ляхчыны, і набіраўся сілы, каб перабегчы нейкіх пяцьсот метраў да другога такога самага, толькі трошкі гусцейшага дубовага гайка. Ногі вытрымалі б, у іх яшчэ заставалася крыху сілы, хоць ён ужо трэці дзень нічога не еў, але яму здавалася, што сэрца разарвецца ў яго ў грудзях, калі ён выбежыць у чыстае поле. Рускія маглі наваліцца з любога боку, лютыя і шалёныя, прагныя помсты за тое, што нашы рабілі ад таго часу, як чатыры месяцы перад тым перайшлі межы царства. Не дай божа ведаць пра ўсё тое зло, на якое ў нас паднялася рука, але тое, што мы спалілі больш за сотню сёлаў і разбурылі чатыры гарады, што залівалі расплаўлены свінец у глоткі людзям, знойдзеным у зямлянках, што адразалі жанчынам грудзі і пускалі іх бегаць навокал, пакуль яны не сцякуць крывёю, а мы пры гэтым трымаліся за жываты ад смеху, што падпальвалі ма-нахам бароды і прымушалі іх піць сваю мачу, і што ўсё гэта мы рабілі найперш ад страху, а апрача гэтага, рабілі і такое, пра што не толькі нікому нельга сказаць, але й самому сабе

¹ Йылдуз (тур.) — зорка.

прызнацца, усё гэта Абдурахман Шышка сам перад сабой не мог адпрэчыць, хоць сваёй рукою нікога не забіў і нікому не падпаліў хату. Не таму, што быў лепшы за іншых, а таму, што ведаў, што ваеннае шчасце аднойчы павернецца другім бокам і што рускай зямлі няма краю.

Пасля першай бітвы, у якой мы менш як за паўгадзіны пасеклі п'яную казацкую роту, а пасля скрозь смех гаварылі, што нам смурод гарэлкі ад пасечаных сапсаваў абдэст¹, мы чатыры месяцы не бачылі варожага войска. Сэліму-пашу² гэта не падабалася, і таму ён запавольваў наш паход, часам мы стаялі па тры ночы на адным месцы, а ён усё казаў, што гэта нядобра і што за мацнейшага ворага, удвая большага колькасцю і зброяй, горшы толькі той вораг, якога зусім няма. Калі няма людзей, якія ваююць, тады супраць цябе пачынаюць ваяваць дрэвы, а калі не будзе і дрэваў, тады кожны каласок збожжа становіцца ваеўніком варожага войска. А ва Ўкраіне збожжа заўсёды было ўдосталь.

Неяк аднойчы мы пачалі з-за спіны смяцца з састарэлага Сэліма-пашы. Найбольшы герой у гісторыі царства, які са сваім войскам дайшоў да Шама³ і Багдада, перад якім дрыжалі Вена і Пэшт, які не прайграваў, нават калі слабела падтрымка з усіх трох бакоў, а такое здаралася ўсё часцей ад часу, калі малады султан вырашыў без бацькавага розуму дасягнуць ягонай славы, той Сэлім-паша цяпер бываў усё больш пахмурны і маўклівы, чым далей заходзілі мы ўглыб рускай зямлі. Здавалася, што ў яго з кожным крокам застаецца ўсё менш паветра ў грудзях і сілы ў целе, і таму ён замыкаецца ў сабе і знікае, як лядзяш, што вісіць пад страхой і раста і перш, чым растане зусім, адломіцца і паляціць да зямлі.

Мы не ведалі, што з ім, мы палілі і забівалі, плавілі свінец

¹ Абдэст — рытуальнае абмыванне перад малітвай.

² Паша — вышэйшы вайсковы і цывільны тытул у Асманскай імперыі.

³ Шам — Сірыя.

у катлах для ежы і труцілі душу, а ён тым часам стаяў убаку і маўчаў. Ён не казаў нам, добра мы робім ці дрэнна. Пасля я думаў, што ён мусіў пра гэта нам сказаць, напэўна, і Абду-рахману Шышку гэта прыходзіла на думку, калі ён нудзіўся ў тым гайку, яго зненавідзелі б, як сабаку, тыя, хто перажыве Ўкраіну, але калі пройдуць гады і наблізіцца той дзень, калі ён з волі Божай пойдзе з гэтага свету, прыйдзе прымірэнне з ценом Сэліма-пашы. Тое, што ён мог нам сказаць, нашы вушы ўсё роўна не пачулі б, і не даўмеліся б мы сваім дробным розумам, чаму было неразумна таптаць рускую зямлю хутчэй, чым на гэта быў ваенны звык.

Вось што казаў бы нам Сэлім-паша, калі б мы маглі яму паверыць: стары ваяр, атожылак багатага ізмёрскага роду, не раз выклікаў гнеў тых, што ў Стамбуле грэлі азадкі на цёплых падушках і раілі старому султану, у які бок павярнуць войска. А было гэта ў тыя часы, калі ў нейкі бок яшчэ можна было пайсці, бо царства было на вяршыні моцы, хоць і прадчуваўся ўжо пачатак яго заняпаду, а таму вярта было ўхапіць чужых земляў, пакуль яшчэ заставалася такая магчымасць. Сэлім-паша быў над меру запальчывы, раз'юшваўся, калі з яго пасмейваліся, пацягваючы дым, разбіваў кальяны, таптаў падушкі, хапаў вяльможаў за бароды, углядаўся ім у твары, а султанава імя вымаўляў так, нібы гаворка йшла пра апошняга лясчанага эфіёпскага раба, без пашаны ў тоне і ў словах.

Чуткі пра Сэлімаву славу і адвагу, пра недасяжнае ваярскае ўмельства і веданне прыродных і людскіх сілаў, якія дапамагаюць перамагчы ў вайне, дайшлі да старога султана амаль адначасна са сведчаннямі аб Сэлімавай неслухмянасці і пыхлівасці ды нечуванай адсутнасці пашаны да вышэйшага начальства і да сімвалаў царства. Чакалася, што Сэліма-пашу вышлюць у выгнанне, хоць бы на два-тры гады, пакуль ён не астудзіць галаву. Але султан гэтага не зрабіў. Бо не хацеў адмовіцца ад ваяра ў поўнай моцы, найлепшага з усіх, што меў, ці таму, што знаходзіў нейкае дзіўнае задавальненне ў Сэлімавых паводзінах і ягонай пагардзе да тых, што сул-

танам заўсёды найбольш дагаджаюць — пра гэта мы ніколі не даведаемся. Але пасля таго, як аднойчы запярэчыў і яму, і пасля таго, як султан паклікаў варту, каб вывела нахабніка з ягоных пакояў, усе былі ўпэўненыя, што Сэлімавы дні злічаныя і што смяротная кара — гэта толькі пытанне часу. І зноў нічога! Замест таго, каб яго загубіць, султан даручыў Сэліму-пашу весці войска на вайну, якая, на ягоную думку, не магла быць выйграная. З вялікімі стратамі, што ў людзях, што ў конях, што ў царскай казне, Сэлім выйшаў пераможцам у вайне, дзе ён сам не верыў у перамогу. Ён быў прыняты ў Стамбуле з найвялікшай пашанай і захапленнем, так што ўсе ўжо думалі, што мудры султан такім чынам купіў спакой ягонай душы. Нішто так не падкупіць і самага непакіснага чалавека, як вялікая і непаўторная слава, пра якую памятаюць да сканчэння свету і аб якой пішуць кнігі. Але не Сэліма-пашу. Ён застаўся такі, які быў. Загадкай у валадарстве халоднага і жорсткага султана, які нібы жартам сек галовы, як толькі яму здавалася, што ногі пад тымі галавамі ходзяць без належнай дрыготкі ў каленях.

Калі стары султан нарэшце выпусціў душу і на пасад сеў ягоны легкадумны сын, Сэліму-пашу было ўжо за семдзесят. З гадамі ён зусім не змяніўся, ні розумам, ні сілай. Дужы, як бык, хадзіў ён па Стамбуле, а за ім хадзіла легенда, што зламалася б тая дзіда, якой яго паспрабавалі б прабіць, а жылы на яго шыі, кожная таўсцейшая за камель маладой таполі, спынілі б і найвастрэйшую шаблю, калі б хто захацеў яго засячы. Адзіны, хто можа загубіць Сэліма-пашу, гэта ён сам, калі малады султан пашле яму грамату з смяротным прысудам. Толькі ён мае дастаткова сілы зацягнуць шаўковую хусту вакол шыі так, каб самому сабе выпусціць дух.

Дый ці зробіць яшчэ тое малады султан, ці пашле Сэліму-пашу страшную грамату, перш чым той першы раз яму запярэчыць? Казалі, што ён не настолькі разумны, каб гэта зрабіць. Сам не ведае што ў яго ў галаве, шапталіся людзі, памятаючы слаўныя дні і ўжо з жалем прыгадваючы змрочнага сатрапа, якому ніхто не наважваўся і ў вочы па-

глядзець. І сапраўды, малады султан без супыну смяяўся, ляпаў сваіх дараднікаў па плячы як нейкіх таварышаў за картамі. Ён гуляў па двары ў атачэнні адных прыгажуняў, распусціўшы гарэм або ператварыўшы ў гарэм усю Высокую порту¹, а яшчэ казалі, што не грэбаваў ён і мужчынамі. Прыслугоўвалі яму паўголыя рабы, пераважна суданскія мурыны, чые целы былі намазаныя міндальным алеем, і кожны іх мускул, даруй мне Божа, уздымаўся як грудзі гарэмскіх дзяўчат і затуманьваў розум усім, хто на нешта такое не быў звыклы. Хто ведае, дзе малады султан усяму гэтаму навучыўся і з якой казкі з'явіўся на гэты свет. Бацька пасылаў яго паўсюль, у Дамаск і Ерусалім па навуку, пасля ў Вену і Рым на перамовы, і хто ведае, да якіх звычаяў ён там прывучыўся.

Апрача таго, што ў першыя месяцы валадарання ён выявіў надзвычайную трываласць у гулянках і распусным жыцці, так што яму цэлая чарада танцорак, адмыслова прывезеных з Бэйрута, танцавала безупынна па тры ночы і чатыры дні, і што ён наняў у Вене аркестр, які граў нейкую новую музыку, ад якой усе, апроч яго, засыналі і снілі бязбожныя сны, малады султан спланаваў некалькі ваенных паходаў, з якіх самы вялікі і разам з тым самы вар'яцкі быў той паход на Расею. Трэба было здабыць Кіеў, дайсці да Масквы і стаць на вяршыні Каўказу, і так назаўсёды адсунуць усходні крыж ад брамаў ісламу і распачаць эпоху доўгага міру. Гэты ягоны план не быў бяздумны, але ўсе былі агаломшаныя, калі султан абвясціў, як ён думае яго ажыццявіць. Ён пашле свайго слаўнага ваяводу з жаўнерствам, складзеным з рознага зброду, пазбіранага з памежных земляў царства, з агаў² і бэяў, якія ўбіліся ў распуству і збяднелі і цяпер меліся давесці сваю годнасць, з нядаўніх патурчэнцаў і з тых, каму было адмененае смяротнае пакаранне, з ёлупняў, якія

¹ Высокая Порта — рэзідэнцыя султана, сядзіба асманскага ўраду або наагул Асманская Імперыя.

² Ага — малодшы вайсковы і цывільны тытул у Асманскай імперыі.

ганарыліся, што ў іх родзе ваеннае ўмельства перадаецца з пакалення ў пакаленне, урэшце, нават з баснійцаў — гэтыя заўсёды былі дастаткова дурныя і цвердалобыя, каб совацца ў агонь, падкладаць галаву пад колы, калі воз загрузне ў балоце, і выстаўляцца перад светам, нават калі на іх ніхто не глядзіць.

Шэсць месяцаў збіралася тое жаўнерства, і Сэлім-паша без пярэчанняў і развітанняў стаў на чале гэтай арды і пайшоў здабываць Расею. Ужо тады ён ведаў, што не дойдзе ні да Кіева, ні да Масквы, што не пабачыць Карпатаў, бо гэта й не было сапраўднай мэтай першай вайны маладога султана. Сэлім-паша быў асуджаны на паразу, растаптанне і ганьбу ў глыбокай і змрочнай рускай зямлі, на тое, каб назаўсёды з народнай і палацавай гаворкі знікла ягоная ваярская легенда. Дзесяць тысячаў чалавек, якія заплаціць галавамі за ажыццяўленне гэтай ідэі, гэта не такая ўжо й вялікая цана. Малады султан задумаў вычысціць увесь людскі бруд, які за ўладараннем ягонага бацькі набіраўся па завуголлях імперыі.

Ці рускія пра гэта нешта ведалі і ці, можа, з Стамбулу праз шпегаў была пушчана чутка пра аблуднасць захопніцкіх намераў, пра гэта нічога не ведама, але можна падазраваць, што было менавіта так. Бо дзеля чаго б яны нам дазволілі растаптаць палову Ёўкраіны, зарэзаць і спаліць усё нядужае, што стрэлася нам на шляху, каб пасля дачакацца нас сярод балот каля шырокай, як мора, ракі і за нейкія чатыры дні ператварыць магутную турэцкую арду ў ахоплены распаччу статак баязліўцаў, якія не ведаюць, у які бок уцякаць?

Ніхто не ведае месца, дзе загінуў слаўны Сэлім-паша. Але імя ягонае перастала быць слаўным яшчэ да таго, як жменька ацалелых і звар'яцелых баснійцаў вярнулася дадому. Калі іх нарэшце пазналі родныя і блізкія, пра Сэліма-пашу ўжо ніхто, у Стамбуле або па-за ім, не памятаў. Малады султан ажыццявіў свае намеры і запомніўся людзям не захопленымі землямі, не добрым кіраваннем, а тым, што ад яго часоў у Стамбуле пачалі слухаць венскую музыку.

Ягонае імя будзе прыгадвацца і ў самай таемнай з усіх палававых легендаў, якая пераказвалася позіркамі, бо была запісаная ў воку, якое бачыла ўсё.

Паводле той легенды, быў пры двары хлопчык, якога звалі Шуайб. Ён быў узяты ў адным нубійскім племені, дзе мужчыны славіліся высокім ростам, вузкімі бакамі і спеўным дарам. Душнымі летнімі начамі Шуайб вялікім кітайскім веерам студзіў паветра над султанавым узгалоўем, а ўдзень прыслугоўваў гасцям, паслам з хрысціянскага свету, шпегам усіх гатункаў і пасланцам, якія пераказвалі султану пасланні, якія не маглі быць запісаныя на паперы. Калі некага трэба было атруціць, а было нямала тых, хто зашмат ведаў і каго ні султан, ні той, хто іх султану пасылаў, не хацеў бы бачыць сярод жывых, тады Шуайб прыносіў ім атручаную ежу. Ён меў такія ясныя вочы і лагодную ўсмішку, што й самая асцярожная ахвяра нічога б не западозрыла. Невядома, колькі ён іх атруціў, як невядома, і колькі было тых, што глядзелі на яго з захапленнем і былі б радыя прыняць атруту з Шуайбавых рук. Легенда далей кажа, што калі яму споўнілася пятнаццаць, султан збіраўся адпусціць яго з двара і паслаць на высокую службу. Ён ужо вырас з сваіх абавязкаў, і настаў час замяніць яго іншым, зноў з племені вузкабокіх, каб ён ніколі не сутыкнуўся з людзьмі, якім прыслугоўваў. Пачуўшы пра султанавы намеры, Шуайб упаў перад ім ніцма, плакаў і маліў, каб светлы гаспадар хутчэй засек яго сваёй рукою, але толькі не праганяў ад сябе. Ці гэта завецца любоўю ці нечым іншым, нам не вядома, як не вядома і тое, ці даў султан Шуайбу нейкую прычыну, каб так аслепа яго сэрца, але, як кажа легенда, султан сказаў хлопцу, што ёсць толькі адно месца пры двары, якое султанавай міласцю можа быць яму прыдзелена. Калі ён пагодзіцца, дык будзе бачыць султана амаль кожны дзень, да канца жыцця. А калі не пагодзіцца, што было б, вядома, значна больш разважліва, дык не пабачыць яго больш ніколі. Ён можа быць рабом, вартаўніком гарэму і слугою, але ў такім разе яго найперш мусяць вылегчаць. Султан вельмі здзівіўся Шуайбаву вы-

бару, але загадаў найлепшым лекарам стамбульскім, каб як мага менш балюча пазбавілі закаханага маладзёна яго мужчынскай моцы. І так Шуайб назаўсёды застаўся побач з тым, каго так любіў.

Магчыма, легенда гэтая непраўдзівая, але нават і так яна як найлепш апісвае вобраз чалавека, які, каб знішчыць Сэліма-пашу, распачаў аблудную вайну і ахвяраваў у ёй жыццём дзесяці тысячаў баснійцаў і да іх падобных. Сярод якіх быў і я, а таксама Абдурахман Шышка, які сярод залітай месячным святлом ночы ўсё яшчэ спрабуе знайсці ў сабе адвагу і перабегчы з аднаго дубовага гайку ў другі.

У той момант, калі ён ужо амаль наважыўся і толькі што не выскачыў і не пабег, у момант, калі бязмежны страх нарастаў яшчэ болей, а сэрца закалацілася тупатам дзікіх арабскіх коней, нешта шарганула ў кусце ляшчыны. І адразу за гэтым пачулася доўгае шшшшшшшшшшш, якое ніхто ў Божым свеце не можа вымавіць, апроча чалавека. Хай Бог бароніць! крыкнуў Шышка і выхапіў шаблю. Калі адкажа — значыць наш, а калі не — тады гэта прывід. Адказу не было, і Шышка накінуўся на куст, ён дзіка ўзвыў і замахавў шабляй. Біў доўга, не гледзячы, сціскаючы заплюшчаныя вочы і спадзеючыся, што зараз усё знікне і ён абудзіцца ў сябе дома, біў і біў, нічога, апроч сябе самога, не чуючы і не адчуваючы.

Калі ж урэшце супакоіўся і расплюшчыў вочы, то ўбачыў крываваю шаблю, і кроў, што была па ўсёй кашулі, ён адчуў яе і на языку, калі аблізаў вусны. Каб не бачыць, каго забіў, Абдурахман Шышка кінуўся ў чыстае поле. Праз пяць хвілін ён ужо быў у другім гаёчку, а тады пабег далей, уцякаючы ад нечага, што здавалася яму страшнейшым за найгоршы страх. Але гэтае нешта быў нават не страх, а думка, што ён забіў, а не ведае каго. Каб ён меў розум, ён напэўна б зазірнуў у куст, але цяпер, уяўляючы, каго ў сваім шаленстве мог пасячы, ён быў ужо далёка і яму заставалася толькі зноў і зноў перабіраць у думках гэты страшны спіс. Можна, ён забіў чалавека, які ўжо колькі дзён хаваўся ў гэтым ля-

сочку і не меў іншых намераў, апроч як уратаваць сваю галаву. Той чалавек глядзеў на яго з кустоў і, пакуль Шышка стаяў спінай, мог бы выскачыць і яго задушыць. І той чалавек ведаў, чаму гэтага не зрабіў. А можа, ён забіў дзіця, сірату, у якога яны раней загубілі бацьку й маці. Або забіў жанчыну. Або жанчыну з дзіцем на грудзях. Можа яно заплакала, і маці вымавіла тое шшшшшшш, як зрабіла б любая іншая маці на гэтым свеце, а ён іх тады засек.

Найгоршае было, што Абдурахман Шышка забіў і таго чалавека, які не хацеў яго забіваць, і дваіх дзяцей, хлопчыка і дзяўчынку, і жанчыну, і маці з немаўляткам, і ўсіх, пра каго нават не думаў. Толькі таму, што не зазірнуў у куст ляшчыны.

Было позняе лета, калі ён вярнуўся дадому. Вайна, на якую яго пасылаі, была даўно прайграная і забытая, а Сараева — як Сараева — драмала ў даліне. Гаспадары жмурыліся на сонцы перад сваімі крамкамі, вестуны білі ў бубны-таламбасы, насільшчыкі лаяліся, дзятва лётала наўкола, а Лацінлук, стары каталіцкі квартал, пасміхаўся. Ён стаяў пасярод Атмэйдана¹ і не ведаў, куды падацца. Яму здавалася, што ён — самы няшчасны чалавек на свеце. Ён шкадаваў, што застаўся жывы, і са страхам думаў, якая кара напаткае яго, калі ён развітаецца з жыццём. Спаміж двух светаў — гэтага, часовага, і таго, вечнага, — ён выбіраў як спаміж двух жахаў і двух пеклаў. Тое, што адзін свет горшы, не дае чалавеку ні ўцехі, ні жадання жыць у другім, які для яго менш страшны.

Калі б ён ведаў пра мяне і пра маю долю, яму было б лягчэй у той дзень на Атмэйдане. Але пра такія рэчы нельга ведаць, і наракаць на гэта не варта.

Ужо назаўтра яму пашчасціла. Ён праходзіў міма дома Кемала Курта, таго самага цырульніка, ад якога ўцёк пасля таго, як плюнуў яму ў твар, бо гаспадар даў яму поўху, калі ён брытвай парэзаў кліента, але замест таго, каб усё жыц-

¹ Атмэйдан — конскі рынак.

цё памятаць тое ліха, стары запрасіў Абдурахмана да сябе і сказаў: «Ну вось, ты быў там, дзе быў, рабіў, што рабіў, і бачыў, што лепш было б не бачыць, дык думаю, цяпер ты разумнейшы». І ўзяў яго зноў туды, дзе пятнаццаць гадоў таму ён пачынаў як чаляднік, горкі бядак з Голабрдзіцы, якому Бог даў так многа гонару і так мала розуму, што аднойчы ён уздумаў, быццам яму наканавана стаць вялікім ваяром і вярнуцца дадому героем і змагаром за веру.

Эх, марная маладосць, думала ўзялецць, пакуль ёй на душу не лёг камень.

Неўзабаве Абдурахман Шышка зразумеў, якую службу яму саслужыў той камень і навошта трэба было спазнаць у жыцці тое, што ён спазнаў. Калі б ён тады не забіў некага ў дубовым гаёчку, дык, напэўна, ніколі й не змяніўся б. А цяпер ён рабіў сваю працу, памалу даводзіў да ладу свой дамок на Голабрдзіцы, і ўжо на другі год ажаніўся з Хаджырай, прыгожай дзяўчынаю, беднаю, як ён сам. Хаджырын бацька не вярнуўся з вайны, з якой вярнуўся Шышка, і яе маці памерла ад смутку. Ці ад нейкага іншага болю, якому не ведаюць імені і таму называюць смуткам. Так што, апроч кахання, з Хаджырай яго звязвала й вайна. Яны маглі гаварыць пра яе, а маглі й маўчаць. А так добра, калі маеш кагосьці, з кім можаш пра нешта памаўчаць.

Хаджыра за дзесяць гадоў нарадзіла яму сем дачок. Калі яна зацяжарала восьмы раз, Абдурахман Шышка быў упэўнены, што народзіцца сын. Так яму паскладаліся лічбы, у такую веру. Будзе ў яго сем дзяўчатак і адзін хлопчык. Для некага гэта няшчасце, бо як павыдаваць замуж усё гэтае бабства, але ў яго такога клопату не было. Яны знойдуць, што ім наканавана Богам, а сын выправіць усё, што бацька ў сваім жыцці сапсаваў.

Пакуль Хаджыра хадзіла з восьмым дзіцем, Шышка трымаўся правіла, якое сам сабе выдумаў і якое не мела апоры ні ў якой вядомай яму веры. Кожнага разу, узгадваючы пра вайну, ён мусіў у думках прачытаць адну малітву. Таму ў тыя месяцы ён выглядаў маўклівым. Ён не мог адначасова

размаўляць з кліентамі і маліцца Богу, да якога, стрыгучы валасы і бароды, безупынку звяртаўся. Ты або хаваеш салаўя пад языком, або ў нечым сам перад сабой моцна правінаваціўся, казаў яму Ісмэт Тэфтэдарыя, яшчэ адзін з тых, што вярнуліся, а Шышка толькі паціскаў плячыма і ўсміхаўся, сціснуўшы вусны, быццам сапраўды баючыся, каб не вылецеў салавей.

Калі Хаджыра нарадзіла, ён дарэмна сядзеў за сталом, на якім ляжала дзіця, і, падпершы галаву рукамі, чакаў, пакуль між нагамі ў таго нешта ўзнікне. Нуль наклаўся на нуль, і так з'явілася лічба восем. Дзяўчынцы далі імя Ыылдуза, паводле адной з тысячы тысячаў зорак, што мігцелі тою ноччу над Украінай. Кожная з іх бачыла, як яму было тады страшна і што ён праз свой страх учыніў. Дык калі ўжо яму не дастаўся сын, хай у гэтым імені будзе захаваны ягоны страх.

Можа, Абдурахман Шышка даў бы восьмай дачцэ нейкае звычайнае імя, не звязанае з ім самім і яго ўспамінамі, калі б мог уявіць, што ў мяне няма ні дачкі, ні сына, ані нават жонкі. Прынамсі сваёй — такой, якая па сваёй волі пад мяне легла б.

Ыылдуза была не такая, як сёстры. Мацнейшая і вышэйшая, цвёрдая, як гучанне яе імя, яна ніколі не плакала, калі маці кожную суботу перад сном павучала іх розгай. Маці загадвала ім скінуць сподняе, перагнуцца цераз лаву, і тады яны ўсе — ад найстарэйшае да Ыылдузы — каштавалі столькі ўдараў лазовым дубцом, колькі разоў кожная зграшыла ад мінулае суботы. Такі ў Хаджыры быў спосаб трымаць восем дзяўчат у Божым страху, бо калі б яна карала іх усе дні тыдня, ні на што іншае ўжо не засталося б часу. Таму штосуботы ўвечары Хаджыра сціскала сэрца і «вучыла». Сёстры пачыналі скуголіць яшчэ да таго, як маці хвастане першую, а Ыылдуза маўчала, не варушачыся і не падаючы голасу нават пасля дзясятага ўдару. Яна не разумела, чаму сёстры плачуць, калі маці іх б'е, і чаму тая, што найбольш зарабіла і таму найбольш атрымала, пасля два дні не можа

сядзець. Пакуль Ёылдуза была зусім малая, яна думала, што сэнс кары — у знявечанні, у брыдкіх чырвоных палосах, якія застаюцца на тоўстай плоці і назаўтра ператвараюцца ў яшчэ брыдчэйшыя сінія пісягі, але пазней зразумела, што тут ёсць яшчэ нешта. Ёылдуза не ведала, што гэта, і была дастаткова асцярожная, каб не спытацца.

Алах не надзяліў яе адзіным дарам, якога кожны чалавек і кожнае жывое стварэнне з радасцю выракліся б, дарам адчування болю.

Гэта доўга заставалася Ёылдузінай таямніцай, аж пакуль аднойчы не закіпела малако, і яна голымі рукамі не схапіла гаршчок і не перанесла яго на стол. Бацька глядзеў на яе разявіўшы рот, а пасля доўгі час загойваў ёй апёкі бальзамам з горных зёлак. Ён нічога не спытаўся, дык яна яму нічога не сказала, але ад таго дня ён забараніў маці цвічыць Ёылдузу розгай разам з сёстрамі. Калі б яна нешта зграшыла, дык хай скажучь яму, а ён учыніць так, як бацька гэта робіць з сынамі. Калі Хаджыра абурылася, ён купіў на чаршыі¹ срэбную іголку даўжынёю дзве пядзі, тую, што дэрвішы² ўжываюць падчас зікру³. Ёылдуза той іголкай пратнула шчокі. Магу й язык, сказала, магу ўсё што б ты ні сказала. Пасля таго маці больш ні разу яе не ўдарыла.

Як толькі дзяўчатам спаўняецца дванаццаць, яны робяцца жанчынамі і настае час, калі яны мусяць прыкрыцца, бо гэта сорам і грэх, калі іх убачаць мужчынскія вочы. Калі сёстры ўжо хадзілі накрываючыся лёгкай хусцінкай і прымалі, калі толькі ніхто не бачыў, хлапечыя заляцанні, нарэшце дайшла чарга й да Ёылдузы. Хочаш быць, як яны? — пытаўся Абдурахман Шышка ў сваёй восьмай дачкі, але яна яго не разумела. А як іначай, як не яны? А так, што ніхто ніколі

¹ Чаршыя — цэнтр мусульманскага горада або мястэчка; вуліца або пляц з крамамі й майстэрнямі; гандлёвыя кварталы.

² Дэрвіш — мусульманскі аскет, прыхільнік суфізму, містычнага кірунку ў ісламе.

³ Зікр — медытацыйныя духоўныя практыкі дэрвішаў.

не даведаецца, што ты жанчына, так, што ты ніколі не выйдзеш замуж, ніколі не паглядзіш на хлопца і будзеш жыць, як жывуць мужчыны.

Больш за ўсё ён хацеў, каб Ыылдуза згадзілася, але загадаць баяўся. Баяўся не так Бога, як свайго ж дзіцяці. Калі ён зробіць дачку няшчаснай, бяда будзе найгоршая з усіх бедаў, якія здольны спрычыніць бацька. Але Ыылдузе прыйшлася даспадобы думка, што яна будзе непадобная да сёстраў і што да адной таямніцы, якую яна ўжо насіла ў сабе, дадасца другая, яшчэ большая і яшчэ прывабнейшая. Яна будзе бачыць свет такім, як ён ёсць, а ў ёй усе будуць бачыць кагось зусім іншага.

Маці плакала, быццам у яе памерла дзіця, а бацька сказаў — цяпер ты не Ыылдуза, а Ыылдуз, узяў нажніцы, брытву і пастрыг яе як хлопца. Ёй надзелі суконныя порткі й кашулю і так выпусцілі з хаты. Суседства спачатку трошкі дзівілася, адкуль у цырульніка Шышкі раптам узяўся сын, але здзіўленне трывала нядоўга. У галодны й суворы час, а такі час бывае заўсёды, калі доўга няма вайны і ўлада пачынае шукаць ворагаў у сваім народзе, людзі перастаюць цікавіцца чужымі справамі і замест каб чамусьці дзівіцца, больш зважаюць на звычайныя і штодзённыя рэчы. Жыві і не падазравай нікога, каб і іншыя не падазравалі цябе.

Ыылдуза, якую з гэтага часу належала б зваць Ыылдуз, цалкам звывклася з новаю роляй. Яна хадзіла, як мужчына, голас у яе зрабіўся глыбейшы, і бацька неўзабаве аддаў яе ў вучні да краўца Саліха Прцы. Усё йшло добра, яна мела сілу ў руках і спрыт у пальцах, і быў бы з яе добры кравец, каб свет зноў не перакуліўся дагары нагамі. На паўночных межах царства збіраліся расейскія войскі, хадзіла пагалоска, што маскалю задурывалася галава ад фіміяму і што ўздумаў ён з Стамбулу зрабіць Канстантынопаль. І хоць сараеўцы пра гэта не мелі ніякага ўяўлення, а ў Стамбуле такія размовы выклікалі насмешкі, у абодвух гарадах адчулі, што набліжаецца час вайны. Адныя зноў будуць забаўляцца, а другія — гінуць за іхнюю славу.

Дый султан ужо не быў малады, каб цэлымі днямі за-
баўляцца і смяяцца.

Абдурахману Шышку пацямнела ўваччу, зямля паплыла
пад нагамі і зрабілася млосна, калі ён зразумеў, што і Ылдуз
мусіць выправіцца ў той шлях, з якога ён сам ледзь вярнуўся.
Калі наагул вярнуўся і калі вяртаннем можна назваць
глядзенне вачыма, якія бачылі найгоршае зло, і мілаванне
рукамі, якія ён скрывавіў у ноч свайго найбольшага страху.
Хаджыра плакала і цэлымі днямі паўтарала адну-адзіную
матчыну малітву: гэх, дачушка мая, нашто ж бацька зрабіў
цябе сынам, каб ты загінула маладая, хай дасць Бог грому,
каб спаліў таго маскаля.

Але Бог не адказны за людскія войны, і няма яму спра-
вы да таго, каб раскрыўся падман, праз які Ылдуза стала
мужчынам. Як споўнілася ёй дзевятнаццаць, развіталася
яна з Голабрдзіцай, прадмесцем, у якім вырасла, а суседства
вызірала з-за брамаў, аяй, Божа мілы, прыгожы жаўнерык,
дзівіліся дзяды, старыя жанчыны ламалі пальцы, выйшаўшы
на вулічны брук, пачыналася вайна і час, калі людзі зноў
не хаваюць свайго здзіўлення адны перад аднымі і дзівосы
збіраюцца адно пры адным для нейкіх будучых успамінаў.
А Ылдуз плакаў дзявочымі слязьмі, бо мужчынскімі не
навучыўся, падаў у абдымкі ашалелай ад гора маці, а бацька
тым часам адводзіў позірк убок. Перш чым пайсці на вайну,
ягоны сын зноў ператварыўся ў дачку. Так ці іначай, а сына
ён страціў.

Нарэшце Ылдуза зведала, што такое боль, але ад гэтай
навукі не было ёй ніякай карысці, бо прыйшла яна запозна.

Для бедных усе войны аднолькавыя, бо бедныя ў нера-
зумнасці сваёй гінуць, верачы, што гэтка ахвяра будзе мілая
бяскрайняму Богу. А ён насамрэч паверне галаву ў другі бок,
каб не бачыць, як ягоныя стварэнні знаходзяць пагібель. Ён
стварыў і адных, і другіх, стварыў крыж і паўмесяц, і людзей
з абодвух бакоў, якія аднолькава вераць у адзінага Бога,
творцу Неба і Зямлі, і калі ім шабля змахне галаву, апош-
няя думка ў той галаве будзе пра тое, што падае яна ў гразь

на святым шляху ў святой вайне. І што душа адыдзе ў рай, дзе напэўна, хоць пра гэта нідзе не сказана, ёсць асобныя пакоі для тых, хто загінуў пад крыжам, і для нас, каго беражэ маладзік. А калі не асобныя, і калі нават і пекла зладжана так, што душы там мяшаюцца адны з аднымі, тады мы дарма крывавілі нашы шаблі.

Вось жа, для бедных усе войны аднолькавыя, але насамрэч адна на адну не падобная. Маю і Абдурахмана Шышкі вайну вёў малады чалавек, найсвятлейшы валадар, каб расправіцца са слаўным старцам Сэлімам-пашою. І перамог, бо пра Сэліма-пашу ніхто ўжо больш не памятае. Але гэтая вайна прыйшла яму, султану, як пакаранне за тую мінулую. Не смяюцца ўжо гэтак ягоныя вочы, няма ўжо ў двары вабных танцораў, сціхла венская музыка, прыгажуні ў гарэме ад злосці дзяруць адна адной твары, а ў Шуайба пад вачыма набралася тугі на тры жыцці, бо ягонае каханне састарэла разам з ім. Толькі што за тымі вачмі хаваецца той самы нубійскі хлопец, атрутнік з чароўнай усмешкай, бо калі яму найлепшыя стамбульскія лекары разрэзалі капшук паміж ног, дасталі дзве маладыя сліўкі і распаленым нажом прыпеклі жылы, якія вядуць да сэрца, Шуайб быў асуджаны на вечную маладосць душы. Дык цяпер і не вядома, каму было горай: султану, які памятае пра маладосць, або Шуайбу, які найясней за ўсіх бачыць, як выглядае старасць.

Вось такі быў найсвятлейшы валадар, калі сабраў усіх найлепшых вайскаводцаў і спытаўся ў іх пра галовы на плячах. Тут яны або не? — рыкнуў ён, і ўсе, апрача наймаладзейшага, лютага і не надта далёкага розумам тысячніка Абдулькадыра, адказалі яму, што галовы ў іх тут і што яны гатовыя весці войска. Султан усміхнуўся, сабраўшы ў той усмешцы ўсю горыч старэчай пагарды, і сказаў ім: Няпраўда, вашы галовы пасечаныя, а я вам загадваю ўзяць іх пад пахі і занесці маскалю. Хай Алах злітуецца, і гэтага будзе дастаткова. А калі не будзе, я здзяру вам скуру са спінаў, вам і ўсім вашым блізкім, ды пашлю расейскаму цару, каб меў па чым ступаць, калі раніцай устае з ложка.

Найлепшыя ваяры царства былі напалоханыя словамі султана, але найгоршае было яшчэ наперадзе. Тысячніка Абдулькадыра ён за дзве хвіліны павысіў рангам і, урачыста дадаўшы яму як найменей трыццаць гадоў вайскавай кар'еры, паставіў яго на чале ўсяго жаўнерства.

Мала сказаць, што ў гэтым рашэнні не бракавала розуму. Абдулькадыр быў як воўк сярод лютай зімы, калі ўхопіць ахвяру — больш не здолее яе адпусціць. Без жонкі й дзяцей, без імя і роду, нават без амбіцыяў, а ўжо напэўна без сапраўднай веры, бо думка Божая не праб'ецца ў букавае дрэва, Абдулькадыр быў нібы створаны для кароткага шалёнага бою і для вайны без далёкіх планаў, у якой і не задумана дасягнуць нечага вялікага. Сапраўдных вайскаводцаў шлюць на захоп земляў, а абдулькадыры служаць для абароны межаў. Яны могуць запалохаць ворага, выклікаць у яго агід да краю, на які ён спакусіўся. Нашто яму край, чыё імя і гонар бароняць такія крыважэрныя пачвары.

За чатыры месяцы — колькі спатрэбілася, каб усё жаўнерства сабралася на межах царства, — і самы ўбогі ваяка, які вялікага начальства ніколі й не бачыць, спазнаў Абдулькадыраву сваволю. Найкарацейшай дарогай, як бы яму хто правёў простую лінію на карце, ён гнаў іх у бок Расеі, знішчаючы няхтачна ўсё, што траплялася па дарозе, праз нівы і ворыва, не зважаючы на тое, што коні зломяць ногі, і не думваючы, што ўрэшце з гэтага паходу нехта ўсё ж мусіць вярнуцца, хоць бы дзеля таго, каб пераказаць вестку султану. Было б, вядома, хутчэй ісці звычайнымі дарогамі, так, як гэта робіць любое войска, але ў ягонай галаве нават і гэта ўяўлялася як адступленне ад таго, што загадаў светлы султан. Дабрацца да поля бою найкарацейшым шляхам і без непатрэбнай затрымкі. Хай цярпяць коні, а з імі й коннікі, якія не могуць усё гэта стрываць, абы рускія нічога не ўчулі і не выступілі наперад.

Калі ён зразумеў, што пяхота не можа вытрымаць такі гон і што кожнае станаванне і перачэканне можа доўжыцца па сем дзён, Абдулькадыр вынайшаў новую, нябачаную

датуль, ваенную стратэгію. Ён і васямсот коннікаў пойдучь наперад і нападаць не чакаючы. Ён разлічваў, што пяхотнікам спатрэбіцца не больш за пятнаццаць дзён, каб іх дагнаць, а гэты час яны неяк вытрымаюць, то ваюючы, то хаваючыся, каб маскаль паверыў, што здабыў бітву без вялікага намагання.

Ці трэба казаць, што разлік анаталійскага тысячніка Абдулькадыра быў памылковы. У самагубным паходзе загінула ўся конніца. Выжылі толькі чацвёрэ. І ён пяты. Рускія тым часам не ведалі, што перад імі больш нікога няма і што якраз цяпер яны маглі б выступіць і зайсці далёка наперад, а таму чакалі і залечвалі раны.

Цэлыя тры тыдні спатрэбіліся пяхоце, каб дабрацца да берагу плыткай, халоднай і безыменнай рэчкі, якую баснійцы між сабою будуць называць Дрынай, хоць на Дрыну яна зусім не была падобная, а для іншых так і застанецца без імя. У лазняку пры самай вадзе меў свой стан страшны Абдулькадыр, увесь зранены і брудны прыглядаўся ён да другога берагу. Ён быў адзіны, хто бачыў між вербамі за вадою насупраць рускую нечысць, сотні і тысячы, і быў гатовы зубамі грызці ім глоткі.

Але рускіх там не было, а Абдулькадыр звар'яцеў ад паразы. Або ад таго, што з яго будуць смяяцца, калі ў Стамбуле пачуюць, што ён ахвяраваў найлепшымі людзьмі, улучна з усімі, хто яшчэ ўчора быў над ім за начальнікаў, а ў пяхоты і волас з галавы не ўпаў, хіба што ўсе трошкі прытаміліся.

Йыдуз слухаў нялюдскія крыкі, што даносіліся з лазняку, уціскаў галаву ў плечы і пужліва азіраўся навокал. Яму ўсё было незразумела, ён уяўляў вайну зусім іначай. Спыраша чатыры месяцы яны не бачылі ворага, а цяпер, калі да яго нібыта і дабраліся, — замест таго, каб напасці, сядзяць на зялёнай траўцы і глядзяць, як адзін за адным у лазняку знікаюць тыя, хто іх сюды прывёў. Абдулькадыр прызначае і здымае з пасадаў, а каго здыме, той жывы ўжо не вяртаецца.

Ён вар'ят, вар'ят, вар'ят, шаптаў траўнічанін Рэсул, за яко-

га Йылдуз увесь час трымаўся як за некага свайго. Маладзён баяўся яшчэ больш за Йылдуза, і пакуль яны былі ў дарозе, увесь час паўтараў: каб жа тут быў цяпер мой Бэдрья, сабраў бы чарадзейскую раду¹, прыклікаў бы джынаў, і не трэба было б нам маладым гінуць, джыны б разбілі маскаля назаўсёды.

Дарма Йылдуз казаў яму, што нядобра так думаць і чакаць паратунку з таго боку, а трэба глядзець, як уратаваць галаву і пры гэтым не страціць гонар. Каб не пачалі з цябе насміхацца. Бо калі да гэтага дойдзе, тады прапаў ты як чалавек і тым хутчэй страціш галаву. Але Рэсул па-ранейшаму стаяў на сваім — каб Бэдрья начараваў і сабраў джынаў. А дзеля таго, што толькі кароткай розніцай у дыханні розніцца імя Бэдрый-мужчыны ад Бэдрый-жанчыны², дык і пачалі яго дражніць, што ён сумуе па матчынай спадніцы, і праз тое, што ён прывык засынаць пад матчыны казкі пра джынаў, цяпер без яе ў яго ў галаве нешта паблыталася. Калі людзі пачалі з яго смяяцца, Рэсулу было ўжо позна тлумачыць, што Бэдрья — яго родны брат, славыты траўніцкі ходжа¹, да якога ідуць усе, каго напаткае непамыснасць, і які ўмеє лёгка навесці чары, а пасля іх развеець.

Яго пакінулі ў спакоі, толькі калі дарога ўжо цалкам усіх змарыла і ўсе паступова пачалі адчуваць аднолькавы страх. Чым бліжэйшая была Расея, тым менш жартавалі з джынаў. Рэсул тым часам зблізіўся з Йылдузам, можа, таму, што і ў ім адчувалася нешта, што робіць яго ўразлівым. Магчыма, гэта быў не страх, бо Йылдуз не баяўся і казаў, што смерць — гэта нічога асаблівага, а сам тым часам выдзіраў пазногаць на пальцы нагі, які ўрос у мяса. Ён цягнуў яго, а калі паз-

¹ Чарадзейская рада — даіра — збор джынаў, які склікае дасведчаны ў гэтых справах імам — джын-ходжа. Прыказка кажа: лёгка даіру сабраць, але цяжка распусціць.

² Мужчынскае імя Бэдрья адрозніваецца ад жаночага месцам націску (Бэдрья — Бэдрья).

¹ Ходжа — мусульманская духоўная асоба, тэолаг, прафесар у медрэсэ.

ногаць не даваўся, браў камень і двойчы па ім біў. Заўтра будзе самы раз, казаў ён. Гэта лягчэй, чым раскалоць арэх. Нічога асаблівага.

Ад гэтага Рэсулу рабілася млосна, як калі Бэдрья пачынаў збіраць джынаў.

Але цяпер усё гэта здавалася прыемнымі ўспамінамі з добрых часоў. Абдулькадыр крычаў у лазняку, і ўсе толькі чакалі, чыя наступная галава паляціць з плячэй. Ён вар'ят, вар'ят, вар'ят, паўтараў Рэсул. Ёндыуз маўчаў, утаропіўшыся ў траву. Там, пад нагамі, жыццё працягвалася, мурашка спяшалася схавацца за дзьмухаўцовы ліст, дзве дробныя жоўтыя кузюркі ганяліся адна за адной паміж былінак і нападалі на нейкіх яшчэ драбнейшых кузюрак, праляцела пчолка меншая за дзіцячы пазногцік. Калі б ён толькі мог, зноў бы ператварыўся ў некага іншага, у тую мурашку або жоўтую кузюрку.

Настала ноч, і з вуснаў у вусны пачала насіцца чутка, што на раніцу яны рушаць у наступ. Пасля такога мала хто мог заснуць. Ноч была бязмесячная, Рэсул дрыжаў ад страху, час ад часу чуўся люты рык Абдулькадыра, адзіным святлом быў бляск ракі. Як быццам недзе ў вытоках яна назапасіла месячнае святло і цяпер несла яго на сабе. Так, што была відна толькі яна і, апроч яе, нічога.

Ёндыузу захацелася абняць сябра. Калі б абняў, Рэсул перастаў бы дрыжаць.

Каля пятай гадзіны яны пайшлі праз раку. Тая руская Дрына ледзь даставала ім да пояса. Перайшлі яе лёгка, але лепш бы яна была такая глыбокая, каб яе нельга было перайсці, хоць бы ўсе патапіліся. Бо тое, што з імі здарылася пасля, было горшае за смерць. У той нашай, маёй і Шышкавай вайне такога не было. Тады нас разграмілі і пабілі, амаль літасціва, а пасля цэлымі месяцамі ганяліся за намі і лавілі па адным. І цяrpелі мы кожны сам за сябе, а не як цяпер — усе разам. Напэўна, у гэтым і ёсць розніца паміж прайгранымі і выйгранымі бітвамі.

Анаталійскі тысячнік Абдулькадыр з ардою пяхотнікаў

ушчэнт разбіў рускіх. У Стамбуле ніхто не мог зразу-
мець, як яму гэта ўдалося, калі, апрача яго, з усіх коннікаў
жывы застаўся яшчэ толькі адзін. Расказаць пра паразу,
у якой склалі свае галовы слаўныя вайскаводцы, якім сул-
тан сказаў, што яны ўжо й так не маюць галоў, ніхто не
мог, ды і не здолеў бы. Прынамсі ў Стамбуле. У Сараеве,
Траўніку і Ліўне і так будуць гаварыць усякае, як заўсёды
гавораць, дык і няважна, праўда гэта ці не. Абдुлькадыр
вярнуўся героем, але паводзіў сябе, як шаленец, і паўтараў
словы без складу і ладу, а таму да султана яго нават і не
пусцілі. Страчаны розум больш да яго не вярнуўся. Ён быў
ужо зусім вар'ятам, калі павёў войска ў вырашальную бітву,
але і пра гэта ніхто не даведаецца. А можа й варта было б.

Пасля як яго месяц цярпелі такога шалёнага, прыйшоў за-
гад Абдुлькадыра прыбраць. Яго звязалі, засунулі ў клетку
і такім прывезлі ў родныя мясціны, каб ужо там неяк аб ім
парупіліся. Пэўны час яго лёс яшчэ перасыпаўся, нібы ры-
савае зерне, па стамбульскіх вулках, казалі, што ён ніколі
не звар'яцеў бы, калі б застаўся звычайным тысячнікам,
што нельга сніць сны большыя за твой розум і што няма
для валацугі цяжэйшай кары, чым стаць праз ласку султана
пашою. А потым няшчасны Абдुлькадыр быў забыты. Не
знатны ні родам, ні багаццем, ён не заслужыў нават трапіць
у нейкую павучальную прымаўку ці народнае выслоўе.

Рэсул застаўся жывы тым, што ўвесь час хаваўся ў Ыыл-
дуза за спінай. А Ыылдуз страляў, пакуль хапала набояў,
падбіраў з мёртвых шаблі і кінжалы, біў і сек на ўсе бакі
і йшоў наперад хутчэй за астатніх. Калі б ён ні азірнуўся
або калі б ні зрабіў крок назад, ён натыкаўся на Рэсула,
і яму нічога іншага не заставалася, як рвацца наперад. Калі
не баіўся болю, лягчэй сцерагчыся, каб цябе не забілі.
Ыылдузава ваеннае ўмельства так здзівіла ўсіх, хто біўся
з ім поплич, а найчасцей проста за ім хаваўся, што ўрэшце
ён здабыў у войску нечаканую славу.

Наступнымі днямі аціхлі насмешкі і брыдкія словы. І не
было ўжо так, што сябравалі толькі баснійцы з баснійцамі,

арнавуты¹ з арнавутамі, туркі з туркамі, — усе пачалі мяшацца і размаўляць між сабою, і было відаць, якое дзівоснае наша царства, складзенае з сотняў моваў і звычаяў, так што людзі часам нават позіркамі не могуць паразумецца адно з адным. Але нават калі заўважаеш гэта, адразу адчуваеш, што гэта табе не замінае, і табе раптам робіцца дарагі й чорны егіпцянін, і кульгавы салунянін, які, нягледзячы на сваё паганае вока здаецца такім блізкім, што ты гатовы яму сказаць нават пра свае любімыя стравы, якія жонка гатуе табе на абед. Такія стасункі здараюцца рэдка і трываюць нядоўга. Пасля бітвы, землятрусу або патопу мужчыны становяцца як родныя браты, або, дакладней сказаць, як добрыя суседкі, якія сабраліся мясіць цеста для піты².

Але Расул і Ыылдуз не маглі паглядзець адзін аднаму ў вочы. Увечары яны клаліся ў розных канцах стану, а калі адзін умываўся ў ручаіне, другі прыходзіў, толькі калі першы скончыць, калі ж пры вогнішчы пачыналася доўгая размова, кожны садзіўся на сваім баку і не прамаўляў ні слова, пакуль другі не адыдзе. Ыылдуз абструтваў нажом кару з кавалка дрэва, знойдзенага дзесь на ўзбочыне, а Рэсул хаваўся і адмольваў усе пяць намазаў³. І хоць былі яны ў дарозе, а падарожнік вызвалены ад малітоўных абавязкаў, ён адзіны з усяго войска не прапускаў ніводнай малітвы.

Яны стараліся заставацца адзін аднаму чужымі, але такое старанне заўсёды бывае марным. Ыылдуз пачаў шырэць у баках, гузікі на грудзях ледзь не адрываліся, а валасы раслі так, што паднімалі шапку. Для іншых ён застаўся тым самым, вартым шанавання героем бітваў, але для яго ўсё перамянілася. Кожны раз як ён бачыў свой твар у водным люстэрку ці ў нечых вачах, ён бачыў у іх жанчыну. А калі яму выпадала хоць краем вока заўважыць Рэсула, ён адчуваў

¹ Арнавут — албанец.

² Піта — від печыва са слоенага цеста.

³ Намаз — адна з пяці абавязковых штодзённых малітваў у мусульман.

ва ўсім цэле асалоду, і тады яшчэ больш шырэў у баках, гаплікі на поясе рыпелі, а адзін залаты матузок гатовы быў і разарвацца.

Бог, ствараючы свет, даў жыццё тром відам разумных істотаў. Чалавека ён вырабіў з зямлі, недасканалага і слабога, але толькі чалавек можа быць мостам паміж добром і злом. Джынаў ён стварыў з полымя, і таму джыны застаюцца нябачныя. А таму, што агонь можа і грэць і паліць, джыны бываюць добрыя і злыя. Анёлаў ён стварыў са святла, і таму яны заўсёды добрыя і верныя Богу. Ібліс таксама быў джын, але такі злы і ганарысты, што Бог пракляў яго і назваў шайтанам. Ібліс — спакуснік, каханак чалавечых душаў. Скліканне чарадзейскай рады — рэч небяспечная, бо не так лёгка адрозніць добрых джынаў ад злых, а няўдалым чарадзеям можа прыдарыцца, што мімаволі прыклічуць у раду й шайтана.

Рэсул быў перакананы, што зашмат прыгадваючы брата Бэдрыю, яго чарадзеіствы і джынаў, ён прыклікаў Ібліса. Ён загахаўся ў Ыылдуза, у ягоную прыгажосць і сілу, у ягоную сущэслівасць, у тое, як ён ходзіць і як гаворыць. Ён не мог вынесці, што той на яго не глядзіць, яго напаўняла злосць, калі Ыылдуз загаворваў з кім іншым, а ўначы ён сніў, як падкрадаецца да яго, забірацца ў ягонае лежышча, прытуляцца са спіны і, абняўшы, так засынае. Найгорш было, што за адзін такі сон ён быў гатовы вечна цярэпець пякельныя пакуты.

А калі б ён не быў баязліўцам, дык спаў бы цяпер і мроіў у раскошным райскім садзе. Прабіла б яго руская куля, пасекла б шабля, і не цярэў бы ён гэткую кару. І не былі б яму такія мілымі думкі пра бітвы, у якіх ён быў да Ыылдуза бліжэй за ўсё ў жыцці — і калі ў ім пасяліўся шайтан. Эх, каб ён ведаў, што і Ыылдузу ніколі не было так добра, як тады, калі ён, забіваючы людзей, думаў пра адно: як урагаваць Рэсула.

Праминула дзевяць месяцаў, як дзевяць доўгіх гадоў, перш чым вярнуліся яны дадому. Свет ніколі не бачыў, каб

нехта так доўга не глядзеў на некага. Жаўнерства памалу разыходзілася, пакуль каля Кладня іх не засталася якая сотня. Тыя, каму было да Траўніка, Турбэта і Зэніцы, мусілі павярнуць направа, а астатнія пайшлі налева. Абняліся ўсе і расцалаваліся, стаўшы колам, нібы вялі карагод.

Іх абдымкі доўжыліся як два разы міргнуць, але калі б пасля гэтых абдымкаў яны ўпалі мёртвыя, кожны на свой бок, як рассечаная маланкай таполя, не было б у тым нічога дзіўнага. І засталіся яны ўсе пасля гэтага мокрыя да касцей ад слёз, і па следзе вады, што капала з іх, можна было б дайсці да Траўніка і да Сараева, а калі б была Боснія шчаслівай зямлёй, дзе жывуць такія легенды, дык з месца, дзе абняліся Ыыдуз і Рэсул, пацяклі б ад тых часоў дзве ракі.

У Абдурахмана Шышкі і жонкі ягонай Хаджыры ледзь сэрца не разарвалася ад радасці, калі іх дзіця вярнулася з вайны. Паглядзіце толькі, як падужэў! Нічога, нічога, зараз на матчынай ежы зноў станеш мяккая, як шоўк!

Як легла таго вечара Ыыдуза ў ложка, так назаўтра не магла з яго ўстаць. Або прынесла яна з сабою нейкую невядомую ваярскую хваробу, або справа была ў нечым іншым, аднак дні міналі, а яна рабілася ўсё слабейшай і слабейшай. Нагэтулькі, што нават бацька ўжо не называў яе мужчынскім імем. Бальшыню часу яна заставалася ў нейкім паўсне і тады згадвала джынаў, плытку Дрыну і розную бязглуздзіцу, ад чаго Хаджыра безупынна плакала, а Шышка маўчаў, трымаўся за галаву і вытарапшчанымі чорнымі вачыма глытаў страх.

Я схлусіў бы, калі б сказаў, што мне яго шкада. А мне больш няма з чаго хлусіць.

Калі Ыыдуза на кароткі час прачыналася, тры незамужнія сястры сядалі каля яе, бацька бег шукаць па чаршпы чатырох астатніх, каб пабылі з ёю. Але калі ён іх прыводзіў, яна ўжо сніла джынаў і тую сваю плытку Дрыну, так што Шышка ніколі і не бачыў яе абуджаную. Не чуў ён, і як яна смяялася, калі яны з маці і сёстрамі вялі свае жаночыя размовы, ад якіх кожны мужчына хмурыць бровы, бо не можа сказаць,

што яны і яму даспадобы і што і ён бы пасмяяўся з імі разам. Так і Ылдыза некалі хмурылася з тых размоваў.

На пятнаццаты дзень хваробы яна схапіла яго за руку, калі ён зноў збіраўся бегчы ў горад. Пачакай, сказала яна, выканай адно маё жаданне і схадзі ў Траўнік. Знайдзі ходжу Бэдрыю, яго там усе знаюць, а ён хай цябе завядзе да свайго брата, яго завуць Рэсул. Скажы яму, што я яго шукаю. І хай не палохаецца, бо гэта не тое, што ён думае. Калі не захоча пайсці з табою, раскажы яму ўсё, скажы яму, што я жанчына і што ты хацеў сына. Калі й тады не захоча, пакляніся яму мілым Богам і жыццём і скажы яму, што мне цяпер патрэбная ягоная спіна, як яму на полі бітвы была патрэбная мая. Калі ты гэта яму скажаш, ён напэўна пойдзе.

Шышка пайшоў у Траўнік і лёгка знайшоў ходжу, але калі спытаўся ў яго пра Рэсула, той нахмурыўся і сказаў, што ягонага брата няма. Яму былі расказалі, што перад самай гарнізоннай вартай ён сказаў — ідзіце, я зараз. Думалі, што яму прыпакла малая патрэба і што ён яшчэ іх дагоніць, але больш яго ніхто не бачыў. Яго шукалі навакол, не мог ён пад зямлю праваліцца, не маглі яго той парою з'есці ваўкі, ды і не было каму ў наваколлі Траўніка на яго напасці. Не мог ён і за пяць хвілінаў звар'яцець, каб не ведаў куды і на што пайшоў. Шукаў яго Бэдрыя паўсюль, за сем дзён разам з Рэсулавымі баявымі таварышамі перавярнуў кожны куст, зазірнуў у кожную хату і стадолу, хадзіў нават у Гучую гару ў кляштар спытацца ў братоў-францішканцаў, ці бачылі дзе такога і такога, але нідзе ні следу.

І тады, кажа Бэдрыя Шышку, падышоў да мяне адзін Рэсулаў таварыш і сказаў, што ведае нешта пра Рэсула, пра што і сказаць нельга. Што, пытаюся ў яго, кажы адразу. Той бянтэжыцца, пужліва азіраецца навокал, кажа, можа яно й нічога і можа ён дарма грэшыць душу, але, маўляў, мой Рэсул у некага закахаўся. І зрабілася мне лягчэй, калі я гэта пачуў, пакуль ён не сказаў мне, у каго. Забалела ў яго сэрца за іншым жаўнерам. У мяне пацямнела ўваччу, не магу прамовіць слова, і ад гора ўваліў я таму чалавеку між вачэй.

Ён упаў на зямлю, а тыя другія, таксама Рэсулавы таварышы, кажуць мне — не трэба, паважаны, гэта праўда. Што праўда, калі вы й не чулі? Не чулі, але што яшчэ ён мог сказаць, каб ты яго за гэта ўдарыў. Дык як жа вы іх не засекалі абодвух, як не адсеклі ім вушы і не адрэзалі насы?

Яны ў адказ замаўчалі, кожны адводзіць вочы, каб можа хто другі загаварыў першы, а пасля азваўся той, якога я ўдарыў: нічога мы ім не зрабілі, бо яны адзін да аднаго нават не дакрануліся. А пасля нейкага часу і не глядзелі адзін на аднаго. А адкуль жа вы ведалі? Адтуль, кажа ён, і ты ведаў бы, калі б іх бачыў.

Вось і ўся гісторыя. Майго брата Рэсула больш няма. Я гэта ведаю. А далей хай яго Алах судзіць, а я не буду. А хто ты такі, што пра яго распытваеш?

Абдурахман Шышка хацеў нешта схлусіць, але адкуль узяць хлусню пра хлопца, якога ты ніколі ў жыцці не бачыў.

Прысніў я Рэсула Траўнічаніна, брата ходжы Бэдры, дык хацеў праверыць, ці не былі ў маім сне нейкія жывыя людзі, прамармытаў Шышка. А ходжа зазірнуў яму ў вочы, мерае позірмам сківіцы і лоб, нібы хоча прыбраць вейку, якая вось-вось упадзе яму ў вока, і кажа: Тваё шчасце, што ты такі стары, што не мог быць на гэтай апошняй вайне. Калі б быў маладзейшы, я цябе жывога не выпусціў бы. А цяпер бяжы адсюль, і каб цябе ў Траўніку больш ніхто не бачыў. Зубамі табе пячонку вырву!

Тыя слова Абдурахман Шышка пачуў, калі ўжо быў у канцы вуліцы, і не азірнуўся. Да самага Сараева яму здавалася, што ходжа ідзе за ім, працінаючы яму позірмам шыю і патыліцу, але ён ні разу не азірнуўся і не паглядзеў назад. Не азірацца і не глядзець назад стала Шышкавай звычайка да канца жыцця.

Але Ыылдузе ён ужо не мог схлусіць. Расказаў ёй усё па парадку, а яна павярнулася да сцяны і заплакала. А калі перастала, дык толькі з подыху на люстэрка можна было пазнаць, што яна яшчэ жывая. Так яна ляжала з шырока расплюшчанымі вачыма, якія ўжо нічога не бачылі, пакуль

праз два дні яе не пакінула жыццё. Без знаку і перамены ў твары, толькі люстэрка ўжо не замглілася. Кажуць, што ў акно памерламу зазірае анёл. Калі ён тут быў, дык і ён маўчаў.

Абдурахман Шышка наказаў, каб на мізары паставілі два надгробкі, хоць хавалі толькі аднаго чалавека. Або некаму прыплаціў, або зноў сам сябе падмануў. Адзін надгробак звычайны жаночы, дзе ляжыць Ыылдуза Шышка, дзяўчына, чый твар ніколі не закрыла хустка. Другі надгробак мужчынскі, пастаўлены герою адной з незлічоных бітваў з рускімі, герою, які хоць і вярнуўся дадому, а ўсё адно загінуў ад вайны. У першай магіле ляжыць Ыылдуза, а другая магіла пустая. Але зноў жа нельга сказаць, што ў ёй зусім нічога няма. Каб не прычыны, праз якія яна ўзнікла, не было б Ыылдузінага найбольшага шчасця, ні яе найбольшага няшчасця. Часам Алах зладзіць так, што нам здаецца, нібы тая самая рака цячэ і ў адзін бок, і ў другі, або як у той песні пра айву, што каля раю расла, а да пекла галіны прыхіліла.

А ўсё гэта таму, што чалавек часам зробіць нешта, дзеля чаго Бог мусіць так зладзіць справы. Але мне яго не шкада. Абдурахмана Шышку мне не шкада. Бо мне няма чым яго шкадаваць. Пасля таго, як я тры ночы не звёў вачэй, на чацвёртую я заснуў у ляшчынавым кусце ва Украіне і ніколі больш не прачнуўся.

ТЭСПІХ¹

Не ведаю, у якім гэта было горадзе і ці памятае хто яго імя або яно было выкрасленае з памяці з апошнім чалавекам, які выйшаў з яго жывы, але расказвалі так: была зіма, а гарэла і грымела і з неба, і з зямлі. Невядома было, калі дзень, калі ноч, бо каб даведацца, трэба было высунуць галаву вонкі, а апошні раз нехта выйшаў яшчэ летам, тым надвячоркам, калі здалася, што грывоты трошкі суняліся і маланкі не бліскаюць так, як бліскалі ўчора. Тады ў пакой уварвалася сонечнае святло, усе ад болю заплюшчылі вочы, і той, хто выйшаў, больш не вярнуўся. Спачатку яго чакалі, а пасля забыліся. Яго не шкадавалі, бо не было прычыны. Ён проста пайшоў. Ад таго часу яны заставаліся там, дзе былі, не выходзілі і не ведалі, ці час абедаль, ці ўжо трэба спаць. Скурчыўшыся кожны ў сваім фатэлі, яны зіркілі прыжмурана адзін на аднаго і ўжо даўно перасталі спадзявацца, што бура некалі пройдзе. Яны ўжо забыліся, што некалі быў час, калі не гримела і не бліскала цэлы дзень. Не памяталі яны ўжо нават, кім былі да таго, чым займаліся, ці мелі дзяцей і якія ў іх былі жонкі. Пра знешні свет яны ведалі толькі, што, калі аднойчы выйдучь, то больш ужо не вернуцца. І тады першаму ў рукі трапіў тэспіх. Як ён тут з'явіўся і адкуль тэспіх у доме, дзе ніхто не верыў у Бога, пра гэта ніхто не разважаў. Тым больш не думаў пра гэта той, у якога ён

¹ Тэспіх — мусульманскі ружанец. Поўны тэспіх мае 99 пацерак, малы — 33.

апынуўся між пальцаў. Ён укленьчыў перад фатэлем, апусціў твар у далоні, і паміж вялікім і ўказальным пальцам апынулася ледзяная пацерка. Ён не ведаў ні слова малітвы і ніколі ў жыцці не ўчыніў абдэсту. Не, не забыў, як забыў пра ўсё астатняе, а проста ніколі й не ведаў, хоць і зваўся Ахмэдам, Абдурахманам або Мірсадам. Ён маліўся на нейкі свой лад і паводле сваіх правілаў, якія вызначае душа, калі ўпершыню разліецца па целе. Пра такую малітву нічога не вядома, аж пакуль жывым не давядзецца самім яе спазнаць. І кожны раз, як ён прамаўляў малітву, лёд раставаў у яго паміж пальцаў. З кожным закліканнем Богага імя адна ледзяная пацерка ператваралася ў ваду. Калі растае апошняя, чалавек памірае, а ледзяны тэспіх з'яўляецца на ўлонні ў наступнага. Той падае на калені, і ўсё паўтараецца. Фатэлі адзін за адным пусцеюць, а ў горадзе, імя якога невядомае або яго ніхто не памятае, усё менш застаецца жывых. Прайшла зіма, пасля вясна і лета. Можа, цяпер восень, а можа й яна прайшла, як і наступная зіма. І яшчэ адна. Можа, прайшло пяць зім і шэсць восеняў. А можа й болей. Або меней. Доўга цягнецца час, пакуль кожны чалавек паміж вялікім і ўказальным пальцам не растопіць свой тэспіх. Грымела і бліскала з неба і зямлі, ніхто на свеце не ведаў ні пра той горад, ні пра мужчынаў, якія ўміралі з малітвай, ні словаў той малітвы. Іх яшчэ трошкі засталася ў тых фатэлях, і хто ведае, што станецца, хто будзе маліцца, а хто ўміраць, калі іх больш не будзе.

26 чэрвеня 1991 года¹ Вералюб Бакрач сядзеў на парозе склада перад каравульным пастом нумар тры, ламаў галінкі паміж сярэднім і ўказальным пальцамі, курыў цыгарэту і размаўляў з радавым Турк Марыянам. Не прапанаваў яму закурыць, бо салдату нельга курыць на каравульнай службе, але яму праз гэта было трошкі непрыемна. А каму

¹ 25 чэрвеня 1991 года Славенія абвясціла дзяржаўную незалежнасць, што сталася прычынай дзесяцідзённай вайны з Югаслаўскай народнай арміяй. Вайна закончылася поўным вывадам з Славеніі ўсіх югаслаўскіх войскаў.

б, нахер, было прыемна! І няважна, што мусіш ведаць, хто старшы прапаршчык, а хто салдат першага года службы — Вералюб Бакрач лічыў, што ўсё-ткі ўсе мы людзі і нам мусіць быць непрыемна. Ён быў упэўнены, што і Турк Марыяну непрыемна, што гэтымі днямі на яго ў казарме глядзяць неяк асабліва і замест добрага таварыша бачаць у ім славенца. А Турк і ёсць славенец, хто ж яшчэ, і бясспрэчна ёсць розніца паміж тым, што ён цяпер думае, і тым, што яму кажа ягоны прапаршчык. Тая розніца ўзнікла неспадзявана, і Бакрачу ясна, што супраць яе больш нічога нельга зрабіць. Той радавы з аўтаматам ужо не ягоны, нягледзячы на тое, што ўсё яшчэ носіць тую самую ўніформу і пілотку з зоркай. Ён яму больш не начальнік, і паміж імі двума няма нічога, што трымала б іх разам. Апрача правіла, што Бакрач курыць, а Турку гэта не паложана. І апрача яшчэ нечага, што прапаршчыку нечакана прыйшло ў галаву і ад чаго ў яго дым замер у лёгкіх: Турк Марыян мог бы зараз шмаргануць затворам і пусціць яму кулю ў лоб. Не паспеў бы й варухнуцца. Недаламаная галінка засталася б паміж пальцамі, мазгі рассыпаліся б па бляшанках з джэмам асарці і мяхах з соллю, а Турк ужо пераскочыў бы плот казармы і бег бы да лесу. Сараева блізка. Там ён згубіўся б сярод людзей, знайшоў бы цывільнае адзенне і назаўтра як герой вярнуўся б у сваё Веленне¹. Але чаму як герой? Таму, што забіў свайго прапаршчыка, бацьку адзінай дачкі, неўзабаве дзеда? Бакрачу было цяжка зразумець, як маглі настаць такія часы.

І ён першы раз паглядзеў на гэтага хлопца з нянавісцю. Магчыма, з першай сапраўднай нянавісцю, якую некалі адчуў да іншага чалавека. А тады зразумеў, што Турк Марыян не можа гэтага зрабіць. Не таму, што забыўся пра свае патроны, і не таму, што не меў гарачага жадання ўцячы дадому, а таму, што не будзе страляць у чалавека, які не зрабіў яму нічога дрэннага. Не можа ён страляць у таго, хто сядзіць, курыць і бубніць нешта пра розніцу ў выпасе пчол

¹ Веленне — пяты паводле колькасці насельніцтва горад у Славеніі.

паміж Босніяй і Славеніяй. Не можа страляць у таго, хто, калі Турку прыйшла тэлеграма аб бабулінай смерці і калі слёзы пацяклі ў яго па шчоках, сказаў — сынку, і спытаўся, ці трэба яму грошы на дарогу.

Прапаршчык патушыў цыгарэту, устаў з складскога па-рога і паправіў уніформу. Усё, сказаў ён радавому, дай мне аўтамат! Турк адскочыў два крокі назад. Ён думаў, што Бакрач правярае, ці памятае ён, што салдат на пасту не можа нікому перадаць сваю зброю. *Нават калі маршал Ціта прыйдзе з Дома кветак¹ і папросіць у цябе аўтамат, ты яму не можаш яго даць!* — тлумачыў ён па складах, як першакласнікам, і стукаў крэйдай па школьнай дошцы. Байцы драмалі, ап'янелыя ад цеплыні, што ішла ад печы на дровах, і неўзабаве ўжо не прачыналіся, нават калі ён выгукаў Цітава імя. Турк памятаў, як ён гразіў ім, што аднойчы яны могуць страціць галаву, бо дрэмлюць, калі не час на сон.

Ды ладна, хлопча, дай мне зброю і бяжы да плота. Забава скончылася. Ні я табе не начальнік, ні ты мне больш не салдат. Ідзі дадому і не памінай мяне ліхам.

Іахапіў яго сум, бо напэўна ж Турк Марыян млеў ад страху, што ён стрэліць яму ў спіну. Што тут зробіш. Дарэмна мы стараемся быць адно аднаму людзьмі. Малы славенец бег, як заяц, які чакае сваю кулю і кожны момант мяняе кірунак, каб яе пазбегчы. Ён глядзеў яму ўслед, пакуль той не знік у лесе, а тады бразнуў аўтаматам аб зямлю. Калі б ён нарадзіўся яшчэ раз, ніколі не быў бы вайскоўцам. Вералюб Бакрач быў у гэтым упэўнены. І хай сабе ён будзе сто разоў з Калашына² і тысячу разоў найкарэннейшы чарнагорац, зброя яму зрабілася брыдкай, перш чым дачакаўся ён сваёй першай вайны.

Праз шэсць месяцаў ён ужо быў пенсіянер. Дачка Дзіўна

¹ Дом Кветак — маўзалеі Ціта ў Бялградзе.

² Калашын — горад і крэпасць у Чарнагорыі, дзе ў 1858 годзе паміж чарнагорцамі і туркамі адбылася найвялікшая бітва ў гісторыі Чарнагорыі.

перад Новым годам нарадзіла блізнятаў, а дзеля таго, што двое дзяцей адначасна — гэта дзесяць разоў большы клопат і радасць, чым адно, так і яму выпала завіхацца вакол іх больш, чым некалі з сваім родным дзіцем. І яму гэта не толькі не было цяжка, але Ірыс і Нэвэн яшчэ й вызвалілі яго ад усіх іншых клопатаў. Ён перастаў глядзець тэлевізар і чытаць газеты. Ён прапусціў кадры з Вукавара¹ і не ўзрушаўся, як іншыя, што ўсташы² пасярод Страдуна³ палаяць аўтамабільныя шыны, а ў Княжацкім палацы пасярод двара паставілі мінамёты, з якіх страляюць па народнай арміі. Звычайна ён ішоў з вазочкам да гатэля «Панарама», дзе ўжо шмат гадоў выпіваў першую нядзельную каву, а цяпер Бог даў яму магчымасць рабіць гэта кожны дзень, і толькі ўсміхаўся, калі знаёмыя казалі яму, што было б разумней рыхтавацца да абароны родных хат, замест таго, каб, нібыта сам здзяцінеў, гуляцца з дзецьмі. Гэта Палы⁴, гара Раманія, дзікі край і трошкі дзікія людзі. Яны не пагрэбавалі б і паваяваць, а яшчэ яны трошкі хворыя на галаву і таму вераць, што аднойчы раніцай усташы могуць спусціцца з Раманіі. Усташы і муджагедыны. Ну ладна першыя, а дзе яны другіх вышукалі? Так пасміхаўся Вералюб Бакрач, гуляючы з вазочкам у бок «Панарамы», пакуль да яго аднойчы не падышоў нехта Коста Брчкалавіч, настаўнік фізікі ў гімназіі, і сказаў: *Брава, Люба, нашых рэжуць у Славоніі, а ты люляеш усташаў пасярод Палаў!* Яму аж пацямнела ўваччу, і калі б ён мог пусціць вазочак, дык голымі рукамі задушыў

¹ У выніку вулічных баёў, бамбавання і ракетных абстрэлаў, якія вяліся ўвосень 1991 года горад Вукавар быў амаль цалкам разбураны, за што яго пачалі называць «харвацкім Сталінградам».

² Усташы — харвацкі фашысцкі рух, заснаваны Антэ Павэлічам у 1929 г. у Італіі.

³ Страдун — галоўная вуліца ў старым Дуброўніку, горадзе, які ў 1991 — 1992 гг. быў абложаны Югаслаўскай народнай арміяй.

⁴ Палы — горад за 10 км ад Сараева, гарналыжны курорт, падчас вайны ў Босніі 1992 — 1995 гг. — часовая сталіца Рэспублікі Сербскай і сядзіба сербскіх войскаў.

бы таго чалавека. А так толькі абмацярыў яму нябожчыка бацьку, які яго такім спарадзіў.

Але каб не Коста Брчкалавіч, хто ведае, ці прыгадаў бы ён наагул, што Дзіўна выйшла за харвата. Горан родам з Заграбу, чуваць і па гаворцы, але дзеля таго, што цесць пра гэта ніколі не думаў, дык і зяцю не прыйшло ў галаву ўцякаць з Палаў. Ён працаваў у гарадской управе, па суботах гуляў з кампаніяй у футбол, калоў дровы на зіму, а з восені хадзіў у грыбы. А ўжо пра даенне авечак і пра тое, калі лепш нарыхтоўваць сыр, ён ведаў больш, чым тыя, хто ніколі з сваіх горных сёлаў носа не высунулі. Па ўсім ягоны Горан ужо быў палянін і серб. Апрача таго, што наагул не быў ні палянін, ні серб.

У першы дзень вясны Вералюб Бакрач сядзеў перад сваім домам, пасадзіўшы Ірыс на адно, а Нэвэна на другое калена. Горан задоўга настаўляў аб'ектыў, і дзеці спаўзалі з каленяў, дзед лавіў іх у абдымкі і вяртаў на месца, дзяўчынка смяялася, хлопчык хмурыўся. *От, майстар, цэлішся як той, што ў Кенэдзі страляў. Я ўжо б да Даласу дабег, пакуль ты корпаешся*, злаваўся цесць на зяця. Але ў таго ніяк не выходзіла. Учора ён быў у Сараеве і купіў фотаапарат, першы ў жыцці, і таму не ведае, ці трэба навесці рэзкасць на Бакрачаў твар або на верхні гузік у кашулі. Калі навядзе на твар, дзеці стануць нярэзкія, дык можа было б найлепш злавіць гузік, каб усе тры твары былі сярэдняй рэзкасці.

Думаў Горан і круціў аб'ектыў, аж пакуль Ірыс не надакучыла ўсміхацца і яна не расплакалася так, як плачуць дзеці, калі бацькі хочуць іх першы раз сфатаграфавачь. Такі плач працягваецца доўга і з нейкай прычыны ніколі не будзе зафіксаваны на фатаграфіі. Не сталася так і ў той дзень, калі Вералюб Бакрач захачеў зрабіць фатаграфію з унукамі, ад якой пачаўся б альбом яго новага жыцця, але замест таго мусіў вярнуцца ў старое.

Праз паўгадзіны пасля няўдалага фатаграфавання ля дзвярэй яго дома з'явіўся падпалкоўнік Здраўка Мажар. Тое, што ён быў у маскіраванай форме, Бакрача не занепакоіла,

але тое, што ў яго на пагонах была генеральская зорка, красамоўней за ўсё казалася, чаму Мажар прыйшоў.

Наступную раніцу Бакрач сустрэў за кухонным сталом паміж Дзіўнай і Горанам. Ён казаў ім, што сапраўднай вайны ў Босніі можа і не будзе. І было б неразумна ўцякаць у Заграб, бо хто ведае, як іх там сустрэнуць, калі пачуюць, што яны прыехалі з Палаў. Дый што ў іх ёсць у тым Заграбу? Тут у іх усё: дом, праца і дзед, які можа даглядаць за ўнукамі. Добра, нейкі час не зможа, але гэта працягнецца нядоўга і сапраўднай вайны не будзе. Ён ім патрэбны толькі дзеля камуфляжу. Каб не камуфляж, хіба старшаму прапаршчыку надалі б чын палкоўніка? Эх, братка, ці ведаеш ты, што такое палкоўнік! Калі без жартаў, дык я нават у Булаіча¹ не мог бы граць палкоўніка! Што там граць, я б не мог быць нават дублёрам палкоўніка!

Нешта такое лапатаў Вералюб Бакрач, спрабуючы рассяшыць зяця і дачку, а яны збольшага маўчалі і глядзелі на пальцы, якімі ён пастукаў па сталё. З двума малымі дзецьмі, спакойным і ўраўнаважаным жыццём і першай закаханасцю, якая працягвалася вось ужо трэці год, яны не знаходзілі сур'ёзнай прычыны стаць уцекачамі, хоць добра ведалі, што ўсё, што ён ім казаў — небяспечнае глупства. Яны былі амаль няшчасныя ад таго, што ніхто не пагрукаў у дзверы і не сказаў ім, што дае на высяленне дзесяць хвілінаў. Стары, вядома ж, таксама не верыў у сваё лапатанне. Сэрца ў яго замірала ў грудзях, больш ад таго, што мог застацца без іх, чым ад ультыматуму, які выставіў яму Мажар: *Настаў час, браце Люба, бараніць усё наша. І калі ўжо не ты, дык я і не ведаю хто тады. Ці ты, можа, думаеш, што гэтыя малыя мусяць застацца без бацькі, бо гзеду прыемней сядзець дома і гадаваць унукаў, чым навучаць салдатаў? Калі бацькі не захочуць, тады давядзецца сынам бараніць айчыну.*

¹ Вэлька Булаіч — чарнагорскі рэжысёр, стварыў найвялікшы югаслаўскі блакбастэр на ваенную тэму — фільм «Бітва на Нератве».

І гэтак Бакрач вырашыў надзець новую ўніформу і пачапіць палкоўніцкія азнакі. І верыў ён, што ніхто на ягоным месцы не вырашыў бы інакш і не дазволіў бы, каб замест яго мабілізавалі зяця, які прытым яшчэ й харват, ды кінулі ў траншэю толькі таму, што ён заўпарціўся і вырашыў, што пасля таго, як прапала тое Цітава войска, у ніякае іншае ён не пойдзе. Калі яму збрыдзела папярэдня армія, дык і гэтая новая не будзе яму мілейшай, аднак існуе нешта большае і важнейшае за любую армію. Тое, што робіць нас людзьмі. Як бы яму ні было страшна, Вералюб Бакрач ведаў, што робіць справядлівую справу, і спадзяваўся, што лёс яму за гэта адплаціць.

Ягонае спадзяванне споўнілася раней, чым ён чакаў. На пачатку ліпеня 1992 года ён стаяў на скале над горадам і, склаўшы рукі за спінай, глядзеў паўз раку на новасараеўскія шматпавярховікі і Ігман¹. Ён ведаў, што ў яго не трапяць, а дзесяць хвілінаў пад варожым прыцэлам значылі больш за ўсё тое, што ён мог сказаць свайму войску. Яны баяліся кулі, хоць яшчэ нават не дачакаліся, каб у іх нехта страляў. Можна, якраз таму і баяліся. Іхні палкоўнік, хоць ён сам ведаў, што ён усяго толькі старшы прапаршчык, асабістым прыкладам паказваў ім, што баяцца няма прычыны. Для іх ён быў герой, але сам ведаў, што ўся гэтая вайна не вартая й меднага гроша. Ён глядзеў на заліты сонцам горад, на дахі, якія расцвітаюць у воблаку пылу, на мурашоў, якія бегаюць па вузкіх вулках і хаваюцца за мініятурнымі кантэйнерамі для смецця, глядзеў і думаў, як было б добра, калі б была такая цацка. Вялікі макет горада, які насяляюць дрэсіраваныя мурашы, навучаныя паводзіць сябе, як людзі. Ён купіў бы такую цацку сваім унукам, колькі яна ні каштавала б. Хай толькі трохі падрастуць.

Ён адышоў у халадок, чым далей ад мінамёта, ад чыхіх стрэлаў яму кожны раз балела ў левым вуху, у якім ён быў

¹ Новае Сараева — заходняе прадмесце Сараева. Ігман — горны масіў на паўднёвы захад ад Сараева.

пракалоў барабанную перапонку, калі яшчэ хлопчыкам следам за бацькам чысціў вушы шылам, пасля лёг у траву і заплюшчыў вочы. Ён слухаў далёкія выбухі, мінае азываўся кожныя дзесяць хвілін, а тады падумаў, што больш не чуваць пчолаў. Звычайна ён іх заўсёды чуў, калі ляжаў у траве. Якая б недарэчная гэтая вайна ні была, а ўсё ж яна разагнала пчол. Уздыхнуў за іх палкоўнік Вералюб Бакрач, і падумаў, што ніколі яшчэ ён не быў так патрэбны свайму спалоханаму войску. І падалося яму, што ў гэтым не можа быць нічога дрэннага.

Але тое, што страх у войску не быў зусім беспадстаўны і што ягонае ўяўленне аб міры і шчасці было не зусім дакладнае, выявілася ўжо праз тры дні. Была абвешчаная агульная трывога, бо вораг перайшоў у наступ. Мусульмане ўзлезлі на горы і скалы над горадам, заспелі знянацку варту і захапілі першы рад траншэяў, якія ніхто не ахоўваў, і цяпер іх трэба было адваёўваць назад. Распачаўся контрнаступ, артылерыя засыпала мурашыны горад дадатковай порцыяй снарадаў, а Бакрач са сваёй вайскавай адзінкай ехаў на перадавую.

У грузавіку панавала ціша, хлопцы дрыжалі ад страху, ды і як іначай, калі пераважна яны былі гарадскія дзеці і ніколі не трымалі ў руках нават матыкі, не тое што аўтамата. Калі яны спыніліся, адзін пачаў плакаць і крычаць, дык яго ледзь выцягнулі з машыны. Нехта ўдарыў хлопца нагой у азад, той распластаўся на лузе, нібы ў нечым вельмі вінаваты.

Акцыя ўжо набліжалася да канца, вораг быў адкінуты, а Бакрачу заставалася толькі працасаць мясцовасць і праверыць, ці ўсё чыста. Гэта была трохі празмерная вайсковая засцярога, але яму не было прыкра ўдзельнічаць у першай акцыі. Нават і сімвалічна. Прынамсі некалі будзе што раскажаць унукам.

Яны пералазілі з адной вяршыні на другую, караскаліся на скалы і тады адразу спускаліся да горада, амаль да першых дамоў, але, апрача некалькіх мёртвых целаў, нічога цікавага не пабачылі. Войска трохі асмялела, хоць і надалей адводзілі пазіркі ад забітых. Гэта нармальна. Бакрачу

таксама было непрыемна бачыць чалавека з разнесенай галавой. І якраз тады, калі яны ўжо амаль вярнуліся на зыходную пазіцыю, нешта шуснула за кустом, пачуўся ўскрык, а пасля адразу стрэл. У іх над галавамі свіснула, палкоўнік рыкнуў: *Ляжаць!*

Тое, што адбывалася пасля, Вералюб Бакрач ніколі нікому не раскажа. Але не таму, каб нешта схаваць або зберагчы нечыя пачуцці ад страшнага відовішча, а таму, што не будзе з пэўнасцю ведаць, што тут было рэальнае, а што прымроілася яму ў снах і больш не дае спакою. За кустом ажыны, некалькі мэтраў ніжэй, была голая скала шырынёю мэтраў дзесяць. На той скале ён убачыў хлопцаў з калашнікавымі. Іх было сем. Ніводнаму не магло быць больш за васьмнаццаць. Над імі было неба, а пад імі воблак, яшчэ адно неба, а пад ім ужо, напэўна, горад. Або так яму здалося. І хоць сустрэча была кароткая, толькі каб паспець накіраваць на іх ствол аўтамата, ён запомніў кожны твар. І ведаў, чаму яны не ўзнімаюць сваю зброю. Зброю не ўзнімае толькі той, хто ведае, што ў ёй няма патронаў, а перад ім стаіць звер, якога нельга спалохаць пустым ствалом. Тыя дзеці былі ў роспачы.

Адзін бялявы закрычаў: Аллаху экбэр! І скокнуў у прорву. Астатнія паскакалі моўчкі. Зніклі, як бы іх ніколі й не было. Засталася голая скала, на якую яшчэ не ступала нага чалавека. Так яна выглядала. Запанавала ціша, а пасля нехта за палкоўнікавай спінай засмяяўся. І тады ўсе пачалі смяяцца. Апрача яго. Ён не мог удыхнуць паветра. І крыкнуць, каб яны перасталі. Ён стаяў скамянелы, з грудзмі нібы прыціснутымі скалою, а тады зноў запанавала ціша, і Бакрач задыхаў. Ад таго дня і да самага канца вайны яны больш не глядзелі адзін аднаму ў вочы. Ні салдаты між сабою, ні нехта з іх з палкоўнікам.

У тую ноч Бакрач зразумеў, што дачка з зяцем мелі рацыю. Яны мусілі некуды выехаць. Недастаткова проста ўратаваць сваю галаву і свой дом. Трэба ратавацца ад таго, чаго лепш не бачыць. Або ад моманту, калі згубіцца мяжа

паміж тым, што бачыш, і тым, што табе прымроілася. Сны бываюць брыдкія, калі ты не ўпэўнены, што гэта толькі сны. І дзіцячая казка бывае страшная, калі прыдарыцца даросламу чалавеку.

Хлопцы на скале засталіся без боепрыпасаў. Ім далі па абойме патронаў і паслалі прарваць блакаду з горада. Яны ўскараскаліся на самы верх і далей не маглі ні падняцца, ні спусціцца. Каб іх не знайшлі, можа яны неяк здолелі б адтуль злезці, але і гэта сумнеўна. Яго мучыла, што толькі адзін з іх крыкнуў Аллаху экбэр. Калі б крыкнулі ўсе, ён, можа, і паверыў бы, што гэта нейкія фанатыкі, якія хутчэй скачаць у бездань, чым трапяць у рукі ворагу. А можа й гэтага было б недастаткова.

Вералюб Бакрач ведаў, што тыя дзеці праз год-два маглі б быць ягонымі салдатамі, ён быў бы ў іх прапаршчыкам і размяркоўваў бы іх па каравульных пастах. Калі нехта спозніцца са звальнення або вернецца з гораду п'яны, ён з прыемнасцю хаваў бы гэта ад каменданта казармы, бо ў ягоным войску кажуць, які прапаршчык Люба класны мужык... Так было б, калі б падзеі пад зоркамі склаліся трошкі інакш. А так яны ўцяклі ад яго ў смерць, упэўненыя, што ён бы іх рэзаў, здзіраў скуру са спінаў, садзіў на кол, і невядома што яшчэ... Цяпер дарэмна казаць, што нічога гэткага ён не рабіў бы. Не дазволіў бы, каб ім волас з галавы ўпаў. Хлопцы ў красоўках з пустымі аўтаматамі ў руках былі мёртвыя. І той, які паглядзеў яму ў вочы і крыкнуў Аллаху экбэр, і той быў мёртвы.

Бакрач не верыў у Бога, але не сумняваўся, што нейкае пакаранне ўсё ж існуе. Яно не выносіцца ніякімі судамі, ды і не ведае пра яго ніхто, апрача самога пакаранага. А пакараны можа быць толькі той, хто верыць, што ў нечым вінаваты.

Рэшту вайны ён праспаў. Калі й бачыў нешта страшнае або калі і ўчыніў нейкае зло, яно не магло параўнацца з тымі зніклымі дзецьмі.

Ён прачнуўся вясной 1996-га перад сваім домам у Палах, на тым самым зэдліку. Ірыс сядзела ў яго на левым, Нэвэн

на правым калене. Горан прывёз з Сараева новы фотаапарат, зноў нешта корпаўся з аб'ектывам, але дзеці былі ўжо вялікія. Яны цярпіліва паказвалі і ўсміхаліся столькі, колькі іх дзед з бацькам прасілі. І хоць фатаграфаванне цягнулася доўга, гэтым разам ніхто не прыйшоў і не перапыніў сямейную ідылію. Вералюб Бакрач чакаў, што па яго прыйдуць, палохаўся кожнай ночы, а яшчэ больш — калі нешта яму нагадвала пра адно ваеннае здарэнне.

Дзіўна, што ў той дзень не з'явіўся падпалкоўнік Здраўка Мажар у форме генерала Войска Рэспублікі Сербскай і не павёў яго за сабой, на вайну або на дно Зворніцкага возера, дзе ён у божым супакоі і па сваёй волі спачываў ужо другі год. Дзіўна, што не з'явіўся ён ні назаўтра, ні паслязаўтра. Бакрач чакаў яго, як жывы чалавек чакае смерці, гатовы адмовіцца зрабіць тое, чаго запатрабуе ад яго Мажар. Некалі гэтаму мусіць настаць канец, думаў ён, і клаўся спаць з рэвальверам пад падушкай. Яго цешыла, што яму давядзецца перажыць яшчэ толькі адзін сон, каб Горан паспеў вярнуцца з Сараева з гатовымі фатаграфіямі.

Зноў гарэла і грымела і з неба і з зямлі, і невядома было калі дзень, а калі ноч. Мужчыны падалі з старых пыльных фатэляў і адзін за адным бралі ў рукі крышталёвыя пацеркі. Пад гарачымі пальцамі раставаў лёд, і калі апошняя пацерка ператваралася ў ваду, чалавек быў мёртвы. Яны ўміралі паводле нейкага парадку, які здаваўся недасяжным дробнаму чалавечаму розуму. Але было ясна, што нейкі парадак існуе. Непарадак ва ўсякай з'яве лёгка распазнаецца, але галоўка дзьмухаўца, як і зорная галактыка, спарадкаваныя паводле нейкай логікі, якая, можа, і вышэйшая за чалавечую, аднак няма такога неразумнага стварэння, якое не заўважыла б, што тая логіка існуе. Тое самае і з мужчынамі, якія адбіваюць паклоны, бяруць у рукі ледзяны тэспіх і прамаўляюць малітву, словы якой не разумеюць. Ніколі не здарыцца так, што памруць двое адначасна, і ніколі тая смерць нікога не здзівіць. Калі памрэ апошні, у іншым свеце пачнецца новы дзень.

Пара табе ўжо з'ездзіць у Сараева, сказаў Горан і падаў яму фатаграфіі. Ён заўсёды кажа тое самае, калі вяртаецца. Перад тым, як ён паехаў першы раз, цесць сказаў яму, што гэта не вельмі разумны крок. Нехта яго пазнае, а людзі бываюць усякія і лёсы бываюць розныя. Калі ў некага загінуў сын, дык яму як наўмысна сустрэнецца той, хто наважыцца спусціцца ў горад з Палаў. Горана не пазналі дый надалей не пазнаюць, але ў яго ўжо стала звычайка падахвоціць Ба-крача кожны раз, як вернецца з Сараева. Той звычайна ўсміхаўся і ніколі яму не адказваў. Што б ён яму ні сказаў, было б няпраўдай, бо праўду ён сказаць не мог. А праўда была ў тым, што яму здавалася невыносным, каб ягоны зяць, бацька ягоных унукаў, зрабіўся мурашом у вялікім лялечным доме, лялечным горадзе, і каб нехта з вяршыні Трэбэвіча мог бачыць, як ён ходзіць па вуліцы, пераходзіць мост праз Міляцку¹, стаіць перад вітрынай крамы... Ну, людзі смяротныя, але не настолькі.

Здымкі трошкі ўзнялі яму настрой. На іх было ўсё, што хочаш бачыць, і нічога, чаго бачыць не хацеў бы. Таму людзі й любяць фатаграфіі. Каб здзівіцца свайму шчасцю і бестурботнасці. Тыя фатаграфіі ён пакладзе ў вялікі жоўты альбом, на якім напісана «Дзед Люба і ягоныя разбойнікі». Дзіўна ніяк не хацела, каб альбом назвалі менавіта гэтак, але дзеці заўпарціліся. Яна прапаноўвала — хай будуць хаця б гайдукі², але Нэвэн, разумная галава, сказаў, што ў такім выпадку дзед Люба быў бы атаманам, а не палкоўнікам. Яна саступіла і занялася сваімі справамі. І стары побач з дзецямі здзяцінеў, думала яна, пакуль сярдзітасць ператваралася ў замілаванне. Для Дзіўны стары так і застаўся прапар-шчыкам.

Ён прыляпіў здымкі на першую старонку, шчаслівы, што перад імі нічога няма. *Я купіў латарэю*, сказаў Горан, *можа выйграем кватэру ў Сараеве*. Ба-крач паглядзеў на яго,

¹ Міляцка — рака, прыток Босны, якая працякае праз Сараева.

² Гайдукі — бандыты-паўстанцы супраць асманскай улады.

спярша нічога не сказаў, а пасля падумаў, што на такую правакацыю ўсё ж трэба нешта адказаць, і тады паказаў яму язык. *Вось табе гзед Люба са сваімі разбойнікамі!* крыкнуў ён у бок купальні, але Дзіўна не магла яго чуць за шумам вады, што налівалася ў ванну. Вералюб Бакрач верыў, што фатаграфіі змяняць яму жыццё.

Наступныя сем начэй ён нічога не сніў. Або не памятаў сноў, бо ў іх не было нічога важнага. Упершыню за апошнія чатыры гады ён не апынуўся ў горадзе з забытым імём, дзе невядома, калі дзень, а калі ноч, бо грыміць і бліскае з неба і з зямлі, а людзі падаюць адно за адным з фатэляў і растапляюць між пальцамі ледзяныя пацеркі. Восьмую ноч ён спаў без рэвальвера і сніў, як ходзіць па Палах у гарнітуры й гальштуку, але босы. Усю раніцу ён смяяўся, як дурная Фата з пустой карчмы. Гэта быў дзіцячы сон, накшталт таго, калі падаеш з воблака, цяпер можна было чакаць, што ён прысніць, як у яго, курсанта ваеннай вучэльні, скралі з куфра парадную форму або як ён, малады пчаляр, уцякае з гары ад рою шэрсняў... Значыць, прайшло, смяяўся ён. Значыць, гэта было яно. І больш няма. Як калі першы ветрык здзьме дзьмухаўцам галоўкі.

У тэлевізійных навінах паказвалі барадатых арабаў, якія носяць на руках мёртвае дзіця і крычаць: Аллаху экбэр. Ён сядзеў і не здрыгануўся. Спакойна глядзеў на іх і быў шчаслівы, што яго няма там, дзе ў некага забіваюць дзяцей. Калі б ён там быў, можа, і ён крычаў бы. Прынамсі не глядзеў бы спакойна і не прыдумляў бы прычыны, з якіх можна забіваць дзяцей.

Быў ужо, можа, пачатак лета, калі Горан прачытаў у газеце спіс выйгрышных нумароў латарэі. *Не хвалюся, палкоўнік, кватэра ў Сараеве нам не дасталася!* сказаў ён, знайшоўшы дзеда за ранішняй кавай у «Панараме». *Ды я й не спадзяваўся, ужо няма тых Цітавых латарэяў, калі ніхто загадзя не ведаў, хто выйграе,* адказаў Бакрач. *Так, але ты таксама няблага выкруціўся! Другі прыз, сямейнае падарожжа ў Грэцыю.*

Ён сунуў яму пад нос і білет, і газету, хай стары добра праверыць і спраўдзіць нумары. Бакрач зафундаваў усёй кавярні, на шчасце, на гатэльнай тэрасе было ўсяго пяць-шэсць чалавек, прымусіў і Горана выпіць чарку, а пасля й другую, і радаваўся так, быццам Грэцыя ўсім, як сказаў бы футбаліст з добрым кантрактам, забяспечыць існаванне да канца жыцця.

Першага жніўня маладыя з дзецьмі паедуць у Грэцыю, а стары як след адпачне. Так сказала Дзіўна, каб апярэдзіць усе ягоныя страхі. Але ў гэтым і не было ніякай патрэбы. Дзесяць дзён самоты вабілі Бакрача як дзіця, якое бацькі першы раз пакідаюць у хаце адно. Трошкі папрацуе з пчоламі, якраз з Бялграду мае прыйсці «Кніга пра матку», першы пераклад капітальнай французскай працы аб пчалярстве, якую ён чакаў пятнаццаць гадоў, майстар Вукан збярэ яму два новыя вуллі... працы будзе вышэй галавы. Хоць справа была не толькі ў працы і ў пчолах, а яшчэ менш у тым, што яму надакучылі дзеці або што яго, хай Бог даруе, замучылі ўнукі. Бакрача радавала нешта іншае.

Пасля таго, як ён у пятнаццаць гадоў пайшоў з роднай хаты і распачаў навуку, ён больш ніколі, нават на адну ноч, не заставаўся сам. У дзевятнаццаць ажаніўся, і яны жылі з Мілічынымі старымі бацькамі ў кватэры на трыццаці квадратных метрах, а пасля вазілі іх з сабою, куды б яго ні адкамандзіравалі, і заўсёды гэта была кватэра на трыццаць квадратных метраў. Стары Крса Абрамавіч памёр праз дзесяць гадоў такога жыцця, а Мілічына маці Роса пражыла яшчэ пяць.

Толькі праз пятнаццаць гадоў шлюб у яны засталіся адны ў сваёй кватэрцы і маладосці ў іх засталася якраз настолькі, каб нарадзіць Дзіўну. Калі Дзіўне споўнілася сем гадоў, ён па армейскіх правілах упершыню атрымаў большую кватэру, сорак восем метраў. Але як назло, гэта было ў Цітаградзе, якраз у той час, калі Шчэпа, сын Вера-любава брата Ёвана, дарос да студэнцкіх гадоў. Дык адзін пакой трэба было захаваць для яго.

Урэшце яго перавялі ў Палы, і тады ён пайшоў у камандаванне акругі, асабіста да генерала Джэміла Шарца, каб спытацца, ці няма магчымасці пакінуць яго ў Палах як найдаўжэй. Рэч у тым, што ён хацеў бы пабудаваць дом. А генерал Шарац быў добры чалавек, спагадлівы да камандзіраў, якія, вось як гэты, мелі завялікае сэрца і замалы розум, і таму сказаў: *Давай, прапаршчык, будуй, а я ўжо дагляджу, каб ніхто цябе не чапаў, пакуль не дабудуеш!* І сапраўды — Бакрач два гады будаваў дом, кожную цагліну сваёй рукой паклаў, але не прайшло й месяца пасля таго, як ён уклаў апошнюю плітку дахоўкі, яшчэ й фасад быў недароблены, як Міліца расхварэлася. Скарацечная лейкемія, сказалі яму, да восені не дажыве. А быў пачатак лета. Ён вазіў яе ў Люблян у да найлепшых дактароў, хацеў паслаць яе ў Швейцарыю, дзе, як казалі, ёсць яшчэ лепшыя, але нічога не дапамагло. Памерла яна на Іліндан¹, з рэпрадуктара ў казарме чулася «Бітала, мой родны край»², перад сталоўкай маршыраваў пакараны за нешта інжынерны ўзвод, а прапаршчык Вералюб Бакрач з непакрытай галавой прайшоў перад строем. Ладна, што з непакрытай галавой, гэта яшчэ не было нейкае вялікае парушэнне, але пры гэтым ён плакаў, як малое дзіця.

Пра тыя слёзы гадамі вяліся дэбаты па палянскіх корчмах, у бильярднай залы Дома афіцэраў ды па святах і п'янках, якімі афіцэры развейвалі правінцыйную нуду. Як толькі першы напіваўся, пачынаў размову пра тое, што Бакрача трэба было аддаць пад трыбунал і што няма большага парушэння боегатоўнасці вайскавай адзінкі, чым слёзы, бо калі камандзір плача, дык і войску не застаецца нічога іншага, як галасіць. Астатнія пагаджаліся з прамоўцам і стараліся як найбольш дасціпна апісаць ілінданскі надвячорак прапаршчыка Бакрача, калі ў яго цяклі слёзы вялікія, як за-

¹ Іліндан — дзень Святога Іліі (2 жніўня), нацыянальнае свята Македоніі — дзень пачатку Ілінданскага паўстання 1903 года за аўтаномію Македоніі.

² Бітала — горад па поўдні Македоніі, цэнтр Ілінданскага паўстання. «Бітала мой родны край» — папулярная македонская песня.

лупы, а метэаролагі ўпрошвалі Вярхоўнае камандаванне, каб перавялі гэтага сапляеда на перасохлае вадасховішча Ябланіцкага возера. Рэдка знаходзіўся нехта, хто спрабаваў апраўдаць Бакрача, хіба што нейкі лейтэнант або маёр, чыя жонка якраз мелася нарадзіць.

Пасля таго, як памерла Міліца, ён мусіў сам клапаціцца аб Дзіўне, а як толькі яна стала на ногі, дык адразу выйшла замуж, прывяла зяця, нарадзіла дзяцей... За ўвесь гэты час праз дом прайшла сотня родных і сваякоў, і ягоных, і нябожчыцы жонкі, сем'яў уцекачоў з Сараева, Кладня і Тэшня, нехта затрымаўся на сем дзён, а нехта, дальбог, і на сем месяцаў. Вералюб Бакрач у сваім доме ніколі не начаваў сам.

Вось чаму ён так радаваўся іхняй Грэцыі. Ён спакойна зможа зазірнуць сам у сябе і пабачыць, што ў ім пасля такога жыцця яшчэ засталася. Крамы самаабслугі робяць інвентарызацыю раз на год, а прапаршчыкі — калі знойдуць час. Гэтая думка яму вельмі спадабалася, ён нават запісаў яе, каб не забыцца.

Цэлы ліпень маладыя рыхтаваліся да падарожжа. Дзіўна пакавала рэчы, а Горан раз-пораз ездзіў у Сараева, бо яна пра нешта важнае забывалася. Напрыклад, крэм ад сонца, фактар дзесяць. Калі ён у найбольшай краме ў Палах папрасіў фактар дзесяць, прадавачка яго не зразумела, таму ён запатрабаваў, каб паклікалі загадчыка. Той спачатку разгублена на яго глядзеў, а пасля пачаў смяяцца: *Дружа, ды няма ў нас ніякіх фактараў, каму мы з імі патрэбныя!* Пасля гэтага, што б ні трэба было купіць, ён ездзіў у Сараева. Яшчэ толькі не хапала, каб яго празвалі Фактарам. Мянушка, якая прылепіцца да цябе ў Босніі, застанецца з табой да канца свету. А яму і так зусім не было прыкра спусціцца з гары туды, куды да вайны «ездзілі ў Горад». Часам і цяпер ён, памыліўшыся, замест Сараева казаў Горад. Але ніхто яго не разумеў.

А тады за два дні перад ад'ездам прыйшла тэлеграма з Заграба, у якой цётка Мірыца паведамляла, што памерла Горанава мама. «Хай спачывае з Езусам», казалася там, і яшчэ: «на вечны спачын сям'я і сябры правядуць яе трэ-

цяга жніўня а трынаццатай гадзіне на могілках Мірагой». Ці была ў тых словах іронія або Горану проста здавалася, што маміна стрыечная сястра вінаваціць яго, што ад вясны 1990-га не паказваўся ў родным доме, або — яшчэ горш — папракае, што пасяліўся ў самым воўчым логаве, у месцы яшчэ больш непрыстойным за Бялград, у гэтым ніхто не мог быць упэўнены. Для Бакрача тэкст тэлеграмы гучаў як прамоўлены недзе ў шасцідзясятых са сцэны Вараждзінскага тэатру, куды ён вадзіў маладых салдатаў дзеля культурнага выхавання. Ён не мог скеміць, ці мае тая незнаёмая жанчына на ўвазе нешта яшчэ, апроча таго, што напісала. Дзіўна лічыла, што Горан перабольшвае і што цётка Мірыца не напісала нічога дрэннага.

Але не было ніякага сумневу, што ён мусіць паехаць на матчына пахаванне. З Грэцыяй нічога не станецца, як прыйшла, так і адышла, гэтак пацвердзілася, што шчасце ў азартных гульнях нікае не шчасце. Хутчэй проста гэткам чынам у чалавека з нейкага больш важнага боку забярэцца тое, што яму належыць. Так думаў Бакрач, але нічога не казаў. Маўчала і Дзіўна, пакуль шукала ў шафе белую кашулю і чорны гальштук. Маўчаў Горан, седзячы за кухонным сталом і назіраючы за дробнымі парушынкамі, якія апускаліся ў чарцы з траварыцай, якую наліў яму цесць паводле старога звычаю суцяшэння смутку. Блізняты сноўдалі навокал, яны ведалі, што здарылася нешта страшнае, якое, аднак, іх не датычыла. У сэрцах у іх было пуста, бабулю яны ніколі не бачылі, як і горад Заграб, далёкую чужую мясціну, у чым імені адчувалася нявымаўленая прыхаваная пагроза. Тое, што тата там нарадзіўся і яшчэ раз мусіць туды паехаць, гучала як казка. Ён пройдзе праз дзевяць гор і дзевяць далінаў, будзе біцца са страшным змеём і перамудрыць старога чараўніка, толькі каб даехаць да Заграба і там зрабіць нешта, што насамрэч не мае сэнсу, але без чаго не было б ні казкі, ні бацькаў, якія нараджаюцца ў казках.

Калі б нехта сказаў яму хоць слова або калі б ракія была дастаткова моцная, каб зрабіць яго іншым, Горан не паехаў

бы ў Заграб. Не з'явіўся б на Мірагоі, у першым шэрагу ля труны, не ціснуў бы вільготныя далоні і не цалаваў бы ў шчокі старых цётак і іх злосных мужоў. Скандал, які б ён гэтым выклікаў, яго б не датычыў, бо тых людзей ён ніколі больш не пабачыць і ніколі зноў не паедзе ў Заграб. Адночы даўно ён паехаў на лыжы, пазнаёміўся з жанчынай, у якую закахаўся, і фактычна ніколі не вярнуўся. Выбухнула вайна, у якой кожны мусіў выбраць свой бок, нехта выбіраў паміж дзяржавамі або народамі, а ягоны выбар быў паміж Дзіўнай і мамай. І хоць за ім гэта не будзе прызнана, ягоны выбар быў больш балючы і больш чалавечы. Але пасля таго, як выбар быў зроблены, яго трэба было трымацца назаўсёды і да канца. Мама ўсё адно памерла, так яго й не пабачыўшы. Ёй усё роўна, прыйдзе ён на могілкі ці не.

Ён чакаў, што нехта яму гэта скажа і пацвердзіць, што зусім нармальна хацець паехаць з жонкай і дзецьмі ў Грэцыю, а не на матчына пахаванне. Але чакаў дарэмна. Ён будзе стаяць адзін на сараеўскім лётнішчы, у цесцевым чорным гарнітуры для вясяляў і пахаванняў, з харвацкім пашпартам у кішэні, і адчуваць сябе падманутым. Ён не будзе ведаць, хто і чаму яго падмануў, будзе чакаць, што нешта нечакана зменіцца, што праз рэпрадуктар вымавяць ягонае імя або спыняць яго на мытным кантролі.

Ноччу перад ад'ездам двое мужчынаў стаялі перад домам і курылі. *Ты мусіш паехаць*, сказаў малады. *Ведаю, можаш мне не казаць*, адказаў стары. *Табе не хочацца ехаць?* — спытаўся малады. *Ну як жа не хочацца, проста шкада, што ты не паедзеш*, схлусіў стары. Пасля яны маўчалі, і маўчанне парушалася толькі тады, калі той, у каго няма запальнічкі, хацеў прыкурыць новую цыгарэту. І кожны з іх ведаў, пра што думае другі і як было б лёгка ашчаслівіць свет, але разам з тым яны разумелі, што зрабіць гэта немагчыма. Не ў гэтым свеце і не сярод тых людзей, якія живуць у грамадзе.

Са зменай у дамове аднаго імя на другое не было ніякай праблемы, тым больш калі ў агенцтве даведаліся пра прычы-

ну. Тое, што ў пераможцы латарэі памерла маці, выклікала ў бялявых супрацоўніц амаль сямейнае спачуванне. Яшчэ адна прычына дапамагчы, калі што трэба...

Самалёт на Афіны вылятаў з сараеўскага лётнішча ў восем дваццаць. Яны прачнуліся ў пяць, трэба было паспець даехаць з Палаў да лётнішча. Аўтобус у Лукавіцу выязджаў у шэсць, а далей можна было ўзяць таксі. Пакуль яны спускаліся да Сараева, у Вералюба Бакрача страўнік завязваўся ў вузел, тоўсты, якім прывязваюцца караблі на дунайскіх прычалах, і ён увесь час глядзеў у другі бок, на горы, якія раслі, пакуль аўтобус спускаўся.

У Лукавіцу яны паспелі ў самы час. У таксіста была доўгая барадзішча, на люстэрку калыхалася іконка з выявай свяціцеля Савы¹. Ні адно, ні другое ў нармальных абставінах яму не спадабалася б, але цяпер, калі ён ужо блізка, як рукой дастаць, у межах дасягальнасці пісталетнай кулі ці моцна ўдаранага футбольнага мяча, ад гораду, у які ён жывы ніколі не ступіць, Бакрачу і чэтнік і ікона былі як родныя, як герб з шасцю паходнямі². *Дзе ты ваяваў, браце?* — спытаўся ён у таксіста. Той на яго паглядзеў і нічога не адказаў. Перад будынкамі паўз дарогу на лётнішча дзеці гулялі ў футбол. У аднаго — яму не магло быць больш за сем гадоў — на спіне над нумарам сем было напісана: Саліхаміджыч³. *Добры гулец*, сказаў Бакрач. *Ёсць і лепшыя*, вымавіў таксіст.

Грэцыя была краінай, якую ён даўно хацеў наведаць, але не ведаў пра гэта! Не, Грэцыя — гэта тая краіна, у якой Вералюб Бакрач мусіў нарадзіцца. А калі ўжо не нарадзіцца,

¹ Святы Сава — найпапулярнейшы сербскі святы (XII—XIII стст.), заснавальнік Сербскай праваслаўнай царквы.

² Чэтнікі — у розныя часы — удзельнікі сербскіх нацыяналістычных вайсковых фармаванняў. Герб з шасцю паходнямі — герб сацыялістычнай Югаславіі, шэсць паходняў сімвалізавалі шэсць сацыялістычных рэспублік.

³ Хасан Саліхаміджыч — баснійскі футбаліст, у 1992 годзе выехаў у Нямеччыну, гулец клубаў «Гамбург», «Баварыя» (Мюнхен), нацыянальнай каманды Босніі і Герцагавіны.

дык прынамсі правесці тут старасць. Ён адразу забыўся б пра Палы, пра дом, які будаваў, пра жыццё, якое там пакідае, забыўся б нават пра пчол: хай сабе здзічаюць ці, мо, трацяць у нечыя добрыя рукі, а ён застанецца тут, у Грэцыі! Толькі каб яму пакінулі ўнукаў, без іх ён усё ж не змог бы, і лётаў бы ён гэтак на аўтобусах з кліматызацыяй і тэлевізарам з канца ў канец краіны, шукаючы рай. Спыраша ён думаў, што знайшоў рай у Афінах, на Акропалі, але на другі дзень яны ад'ехалі на трыццаць кіламетраў далей, у мястэчка, назву якога ён не запомніў, і ён адразу зразумеў, што рай менавіта там. За сем дзён вандравання па Грэцыі Бакрачу кожная мясціна, у якую яны прыязджалі, здавалася прыгажэйшай за папярэднюю. Адначасна ён дзівіўся маладым, якія незадаволены бурчэлі, што столькі ездзяць, глядзеў са спачуваннем на дзяўчат, што ванітавалі ў чорныя пластыкавыя пакецікі, і сущашаў тых, якія плакалі і казалі, што больш не могуць вытрымаць...

Дзіўна глядзела на яго і толькі ўсміхалася. Бацька ніколі такі не быў. Хто б сказаў, што яго, селяніна, які больш любавалася нейкай былінкай, чым найпрыгажэйшым будынкам Бялграду, так зачаруюць антычныя руіны.

На восьмы дзень яны пад'ехалі да Эпідаўра¹. *Усё, што вы тут кажаце, агнолькава добра чуваць і на верхніх ярусах тэатра*, сказаў гід, калі яны спусціліся ўніз. Грэк, які выконваў ролю гаспадара і якому плацілі за ўваход, заспяваў, каб пацвердзіць гідавы словы. Экскурсія рассыпалася па амфітэатры. Нехта бег угару, каб паспець пачуць, пакуль грэк не скончыў спяваць. Ірыс і Нэвэн першыя дабеглі да верху. *Дзедга, дзедга, хадзі, хутчэй!* — махалі яны яму. *Не магу, стары я ўжо*, крыкнуў ён. *Не крычы так, тут усё чуваць!*

Грэк сярдзіта абарваў песню. Ну, людзі, супакойцеся ж вы ўжо, спрабаваў гід, але ніхто не хацеў яго слухаць.

¹ Тэатру Эпідаўры — найбольшы ў Грэцыі антычны амфітэатр, збудаваны ў 350 г. да н. э., з надзвычайнымі акустычнымі ўласцівасцямі.

Народ, які сем дзён пакутаваў у аўтобусе па ўсёй Грэцыі замест таго, каб спакойна і за меншыя грошы загараць на чарнагорскім узбярэжжы або ў Балгарыі, нарэшце бачыў цуд. Ты чуеш, як дыхае вунь той, за дваццаць метраў ад цябе, чуеш, як шалахцяць нейлонавыя панчохі на сцёгнах у дзяўчыны, што лезе на самы верх, чуеш, як хрыпяць лёгкія таго чалавека, які хутка памрэ... Бакрач не чуў сваіх лёгкіх, але чуў усё астатняе, і думка пра смерць нават не прыйшла яму ў галаву. У яго было сэрца дзіцяці, але яму было шкада, што ногі не носяць яго так добра, каб бегаць уверх і ўніз і слухаць, як мяняюцца гукі.

Паўгадзіны працягвалася гамана ў Эпідаўры, а тады экскурсія памалу супакоілася. Яны спушціліся на сярэдзіну амфітэатра, туды, дзе быў гід, і тады адзін маладзён — Бакрач яго ўжо раней заўважыў: файны хлопец, завецца Алмір, адзін раз Дзіўне паднёс торбу, калі трэба было спяшацца на параплаў, — спытаўся ў гіда, ці можа ён з сябрам таксама нешта заспяваць. Той адказаў, што на гэта трэба атрымаць дазвол, бо паводле правілаў спяваць дазваляецца толькі грэкам. *Ды дай ты хлопцу паспяваць, умяшаўся Бакрач. Але ж дазвол...* настойваў гід. *Ды які нахер дазвол, калі табе цяжка, я сам у грэка спытаюся,* пасмялеў Бакрач. На шчасце, гаварыць з грэкам не было патрэбы, бо не было той мовы, на якой яны маглі б паразумецца.

Гід атрымаў дазвол. Алмір і Дэніс сталі ў сярэдзіну круга, а астатнія разышліся ў бакі ці палезлі на верхнія рады, адкуль лепш чуваць. Вералюб Бакрач стаў каля хлопцаў, упэўнены, што ў атрыманым дазволе ёсць і ягоная заслуга.

Яны ціха заспявалі: *Доўгая зімовая ноч, ніяк не надыдзе раніца, толькі чуваць тэкбір¹ праз усю ноч...* На тым месцы, мабыць, так трэба ў песні, Алмір напаўголаса, але ўсё ж даволі выразна, усклікнуў: *Аллаху экбэр!* І паглядзеў на Бакрача, як жанчына, якая апраўдваецца перад небам за тое, што заняўся воблачны дзень. Той здрыгануўся,

¹ Тэкбір — вокліч «Аллаху экбэр!» (Бог вялікі).

але не знайшоў ніякай дрэннай думкі, за якую мог бы зачапіцца. Далей у песні спявалася пра маладых хлапцоў, якія збіраюцца на вайну і пакідаюць сёстраў, пра дождж, снег, Босну і смерць. Пра белую мячэць і пра тое, як спадзяюцца тыя, хто страціў надзею.

Мелодыя была вядомая, старая, народная, з сербскіх вяселляў, якую за часы ягонай маладосці гралі цыганскія трубачы, але адспяваная гэтак, такімі словамі і ў месцы, дзе ўсё чуваць як найлепей, яна гучала нібы дакор Богу за тое, што, ствараючы свет, ён стварыў у ім і няшчасце.

Ён адчуў камяк у горле і зараз заплакаў бы, калі б толькі яго ніхто не пачуў і не ўбачыў. Або заспяваў бы з імі, калі б толькі мог запомніць словы. А ён памятаў толькі два тыя, якія даўно хацеў забыць, гэтаксама як і месца, дзе ён пачуў іх упершыню. Усё іншае было карцінкай, накшталт лялечнага горада, населенага дрэсіраванымі мурашамі, чые галасы чалавечае вуха можа пачуць толькі ў Эпідаўры. Было добра чуваць, як мурашы плачуць па сваіх дзецях.

Пасля вячэры яму зрабілася дрэнна. Дзіўна замітусілася па гатэлі. Прыехала хуткая дапамога, а ён ніяк не мог злавіль дыханне і сказаць ім, каб скінулі тое нябачнае камяніска з грудзей. Уся праблема толькі ў ім. Іначай усё ў парадку. Толькі што не можа дыхаць.

Наступнае, што ён бачыў, была белая шпітальная палата і ярка-зялёная муха, якая на чорным экране пакідала светлы след. Маё сэрца, падумаў ён. А тады яму прыйшла ў галаву ідэя фікс, што муха зялёная таму, што ён з Босніі. Такі ўжо ў грэцкіх дактароў парадак. Баснійцу зялёная, расейцу чырвоная, а амерыканцу, можа, сіняя... І яшчэ ён думаў, што было б добра неяк перадаць Дзіўне, каб не прыводзіла дзяцей у шпіталь. Каб не бачылі яго такога. А пасля ён пабачыў бялявага хлопца, які паглядзеў яму ў вочы, выкрыкнуў тыя два словы і скочыў уніз.

Гэта сон, падумаў Вералюб Бакрач. Але гэта быў яшчэ не сон. У наступны момант знікла белая палата, экран і зялёная муха, што пакідае светлы след. Ён сядзеў у змрочным пакоі.

Ён ведаў, што яшчэ ніколі тут не быў. Але ведаў, што сядзіць там ужо вельмі доўга, у фатэлі, зручна склаўшы рукі, сярод людзей, якім прыемна яго бачыць. Яны нічога не кажуць, але яны шчаслівыя. Ём не трэба нават спяваць, каб паміж іх адчулася песня. Тая, на старую мелодыю, якую некалі даўно гралі цыганскія аркестры. Пакуль чалавек жывы, яго мучыць тое, што ён чуў і бачыў, падумаў ён і адчуў, быццам сам усміхнуўся. Яго нічога не мучыла, і ён больш нічога не памятаў.

ЗАПІС¹

Першы танга-баль у Сараеве адбыўся 15 красавіка 1928 года, у гатэлі «Еўропа», перад ағаломшаным мяшчанствам на чале з Савам Чэранічам, старым танцамахерам і аўстрыйскім адвакатам. Ягоная жонка Роза, паходжаннем пражанка, тры разы траціла прытомнасць, пакуль нейкі тып, якога называлі Герарда, веў праз залу Сонечку, дачку палкоўніка Салаўёва, прасоўваючы ёй нагу між сцёгнаў і левым плячом дакранаючыся спачатку да адной, пасля да другой Сонеччынай цыцкі. Расеечка першы раз танцавала танга, але ёй было відавочна ўсё роўна. Ад яе патрабавалася толькі расслабіцца, пакуль яе — а менавіта такі фінал у гэтым непрыстойным танцы — дробненькі і лысенькі Герарда зусім не згвалціць. Але не гэта займала дух і затуманьвала від спадарыні Розе, а тое, што Герарда ўвесь час трымаў у зубах чырвоную ружу. Было ясна відаць, як шыпы ўпіваюцца яму ў язык і вусны, як пацякла кроў, але ён нічога не адчуваў. Калі ён перахіліў Сонечку праз правую сваю руку, так што здавалася, зараз у яе хрусне хрыбет, пры гэтым яе светлыя валасы падмяталі падлогу, некалькі кропель Герардавай крыві пырснулі ёй на падбароддзе, а адна капнула на белую кашулю, якую спадарыня Пелагея без разбору ўхапіла, калі яны ў 1919-м уцякалі з Петраграда. Падбег кельнер з сальніцай і пасаліў

¹ Запіс — адмысловы магічны тэкст, створаны з дапамогай анамастыкі і нумаралогіі аўтарытэтным імамам (ходжам), які ўжываўся ў якасці амулета.

пляму перш чым Сонечка даведалася, што здарылася, але цяжка паверыць, што Герардаву кроў такі ўдалося вывесці, калі Яна, гувернантка Салаўёвых, аднойчы вымыла кашулю.

Спадар Сава ў гневе пакінуў «Еўропу», пасварыўшыся з афіцыянтамі за рахунак, а з Зігфрыдам Вэрнэрам, распарадчыкам гатэльных баляў, за тое, што ён прывёз у горад амаральных парыжскіх танцораў. У нас ёсць свае збачэнцы і курвы на вываз, нашто нам яшчэ і французскія! — сказаў ён Вэрнэру. І хай больш не разлічвае на яго наконт суботніх вечароў вальсу. Вэрнэра гэта не ўзрушыла. Чэраніч і так ужо дажыў да гадоў, калі мужчына робіцца невыносны, і таму лепш яму сядзець у хаце і не псаваць прыемнасць маладым. Так ён яму й сказаў, чым канчаткова завяршылася іхняе сяброўства, распачатае яшчэ ў тыя гады, калі яны кожную восень разам ездзілі ў Вену, Сава на штудыі, а Вэрнэр у госці да родных. Чэраніч быў з багатай сям'і, а Вэрнэр — горкая бядота. Колькі разоў ён накармаў яго і напайў — пра тое абодва будуць думаць пасля скандалу, выкліканага першым танга-балем. У Савы будзе балець сэрца за кожную курыную ножку, якой ён пачаставаў Зігфрыда, а Зігфрыда будзе мучыць пякучы сорам, ратунак ад якога ён будзе шукаць у абсценце і страшных цэладзённых пахмеллях.

Пасля заканчэння баля адвакат Сава Чэраніч наказаў кіроўцу завезці Розу дадому, а сам з тузінам гнеўных аднадумцаў, усе як адзін найвіднейшыя людзі ў горадзе, пайшоў у рэстаран «Ля двух валоў», дзе яны пад ракію і добрую закуску разважалі, што трэба зрабіць пасля Вэрнэравага выбрыку. Бальшыня лічыла, што яны нічога тут зрабіць не могуць, але Чэраніч настойваў на тым, каб некаму ў гэтай справе паскардзіцца. Ён асабіста гатовы напісаць дакладную запіску міністру веравызнання ў Бялград, пайсці ў біскупскі палац і пагаварыць з біскупам, дамагацца аўдыенцыі ў арцыбіскупа... Кінь гэту марную справу, утаворваў яго Ёза Сунарыч, тузаючы за локаць. А Таса Кочавіч гэтым часам ляпаў яго па плячы і казаў — так, так, Ёза праўду кажа. А ну вас усіх к чортавай мацеры, крыкнуў адвакат Чэраніч

і недзе каля першай ці а палове другой дэманстрацыйна пакінуў рэстаран.

Па дарозе дадому на яго напалі двое незнаёмых мужчынаў, збілі кіем па спіне і па галаве і забралі гадзіннік і кашалёк. Спрабавалі забраць і адвакацкі персцень з пячаткай, але безыменны палец левай рукі быў такі пухлы, што сцягнуць персцень было немагчыма. Пасля таго, як, лежачы ў шпіталі, ён трошкі супакоіўся, а можа і шчаслівы, што выбраўся жывы, Сава Чэраніч жартаваў, што ягонае абжорства ўратавала яму гонар і адвакатуру. Калі б не тыя лішнія дваццаць кілаграмаў, што ён набраў ад шкадобы пасля падзення Аўстрыі, персцень лёгка саслізнуў бы ў зладзейскія рукі, і хто ведае, якія свінствы зацвярджаліся б ягонай пячаткай.

Паліцыя не знайшла вінаваўцаў гвалтоўнага нападу на паважанага сараеўскага адваката, але доўга хадзіла пагалоска, што Чэраніч атрымаў у гарбуз не за грошы, а за тое, што занадта гучна абураўся аргентынскім танцам. Усякае перабольшанае абурэнне вядзе да таго, што абураны атрымае па галаве, пры гэтым не мае значэння, чым ён абураўся.

Як бы там ні было, Сава і Роза больш не хадзілі на вечары вальсу, але й танга не ўвайшло ў моду, бо ў Сараеве не было мужчынаў, якія навучыліся б яго танцаваць, а Вэрнэр больш не прывозіў танцораў з Парыжа.

Аднак праз шэсць гадоў адбылося нешта, дзеля чаго варта было расказаць гісторыю пра першае танга ананімнага Герарда і Сонечкі Салаўёвай ды пра ролю Савы Чэраніча ў тым танцы. Увесну 1934-га ў Сараева прыехаў Карлас Гардэль!¹ Паведамленне пра тую падзею немагчыма знайсці ні ў Гардэлевых біяграфіях, ні ў газетах таго часу. Біёграфы нават не ведалі пра гэтае падарожжа, а тагачасным журналістам у дзікай балканскай правінцыі Гардэлева імя нічога не казалі. Дый хто ведае, як бы рэагаваў славуты аргентынец

¹ Карлас Гардэль (1890 — 1935) — «кароль танга», аргентынскі спявак і кампазітар, загінуў у авіякатастрофе каля Медэліну (Калумбія).

на праявы цікаўнасці да яго, бо ў Боснію яго прывяла не-
прямая справа.

Але ўсё па парадку. Карлас Гардэль тады ўжо запісаў ка-
ля тысячы кампазіцыяў, выступаў у музычных спектаклях
і фільмах, спярша на бацькаўшчыне, а пасля і ў Злучаных
Штатах Амерыкі. Бальшыня ягоных песняў у аснове мела
танга, што прыводзіла да дзівоснага спалучэння фатальных
элементаў у рытме, мелодыі і тэксце. Пра што б ён ні спяваў,
усё прадвяшчала злавесны канец. Па сутнасці, кожнае яго-
нае танга зводзілася да падрыхтоўкі таго заключнага ўдару,
ад якога займала дух, а ў слухачоў, і тым больш у танцораў,
з апошнім тактам узнікала кароткачасовае, але абсалютна
яснае адчуванне смерці. Адночы, быў упэўнены Гардэль,
будзе створанае такое танга, дзе апошні такт будзе азначаць
і апошні ўдар чалавечага сэрца.

Дык вось, у Буэнас-Айрэсе, за некалькі месяцаў да ад'езду
ў Сараева, а дакладней на Дзень мёртвых¹, Гардэль, п'яны
ад славы і пыхі, падаў сваю далонь адной цыганцы. Раней
ён гэтага пазбягаў, баяўся любых прадказанняў, цураўся
варажбітоў і чытачоў лёсу, якіх было шмат на кожным
кроку, бо і галота мусіла з нечага жыць. Але ў той дзень
ён паверыў, што нічога дрэннага з ім не здарыцца і што на
ягонай далоні запісана, што ён сам — гаспадар свайго лёсу.
Калі не так, хіба ягоны голас быў бы голасам танга?

Цыганка вярнула яму грошы. Сунула ў далонь, якую
толькі што разглядала, заціснула яе ў кулак, а ў вачах у яе
з'явіліся слёзы. Ён хацеў ведаць, а яна казала яму, што лепш
не ведаць. Лягчэй пазбегнуць лёс, калі не ведаеш. Гардэль
спытаўся, які лёс. Цыганка сказала, што яму застаецца жыць
яшчэ два гады. І што ён можа ўратавацца адно тады, калі
будзе рабіць толькі тое, што было магчыма пяцьсот гадоў
таму. Ён падумаў, што яна намаўляе яго перастаць спя-
ваць танга, і штурхнуў яе са сходаў перад царквой Святога

¹ Дзень мёртвых — «лацінаамерыканскія Дзяды», адзначаецца
1 — 2 лістапада.

Мігеля. Натоўп ледзь не раздзёр яе на кавалкі, патрабуючы расказаць, які лёс яна пабачыла ў далоні Карласа Гардэля, што ён так раззлаваўся, але яна ім не сказала.

Ён паверыў так, як верыць кожны, хто баіцца, каб цыганка варажыла яму на далоні. Ён верыў, як вераць тыя, што не ходзяць у царкву, але як толькі будаўнікі складуць накрыж дзве дошкі, адразу бачаць у іх вобраз Збаўцы.

Аднойчы ён паскардзіўся Мoryцу Альбахары, музыканту з гатэля «Хілтан», што перастаў спаць па начах. Мoryц не нараіў яму ні кубак халоднага малака, ні лічыць да тысячы, а спытаўся, ці не было ў яго апошнім часам нейкіх дрэнных навiнаў. Цыганка нешта пабачыла на маёй далоні, прызнаўся Гардэль. Нельга было даваць ёй варажыць, сказаў Мoryц. Яны не чытаюць лёс, а запiсваюць яго. І што цяпер рабіць? Калі можаш — забудзься. А калі не магу?

Мoryц яму на гэта не адказаў. Шэф аркестра даў знак, і яны зайгралі *Mi noche triste*. Карлас Гардэль спяваў горш, чым калі. У яго сціснулася горла, і ён пішчаў, як стары дзед. Але мала было тых, хто гэта мог заўважыць. Транс, у які ўсе перад ім упадалі, быў мацнейшы і за танга, і за Гардэлеў голас.

Калі не пройдзе, знайдзі мяне. Але разлічвай на тое, што нас у гэткім разе чакае доўгая дарога, сказаў яму Мoryц Альбахары і ўжо ведаў, што не пройдзе і што давядзецца паехаць з Гардэлем у краіну, якую ён пакінуў пятнаццаць гадоў таму. Смутак і радасць будуць змяняцца ў душы ў Мoryца, гэтак як у Буэнас-Айрэсе вятры, што прыносяць спёку, змяняюцца вятрамі, што разганяюць аблогі. Яму было не ўсё роўна, што ён, хоць і на кароткі час, мае вярнуцца ў Боснію.

Калі ён адтуль выязджаў, спачатку ў Спліт, з Спліта караблём да Трыеста, з Трыеста па сушы да самай Іспаніі, а адтуль зноў караблём праз акіян, Мoryц Альбахары быў упэўнены, што ніколі не вернецца. Ён узяў з сабой гармоніку, з падпаленага дома на Бялавах¹ уратаваў толькі

¹ Бялавы — прадмесце на поўначы Сараева, да другой сусветнай вайны населенае пераважна габрэямі.

бацькаў гадзіннік, а з усёй сям'і ў Сараеве ў яго засталася толькі цётка Рута, дзедава сястра, якой тады было восемдзесят восем гадоў, але яна была яшчэ зусім пры памяці і добра ведала, што значыць Морыцаў ад'езд. Яна не мела што яму даць, апроча старога ключа, які ўжо некалькі стагоддзяў не адмыкаў ніводнага замка, але перадаваўся ў родзе Альбахары з пакалення ў пакаленне як нейкі талісман. Можна ў далёкай будучыні нейкі шчаслівец для гэтага вялікага і прыгожага ключа, якімі, напэўна адмыкаюцца толькі палацы, знойдзе дастаткова вялікі замок.

Яна не спрабавала яго затрымаць, бо думала, што калі ён застанецца, дык памрэ раней за яе. Так вырашыў Мозэс Пінта, Морыц заплаціць галавой, які б ён ні быў невінаваты. Таму што галавой заплаціла Марэна, адзіная Пінтава дачка, а яна была вінаватая яшчэ менш за яго. Яна нырнула на Бэнтбашы¹ і больш не вынырнула пасля таго, як Морыц патаемна завёў яе на купанне, сярод лістапада, калі не купаетца ніхто, апроча тых, хто шукае бяды. Калі ўжо ён скраў дзяўчыну, што ўжо само па сабе занадта, то мусіў памерці, ратуючы яе з ледзяной вады. Так думаў Мозэс Пінта, а таму ў ноч пасля Марэнінага пахавання падпаліў дом нябожчыка Арона Альбахары, спадзеючыся, што з ім у сне згарыць і Аронаў сын. Агонь — справядлівая помста за ваду. Але Морыц у тую ноч не спаў. Ахоплены распаччу бацька не заўважыў ягонага кахання і смутку, які тое каханне спарадзіла.

І ён уцёк, больш хвалюючыся за Мозэсаву распач, чым за сваё жыццё.

Калі Гардэль сказаў яму, што цыганка нешта пабачыла ў ягонай далоні, Морыц яшчэ не меў яснага плана і не ведаў, да каго ён яго прывядзе. Ён хацеў яшчэ раз пабачыць родны горад, гэта яму зажадалася яшчэ за тыдзень або два перад тым, і калі б не гэта, яму і ў галаву не прыйшло б прапанаваць чалавеку, каб той спрабаваў пазбавіцца злога лёсу на

¹ Бэнтбаша — месца на рацэ Міляцка на ўсходзе Сараева, дзе колісь стаяла гаць з дзевяцію млынамі.

другім баку акіяна. Уласна кажучы, Моруц Альбахары не верыў у сурокі, а яшчэ менш у тое, што ёсць людзі, якія могуць ад іх вызваліць. Ён шукаў прычыны паехаць у Боснію і знайшоў яе ў Гардэлевым страху.

Карабель «Кароль Георг» увайшоў у спілкі порт 12 траўня 1934 года. Карлас Гардэль і ягоны сябар пераначавалі ў гатэлі «Асторыя», каб на другі дзень працягнуць падарожжа да Сараева. Неўзабаве Гардэль упершыню ў жыцці пабачыў мячэць. Яму здавалася, што ён з рэальнага свету трапіў у нейкі іншы, не тое каб нерэальны, але ва ўсялякім разе менш ясны і менш матэрыяльны. Тое, што ён пабачыў, нагадвала яму карцінкі з буэнас-айрэскіх антыкварыятаў і экзатычных габрэйскіх крамак з рознай драбязой, дзе сыны гаўча¹ куплялі сваім нявестам падарункі, нейкія штучкі незвычайнага выгляду і таямнічага прызначэння. А ці ёсць тут факіры з кобрамі? — пытаўся ён, а Моруц толькі ўсміхаўся.

Рэшту дарогі Гардэль заставаўся спакойны, ён заснуў у цягніку і не прачнуўся аж да Сараева. Ён паверыў, што насамрэч едзе ў краіну, у якой лёгка вырашаюцца праблемы з няправільна запісаным лёсам. Ён падарожнічаў па сваёй далоні, і яму здавалася, што тут варта было б і застацца.

Моруц вырашыў завесці яго да першага ходжы, які зробіць яму запіс супраць сурокаў, і так уся справа будзе вырашана. Калі Гардэля гэта не пераканае, ён знойдзе яму цыганку, якая напэўна не пабачыць тое самае, што пабачыла тая першая з Буэнас-Айрэса, а калі й гэтага будзе недастаткова, дык знойдзе яму нейкую бабу, якая паварожыць яму на фасолі, кававай гушчы і вуголлі, пасля мад'ярку, якая паглядзіць яму ў карты, або адну з тых жанчын з Сараеўскай даліны, якія варажаць паводле радзімак на жываце. Ва ўсялякім разе, амаль выключана, каб ён вярнуўся ў Аргентыну, не паверыўшы.

Яны спыніліся ў гатэлі «Еўропа». Моруцаў пакой выходзіў вокнамі на поўнач. Ён доўга стаяў ля акна, курыў і спрабаваў разгледзець, ці тыя дамкі на гары — гэта Бялавы. А можа

¹ Гаўча — аргентынскі каўбой.

гэта Мэйташ, Падхрасты або нейкае іншае сараеўскае прадмесце. Яму здавалася, што ён пазнае вярхі Фінцьевых і Камхіевых¹ стрэхаў, за якімі некалі, меншы і бяднейшы, стаяў ягоны родны дамок. Яго страхі і так было б не відаць, нават калі б ён не згарэў у тую ноч. Трошкі далей, за трыма таполямі, меўся б быць і дом Мозэса Пінты, і двор, дзе ён заляцаўся да Марэны. Калі ўсё гэта не нейкія іншыя стрэхі і таполі і калі Бялавы наагул відны з акна «Еўропы». Пана-раму горада з гатэльных вокнаў ніколі нельга ясна разгледзець. Насельнікі гатэляў не знаёмыя з горадам, каб ведаць, што ў іх перад вачыма, а людзям, якія ведаюць Сараева, бо ў ім жывуць, няма чаго шукаць у гатэльным пакоі. Калі ім, як Моруцу, некалі давадзецца апынуцца ў гатэлі, дык тое, што яны адтуль пабачыць, ужо не іх горад.

Пакуль ён гэтак з акна шукаў Бялавы, Карлас Гардэль сядзеў у Венскай кавярні на першым паверсе гатэля, піў французскі каньяк і слухаў аркестр, які граў рускія песні. Праз нейкі час з'явілася і спявачка, дробная бялявая дзяўчына ў трохі недарэчнай чорнай сукенцы, якая больш пасавала б да тэатральных прэм'ераў. Яе гарлавы голас быў Гардэлю даспадобы, аднак яму не падабалася, што кожная песня гучала, як жалобны спеў. Усё ж ён не пайшоў у пакой, бо дастаткова выпаўся ў цягніку, а піў свой каньяк і слухаў. Людзі за іншымі столікамі, усе да аднаго мужчыны, не звярталі ўвагі на музыку, а размаўлялі і смяяліся. Мабыць, яны ўжо добра яе ведаюць, думаў ён і шкадаваў спявачку. Па той бок акіяна яна б мела б большы поспех.

Карлас Гардэль не даведаецца, што яе завуць Сонечка Салаўёва, што яна — дачка палкоўніка расейскай царскай арміі і шэсць гадоў перад тым адтанцавала першае танга ў Сараеве. Можна, нічога і не змянілася б, калі б знайшоўся нехта, хто б яму пра гэта сказаў, але некалі трох такіх фактаў бывае дастаткова, каб змяніць чалавеку жыццё.

Рана раніцай, перш чым Гардэль прачнуўся, Моруц пай-

¹ Фінцы, Камхі — багатыя габрэйскія роды ў Сараеве.

шоў у Магрыбію, мячэць, дзе некалі спраўляў службу хаджа Муя¹ Фазлінавіч, магчыма, найяснейшай душы слуга Божы, які толькі хадзіў па гэтай зямлі. У яго ўсё заўсёды выходзіла на добрае, а чалавеку заставалася толькі як след маліцца, выконваць усе абавязкі веры і быць гатовым дапамагчы іншым, перадусім усмешкай і добрымі словамі. Калі спатрэбіцца, знойдуцца людзі, якія дадуць табе прытулак, калі паводка знясе твой дом, менш будзе такіх, хто палезе ў кішэню, калі ў цябе скончацца грошы, але найрадзей сустрэнеш такіх, хто б расцешыў жывога чалавека, пазалаціў бы ўсмешкай жаночую слязу або прынадзіў бы чалавеку шчасце. Алах неяк меркаваў, што ўсё гэта прыйдзе само па сабе, а цяпер і ён не можа дзівам надзівіцца, як цяжка нас бывае ў нашай бядзе прымусіць усміхнуцца. Так казаў Муя Фазлінавіч, а сам усё глядзеў, як каму разагнаць хмары з галавы і з сэрца. Ён быў глыбокай веры, але даволі часта згаджаўся ўчыніць запіс. Гэта прэрэчыла ягонаму спадзяванню на ўсёмагутнага Бога, але ён ведаў, што Добры і Справядлівы яго за гэта не будзе дакараць, бо разам з запісам рабілася нешта, што было ў поўным суладдзі з Муевай місіяй. Слова, два, сто або тысячу словаў, залежна ад цяжкасці выпадку, прамоўленых з усмешкай і дабрынёю, якія часам былі небяспечна блізкія да жарту, пасля чаго чалавечая распач раставала, як соль у вадзе. Казалі, што няма лепшага, чым калі Муя ўчыніць запіс, ён вызваляў людзей ад усялякіх пакутаў, лячыў цяжкія хваробы, рабіў так, што муж пасля трыццаці гадоў шлюбу зноў заглядаўся на жонку, і толькі ён сам ведаў, што рэч зусім не ў запісе, а ў тых словах, што ён казаў людзям. Ён кранаў у іх нейкую струну, і яны рабіліся шчаслівыя або прынамсі лягчэй зносілі найгоршыя няшчасці. Улема² не надта цаніла ходжу Мую Фазлінавіча, хоць ніхто не мог

¹ Муя — зменшанае ад Мустафа, папулярнае баснійскае імя. Муя і Хаса (Хасан) — героі шматлікіх жартаў.

² Улема — збор мусульманскіх тэолагаў.

аспрэчыць ягоныя веды, прыстойнасць або поўную адда-
насць Богу, але што можна падумаць пра слугу Богага, які
кожнаму, нават апошняму валацугу, казаў: не заві мяне
Мустафой, бо Мустафа я перад літасцівым Алахам, а для
цябе — проста Муя.

Морыц думаў, што ўсе Гардэлевы праблемы вырашацца,
калі ён прывядзе яго да ходжы Муі. Ён будзе перакладаць
Муевы словы, а астатняе Гардэль пабачыць на твары.

Аднак у Магрыбіі ён яго не знайшоў. Замест яго ён заспеў
там чалавечка з жаўтлявым тварам і доўгай белай барадой.
Той сказаў, што яго завуць Заім і што ходжа Муя Фазлінавіч
два гады таму паехаў у Турцыю і больш не вернецца. Яму на-
дакучыла вайдацтва з усялякімі людзьмі, казаў, што насталі
бязбожніцкія часы, і таму ён пойдзе на ўсход і спадзяецца,
што там тыя часы яго не дагоняць. Морыц запытаўся, куды
дакладна паехаў Муя, у які горад. Заім адказаў, што не ведае
і наўрад ці нехта ў Сараеве будзе пра гэта ведаць. Калі ён
ад'язджаў, не было падобна, што яму было б прыемна, каб
нехта з роднага краю яго некалі знайшоў.

Ну, калі ўжо няма Муі, ці ты робіш запісы? — спытаўся
ён у Заіма. Як каму і як калі. А робіш людзям іншай ве-
ры? Раблю, калі яны думаюць, што гэта ім дапаможа. А ці
не дапамог бы ты аднаму чужынцу? А адкуль чужынец?
Здалёк. Адкуль здалёк? — спытаўся ён, не мяняючы тон
і азіраючыся навокал, як чалавек, які забыўся свой пара-
сон. З Аргентыны, кажа Морыц, ужо трохі нярвуючыся.
А адкуль з Аргентыны, гэта ж не маленькая краіна? Але й не
вялікая, заўпарціўся Морыц, не будзе й дваццаці мільёнаў
жыхароў. Эх, але затое выпасы, якіх нідзе няма, а ад горада
да горада сем дзён ехаць. Таму я й пытаюся, адкуль ён, дык
ты мне скажы — з Кордабы, Ла Платы або Санта Фэ. Ма-
быць жа ж не з Буэнас-Айрэса. Якраз з Буэнас-Айрэса, Мо-
рыц адчуваў сябе прыблізна так, як Гардэль, калі ўпершыню
пабачыў мяцэць. І што ён тут у нас робіць? Нічога, гэта я яго
прывёз. Адкуль, з Буэнас-Айрэса? — цяпер ужо здзівіўся
Заім і ўпершыню трохі ўзняў голас ды перастаў азірацца

навокал. Так, караблём да Анконы, адтуль да Спліта, а далей аўтамабілем і цягніком. Божа ж ты мой, а нашто? Каб Муя ўчыніў запіс. Адна цыганка варажыла яму на далоні і ўбачыла нешта прыкрае. Добра, тады вядзі яго да мяне, бо Мую ты не знойдзеш, нават калі да канца свету будзеш шукаць, сказаў Заім.

Гардэля ён заспеў за сняданнем. Той выглядаў заклапочана, нібыта зноў не спаў усю ноч. Ну во, асвойтаўся, падумаў Моруц, нядоўга дзівіўся дзівосам. Адразу пайшлі да Заіма, Гардэлю было непрыемна, калі перад уваходам у мячэць давялося разуцца, і таму Моруц спрабаваў яго насмяшыць: «У гэтай краіне найбольшы грэх — скрасці чужыя чаравікі, так што ты за свае можаш не хвалявацца». Гардэль спалохана паглядзеў на яго — што, менавіта чаравікі?

Заім сеў на кілім, скрыжаваўшы ногі, і запрапанаваў ім зрабіць тое самае. У яго брудныя пазногці, падумаў Гардэль. Учора я ўскопваў гарод, бо доўга трымалася сухмень, а калі гліна залезе пад пазногці, дык якіх пару дзён яе немагчыма вычысціць. Перакладзі яму, што я сказаў. Моруц пераклаў, на што ў Гардэля задрыжалі вусны і ён пачаў прыдумляць, што б схлусіць. Кінь, не трэба, махнуў рукой Заім. Што табе тая цыганка сказала? Карлас Гардэль расказаў, што яна прадказала яму два гады жыцця, калі ён не будзе жыць так, як жылі пяцьсот гадоў таму. А чаму б табе так не жыць?

Моруц пачаў тлумачыць ходжу, што Гардэль — слаўны музыкант, найслаўнейшы ў Аргентыне, і што ён спявае асаблівы від музыкі, якога пяцьсот гадоў таму не было. Танга? — спытаўся Заім. Так, танга.

Файна, ну дык хай перастане, паціснуў плячыма ходжа.

Ён не можа перастаць, прашыпеў Моруц. І падумаў, што ад гэтага яны запісу не дачакаюцца.

Не хвалюйся, даражэнькі, зраблю я яму запіс, але не ведаю, ці гэта яму дапаможа.

Моруц збялеў і паглядзеў на Гардэля. Яму таксама хацелася чым найхутчэй адсюль пайсці.

Э, дальбог я быў бы ўжо зусім дурань, калі б не бачыў, што

вы абодва ўжо шкадуеце, што да мяне прыйшлі. Маўляў, Заім страшны ходжа, ведае, што ў вас у галаве і пра што вы думаеце. Ды не, даражэнькі, але на што ж ты будзеш глядзець, прыйшоўшы да незнаёмага па дапамогу, калі не на рукі? А што ты ў маіх руках пабачыш, асабліва калі прыйшоў з-за далёкага свету, калі не брудныя пазногці? Дык я й мушу сказаць, ад чаго яны брудныя. Дурань бы я быў і калі б не ведаў, як цябе раззлue, калі я скажу табе, што твайму сябруку найлепш паслухацца той цыганкі. Але калі б ён думаў яе паслухаць, тады не прыйшоў бы да мяне. А зараз усё гэта яму як след перакладзі.

Ён глядзеў на гэтых двух, але яго больш цікавіла, чаму гэты наш падаўся ў такі далёкі свет, а не чаму сюды прыехаў чужынец.

Найлягчэй яму паслухацца, бо ўсё іншае, што можа яму дапамагчы — гэта ўжо пытанне веры, а ніхто не можа быць да канца ўпэўнены — верыць ён або не. Гэта толькі Бог ведае і паводле таго размяркоўвае душы сюды або туды. І ніхто, апрача яго, не ведае, што ў каго ў нас у душы і якія ў нас думкі круцяцца ў галаве. Я не ведаю, не ведае й тая ягоная цыганка. Але як я мог бачыць, што ён глядзіць на мае брудныя пазногці, і як я мог ведаць, чым я цябе раззлую, так і яна ведала, як узяць яго пад сваю ўладу. Важна толькі, верыць ён у гэта або не. Перакладзі яму гэта.

Гэты напэўна ўцёк ад вялікага зла, або сам некаму зло ўчыніў, бо толькі ад помсты ўцякаюць так далёка. Таму й вярнуўся, каб паглядзець, ці мінула тое, што яго выгнала. Усе некалі вяртаюцца. Чалавек не можа супакоіцца, калі не вернецца.

Калі б я зараз сказаў, што ты ўпадзеш і зломіш нагу, а Алах мне сведка, што я і ў думках такое нікому не пажадаю, ты б спатыкнуўся і зламаў нагу. Можа не сёння, і не заўтра, але два гады — гэта шмат часу. Гэта б здарылася, але не таму, што я табе гэта прадказаў, і не таму, што я цябе, не дай Божа, сурочыў, а таму, што ты мне верыш. Я прыняў цябе ў мячэці, у мяне на галаве турбан, даўгая барада і твар як

у нябожчыка. Можна было б сказаць, гэты ўсё ведае наперад. Так і старыя бабы варожаць. Калі ўжо яны гэтым займаюцца, дык людзі й вераць, што яны нешта ведаюць. Дык тады і ты вось так, не думаючы, спатыкнешся, зломіш нагу і скажаш — ну бачыш, які той Заім разумны. Або ў яго розум ад шайтана, або ён ведае, што шайтан задумляе. А насамрэч цябе добры Алах карае, бо ты паверыў у тое, у што не трэба верыць. Ану, перакладзі яму й гэта, пабачым, што ён пра гэта думае.

Карлас Гардэль не думаў нічога. Яму проста было страшна, і ён хацеў вярнуцца дадому.

Пра гэта мне можаш і не казаць, усміхнуўся Заім, і я на тваім месцы хацеў бы тое самае. Чым далей едзеш, тым лепш бачыш, што трэба было застацца. Ці праўду я кажу? — прыгледзеўся ён да Морыца.

Я тут ні пры чым, не дзеля мяне мы сюды прыйшлі.

Э, бачыш, а я думаю, што якраз дзеля цябе, а не дзеля той цыганкі.

Лепш давайце я вам абодвум нешта раскажу, а вы ўжо разумеіце як хочаце. Перш чым ты нарадзіўся, а бадай і гэты твой прыяцель, быў у Сараеве нейкі Ібрагім-бэг Кустура. Вучоны чалавек, хафіз¹, а народ кажа, што і святы. Я не ведаю, ці ўжо ён там быў святы, я ні пра каго не наважыўся б сказаць гэта, бо як мне, малому чарвяку Божаму, мераць нечую святасць. Але, вось, народу і гэта можна, не пашле Алах цэлы народ у пекла, калі той учыніць грэх, дык хай народу будзе можна. Ібрагім-бэга лічылі за святога. За турэцкім часам ён асабліва не праймаўся сваёй славай або, не дай Божа, не заносіўся з ёю. Ён быў сціплы, акурат як разумны чалавек, калі бачыць, што ўсе навокал яго паважаюць, дык і няма чаго строіць з сябе невядома што. Заўсёды са спакойным тварам, чыстым позіркам, а рухі ў яго такія, як бы ён цэлы дзень сцярогся, каб не скінуць які вазон з кветкамі. Вось такі, кажу я вам, быў наш Ібрагім-бэг Кустура, пакуль султан валодаў гэтай краінай.

¹ Хафіз — мусульманін, які ведае напамяць Каран.

Але калі ў горад увайшлі швабы¹, ён раптам змяніўся. Раней яму бывала вуліцы досыць, каб толькі плячыма прайсці, а цяпер ён нібыта зрабіўся шырэйшы. Прыйдзе, як які герой, каб толькі яму жандары саступалі дарогу. І саступалі. А народу гэта было прыемна. А як бы не было, калі прыйшла ўлада няверных, па горадзе будуюцца цэрквы, і ў кожнай вежа вышэйшая за Бэгаву мячэць², асарамаціліся мы, хоць нам усё здаецца, што нас іншыя сарамацяць, і толькі ён зрабіўся шырэйшы ў плячах і ходзіць дзе хоча.

Хадзіў так Ібрагім-бэг Кустура, позірк у яго зрабіўся нейкі востры, увесь ён быў як тыя старыя, калі ў іх разгарыцца другая маладосць, аднак у нейкі момант і швабы заўважылі, як хафіз ходзіць. І магу табе сказаць, ім гэта не спадабалася.

За турэцкім часам Ібрагім-бэг, наколькі мне вядома, не ўчыняў запісаў. Хто б у яго ні прасіў, ён наказваў толькі рэгулярна маліцца і зазірнуць у сваё сэрца, і калі ў сэрцы чыста, літасцівы Алах дапаможа, каб і ў жыцці ўсё было добра. Але як толькі прыйшла Аўстрыя, ён наўчыняў запісаў каму трэба і каму не трэба. Мяне б не здзівіла, калі б ён іх складаў і самому сабе. Думаецца мне, нядобра гэта, мой Ібрагіме, зазнаеш ты гора горкага, але што я, малы ходжа, буду казаць самому Кустуру. лепш маўчаць і дбаць пра сваё. Муя Фазлінавіч смешыць народ ды кажа, што ўсё добра і ніколі лепш не было, а Ібрагім-бэг Кустура наводзіць ім змрок на вочы і рыхтуе бунт, а Заім на іх глядзіць і дзіву даецца. Але зноў жа, каб ніхто мяне не бачыў.

І як разышлася пагалоска пра Кустуравы запісы, а калі ўжо нехта занадта гэтым займаецца, яго адразу абвяшчаюць цудатворцам, так і сярод хрысціянаў пачалі хадзіць чуткі, што ёсць адзін ходжа, які мае вялікую моц. Дачулася пра гэта і нейкая Катарына, дачка аўстрыйскага афіцэра, ро-

¹ Калі ў горад увайшлі швабы... — на Берлінскім кангрэсе 1878 года Аўстра-Вугоршчына атрымала дазвол на акупацыю Босніі. Аўстрыйскія войскі ўвайшлі ў горад 19 жніўня 1878 года.

² Бэгава мячэць — галоўная мячэць у Сараеве, збудаваная ў 1531 годзе на сродкі намесніка Босніі Газі Хусрэў-бэга.

дам з Вараждзіна, а мела яна вялікі клопат. Закахалася яна ў Ёзу Сцяпанавіча, гарадскога прайдзісвета, сына багатага каваля з Варэшу, якога бацька адпусціў у Сараева бадзяцца без справы і рабіць вэрхал на афіцэрскіх балях. Як ён, які войска і не нюхаў, а дальбог, не ведаю ці ўвогуле ўмеў па-нямецку, мог трапіць на афіцэрскі баль? Ну, пра гэта трэба было пытацца ў фельдфебеляў, генералаў і адміралаў слаўнага нашага імператара Франца, а разам з імі і ў тых, хто яшчэ й сёння думае, што не было лепшай дзяржавы за Аўстрыю і што ў тым войску быў парадак. Ну ато ж, як не было, такі самы, як на праваслаўным вяселлі!

Дык вось, закахалася дзеўка ў Ёзу, а ён спярша даў ёй нейкую надзею, як даваў кожнай іншай, а пасля пачаў уцякаць, як толькі яе пабачыць. І чым больш уцякаў, тым больш яна здалёк яго кахала. Відаць, ёсць у гэтым нейкае правіла, але не дай Божа яго правяраць.

Урэшце прыйшла яна да Ібрагім-бэга, каб учыніў ёй запіс пра тое, каб і Ёза ў яе закахаўся.

Вось вам і ўся гісторыя. Але калі б тут быў канец, дык я вам яе й не расказваў бы, а вы мяне й не слухалі б, шмат чаго было б не так, як яно ёсць.

Бяда толькі, што ў гэтай гісторыі ёсць два канцы і абодва непраўдзівыя. А праўдзівы ведае толькі Бог, які ведае таксама, чаму ён схаваў яго ад людзей. Можна, каб праверыць, калі нехта, распавядаючы гэтую гісторыю, учыніць цяжкі грэх. Дык я вам, каб не зграшыць, раскажу і адзін і другі канец.

Найперш той канец, які ўжо забыты, бо людзям хацелася, каб быў забыты і Ібрагім-бэг Кустура, хафіз і, як народ кажа, святы!

Дык было так: аднае суботы з Уратніку, немым крыкам просячы дапамогі, спускалася дзяўчына, уся скрываўленая і з перарэзаным горлам. Людзі прыбеглі, здабылі недзе малачарскі воз, на якім няшчасную завезлі ў лякарню, што была збудаваная няцэлага паўгода перад тым. Знайшліся тут адразу і паліцэйскія агенты, якія, пакуль доктар зашываў рану, спрабавалі распытаць дзяўчыну, хто ёй гэта зрабіў.

Яна не магла гаварыць ці то ад болю і крыві, якая тачылася з раны і душыла яе, ці то ў яе нейкая гаварыльная жыла была парэзаная, а таму яна толькі хрыпела і вытрэшчвала вочы. Але нехта яе пазнаў, і тады па лярні, а пасля і па горадзе разышлася чутка, што нехта зарэзаў дачку маёра Язбэца. Народ, ведама ж, змярцвеў ад жаху, бо нячаста нехта кідаецца з нажом на жаночую шыю, а тым больш ніколі яшчэ не сталася, каб нехта падняў руку на дзіця такога высокага чына, як маёр імператарскага і каралеўскага войска. Для людзей гэта было, як бы нехта напаў на дачку агі або пашы, таму ўсе ў страху пахаваліся па хатах, баючыся, што назаўтра швабы з помсты падпаліць чаршыю.

Мала хто яе, нябогу, прыйшоў пашкадаваць. У страху чалавек траціць душу, які б ён добры ні быў.

Яна памерла на досвітку, так і не сказаўшы, хто ёй гэта зрабіў. Агенты падсоўвалі ёй паперу, каб яна напісала, і яна накрэмзала нешта незразумелае. Нібыта й літары, а нібыта й не літары. Далі паглядзець нейкаму Наіму Хаджытэрзічу, гнюсны чалавек, яго баяліся, калі ён наводзіў турэцкія парадкі, а пасля баяліся, і калі швабы ўзялі яго ў сваю паліцыю. Глядзіць Наім, глядзіць, а пасля кажа: Невядома што тут такое, калі тут наагул нешта ёсць! Але тады далі Шварцу, то быў нібыта нейкі шэф, прыехаў з Заграба, і ён кажа, што на паперы напісана — ходжа. Ды дзе тут які ходжа? — абурыўся Наім, бо няўжо гэты ведае лепш за яго, але Шварц кажа — ходжа і ўсё! Тады паклікалі яшчэ аднаго чалавека, які быў пісарам у пастарунку, каталік. І ён пацвердзіў, што напісана — ходжа. Пасля прыйшоў нейкі Кемал Бурназавіч, адзін з тых, што па кнайпах слухаюць, хто што гаворыць, і пасля паведамляюць куды трэба, і ён сказаў, што нічога не напісана і ніводнай літары не разабраць.

Так іх змянілася можа якіх чалавек дваццаць, паліцыянтаў і жандараў, раднікаў і пісараў. Адны ясна бачаць, што дзяўчына напісала — ходжа. А другія не бачаць нічога. Першыя ўсе як адзін хрысціяне, а другія мусульмане. Я сабе думаю, от жа ж гора нам і бяда, калі ад гэтага залежыць, хто

як бачыць. Але пасля мне Кемал Бурназавіч кляўся, што не мог прачытаць, а Шварц прысягаў Богам, што ясна бачыў — ходжа. І ведаеш што? Я веру абодвум. Нашы баяліся пабачыць, што напісана ходжа, а іхныя бачылі лепш чым калі, што напісана якраз ходжа.

Вось як было. І выйшла, што не так важна, было там нешта напісана або не, бо агенты дапыталі сябровак забітай. Тыя сказалі, што за дзень да няшчасця яна казала, што пойдзе да некага ўчыніць запіс, каб хлопец у яе закахаўся. А каго першага яны маглі пасля гэтага шукаць? Ведама ж, Ібрагім-бэга Кустуру. І яны не мелі з ім ніякіх праблем. Ён прызнаўся, што нейкая хрысціянка прыходзіла да яго, каб ён ёй склаў запіс, але ён не хацеў. Сказаў ёй, што кожная авечка мусіць ісці ў свой статак.

Ты яе зарэзаў? — спыталіся ў яго ў судзе.

Не, сказаў Ібрагім-бэг Кустура.

А як нам ведаць, што не ты? — пыталіся ў яго далей.

Бісмлагі рахмані рахім¹, я не забіваў! — сказаў Кустура, і яго асудзілі на смерць. Суддзя сказаў, што няма такога забойцы, які б не прысягаў Богам, што не забіваў. У Кустуравым двары, як было даказана, знайшлі сляды крыві.

Праз месяц Ібрагім-бэга Кустуру павесілі як злачынца. Яшчэ нейкі час аўстрыйскае панства заставалася разгубленае, у дамах новапрыбылага чыноўніцтва панавалі страх, таму ніхто не выходзіў з хаты пасля захаду сонца, без патрэбы не паказвалі носа ў чаршыі, каб гэты выпадак як найхутчэй сцёрся з памяці. Маёр Язбэц, няшчасны бацька, пасля Кустуравага павешання разам з жонкай пакінуў Сараева і наўрад ці яшчэ калі вяртаўся ў гэты горад. Кроў у жылах стыне, як падумаш, што жывеш на месцы, якое для жывога чалавека — мера найгоршага зла, і што ты, хоць цябе ніхто не знае, таксама часцінка бязмежнага зла ў імені

¹ Бісмлагі рахмані рахім — «У імя Бога літасцівага, міласэрнага», — фраза, з якой пачынаецца кожная сура Курана, апрача дзявятай, і якую мусульманін прамаўляе перад пачаткам любой справы.

Сараева. Хай добры Алах будзе літасцівы да няшчаснага маёра Язбэца.

І гэтка быў канец гісторыі. Ну, ці праўда, што вы ў яго паверылі? І што цяпер глядзіце на мяне з замерлым сэрцам, бо я той самай веры, што Ібрагім-бэг Кустура, ды яшчэ той самай Божай працы? Замерла душа ў вас, асабліва ў табе, гаўча, але ўсё ж паслухайце другі канец. Вам так будзе лепей, ды і я не хацеў бы зграшыць ні перад Богам, ні перад праўдай пра Ібрагім-бэгаў лёс.

Вось вам другі канец:

Агент, якому Катарыніны сяброўкі казалі, што яна сабралася ісці да ходжы па запіс, зваўся Мурадыф Шэфік, родам турак на службе ў аўстрыйскага імператара. Ён прыехаў у горад з аддзеламі барона Філіпавіча², таму народ яго не любіў. І хоць з часам многія пачалі падладжвацца і падмазвацца да швабаў, за ім тая здрада засталася на ўсе часы. Ніхто не даведаўся, ды і нікога, апроча мяне, гэта й не цікавіла, як нейкі стамбулец трапіў на каралеўска-імператарскую службу, пры гэтым не ведаючы як мае быць ні нямецкую, ні нашу мову. Адночы ён у той першы год прыйшоў на пятнічную малітву. Як зайшоў у мячэць, так людзі пачалі выходзіць. Такая вось была слава ў Мурадыфа Шэфіка, хоць ніхто не прыпомніць, каб ён на каго крыва паглядзеў, а тым больш нешта нядобрае ўчыніў.

Як толькі дзяўчаты казалі яму пра запіс, перш чым далажыць оберу, ён пайшоў да Ібрагім-бэга. Знайшоў яго ў пустой мячэці, якраз перад вячэрняй малітвай. Кустура, як і заўсёды, трымаў у руцэ ружанец, твар патанаў у паўзмроку, і толькі далоні было ясна відаць. Агент паглядзеў на тыя рукі, быццам у іх можна было нешта ўбачыць, а пасля спытаўся ў ходжы, ці ён каго забіў. Не, спакойна адказаў Ібрагім-бэг.

А ці ведаеш, пра каго я пытаюся? — працягваў Шэфік.

² Барон Філіпавіч — Ёсіп Філіпавіч, харвацкі генерал аўстрыйскага войска, які камандаваў аперацыяй заняцця Босніі ў 1878 годзе.

Ведаю, дзяўчына каталічка, амаль дзіця.

Адкуль ты ведаеш?

Яна тут была.

І што ты зрабіў?

Сказаў, што не магу ёй дапамагчы.

А яна?

Плакала, а пасля дастала з-за пазухі нож. Я ёй кажу, забі мяне, але я не магу табе дапамагчы. А яна кажа, я не цябе заб'ю, а сябе.

І?

Нічога, я сказаў ёй, не трэба, грэх гэта перад Богам. Ты маладая, усё пройдзе.

Шэфік дрыжаў, як асінавы ліст. Ён не быў пэўны, што Ібрагім-бэг Кустура кажа праўду, але яшчэ менш пэўны, што хлусіць. Але ён ведаў, што суддзя не будзе вагацца. Чалавек мусіць мець страшную сілу і гора горшае за пекла, каб самога сябе зарэзаць. А што ж тады мусіла мець жанчына, маладая дзяўчына, каб учыніць такое? Нічога, пра што Мурадыф Шэфік мог бы ведаць у сваім жыцці ці хоць бы чуць і лічыць за гора. Ібрагім-бэга асудзяць на смерць, а вінаваты будзе ён, бо яму сказалі пра запіс. Калі б не яму, сказалі б некаму іншаму. Але гэта не ўратуе яго ад таго, што адгэтуль і да канца свайго веку, кожнае ночы перад тым, як заснуць, або кожнага дня, як толькі адчуе спакой у душы, ён будзе думаць, што загубіў бязвіннага чалавека, хафіза, святога, бацьку, які сказаў дзіцяці тое, што кажа кожны бацька — ты маладая, усё пройдзе!

Уцякай, маеш паўгадзіны, а я пачакаю з сваім рапартам да заўтра. Калі табе трэба каня, я знайду.

Не трэба, бо я не буду ўцякаць. Я не вінаваты.

Яны скажуць, што вінаваты.

На сваю душу.

Цябе павесяць, Ібрагіме!

Алах усё бачыць. Ён ведае, што я не вінаваты.

І я ведаю, таму й кажу табе: уцякай.

Не намаўляй мяне. Я ведаю, што мне рабіць, а ты не бяры

грэх на душу. Алаху прыемна, калі ты будзеш добры ў сваёй службе. А я табе прабачаю.

Мурадыф Шэфік усё ж пачакаў да раніцы, усё спадзеючыся, што Ібрагім-бэг Кустура перадумае, а пасля далажыў пра тое, што яму сказалі Катарыніны сяброўкі. І яшчэ дадаў, што найперш трэба праверыць хафіза Кустуру, бо ягоныя запісы ў чаршыі найслаўнейшыя. Але пра сустрэчу з ім нічога не сказаў. Ведаў, што не можа яго абараніць, і не хацеў страціць службу.

Швабы абыякава вынеслі Кустуру прысуд, а чаршыя нават ні пікнула. Вялікія вочы ў страху, і таму ў той месяц, ад прысуду да пакарання, нідзе нельга было пачуць, што Ібрагім-бэг святы. Людзі не гаварылі пра гэта нават між сабою, каб раптам швабы не пачулі.

Але не паспеў Ібрагім-бэг астыць у магіле, як ужо пачалі яго ўслаўляць. Павесілі бязвіннага чалавека! Каб вывеўся іх душманскі род! Чаршыя гудзела, і больш ніхто не баяўся, што гэта могуць пачуць аўстрыякі. Яшчэ й лепш, калі пачуюць! Хай ведаюць, што народ памятае свайго святога і не забудзе яго, колькі б ні стараліся імператарскія ўлады.

І сапраўды людзі ўчулі розніцу паміж турэцкім і швабскім прыгнётам. Раней нельга было сказаць, што думаеш, а цяпер нельга зрабіць, што б хацеў. Таму большасць імператара Франца ўспамінала дабром. Людзям мілейшая добрая размова, хай і пустая балбатня, чым усё, што могуць зрабіць рукі.

Вось вам адна гісторыя з двума канцамі, а вы верце ў той, каторы вам мілейшы. Алах будзе ведаць, як яно было і як хто пройдзе праз мост, які праз пекла вядзе ў рай. Але хай вам будзе вядома, што вам не залічыцца ў добрае, калі вы схіліце сваё сэрца да аднаго з канцоў і ў Ібрагім-бэгу пабачыце толькі злачынца. Мо ён і быў злачынца, а мо й не. Пазней народ яшчэ шмат чаго панавыдумляў, нават і што брат Алія ішоў з ім да самай шыбеніцы і што Ібрагім тады яму сказаў, каб даглядаў за яго дзецьмі, як за сваімі. Забыліся людзі, што ў хафіза дзяцей не было.

Так настала і песня пра сонца, якое хацела б ззяць, а не

можа, бо й сонца не можа глядзець, як Ібрагім-бэга звязанага вядуць вешаць. Але песня разумнейшая за тых, што яе пяюць, бо ў ёй нідзе не гаворыцца, каго вешаюць — бязвіннага ці вінаватага. І вось, у кожным шынку і карчме можна яе пачуць, або над ракой, як настае вечар, і дальбог спяваюць яе і тыя, хто забыўся, каму яна была прысвечаная, значыць, хрысціяне, і тыя, хто верыць, што Кустура быў святы, значыць, мусульмане.

Не ведаю, ці дапамог я вам гэтай гісторыяй. Калі так, дык добра, а калі не, зноў жа добра. Бог дапамагае там, дзе не даюць рады людзі. Вось, а табе я ўчыню запіс, калі табе яшчэ трэба, але ён табе дапаможа толькі тады, калі не будзеш верыць у тое, у што не трэба верыць. Забудзься пра цыганку і пра тое, што яна табе сказала. Спявай сваё, гаўча, і не здавайся.

Так развітаўся з імі Заім, а яны не ведалі, з чым ад яго пайшлі. Моўчкі йшлі яны да гатэля, усё думаючы, што ў другога ў галаве. Гардэль чакаў, што Моруц у яго нешта спытаецца, а Моруц не ведаў, пра што пытацца. Адкуль ходжа ведае, якія ў Аргентыне гарады, і чаму так салодка, нібы паліваў баклаву растопленым цукрам, называў Гардэля «гаўча»? Дзе ён чуў пра танга? Вось пра што Моруц хацеў бы гаварыць з Гардэлем, але як растлумачыць аргентынцу, як гэта дзіўна, што Заім ведае пра Аргентыну і гаўчаў?

Я хацеў бы пачуць тую песню, сказаў Гардэль, калі яны сядзелі ў Венскай кавярні. Няма тут чаго чуць, адказаў яму Моруц. Усё роўна хацеў бы, магло б дапамагчы.

У той самы вечар Моруц Альбахары заплаціў Сонечцы Салаўёвай, каб яна заспявала Гардэлю «Сонца ззяла б, ды ззяці не можа». Аркестр адмовіўся граць нярускую песню, сказалі, што не ведаюць яе, а таму ён паслаў афіцыянта па гармоніку.

Ён згараў ад сораму, што грае перад маэстрам нешта, што не ёсць танга. Ён слухаў гармоніку яго вушамі — як яна галосіць, нібы бязногі сляпы перад царквой Святой Люцыі ў Санта Фэ, як без рытму расцягваецца, нібы соплі з носа ў дзятвы ў фавэлах Сан-Паўлу, ён слухаў гармоніку, ад якой

сам бяздушна ўцёк, каб яго не нагнаў смутак Мозэса Пінты, але пры гэтым ні на імгненне не мог прыгадаць сваю Марэну. Яе аблічча стаяла ў яго перад вачыма, ён памятаў дотык яе маленькіх далоняў, ён пазнаў бы яе вочы колеру адляжалай арэшыны, але яму ніяк не ўдавалася абудзіць у сэрцы сваё былое каханне. Халодны, як нож, Моруц Альбахары быў вінаваты ў яго смерці. Тая віна будзе даўжэйшая за песню, якую ён граў Гардэлю.

Прыгожая песня, сказаў Карлас Гардэль, але яна не спявае яго прыгожа. Жанчынам не варта спяваць мужчынскія песні. Сонечка Салаўёва пайшла, і яны больш яго не бачылі.

Раніцай Моруц пайшоў па запіс сам. Заім якраз учыняў ранішні намаз, таму ён пачакаў перад мячэццю. Горад выпайзаў з цішыні, з Бістрыку пачуўся піск першага паравозіка вузкакалейкі, залопалі крыламі напалоханыя галубы, пасля адзін за адным пачалі ўзнікаць гукі, кожны з якіх быў нібы наступствам папярэдняга, і загаманіла чаршыя, зазвінелі трамваі, зарыпелі завесы на брамах, і рака пачала цячы гучней. Так Сараева будзе гучаць да позняй ночы, калі ўсё сунімецца і сціхне да глухога спакою, і за тыя некалькі гадзінаў да раніцы можна будзе час ад часу пачуць толькі вецер у царкоўных званых, пошум лісця і рыпенне старых таполяў.

Пакуль ён слухаў, яму ўпершыню ад дня прыезду ў Сараева здалася, што ён вярнуўся дадому. Пятнаццаць гадоў ён не чуў шум дзённага горада, а ў Буэнас-Айрэсе ніколі пра яго нават не ўспамінаў. Дзіўна, як ён мог жыць і зусім па ім не сумаваць. Ён нарадзіўся з гэтым штодзённым-штоночным супрацьстаяннем шуму і поўнай цішыні, засынаў шарай гадзінай, распазнаючы, адкуль які даносіцца гук, і прачынаўся заўсёды за імгненне да таго, як горад зноў загаворыць. Сараеўская катлавіна мае форму цэла гітары, таму тут ніводзін голас ніколі не згубіцца, а дойдзе да вуха, якое яго захоча пачуць. Ёсць месцы шумнейшыя за гэта, адно з такіх, бяспрэчна, Буэнас-Айрэс, але няма горада, у якім адначасова чуецца столькі розных галасоў, шумаў і гукаў, каб пры гэтым кожны лёгка было разабраць.

Заім прынёс запіс, не спытаўшыся, дзе аргентынец і чаму не прыйшоў. Яны рассталіся моўчкі, ходжа з пагаслымі вачыма, быццам развітаўся з ім яшчэ ўчора. Моруц адчуваў сябе, як прывід. Яму здалася, што ён стаіць, прыхіліўшыся да сцяны мячэці, і глядзіць, як сам адыходзіць.

Я сапсаваў сабе страўнік, змрочна вымавіў Гардэль. Ён сядзеў за сталом у рэстаране і, адзін за адным, ламаў пальцы пакуль не хрусне сустаў. Спярга на левай, пасля на правай руцэ. Скончыўшы, пачынаў спачатку. Заўзята стараўся, каб хруснуў яшчэ хоць адзін. Здавалася, быццам ён задумаў, што дзень пачнецца добра, калі хрусне яшчэ хоць адзін сустаў. Але было запозна, ён згінаў пальцы да болю, і нічога. Моруц падаў яму запіс: вось, гэта тое. Насі заўсёды з сабой.

Ён вярнуўся ў гатэльны пакой, каб спакавацца, і зноў падышоў да акна, шукаў Фінцыевы і Камхіевы стрэхі і тыя тры таполі, за якімі стаіць дом Мозэса Пінты. Пасля праверыў, ці нічога не забыўся пад падушкай, зазірнуў пад ложка, а там нехта кінуў пусты пачак ад цыгарэтаў «Альбатрос». Неахайная пакаёўка не прыбрала. Ён засунуў руку ў кішэню, не знайшоў там нічога, апрача манеткі дзесяць сентава, і кінуў яе пад ложка.

Гардэль два разы хадзіў у прыбіральню, перш чым яны выйшлі з гатэлю, а пасля яшчэ раз прасіў таксі спыніцца і забег у кавярню «Опленац» на Марындворы. Яго доўга не было, пасля вярнуўся раз'юшаны, бо яго не пусцілі ў прыбіральню, дык Моруц мусіў ісці з ім, сказаць, што чалавек хоча і замовіць ракію, бо афіцыянт сказаў, што ў «Опленты» задарма сраць нельга. Так што ўрэшце яны спазніліся на цягнік. Яны беглі паралельна з апошнім вагонам, але Гардэль не наважваўся ўскочыць, хоць цягнік рухаўся толькі трошкі хутчэй за чалавечую хаду.

Яны вярнуліся ў гатэль «Еўропа», адміністратар даў ім ключы ад іншых пакояў, Моруцаў гэтым разам ужо не выходзіў на поўнач. І гэтага знаку было дастаткова, каб ён зрабіў тое, чаго ўвесь час баяўся.

Як толькі яны спазніліся на цягнік, страўнік у Гардэля

супакоіўся і настрой палепшыўся. Моруц запрапанаваў прагуляцца ў мясціны, дзе ён нарадзіўся. А што ж мы раней не пайшлі? — спытаўся аргентынец. Ёсць прычына, адказаў Моруц. Каб мне не схапіла страўнік, ты нават не схадзіў бы да роднага дома! — дзівіўся Гардэль. Ёсць прычына, паўтарыў Моруц, і больш яны пра тую прычыну не згадвалі. Яны йшлі ўгору па Мэйташы, пасля па Сэпэтарэўцы, з расчыненых вокнаў чуўся звон каструляў, жанчыны перакрываліся праз вуліцу, разносіўся пах капуста і бараніны, а ўніз па вуліцы пад індзейскія крыкі спускаліся дзеці на нейкіх вазках з металічнымі коламі, і ад гэтых гукаў у Гардэля мурашкі беглі па целе. Чым далей яны ўзыходзілі, тым больш стромы рабіўся ўздым, пот сцякаў у яго па спіне, ён ледзь дыхаў, і тады на яго напаў смех.

Ён смяяўся, пакуль Моруц спрабаваў аддыхацца. Яны стаялі перад апошнім вялікім уздымам, і яму не хацелася пытацца, чаму той смяецца. Яшчэ трошкі, і яны выберуцца на Бялавы, ён упершыню падумаў, што зараз аднекуль мог бы з'явіцца Мозэс Пінта. Твар у яго крыху спахмурнеў, і нават калі раней ён не выглядаў надта шчаслівым ад таго, што вяртаецца дадому, дык цяпер нагадаў Гардэлю вучня, які ідзе са школы з аднымі двойкамі. Таму ён і смяяўся.

На Фінцыевым доме вялікімі чырвонымі літарамі было напісана «Электрычны ток Эдысан», а пад гэтым драбнейшымі чорнымі, што імітавалі рукапіс: «Уткніцеся ў будучыню ў Баранона Фінцы!» Яны зайшлі, некалі тут быў магазін каланіяльных тавараў, а цяпер за гандлярскім прылаўкам у чорным вечаровым гарнітуры з матыльком стаяў стары з арліным носам і радасна жмурыўся, згледзеўшы кліентаў. Мэрхаба, шалом¹ і добры дзень, сказаў ён і махнуў рукой, паказваючы на тое, што было ў яго над галавой. На драўляных паліцах, абцягнутых сіняй абгорткай паперай, былі лампы розных памераў, электрычныя прасы і радыёапараты,

¹ Мэрхаба — мусульманскае прывітанне. Шалом — юдэйскае прывітанне.

а ў куце на малым чырвоным дываночку стаяў сушыльны каўпак з крэслам для цырульні.

Што спадарства больш цікавіць: лямпачкі Осрам, найвыдатнейшы дойч-тавар, або гэты цудоўны прас, асабісты патэнт містэра Эдысана, па кім наша малая крамка мае гонар насіць імя, а можа радыёапарат, цяпер дзеля музыкі не трэба ісці ў оперу або не трэба мучыцца ў цягніку, каб даехаць у нашу імператарскую і каралеўскую Вену — і музыку, і Вену вы знойдзеце ў радыёапараце, вырабленым фірмай «Зымэнс», спецыяльна для вас! Або можа вас цікавіць гэтае найдзівоснейшае адкрыццё мадэрнай тэхнікі, хадзеце, спадар, хадзеце паспрабуйце сам...

Стары дастаў з-за стойкі старасвецкі медны збан і місу, крыкнуў: Сімха, прынясі цёплай вады, спадарства хоча выпрабаваць чароўную сушылку! Сімха, якая, відаць, чакала за дзвярмі, убегла са збанам, з якога валіла пара, у другую руку ўзяла той, што ўжо быў тут, і, усміхаючыся кліентам найшырэйшай арыентальнай усмешкай, адначасна выліла абодва ў місу.

Морыц стаяў, як скамянелы, ён пазнаў старога Баранона і ягоную жонку, а яны яго не. Ён хацеў спыніць гэты спектакль, але не ведаў як. Гардэль, які нічога не разумеў, але відавочна быў зачараваны тонам выкладу і бездакорнай харэаграфіяй, падышоў да стойкі, паслухмяна дазволіў старому зняць з сябе капялюш, а пасля нахіліў галаву, і вось яго валасы былі ўжо мокрыя, Сімхіны пальцы іх намыльвалі, Баранон адбег прынесці яшчэ вады, і пакуль Морыц паспеў раскрыць рот, Карлас Гардэль сядзеў пад першай у гісторыі Сараева сушылкай і не хаваў задавальнення, што ўдзельнічае ў такім незвычайным рытуале.

Цёця Сімха, ты мяне не памятаеш?

Даражэнькі, як жа мне цябе не памятаць! Я трымала цябе на руках, калі ты выйшаў з мацеры, сказала яна, але без крыўды. Толькі не магла зразумець, чаму малы Альбахары думае, што яна магла б яго не памятаць.

А ён?

Ну ў яго ўжо трошкі саслаблі вочы. Цыцык, ці ты не бачыш, хто тут да нас прыйшоў? — схапілася яна за Баранона, які якраз паказваў Гардэлю, як цудоўная сушылка для валасоў можа дзьмуць, нібы лёгкі брыз з Адрыятыкі, як віхор пустыні або, хай я аслепну, калі хлушу, як карыбскі ўраган.

Морыц, даражэнькі, што ж ты не сказаў, што гэта ты! — паглядзіў яго стары па шчацэ. Ведаеш, колькі разоў я ўжо думаў, што лягу ў магілу і больш ніколі цябе не пабачу? Цябе не было ўсе гэтыя гады, а мы, як бачыш, старэем, сказаў стары, у вачах у яго ўзніклі слёзы і пацяклі па твары. Без болю і плачу, проста цякуць, а ён быццам іх і не заўважае. Сімха дастала хустачку і падышла абцерці.

Ай, старая, пакінь мяне ў спакоі. Бачыш, я з нашым Морыцам размаўляю!

У Гардэля галава ўжо пачала памалу скварыцца пад каўпаком, але ён не ведаў, што рабіць. Яго спалохалі старэчыя слёзы, дакладней, спалохала тое, што не здарылася нічога, што магло б іх прадвясціць, і таму здавалася, што гэта таксама частка рытуалу.

Я прыехаў пабачыць, як справы ў старым краі, сказаў Морыц.

А чаму ты адсюль паехаў? — спытаўся стары.

Так было трэба.

І хіба там табе было лягчэй?

Так, было.

Калі так, тады добра.

І яму было лягчэй, што мяне не бачыў.

Каму?

Дзядзьку Мозэсу.

Стары ўздыхнуў, кручок лёгкай іроніі зачапіўся яму за куток вуснаў, ён пагрозліва махнуў пальцам падлозе. Скрыўлены рэўматызмам, ён быў падобны галавой да карлікавага пеўніка. Пеўнік разоў дзесяць дзюбнуў паветра, перш чым Баранон сказаў:

Нікога ён больш не бачыць. Дзесяць гадоў ляжыць пад зямлёй, і спадзяюся, што яна яму не будзе пухам!

Божа барані, Цыцык, як ты можаш так казаць пра чалавека, абурылася Сімха.

Магу. Мне ён не быў добры. Каму быў, хай кажа інакш.

Так закончылася наведанне «Электрычнага току Эдысан». Так, так, абяцаў ён старому Баранону зайсці на каву. Або, калі ты галодны, сынку, сказала Сімха... Ён толькі ківаў галавою і чамусьці не мог ім сказаць, што зноў едзе, ды і нават ужо паехаў бы, калі б сябру раптам не схапіла страўнік. А пра яго ён не пытаўся, хто ён і адкуль, нават не звярнуліся да яго і таму не даведаліся, што ён чужынец. Гардэлю трошкі балела галава, калі яны йшлі далей, але нічога сур'ёзнага, пройдзе. Валасы ў яго былі сухія, як саломы, і пахлі рукамі жанчыны, якая цэлы дзень ля дваровай студні мыла бялізну.

Сярод пусткі за Фінцыевым домам расла ляшчына. Дзяўчынка ў інвалідным вазочку цягнула руку, спрабуючы ўхапіць лісцё. Ёй магло быць гадоў дзевяць-дзесяць. Хлопчык гуляў мячом з анучаў, падбіваў яго нагой і спрабаваў трапіць у вузкі праход паміж яе ног.

Як цябе завуць? — спытаўся Моруц. Паломы, а гэта мой брат, яго завуць Саламон, сказала дзяўчынка і важна надзьмула вусны, як старэйшыя жанчыны, калі за кавай расказваюць, хто памёр на Бістрыку, у квартале з другога берага ракі. Што вы тут робіце? Я за ім даглядаю, а ён робіць футбольны матч. Гуляюць «САШК» і «Граджанскі»¹. Саламон — «САШК», а мае ногі — «Граджанскі». Бо я не магу імі рухаць. Калі б магла, было б інакш, тады «Граджанскі» быў бы той куст, сказала яна, развёўшы рукі. Нічога не бывае дасканалым, у тым ліку футбольны матч.

А ці гэтае месца неяк называецца? — спытаўся Моруц.

Паломы збянтэжылася, бо чаму пустка мусіла неяк называцца. Ёй гэты чалавек спадабаўся, а цяпер такое пытаецца.

¹ САШК — сараеўскі футбольны клуб 1920 — 1940-х гадоў. «Граджанскі» — заграбскі футбольны клуб 1910 — 1940-х гадоў.

² Баклава — салодкі дэсерт са слоенага цеста з арэхамі ў сіропе, пахлава.

Яна паспрабавала звыкнуцца з расчараваннем, нахмурылася і падумала, як яго прагнаць.

Тут стаяў дом, у якім я нарадзіўся, сказаў Моруц, а пасля ён згарэў. Цёця Рута незадоўга перад тым дала мне поўны мех арэшкаў, ёй прынеслі пастухі з Трэбэвіча. Яна не ведала, куды столькі падзець, дык дала мне. І сказала: калі маеш дзяўчыну, хай яна зробіць табе з іх баклаву². Жартавала. Надвячоркам я, бывала, стаяў ля акна, і кожны раз, як праходзіла Марэна, кідаўся ў яе тымі арэшкамі. Бачыш, з аднаго вырасла гэтая лясчына, сказаў Моруц. Яна падзрона паглядзела на яго:

Праўда так было, ці ты дражнішся?

Праўда. Чаго б я дражніўся?

Тады гэта твой дом?

Ну, у нейкім сэнсе, так.

І цяпер ты будзеш тут жыць? — яна была расчараваная. Падумала, што больш не зможа гуляць з Саламонам на пусты.

Не ведаю. Напэўна, не буду.

Лепш не трэба. Табе будзе холадна, а Саламон не слухаецца. Крычыць усю ноч, так што не заснуць.

Добра, ты мяне адгаварыла. Буду жыць на нейкім іншым месцы.

А хто гэты, што ўвесь час маўчыць?

Не зважай, гэта мой брат, але ён нямы, дык я мушу ўвесь час за ім даглядаць.

Нялёгка табе, пашкадавала яго Палома, але і мне з Саламонам таксама.

Ну вось, мне трэба ісці. Шалом, Палома!

Да пабачэння. І прывітанні дома.

Хто гэтая дзяўчынка, спытаўся Гардэль, калі яны адыходзілі. Не ведаю, сказаў Моруц, можа ўнучка суседа Камхі. Ён быў рабінам і нешта зрабіў не так. А дзе твой дом? — спытаўся Гардэль. Моруц паглядзеў на яго і хацеў нешта схлусіць, але не выйшла.

Я нарадзіўся дакладна на тым месцы, дзе ты стаяў. Там

быў ложка, на якім Рахела мяне нараджала. Вось, цяпер ведаеш.

У апошнюю ноч у Сараеве Карлас Гардэль прысніў страшны сон. Снілася яму, што яго пабыталі з Ібрагім-бэгам Кустурам. Нейкая жанчына пазнала яго, калі ўзнямаўся ўгору на Бялавы, і крыкнула — гэта ён! Прыскакалі на конях паліцыянт, у кожнага бакенбарды Франца-Ёзэфа, шабля за поясам і глыбокія сінія вочы. Надзелі яму кайданкі і завялі ў астрог, а там далі аркуш паперы і аловак, каб ён напісаў сваё імя. У Гардэлевым сне рука не мела сілы, з дзесяці спробаў ён ледзь здолеў узяць аловак, але пасля не мог як след на яго націснуць, каб на паперы застаўся след. Калі гэта нарэшце ўдалося, замест літараў выйшла нейкая крамзаніна, якую адразу схпілі тыя паліцыянты. Ходжа, ходжа, крычалі яны, на што ён у паніцы спрабаваў іх пераканаць, што ён не ходжа, а спявак танга і аргентынец. А чаму гаворыш па-арабску, калі ты аргентынец? І чаму на галаве ў цябе такі вялікі турбан? Пакажы нам, як танцуюць танга! Камень упаў у яго з сэрца, ён запатрабаваў, каб з яго знялі кайданкі, стаў пасярод вязніцы, заплюшчыў вочы ў сваім сне, каб пачуць гук Моруцавай гармонікі і затанчыць. Але гуку не было, а ногі не ведалі, у які бок падацца. Гардэль не ўмеў танцаваць танга. Пасля прыехала дзяўчынка ў вазочку, раптам яны апынуліся на нейкім лузе, пасярод якога рос куст. Што гэта за куст? — спыталася яна. Ён не ведаў. Калі ты аргентынец, то мусіў бы ведаць, казалі паліцыянты. Ён мяне забіў, сказала дзяўчынка. Я варажыла яму на далоні і сказала, што ён памрэ праз два гады, і тады ён мяне забіў. Мы гэта ведаем, казалі паліцыянты. У наступны момант Гардэль быў у судовай залі. Суддзя меў на галаве чорны каптур, а за спінай у яго стаяла шыбеніца. Ты будзеш павешаны, пакуль не выпусціш дух, вынес ён вырак. Пакуль Гардэля вялі да шыбеніцы, ён прыгадаў! Я не ходжа, закрычаў ён. Я ведаю песню пра ходжу! Усе спыніліся, паліцыянты спыніліся, стаў і суддзя з чорным каптуром. Дзяўчынка нахмурылася. Гардэль заспяваў «Сонца ззяла б, ды ззяці не можа».

Пакуль ён спяваў, да яго вярнуўся ягоны святочны фрак, а над шыбеніцай з'явілася вялікая крышталёвая свяцільня гатэлю «Хілтан» у Чыкага. Прабачце, спадар Гардэль, сказаў суддзя. Як мы толькі маглі падумаць. А тады схапіў вазочак, у якім была дзяўчынка, і штурхнуў яго са скалы, з якой было добра відаць цэлы горад. Але гэта быў не Чыкага і не Сараева, а Рыю-дэ-Жанейра. Ён глядзеў, як дзяўчынка падае на стрэхі дамоў, на таполі і на каменне. Ён быў шчаслівы, так што пачаў скаліць зубы і церці сцёгны адно аб адно, пакуль не адчуў, што ў яго выцекла семя, у сне, як некалі даўно, калі ён быў падлеткам.

Раніцай ён быў у жаху. Ён піў гарбату ў Венскай кавярні і не хацеў размаўляць з Моруцам. Больш за тое, што яго маглі павесіць у сне, яго спалохала, што здарылася ў канцы. Ён атрымаў задавальненне ад пагібелі дзесяцігадовай паралізаванай дзяўчынкі, прычым так, як нячаста здаралася ў снах. Ён пачаў думаць, як учора глядзеў на яе і ці не падумаў нешта такое, за што яго сон так пакараў бы. Яму здавалася, што не. Ён глядзеў на яе, як звычайна глядзяць на інвалідаў, з няёмкасцю і ўсмешкай, патрэбнай, каб няёмкасць не заўважылі.

Што здарылася? — спытаўся Моруц, калі цягнік ад'язджаў з сараеўскага вакзала. Нічога, адказаў Гардэль, брыдкі сон, пра які лепш прамаўчаць.

Моруц Альбахары не настойваў, а можа, яму самому было не да размоваў. Бо ён зразумеў, што было дастаткова, каб нехта паведаміў яму ў Буэнас-Айрэс, што памёр Мозэс Пінта, і ўжо назаўтра ён сеў бы на карабель і паплыў бы дадому, да той самай пусткі з лясчынай. Але ён не меў нікога, хто яму напісаў бы пра гэта. І таму не ведаў таксама, калі памерла цётка Рута. А напэўна ўжо памерла, бо людзі не жывуць так доўга. Ён мог спытацца пра яе ў Баранона і Сімхі, але яму было сорамна. Дый нічога не змянілася б. Вестка пра смерць Мозэса Пінты моцна запазнілася ў ягоным жыцці. Так што цяпер заставалася толькі вярнуцца ў Аргентыну і больш ніколі не бачыць Сараева.

Можаш навучыць мяне той песні пра чалавека, якога павесілі? — спытаўся Гардэль пасля гадзінаў маўчання.

Цяжка, але можна паспрабаваць.

Мне гэта важна, сказаў Гардэль, можа, нават важней, чым тое, што тут напісана. Ён дастаў запіс з кішэні. Было зусім не падобна, каб гэтая маленькая рэч магла ўратаваць яму жыццё, а вось песня, якую ён ведаў у сне, ужо выцягнула яго з-пад шыбеніцы.

Так закончылася гасцяванне Карласа Гардэля ў Сараеве, пра якое не згадваецца ў біяграфіях гэтай найважнейшай асобы ў гісторыі танга. Можа, Астор П'яцола і пакінуў больш значны музычны след, можа, пазнейшыя прадаўжальнікі і зрабілі больш, каб танец жарсці і лёсу пашырыўся ў заходнім свеце, магчыма таксама, што самую фатальную ролю ва ўсёй гісторыі адыграў адзін актор, несляротны Рудольф Валентына¹, але ніхто з іх не быў важнейшы за Гардэля. Ён ведаў рытм і мелодыю лёсу.

Карлас Гардэль загінуў у паветранай катастрофе над Калумбіяй усяго за месяц да таго, як скончыўся тэрмін цыганчынага прароцтва. У самалёце, у якім ён ляцеў, меўся быць і Моруц Альбахары, акардэаніст, які выступаў з ім у меншых залах і клубах, дзе не мог іграць вялікі аркестр, але за некалькі дзён да адлёту Моруц захварэў на вятранку. Апрача Карласа Гардэля, у катастрофе загінулі яшчэ адзінаццаць чалавек: удзельнікі ягонага квартэта з запасным акардэаністам Віта Мантова, гандляр кавай з Сан-Паўлу, пілот, другі пілот, сцюардэса і трое невядомых людзей, верагодна, калумбійцаў. Ці верыў з іх нехта ў злавеснае прароцтва або, можа, быў ахвярай нечых сурокаў ці адной з незлічоных лацінаамерыканскіх магіяў — даведацца пра гэта нам немагчыма. Але цяжка вызваліцца ад пераканання,

¹ Рудольф Валентына — італьянскі актор, секс-сімвал Галівуда 20-х гадоў. Сцэна з фільма 1921 года «4 коннікі і апакаліпсіс», у якой ён танцуе танга, адыграла важную ролю ў папулярызаванні гэтага танца ў ЗША і ў свеце.

што тыя людзі былі выпадковымі ахвярамі Гардэлевага лёсу, які, зноў жа, немагчыма рэканструяваць. Можа, пакуль яны ўзляталі, ён падумаў, што парушае цыганчын загад не рабіць таго, чаго не рабіў бы пяцьсот гадоў таму? А калі нават і перастаў у яго верыць, як абяцаў сараеўскаму ходжу Заіму, дык, можа, прычынай яго пагібелі стала тое, што пасля таго, як як да лацінаамерыканскага берага прыстала «Каралева Вікторыя», ён больш ніколі не ўспамінаў песні, якая ўратавала яму ў сне жыццё, дый Моруц не памятаў, каб абяцаў яму навучыць яе спяваць.

Нічога з гэтага не вядома, дый не можа быць вядома. Урэшце, толькі Сонечка Салаўёва магла ўратаваць яму жыццё. Калі б яна сказала Карласу Гардэлю, як яе завуць, адкуль яна і чые песні спявае, ён хутчэй за ўсё не апынуўся б у тым самалёце.

Што да Моруца Альбахары, які прапусціў той рэйс, дык, перахварэўшы на вятранку, ён больш ніколі не лятаў самалётам. Ад страху ці выпадкова, хто ведае. Ён больш ніколі не быў у Еўропе. З пагібеллю Карласа Гардэля ён страціў не толькі сябра, але і найлепшага працадаўцу. Пазней ён граў для турыстаў і багатага спадарства па барах Буэнас-Айрэса, пераважна еўрапейскія шлягеры, італьянскія канцы і тужлівыя яўрэйскія песні. Быў такі час, перад Другой сусветнай вайной, калі можна было жыць за кошт свежай настальгіі буржуазнай арыстакратыі, якая штодня прыплывала на прыгожых белых караблях. Пазней караблі зрабіліся шэрыя, уцекачы бяднейшыя, а абставіны такія, што ўжо й не было прычыны для настальгіі па гарадах, з якіх яны ўцяклі. Але Моруцу Альбахары працы хапала заўсёды. Каб выжыць і каб яшчэ засталася на месяцы, калі ён не граў. З Босніі навін не было, а можа, ягоныя вушы іх не чулі.

Моруц Альбахары памёр у 1978 годзе ў прытулку для састарэлых Святога Антонія Падуанскага, недзе ў прадмесці Мар-дэль-Платы. Застаючыся даволі бадзёрым дзядком, ён правёў там апошнія пятнаццаць гадоў жыцця. Граў у прытулку на святах, на днях народзінаў і імянінах, кіраваў не-

вялічкім царкоўным хорам. Усе думалі, што ён да апошняга дня застанецца пры яснай памяці, бо калі закінеш за плечы васьмідзясятку, а галава ў цябе яшчэ маладая, дык малавергодна, што наагул некалі пастарэеш. Але апошняй восенню, зусім нечакана, у адзін даўгі задушлівы дзень на яго напала старэчая нямогласць. І ён чым далей, тым больш пачаў усё забываць — сяброў, лекараў і медычных сёстраў, імёны людзей і назвы рэчаў, прызначэнне лыжкі і відэльца, і нават тое, што рука не можа прайсці праз шкло, хоць ясна відаць усё, што на тым баку... Ён застаўся адзін, сярод чужых людзей, без мовы і імя, з адзіным ясным успамінам і пытаннем, якое апошнім часам не давала яму спакою: адкуль ходжа Заім ведаў усё пра Аргентыну і танга?

ХАЛАЛ¹

Салка. І зноў, трошкі пазней — Салка. Я паўтараю, каб не забыцца, бо там, дзе я цяпер, лёгка забываецца. Усё. Нават імя, пад якім мяне зналі. Я ўсё думаю, бедны, што мяне больш разоў у жыцці паклікалі Салкам, чым на мяне ўпала кропляў дажджу, але ж вось, усё роўна, магу й забыцца. А калі забудуся, тады я прапаў. І не буду ведаць, што сказаць тым, хто аднойчы прыйдзе па мяне. А яны мусяць прыйсці, бо яшчэ ніколі нікога так не пакідалі. Прынамсі, наколькі я ведаю, а мне здаецца, што я ведаю нямала. Вы не будзеце сердаваць, калі я, перш чым яны з'явіцца, яшчэ некалькі разоў паўтару сваё імя. Я ведаю, што вы яго запамнілі, але было б нядобра, каб я яго забыўся. Як я ім тады скажу, што я зрабіў і чаму тут ляжу.

А ляжу я на Трэбэвічы², трошкі ніжэй за «Першы Шумар»³. Часам міма праходзяць дзеці, калі са школай ідуць на экскурсію. Калі трапіцца нейкі гарэзлівы свавольнік ці калі настаўніца недагледзіць, дык нехта часам саступіць са сцэжкі і наступіць на мяне. Я не сярдую, чаго сердаваць на дзіця, але мне робіцца сумна. І я думаю: паглядзі ты на гэтага малага, зусім як мой Файка, ідзе куды не трэба, робіць што

¹ Халал (*тур./араб.*) — тое, што дазволена, прабачана, здабыта прыстойным шляхам; прабачэнне.

² Трэбэвіч — горны масіў на паўднёвы ўсход ад Сараева.

³ «Першы шумар» — дом адпачынку і база зімовага спорту на Трэбэвічы.

не трэба. Дай Божа, каб маці яму нарадзіла брата, бо калі не, зазнае ён у жыцці гора.

Але мой Файка не такі, як пра яго кажуць. І не забыўся ён пра мяне, а падмазаў дырэктара могілак, і мне на Барах¹ паставілі надгробак. У магіле нікога няма, проста ўначы навалілі камення ў пустую труну, каб нехта не засумняваўся, а праз паўгода паставілі каменны надгробак. Чорны. Такі ўжо Файка, хоча, каб брат у яго быў не такі, як усе. Сярод тысячы белых надгробкаў на Барах няма і дзесяці чорных. Адзін з іх мой. Над магілай, поўнай камення.

Салка. Мяне так назвалі па дзядзьку, які памёр малады. Ён быў добры, сярод людзей трымаўся парадку, а перад Богам быў меншы за прасяное зярнятка. У мячэці ніколі не быў у першым радзе, заўсёды пускаў іншых наперад, а яму ўжо, што застанецца. Толькі аднойчы яму кроў пайшла з рота і не хацела спыняцца. Кажуць, ён глядзеў, каб кроў не пралілася на кілімы. Яго больш засмучала, што сапсуе сваім нядзельны дзень, чым што сам развітаецца з жыццём. Так казалі пра дзядзьку Салку. Мне далі ягонае імя, каб я быў падобны да яго.

А ці я да яго падобны, не мне судзіць. Хай пра тое людзі скажуць.

Маё імя — Ісмэт Чаякавіч, але ўсе завуць мяне Ісма. Я прыехаў сюды з Мостару ў пяцьдзясят сёмым, калі мне толькі споўнілася дваццаць, а гаварыў я расцягваючы, як расцягваюць у нас здавён-даўна, і не мог выносіць гэтае сараеўскае — Ісмэт, Ісмооо! Тое ооо... мне, браце, было, як бы мяне называлі Гаўнооо. Таму я кожнаму ад пачатку казаў, што я Ісма. Так, ім было дзіўна, але яны прызвычаліся, і так мяне да сёння ніхто інакш не называе. Думаю, што я — адзіны Ісма ва ўсюткім Сараеве. Напішы на капэрце, і кожны паштар знойдзе мяне па гэтым імені.

¹ Бары — могілкі на поўначы Сараева.

А Салку я знаў яшчэ калі ён быў вось такусенькі. Тонкія вусны, вялікія чорныя вочы, а тварам бледны, быццам яму ніколі не свяціла сонца. Такі ён быў ад маленства. З іншымі дзецьмі не сябраваў, ды і дарослыя не надта каб яго любілі. Ведаеш, гэта калі раптам улетку лупяне дождж, жанчыны выбягаюць здымаць бялізну, а мужчыны хапаюць дзятву і закідаюць у хату. Салка заставаўся апошні, быццам невялікая шкода, калі й прамокне. Цяжка казаць, але мне здаецца, што й роднай маці ён быў нямілы. Яна заўсёды больш завіхалася вакол ягонага брата і сястры, не спала над імі ноч, калі расхварэюцца, цікавілася, як у іх справы ў школе. А Салка быў для яе неяк між іншым. Каб не было гэтак, можа ў іх усё й выйшла б на добрае. А можа й не.

Калі трэба было пасля васьмага класа вырашаць, ці канчаць сярэдняю школу¹, Салка сказаў, што ён не хоча. Маці паціснула плячыма, бацьку было ўсё роўна. Хай Файка і Сэнэла выб'юцца на добрую дарогу, а ўжо пасля нешта вырашыцца і з малодшым. У тым часе Файка заканчваў гімназію, а сястра толькі што паступіла на эканамічны факультэт. Стары быў задаволены, прадпрыемства стаяла на добрай назе, ён быў намеснік дырэктара, будавалася лецішча ў Подацы², і, здавалася, не было нічога, што прадвяшчала б нешта нядобрае. Я не ўпэўнены, ці ён калі-небудзь пытаўся ў Салкі, што той будзе рабіць, калі не пойдзе далей у школу.

Прайшоў першы год, а Салку ніхто не бачыў і не чуў. Пройдзе па вуліцы, ветліва павітаецца, але ні з кім не пагаворыць, дык ніхто й не ведаў, куды ён ідзе і што робіць. Ну хай сабе суседзі не ведалі, а то ж не ведалі й бацька з маці. Аж пакуль на другі год, у верасні, якраз калі дзеці пайшлі ў школу, да старога Асманавіча не прыйшлі ў канцылярыю таварышы з камітэта.

Што здарылася?

¹ Сярэдняя школа — у югаслаўскай сістэме адукацыі школа, дзе вучацца пасля заканчэння 8 класаў «асноўнай школы», гэта можа быць гімназія або сярэдняя спецыяльная школа.

² Подаца — курортная мясцовасць на Макарскай Рыўеры.

Нічога! — кажуць таварышы.

Дык а чаго вы прыйшлі?

А што ж нам не прыйсці як партыйцам да партыйца? Ці табе непрыемна нас бачыць?

Прыемна, чаму ж не прыемна...

Калі не маеш часу, можам іншым разам зайсці. Сёння пятніца, дык ты, можа, спяшаешся. Мог бы на малітву спазніцца.

У першае імгненне стары Асманавіч падумаў, што таварышы жартуюць, і таму згадалі пра пятнічную малітву. Ён засмяўся, але яны заставаліся сур'ёзныя. Толькі глядзяць на яго, паклаўшы нагу на нагу, сёрбаюць каву, а твары гідлівыя, нібы ім насцалі ў тую каву. Яго нібы варама апякло.

Дзе твой сын? спыталіся таварышы.

Ды дзе ж, ва ўніверсітэце, дзе ж яшчэ. Філасофія! — хацеў пахваліцца ён.

Не гэты сын, а той другі. Дзе ён?

А, Салка... Салка дома.

Медрэсэ для цябе — дом? Калі табе медрэсэ — дом, дык што табе тады Партыя?

Вось так сусед Асманавіч даведаўся, што ягоны сын патаемна паступіў у рэлігійную школу. Як Салка здолеў паступіць без ведама і згоды бацькоў, засталася назаўсёды невядомым, але людзі казалі рознае. Што яму даў рэкамендацыю адзін ходжа і падсунуў фальшывыя подпісы і што пасля за гэта трапіў у турму. Што брат старога Асманавіча схлусіў, нібыта Салка ягоны сын. Што Салка схлусіў, нібыта бацькі ў яго загінулі ў аўтамабільнай катастрофе, і таму прывёў нейкага чалавека за апекуна... Рознае казалі, заўсёды рознае кажуць, а мая справа заўсёды была слухаць. Калі трэба нешта сказаць, я шпарну жарт, нейкае мостарскае шалапуцтва, бо не хацеў бы, каб мяне зашмат чулі. Не мая справа судзіць, як было і чаму было так, як было. Але са спакойнай душой я магу сёння казаць, што мне не шкада ні бацькі, ні сына. Мне шкада сям'і. Яны не заслужылі, каб з імі такое здарылася. Былі добрыя суседзі.

Салка. Паводле імя можна было б сказаць, што я маляр або сантэхнік. Кожнага другога маляра ў Сараеве завуць Салка. Можа, і я мог бы стаць, але не хацеў. Я шмат думаў пра гэта ў першыя дні ў медрэсэ. Вакол былі Мэхмэд, Абдула, Джэмалудзін, яшчэ адзін Мэхмэд, Мустафа, Джавід, і яшчэ Шахсівар — прыехаў са Скопля, Ісмэт з Ніша, Абдулфэтах, Дэрвіш... Усё нейкія імёны, якімі цябе назавуць пры нараджэнні, а пасля ты мусіш іх заслужыць перад Богам. А хіба хоць аднаго хафіза або вучонага калі-небудзь звалі Салка. Я думаў, што не, што так завуцца толькі маляры і сантэхнікі. Пасля я зразумеў, што імя бывае такім, якім яго носіш. Я — Салка. Саліх значыць добры. А вялікі Алах ведае, быў я добры ці не. Ён усё бачыць і не забыўся пра мяне, ён ведае, чаму так доўга нікога па мяне не прысылае.

У той дзень я вярнуўся з медрэсэ, а бацька сядзіць за сталом і маўчыць. Было каля паўдня, ён мусіў быць на працы, але я ведаў, чаму ён тут, чаму паблізу няма маці і чаму ён маўчыць. Я стаяў перад ім і не баяўся. Толькі мне здавалася, што я завялікі побач з ім, калі я стаю, а ён сядзіць, яшчэ падумае, што я задзіраю нос, а я не хацеў задзіраць нос. Я нікому, і бацьку таксама, не рабіў нічога назло.

Таму я сеў на крэсла насупраць. Ён запаліў цыгарэту і пусціў дым у вышыню, недзе пад люстру. Ён заставаўся ў гальштуку і нават не расшпіліў верхні гузік у кашулі. Іншыя гэтак рабілі, але ён — не. Ён хацеў быць акуратны, каб яго работнікі ім ганарыліся. На ім быў шэры гарнітур, які ён часам чаргаваў з зялёным. Калі маці адзін занясе ў хімчыстку, ён надзявае другі. Каб заўсёды быць акуратным. Вось, у той дзень ён надзеў шэры. А на штрыфлі быў залаты значок з Цітавым подпісам.

Я ўгледзеўся ў той значок, і раптам мне хацелася заплакаць. Кажуць, у кожнага чалавека, нават у святых, у жыцці бывае момант, калі сумняваешся ў Богу і горка раскайваешся, што згадзіўся быць Ягоным сведкам. Каталікі вучаць,

што й прарок Іса¹ аднойчы засумняваўся. Я веру, што гэта так. Я сам, прызнаюся перад людзьмі, а прызнаюся і перад Ім, засумняваўся ў літасцівым Алаху, калі ўглядаўся ў Цітаў значок на бацькавым штрыфлі. Я бачыў, як ён стаіць перад люстэркам у калідоры і прымяраецца, дзе яго пачапіць, трошкі вышэй ці трошкі ніжэй, пасярэдзіне ці збоку, прымяраецца мой стары, дзе значок будзе найлепш сядзець. А калі выйдзе з дому, той значок кажа ўсё, што трэба, тым, каму Алах не даў розуму і таленту чытаць з чалавечых вачэй. Тым, хто не ведае, што мой бацька — добры чалавек і што ўсё ў жыцці рабіў з свае дабрыні — уступіў у Партыю, удзельнічаў у маладзёжных будоўлях, збіраў рабочыя саветы, змагаўся ў парткоме за лепшыя заробкі — пра ўсё гэта кажа значок з Цітавым подпісам. Грэх верыць у ідалаў, насіць значкі, якія не ад веры, грэх шукаць большага Бога, чым адзін і адзіны, але я ведаў, што мой бацька ў сэрцы не робіць граху, і таму мне захацелася заплакаць. Пасля таго, як стала вядома, што я вучуся ў медрэсэ — а стала, бо інакш бы ён цяпер не сядзеў, не маўчаў і не курыў — я разбурыў усё, што ён будаваў у жыцці. Ён больш не будзе і той значок насіць так, як насіў раней. Узняўшы галаву і трошкі выпнуўшы левы бок, той, на якім яму падпісаўся Ціта, мой бацька ніколі больш не будзе горда ісці наперад, як Марыян Бэнэш².

Калі ён заўважыў, што я гляджу на значок, у яго толькі вочы звужыліся, цяпер яны былі падобныя на дзве байніцы ў бункеры, і я ведаў, што ў такія хвіліны ён мяне ненавідзіць. Ён думаў, што я адчуваю сябе пераможцам, ён не бачыў слёз у маіх вачах, яму было занадта цяжка, каб нешта бачыць. Мне захацелася, каб ён мяне ўдарыў, уляпіў поўху, схапіў крэсла і забіў мяне на месцы. Мне было б лягчэй. Але бацька зняў значок са штрыфля, павольна, без ніякага спеху, і пачаў засоўваць тую іголку сабе пад пазногаць. І не

¹ Прарок Іса — мусульманскі «тытул» Ісуса Хрыста.

² Марыян Бэнэш — легендарны югаслаўскі баксёр.

пікнуў, ніводзін мускул не зварухнуўся ў яго на твары, ён праткнуў палец наскрозь, пакуль Цітаў падпіс не з'явіўся на версе пазногця.

Вось так, сынку! — сказаў ён, устаў і пайшоў.

Я застаўся сядзець, ногі ў мяне дрыжалі, калені біліся аб бок стала, і чулася, як у шуфлядцы звіняць нажы й відэльцы. Я падумаў, што мы ніколі больш не будзем разам абедать і што мой стары ніколі перада мной не разрэжа кавун. З другога пакою пачуўся жаночы крык. Я не пазнаў голас, але ведаў, што гэта быў не матчын.

Маё імя не Вера, а Мунэвера, але я так назвала сваю цырульню, бо так карацей. Дый гучыць лепей — Вера. Хто б стрыгся ў салоне Мунэвера! Жанчыны думалі б, што гэта нейкая бабка-суседка, да якой прыходзяць на каву пагаварыць, а я, даражэнькі спадар, вучылася на цырульніцу ў Заграбе. І таму таксама лепш, каб салон зваўся Вера. Як Вера Нікаліч¹. Але сёння мне на халеру не патрэбны ні салон, ні кліенты, я ўсё абліла б бянзінам і падпаліла б, дый сама згарэла б, каб толькі не думаць і не памятаць.

Я ні пра што не здагадвалася, аж да таго дня, як прыйшла да Хамдзіі — прынесла яму сыр і малако, што маці прыслала нам з Іліяшу, а мой Хамда стаіць ля дзвярэй і цяжка дышае. Так, як дыхаюць людзі, пра якіх ведаеш, што хутка ўжо перастануць дыхаць, так, нібыта ў яго лёгкія прадзіравіліся і ён дарэмна хапае паветра, калі для яго паветра ўжо няма. Што здарылася? Нешта з Фікрэтай? У ягонай жонкі слабое сэрца, дык я думаю, не дай Божа, каб... Ён ледзь бачна павёў галавой, маўляў, не. Дык а што ж тады? Каб толькі Файка не разбіўся з машынай...

Тады я ўбачыла — у яго ля нагі стаіць котка. Ліжа кроў

¹ Вера Нікаліч — югаслаўская бягуння (5-е месца на алімпіядзе ў Мюнхене, 1972).

з лінолеўму. А тая кроў капае ў майго Хамды з пальца. У мяне закруцілася ў галаве, думаю, зараз самлею, і каб не самлець, ускрыкнула. Гэта заўсёды дапамагае. Як адчуеш, што зараз знепрытомнееш, тады, па-мойму, найлепш закрываць. Адразу вернецца сіла і запрацуе галава.

А ён нічога, стаіць, прыхінуўся да люстэрка, ажно шкло прагнулася пад ягонай спінай, калі трэсне — вось табе сем гадоў няшчасця, дыхае і нічога не кажа. Я ўбегла ў гасцёўню, каб паглядзець, каму там нядобра ці хто там памёр, аж там — Салка! Сядзіць за сталом, як нічога нікага.

Добры дзень, цёця, кажа.

Э, даражэнькі, які ж табе добры дзень! Пытаюся, што здарылася, што з ягоным бацькам. А Салка мне: Нічога, цёця, нічога!

Як сказаў ён гэта, мне ўсё стала ясна. Я і ў судзе казала. Няма ў яго ані гэтулькі сэрца, як у той коткі, што кроў лізала, я казала суддзю і на Салку паказвала, а яму хоць бы што. Толькі сядзіць, глядзіць перад сабой — калі й меў нейкі розум, дык тыя суры яму ўсё ў мазгах пабыталі. Я не супраць веры, Божа барані, я ведаю прыстойных людзей, што ходзяць у мячэць, дый сярод кліентак ёсць жанчыны, што моляцца ўсе пяць намазаў, маліліся б і шосты, калі б ім ходжа наказаў, ёсць і такія, што ў царкву ходзяць, усё прыстойныя жанчыны, добрыя кліенткі, я ніколі супраць іх слова не сказала б, ні супраць царквы або мячэці, але калі ўжо вера такая добрая, чаму ж яна Салку не адвела ад зла, а наадварот да зла схіліла? Я ў вас пытаюся, а пыталася і ў судзі. Але дарэмна, ён і сам не ведае, а толькі думае, што судзіць нешта. Насамрэч не судзіць нічога і нікога, тым больш не Салку, які спакойна сядзіць, нават далоні не спацеюць. Ягоная вера дала яму адно, што ў яго і страху ўжо няма. А што такое чалавек без страху? Акула! Вось што такое чалавек без страху.

Няма такога суду, што мог бы судзіць сына, які забіў бацьку. А ён не адзін раз ударыў яго сякерай, а больш за пяцьдзясят разоў. Столькі здолелі налічыць інспектары,

а больш ужо не маглi. Ён бiў сякерай майго Хамду, нiбыта гэта нейкi пень у лесе, а не родны бацька. Няма такога суду, якi мог бы яго за гэта пакараць. I калi ёсць Бог, дык нават i ён пасля такога ад людзей адварнуўся б.

А брата майго завуць Файка. Гэта я дакладна не забуду. А мне й сваё iмя лягчэй запомнiць, бо гучыць складна з ягоным. Файка i Салка. Амаль што рыфма з народнай песнi. Мой Файка быў добры. Калi б мяне, як мы былі дзецьмi, нехта ў школе ўдарыў, Файка адразу прыляцеў бы з верхняга паверху, дзе старэйшыя класы. I адразу пытаўся: Хто, каму звярнуць скiвiцы? А калi я не хацеў казаць, хто на мяне напаў, ён пытаўся ў iншых, хапаў за горла, узнімаў вэрхал, бо брата пакрыўдзiлi.

Мне гэта ўсё было непрыемна, бо бiлi й iншых, але ў iх не было старэйшых братоў, аднак я любiў яго такiм, якi ёсць. Калi нас у першым класе вадзiлi на фiльм «Бошка Блыха»¹, я ўвесь час казаў: Вось такi быў бы й мой Файка, калi б заўтра пачалася вайна! I калi якi партызан узнiкаў на экране, я зноў тое самае. Паявiцца Сiрагойна², а я зноў: Вось такi быў бы й мой Файка, калi б заўтра пачалася вайна! Та-варышы смяялiся, але нiхто не наважваўся нiчога сказаць. Баялiся Файку, хоць ведалi, што я нiкoлi яму не кажу, калi мяне хто чапае.

Але пасля таго, як Файка пайшоў у гiмназiю, пачалiся ў мяне чорныя днi. Кожны, хто раней яго баяўся, цяпер падыходзiў, каб хаця даць поўху. Кралi ў прыбiральшчыцы вядро, сцалi ў яго, пакуль не дастане да краёў, чакалi канца

¹ Бошка Блыха — падлетак-партызан, адзiн з сiмвалаў Другой сусветнай вайны ў югаслаўскай iдэалогii. У 1979 годзе аб ягоным жыццi быў зняты фiльм.

² Сава Яванавiч Сiрагойна — падлетак-партызан, Народны герой Югаславіi.

ўрокаў, калі я выйду на двор, а тады з акна вылівалі на мяне тыя сцулі. Вось так забаўляліся. Праўду сказаўшы, не ведаю, ці я на іх за гэта злаваўся. Ішоў дадому засцаны, сабакі вакол прынюхваліся, цыганяты затыкалі пальцамі насы, а я думаў, што вось я застаўся адзін, і мне хацелася плакаць. І так мне аднойчы падумалася пра Бога. Не ведаю як. Проста ўспомніў пра Яго, і мне зрабілася лягчэй. Я ведаў, што ні бацьку, ні маці нельга казаць пра гэта. Яны не сердавалі б і не сварыліся б, але я ведаў, як яны на мяне паглядзелі б. Як аднойчы калі мы ехалі на мора, а на ўзбочыне здыхаў сабака, якога збіла машына. Увесь правы бок раздушаны, лапы адрэзаныя, палова галавы разбітая, але сабачка спрабуе ўстаць. І не разумее, чаму не можа. Глядзіць на нас адзіным ацалелым вокам, і бачыш, як ён раздумвае, што важней: як найхутчэй устаць на ногі і пабегчы або памахаць нам хвостом, каб далі ежы. Я запомніў, як мой бацька глядзеў на таго сабаку. Вось так ён і на мяне паглядзеў бы, калі б я сказаў яму, як мяне асвятліла Божае святло.

Быў я Салка і застануся Салкам, пакуль не прыйдуць па мяне і не занясуць да Ягонага прастола. А пасля будзе як будзе. Не ведаю, або ўжо не памятаю, ці застаюцца ў раі людзі са сваімі імёнамі. Кажу, хоць не ведаю, ці варты я раю, але спадзяюся на гэта. А да той пары мушу памятаць, што я Салка, каб сказаць, калі ў мяне спытаюцца, бо ў мяне больш няма твару, і па твары мяне не пазнаюць. У страі было дванаццаць чалавек. Я пабачыў, перш чым мне завязалі вочы. Дзевяць пісталетаў з халастымі патронамі і тры з сапраўднымі. Тыя, што забіваюць, не ведаюць, што забілі яны. Ім казалі страляць у сэрца, але адзін хацеў ведаць, ці ён заб'е, і страляў у галаву. А ў яго пісталеце напраўду быў баявы патрон. Я ляжаў і ясна чуў, як камандзір крычыць на народнага здрадніка, што стрэліў у галаву. Але ж ён не ведаў, каторы з дванаццаці гэта зрабіў. Ведае толькі адзін чалавек. І ведае, чаму зрабіў гэта. Я яму прабачыў, хоць ён і нарабіў мне клопату, цяпер я мушу памятаць, што я Салка. Файкаў брат. Ён страляў мне ў твар не ад гневу ці злосці,

а таму што ў сэрцы ў яго не было Бога, як бы той бог ні зваўся, бо іначай ён ведаў бы, што не чалавечая справа некаму помсціць. А адпомсціць ён хацеў таму, хто забіў роднага бацьку. Не ведаў ён, бядак, але даведаецца, калі прыйдзе час. А час прыходзіць кожнаму, дык і яму прыйдзе.

Чалавек не чыніць граху, калі прабачае. Ніколі. Абавязак чалавека — прабачаць і найгоршаму з найгоршых. Добрая справа даць прабачэнне, і радасць — прабачэнне прыняць. Я спадзяюся, што і мне бацька прабачыў, перш чым расстаўся з душою, што даў мне сваё камуністычнае прабачэнне за тое, што больш не мог насіць значок з Цітавым подпісам, як насіў раней. Я — Салка, і мне патрэбнае ягонае прабачэнне нават тут, дзе я цяпер ёсць або мяне няма, бо без гэтага я буду як наліты свінцом, і будзе вялікая пакута тым, што мяне без людскога прабачэння панясуць у гару.

Я брат ягоны і адрачыся ад яго не магу. У мяне чатыры сыны, і калі будзе пяты, дык будзе звацца Салка. І хай усе ведаюць, па кім ён так завецца. Маё права назваць дзіця так, як я жадаю, і хай ужо застанецца маёй справай, чаму я дам яму братава імя. Што каму да таго? Суд судзіў і прысудзіў, цяпер з гэтым скончана назаўсёды, а родным і сваякам, і маім і ейным, лепш маўчаць. Яны тут не былі, калі было трэба і калі ўсё магло стацца інакш, дык хай не будзе іх, і калі на свет зноў прыйдзе малы Салка. Я ў Бога не веру, а ён верыў. У мячэці я быў толькі як турыст, і то ў Стамбуле, і мне там унутры не спадабалася. Я не веру і не маю часу марнаваць жыццё на рэлігію. Занадта блізка я быў да смерці, каб гэта рабіць. І не Алах мяне тады ўратаваў, а чалавек. Адзін. Нікому, апрача мяне, не мусіць быць справы да таго, хто гэта быў. Але як бы я ні быў далёкі ад веры, я буду плаціць, каб чыталі малітвы, усе якія трэба, каб у мяне яшчэ нарадзіўся сын, і я назаву яго Салкам.

Вось, гэта ўсё, што я мог бы сказаць пра свайго брата.

І яшчэ, што няправільны той закон, паводле якога родным нельга ведаць, на якім месцы закопваюць асуджанага на смерць. Нашай роднай маці гэта няважна, а вось мне важна. Я хацеў бы ведаць, каб адчытаць яму пахавальную малітву. Калі пакаралі смяротніка, нашто яшчэ караць тых, хто застаўся пасля яго.

І ўсё, больш вы ад мяне нічога не пачуеце. З таго часу, як Салкі няма, я ракію нават не панюхаў. Не тое, каб у мяне была якая ўнутраная барацьба або я не хацеў бы, — проста мне зрабілася гідка. У той дзень, калі нам паведамілі, што прысуд выкананы, было каля пятай гадзіны папаўдні, мяне працяў нейкі боль, і ўсе пахі я адчуў неяк ясней, і падумаў — вось, я дышаю, а ён больш не дышае, і я наліў сабе ракіі. І як толькі наліў, так мяне й вывернула, выйшла з мяне ўся тая кісліня. Дзве гадзіны мяне ванітавала жоўцю, і я не ведаў, што са мною. Амра захвалялася, хацела выклікаць хуткую, а я кажу ёй: Не трэба, доктар не дапаможа! І праўда. Чатыры разы я безвынікова лячыўся ад алкагалізму і не мог вылечыцца. Доктар казаў: Пройдзе, калі народзіцца дзіця! Нарадзіўся першы, другі, трэці і чацвёрты сын, але каб я й мог жыць без ракіі, дык яна не магла без мяне. Урэшце апынуўся я ў закрытым аддзяленні ягамірскай¹ вяр'ятні. Біўся галавою аб сцены, прасіў іх, каб далі выпіць. Нічога не дапамагло, але вось, як толькі паведамілі, што майго Салкі больш няма, ракія мне зрабілася гідкай.

А пачалося яшчэ ў гімназіі. Хлопцы любяць паказацца перад дзеўкамі важнымі і на вялікім перапынку кульнуць па пары чарак віньяку, а тады п'яныя дастаюць настаўніцу спеваў. Такія былі часы, валасы даўгія розум кароткі, а якія часы сёння, я й не ведаю. Можа нешта змянілася. Але ж калі стары з'ехаў з катушак, калі яго выкінулі з Партыі і з намесніка дырэктара ён стаў малодшым рэферэнтам, тады ў доме пасялілася бяда, усё, што было ўчора добрым,

¹ Ягамір — прадмесце на паўночнай ускраіне Сараева, дзе месціцца псіхіятрычная лякарня.

сёння зрабілася злым, і ў мяне з'явілася новая прычына для п'янства. Сапраўдная, мужчынская. Калі п'еш ад гора й бяды.

Ужо й не ведаю, як я такі паступіў ва ўніверсітэт. Але ж, вось, неяк прынялі. Стары кажа: Глядзі ж сынку, толькі ты цяпер у мяне й застаўся! Маўляў, каб я кінуў піць і ўзяўся за кнігі. Я сказаў: добра, вазьмуся, а як жа ж. І думаў, што вазьмуся, але ж, бачыш, не выйшла. Сястра з распачы выйшла замуж, толькі каб уцячы з гэтага дому вар'ятаў, паехала жыць у Тузлу¹, нарадзіла дзіця і адразу развялася. Але яна не любіла прыязджаць. Бачыць старога, які ператвараецца ў руіну, маці, ад якой і так ніколі не было ніякага толку, мяне, як я п'яны вяртаюся дадому, і Салку, які зусім перастаў выходзіць з дому ад таго часу, як яму забаранілі наведваць медрэсэ. Толькі спусціцца ў склеп, раскладзе на вугалі дыванок і моліцца.

Я сядзеў ва ўніверсітэцкім буфеце і наліваўся віньяком, пакуль мяне не выкідалі. Бывала, што п'яны з кім і паб'юся. Бывала, скажа хто нешта супраць Салкі ці мне толькі здасца, што скажа, і ўжо пачыналася бойка. Або варта было пры мне згадаць Джыласа², пра тое, як Джылас з'ехаў з катушак, і я ўжо думаў, што гэта мяне падкохваюць за старога, і зноў быў гатовы біцца.

Першы раз, калі прыйшла міліцыя, мяне замест пастарунку завезлі ў шпіталь, каб вычысціць страўнік. Назаўтра я ўжо быў на псіхіятрыі. Вось так і пачалося. А Амра нібыта ведала, што аднойчы мне ракія зробіцца гідкай, таму цярпела, хадзіла ад лякарні да лякарні, і выйшла за мяне такога, і нарадзіла мне сыноў. Хай толькі яшчэ народзіць Салку, і я пастаўлю ёй помнік, вышэйшы, чым Энвэру Ходжу ў Тыране.

¹ Тузла — трэці па велічыні горад Босніі і Герцагавіны пасля Сараева й Баня-Лукі.

² Мілаван Джылас — югаслаўскі палітычны дзеяч і літаратар, у 1953 годзе выступіў з крытыкай сталінізму і стаў дысідэнтам, неаднаразова зняволены.

Як пойдзе дождж, я адчуваю, як мяне зносіць. Што было пальцамі, цяпер ад мяне далёка, калі іх хто знойдзе, дык скажа — зямля і камень. І мае лёгка, і што засталася ад галавы, пасля таго, як мозг вылецеў і рассыпаўся па двары цытадэлі на Злацішчы¹, — усё робіцца зямлёю, а я ўсё чакаю і не магу дачакацца. Мяне завуць Салка, а дождж не спыняецца ўжо трэці дзень. Мяне завуць Салка, кажа і мой мозг, які, калі прыбіралі двор, сабралі ў вядро і выкінулі са смеццем. І цяпер я ў двух канцах Сараева, на Трэбэвічы каля Першага Шумара і на сметніку над Хумам². Салка не можа ўбачыць Салку, паміж імі горад, цячэ Міляцка, і напэўна ўсе памалу забываюцца пра тое, кім і чым я быў. Сёння раніцай мне падумалася, што мяне ўжо не знойдуць, бо я не ў адным месцы, але Бог усёмагутны, для яго гэты свет малы і ад Хума да Трэбэвіча зусім недалёка.

Я маю час, каб перабраць у памяці ўсё, што зрабіў нядобрага. Або нядобрага падумаў, што ў прынцыпе тое самае, калі ўжо нічога не выправіш. Думаў я, што мой бацька мяне не бачыць. Для яго я не існаваў, гэтак як не існаваў для яго Бог. Бедны мой Хамда, ён, ходзячы па хаце, зважаў, каб не наступіць на павука, зважаў, каб якое дзіця не скочыла яму пад машыну, зважаў на кавалачак хлеба на ходніку, каб падняць і пакласці на падваконне, на ўсё зважаў, але мне здавалася, што ад празмернага глядзення пад ногі ён не бачыць мяне. А ці напраўду так было?

Не ведаю, дый ніколі не даведаюся, ці дрэнна было так думаць. Калі дрэнна, дык прыйдзе час і мне будзе гэта сказана.

І ці пайшоў я ў мячэць дзеля бацькі ці дзеля Алаха? Таму, што мой бацька на мяне не глядзеў, ці таму, што я адкрыў у сэрцы Бога? Мяне завуць Салка, і мне стала б лягчэй, калі б я ведаў ясны адказ. Але чым больш я чакаю, тым больш мне здаецца, што я яго не ведаю.

¹ Вежа Злацішча — аб'ект МУС.

² Хум — пагорак на поўначы Сараева.

Я не злаваў, што ён зачыніў мяне ў доме і не пускаў у мэдрэсэ. Пусці яго, стары, што ўжо цяпер, ужо ўсё прайшло, казаў яму Файка. Не пушчу, толькі праз мой труп, адказваў ён. І замест каб мне забалела ці ўзяла злосць, што бацька не пускае мяне да Бога, мне было амаль прыемна. Бо я для яго нешта значыў. Я быў для яго такі самы, як Файка або Санэла, толькі раней гэтага не было відаць. Ён, небарака, не здрадзіў ніводнаму з нас траіх, а мы, кожны паасобку, яму здрадзілі, здрадзілі таму, у што ён верыў, верыў так, як не кожны мусульманін верыць у Бога. Файка спіўся, Санэла пайшла з дому, а я патаемна аддаўся Богу. Таму, хто для майго Хамды існаваў як нешта нябачнае, хто пасварыў яго з Партыяй.

А маці, маці рабіла тое, што й іншыя маці. Яе клопатам былі дзеці і хата, а таксама суседзі, каб усе адно з адным ладзілі і каб на наш дом не ўпаў ніводзін злы позірк. Яна рабіла ўсё, што звычайна робіцца ў нармальныя часы. І прыкідвалася, быццам не бачыць, што часы перасталі быць нармальнымі.

Эх, мая ты Фікрэта, чаго ж ты дачакалася: нарадзіла забойцу! Эх, Фікрэта, дачушка, каб ведала ты, што расце ў цябе пад сэрцам, пайшла б ты да доктара Вагнэра, таго шваба з Марындвора, і сказала яму: дастань гэта з мяне, божы чалавеча. Няма Бога, Фікрэта, бо калі б быў, не дапусціў бы, каб сын забіў бацьку, і не даў бы табе такога сына. Табе, якая ніколі ні на каго скоса не паглядзела...

Вось так мне кажуць жанчыны, а я маўчу і не адказваю. Ведаю, што не аддобрага сэрца мне гэтак кажуць, а цешацца з маёй бяды. Цмокаюць языкамі, нібыта рахат-лукуму з'елі. Сказала б я ім: не мой сын забіў, майго завуць Файка, а забіў нехта іншы. Які выпадкова апынуўся ўва мне, выпадкова нарадзіўся і пасля соўгаўся каля мяне, але ніколі, ніводнага дня, не быў маім дзіцем! Так бы я ім сказала, і гэта была б

праўда, але не скажу, бо ім было б наймілей пачуць нешта такое. Таму мне й кажуць гэтак і ўсё думаюць, а думаюць так, што і Трэбэвіч рэхам адгукаецца, а ўжо тым болей тыя іхнія думкі гудуць у мяне ў галаве: Адрачыся ад яго, Фікрэта, адрачыся ад яго, Фікрэта!

Не адракуся, хоць ён ні разу ў мяне не заплакаў, і не памятаю, каб хоць раз назваў мяне маці. Не памятаю, каб ён наагул мяне клікаў, каб я наагул была яму некалі патрэбная. Салка. Пракляцце маё. Не магу я ад яго адрачыся, бо ён не мой. Мая толькі бяда і тыя другія двое дзяцей, хай яны будуць жывыя й здаровыя.

Так, пыталася я сама ў сябе гэтыя месяцы, чаму я мусіла такога нарадзіць на свет. Ці знайшла я адказ? Эх, знаходзіла я розныя адказы. І тыя, што прывялі б мяне пад старасць да Бога. Але ж, зноў думаю я, калі б Бог і быў, то хіба ён даказваў бы мне сваё існаванне гэтакім злом? Думаю, што не. А калі й так, калі ён і існуе, тады ён там на небе пачуў бы Фікрэту, якая яго праклінае. Не буду лаяцца, бо ніколі не лаялася, але магла б, і тая лаянка была б ад усяго сэрца. Толькі калі б я ведала, што Бог ёсць.

Хутчэй будзе так, як кажуць старыя людзі: і ў вялікім шчасці заўсёды знойдзецца той, хто з таго самага можа зрабіць вялікае няшчасце. Часам яму гэта ўдаецца, часам не. Салку ўдалося. Добрыя нашы ўлады, што не кажуць, дзе ён пахаваны. Бо каб сказалі, я заўсёды ведала б, у які бок мне нельга глядзець.

З маім Хамдам я пазнаёмілася на маладзёжнай будоўлі. Будаваці чыгунку, я была маладая брыгадзірка, а ён — камандзір усіх сараеўскіх будатрадаўцаў. Сабралася моладзь з усёй Югаславіі, а Сербія прыгожая ранняй восенню, буваюць ляшчына і сумах на ўзгорках, цячэ Маравы, прыгажэйшая за ўсе баснійскія рэкі, а народ ветлівы й гасцінны, сустракае нас як родных дзяцей. Ад самага пачатку паміж намі разгарэлася нейкае спаборніцтва. Кожная брыгада мела свой участак чыгункі, і якая пракладзе найбольш, тая будзе абвешчаная найлепшай. Бялградцы капаюць, як

шалёныя, маўляў, сорамна, калі будоўля ў Сербіі, а яны не найлепшыя. Заграбцы прывезлі адных мужыкоў, усе па два метры, сілы хопіць, каб пракласці Транссібірскую магістраль, а на ўсіх нас глядзяць з пагардай. Маўляў, яны і культурнейшыя за нас, і капаюць лепей. Толькі славенцы асабліва не напружваліся. Праз пяць дзён яны зразумелі, што ніяк не перамогуць, кінулі безнадзейную справу і пачалі будоўлю ўспрымаць як адпачынак. А наш участак быў найцяжэйшы, адны скалы і прорвы, запраста загінеш, калі неасцярожна ступіш. Напэўна, разлічвалі, што мы й так не можам перамагчы.

Аднаго вечара перад адбоем Хамда сабраў усю сараеўскую брыгаду. Устаў перад намі і кажа: Дзе адбываліся найцяжэйшыя бітвы народна-вызваленчай вайны? Дзе былі і ёсць Козара, Нярэтва, Конюх і Суцеска¹? Дзе кожная пядзя зямлі палітая крывёю партызанаў? Якую з нашых сацыялістычных рэспублік таварыш Ціта назваў калыскай братэрства і адзінства? Як называўся горад, у якім Гаўрыла Прынцып стрэліў у сэрца манархіі?.. Не кажа Хамда што трэба рабіць, як трымацца і колькі кубоў зямлі выкапаць. А толькі задае пытанні, і з кожным пытаннем нам становіцца ясна, што трэба зрабіць. А я, дробненькая, бялявая, зусім дзяўчынка, гляджу на яго і слухаю, і ўжо мне здаецца, што я памру, калі ён спытаецца нешта яшчэ. Хамда пытаецца і пытаецца, а я не паміраю. Той, хто не перажыве такую смерць, не ведае, што такое каханне.

Ажаніліся мы праз паўгода. Вяселле было на Іліджы², малое і сціплае, бо такія былі часы. Мы нічога не мелі, але нам выпала збудаваць усё ўласнымі рукамі. А гэта ўжо нямала. Іншым і гэтулькі не выпадае. І кожны раз, як рабілася цяжка, калі мы жылі ў падвальным пакойчыку, я цяжарная Фай-

¹ Козара і Конюх — горныя масівы, а Нярэтва і Суцеска — рэкі ў Босніі, дзе ў часы Другой сусветнай вайны адбываліся найбольш значныя баі паміж партызанамі з сіламі Восі.

² Іліджа — прадмесце на захадзе Сараева, з прыгожымі краявідамі.

кам, паўсюль працякаюць столі, і я не ведаю, дзе паставіць дзіцяці калыску, я толькі казала майму Хамду: а ну, родны мой, спытайся ў мяне пра Прынцыпа і пра калыску братэрства і адзінства!¹ А яму было прыемна, ён мяне абдымаў, і адразу рабілася лягчэй. Я ведала, што ў нас з Хамдам усё будзе добра, бо недарма перамагла сараеўская брыгада. Не дапамагла Заграбу мужчынская сіла, не дапамагла Бялграду ўся Сербія, бо не было ў іх Хамды!

Не прайшло й месяца пасля таго, як я нарадзіла Файку, а ўжо мой чалавек прыходзіць з пастановай на кватэру. Мой Хамда не піў, але ў той дзень ледзь трымаўся на нагах. Стаяў перад брамай і крычаў: Грбавіца, двухпакаеўка, шэсцьдзесят два метры! Суседзі павылазілі з вокнаў, адны віншуюць, другія хмурацца, такія ўжо людзі, усялякія бываюць, а я абдымаю яго і не пускаю з абдымкаў. Не думаю, што дзіця засталося адно, а трымаю майго Хамду і плачу, сляза за слязой, бо жыццё пачынаецца не тады, калі народзішся, ні калі выйдзеш замуж, а толькі пасля таго, як заселішся ў свой дом. Мы былі маладыя, і ўсё, што з намі адбывалася, прыносіла нам толькі шчасце.

Потым прыйшла на свет і Санэла, і мы перабраліся ў большую кватэру на Скендэры², з'явілася і лецішча на моры, купілі зямлю ў Палах. Надышлі багацейшыя часы, ды мой Хамда на працы ўзнімаўся прыступка за прыступкай і ад начальніка склада дайшоў да кіраўніка вытворчасці. Было гэта, калі я трэці раз зацяжарала. Тая цяжарнасць была ў мяне найцяжэйшая, нібыта я ведала, што нараджу, павылазілі вены на нагах, на твары выступілі нейкія чырвоныя плямы, а на вагу стала — лішніх дваццаць пяць кілаграмаў. Хто б на мяне паглядзеў такую? Таму я ніколі не вінаваціла Хамду, што ён захаваўся ў дырэктараву сакратарку. Маладая, вясёлая, ногі з шыі растуць, звалася Мір'яна, прыехала ў Сараева з Шабца.

¹ «Братэрства і адзінства» — афіцыйны дэвіз сацыялістычнай Югаславіі.

² Скендэрыя — квартал у старым Сараеве і мост цераз Міляцку.

Сапраўдная сербская курва, каб мае вочы яе не бачылі, я ёй ніколі не прабачыла. І так, пакуль я цягалася па хаце і мучылася з дзецьмі, якія адно за адным захварэлі на заўшніцу, а той камень ува мне ўсё расце і становіцца ўсё цяжэйшы, мой Хамда з Мір'янай аб'ездзіў усе матэлі вакол Сараева. Ці то ён у «Панараме» на Палах, ці то ў Клачара на Біямбарах, або на Яхарыне, Борацкім возеры, у Яблانیцы, а мне ўсё кажа, што аб'язджае па Босніі будаўнічыя аб'екты. І я ўжо тады вакол яго стомленага завіхаюся, хоць яшчэ да таго, як вернецца, ведаю, дзе ён і з кім быў. Пераказваюць мне людзі, ягоныя з працы, пераказваюць суседзі, раскажваюць, што бачылі, як, абняўшыся, гуляюць яны над возерам, раскажваюць, што яны елі і пілі, хто ім на вуха граў музыку і што мой Хамда той курве казаў і абяцаў. Ведаюць людзі, а нават што й не маглі б ніяк ведаць, але рады маім пакутам, таму й ведаюць і раскажваюць мне. А я слухаю і цяплю, разумею, што нельга іначай, і толькі сціскаю зубы, калі пра яго кажуць нешта брыдкае, што ён такі і сякі. Можа мой Хамда блядаваць, можа ёй абяцаць, што развядзецца са мною і ажэніцца з ёй, можа раскажваць па прадпрыемстве, што яна і ў ложку лепшая за мяне, дык як бы не была лепшая, калі яна курва, але я ведаю, што няма ў яго кахання, апрача майго, і што ён да мяне вернецца. І я зноў буду песціць яго і берагчы, а калі цяжка мне будзе, я толькі скажу яму: Хамда, родны мой, спытайся ў мяне пра Прынцыпа і пра калыску братэрства і адзінства!

Каб мяне трэцяя цяжарнасць не зрабіла такой брыдкай, ніколі б мой Хамда не закахаўся ў дырэктараву сакратарку. Калі ўсё мінула, я ў яго спыталася, і ён мне сказаў. Пасля я яшчэ спыталася: а скажы, родны мой, ці мне вярнулася хоць нешта ад маёй прыгажосці? Так, Фікрэта, вярнулася і расцвіло, сказаў ён і заплакаў. Прабач мне, Фікрэта! — склаў ён рукі, а я сказала, што не маю што яму прабачаць.

Такое вось было наша шчасце, большага я не ведаю дык не веру, што большае ёсць на свеце, пакуль не нарадзіўся той, хто падняў руку на майго Хамду. Чаму ён не падняў яе на мяне? Калі б забіў мяне, а не яго, маці б яму прабачыла.

Толькі я ёй аднойчы сказаў: Не давай яму піць, схавай ад яго ракію! А яна мне сказала: Мой Файка не п'е, толькі часам трошкі вып'е. Цябе ў медрэсэ навучылі казаць такія рэчы.

А калі Файку выпраўлялі на лясэнне, яна сказала суседзям, што яго паслалі на стыпендыю ў Нямеччыну. Там жа най-лепшыя філосафы! Казала гэта пры мне, пакуль аднойчы не здарылася, што за абедам яна сказала мне і бацьку: Калі Файка вернецца са стыпендыі... Я толькі апусціў лыжку ў талерку, а бацька нічога, маўчыць і есць. Яна паглядзела на мяне так, быццам гэта я навучыў Файку піць. Грэх, вялікі грэх, калі сын не любіць родную маці, дык я, вось, і тут вучуся яе любіць, але калі ёсць на свеце праўда і калі кожную праўду можна сказаць, дык праўда ў тым, што маці не любіла мяне. Не ведаю, чаму і якая мая ў гэтым віна.

Мяне завуць Салка, а назвалі мяне так па дзядзьку, які памёр малады. Добры быў чалавек, і ўсе пра гэта гаварылі, пакуль я не прыйшоў на свет. Пасля таго майго дзядзьку не ўспаміналі. Іншыя казалі, што па ім мне далі імя, суседзі мне расказалі, якім быў Салка. Але бацька аб ім маўчаў. Я ўсё думаю, гэта таму, што больш не было чаго сказаць, пасля таго, як імя пачало жыць далей са мною. Калі ў майго брата Файкі народзіцца яшчэ адзін сын, а іх у яго ўжо чацвёрэ, хай беражэ іх Алах у здароўі і шчасці, ён дасць яму імя па мне. Салка. Нельга забыцца, як мяне завуць, каб я мог сказаць, калі па мяне прыйдуць. А чакаю я ўжо доўга, дзесяць школьных экскурсіяў прайшлі міма, і заўсёды нейкі дзіцёнак, падобны да майго Файкі, уцячэ з-пад вока настаўніцы і, прадзіраючыся праз галлё і кустоўе, наступіць на мяне. Я не раззлююся, толькі пажадаю, каб маці нарадзіла яму брата, які замест яго пройдзе гэтай дарогай.

Пасля таго, як Вярхоўны суд пацвердзіў прысуд, а канцылярыя Маршала на Дзень Рэспублікі не ўпісала маё імя ў спіс памілаваных, адвакат спытаўся, ці хачу я з некім пабачыцца. З братам? Не, з братам не хачу, з ім я ўжо развітаўся, больш

не варта. Хай сніць мяне такім, які я некалі быў, а не такім, які я тут стаў.

Хочаш бачыць маці?

Як ён гэта спытаўся, так ува мне нешта ўзбурылася. Не ведаю што, як нейкая вада, якая раней не магла выйсці, быццам нехта спусціў запруду на возеры і вада заліла двары, гэтак і мне затапіла душу. Я не заплакаў, але ў мяне палілося цурком з вачэй. Я засмяяўся б, калі б было з чаго і калі б не баяўся, што мой адвакат, добры чалавек, завецца Светалік Джорджавіч, які зрабіў усё, каб уратаваць мяне ад смяротнага пакарання — калі б не баяўся, што ён палічыць мяне вар'ятам. Хай лепш думае, што я плачу. Я яму й не адказаў на ягонае пытанне. Ён падумаў, што ведае — што значыла тая вада з вачэй.

Так узнік апошні вялікі клопат у маім жыцці, цяпер я ведаю, што ён быў апошні, бо пасля я ўжо ніякіх клопатаў не меў, і клопат той быў — што скажа маці, калі ёй адвакат скажа, што я захацеў яшчэ раз яе пабачыць? Калі яна адмовіцца, а я думаю, што адмовіцца, дык як тады будзе таму старому добруму чалавеку прыйсці да мяне ў вязніцу і сказаць, што яна не хоча мяне бачыць? Людзі некалі вымушаныя прыносіць благія весткі, і ім бывае цяжка, часам нават цяжэй, чым тым, каму такія весткі прыносяць. Але чым правініўся перад добрым Богам дзядзька Светалік, каб сказаць асуджанаму на смерць, што маці не хоча да яго прыйсці?

Палегчала мне назаўтра, і ўзрадаваўся я так, нібы вестка прыйшла аб памілаванні. А пасля пачаў разважаць, чаму яна згадзілася прыйсці. Таму, што не хацела выглядаць перад адвакатам як маці, што зраклася сына, а пажадала застацца ахвярай, ці таму, што сапраўды хацела мяне бачыць? І хоць я ведаў адказ на гэтае пытанне, я ўсё адно спадзяваўся, што не ведаю. У гэтым сэнс надзеі, таму літасцівы Алах дараваў яе чалавеку.

Яна прыйшла і села. Міліцыянт, які стаяў ля дзвярэй, спытаўся, ці мы хочам, каб ён выйшаў на пяць хвілін. Гэта супраць правілаў, ён мог бы страціць працу, калі пакіне асу-

джанага і наведніка адных, але Мэха, прозвішча яго я не ведаю, добры чалавек і хацеў зрабіць мне што-небудзь добрае.

Але яна сказала: Не, не трэба!

Бо ты мяне баішся?

Яна не адказала. Маўчала і глядзела на мяне тым позіркам, якім усе на мяне глядзелі падчас суду. Ніхто мяне не пазнаваў, таму яны не маглі бачыць, якога колеру ў мяне былі вочы, як раздзімаліся мае ноздры, калі я дыхаў, зморшчынкі на краі вуснаў. Бачылі толькі таго, хто забіў роднага бацьку сякерай, хто біў яго па галаве, пакуль не пасек і паркет пад галавою. Яны думалі, што гэта я, што я — нічога, апрача гэтага. Так і яна на мяне глядзела. Я нічога ў яе не пытаўся.

Толькі сказаў ёй, калі Мэха ўжо збіраўся мяне выводзіць: Не дазваляй брату столькі піць. Бо наробиць невядома што.

Яна не адказала, а я ведаў, што надвячоркам у адзін з наступных пяці дзён у маю камеру прыйдуць чужыя людзі і што я больш нікога знаёмага, апрача Мэхі, у сваім жыцці не пабачу. На сэрцы ў мяне было спакойна, але чым больш спакою, тым у чалавеку большая туга. Настала субота, і я падумаў, што буду жыць яшчэ прынамсі да панядзелка. Але яны прыйшлі ў нядзелю. Пакуль мне надзявалі кайданкі на рукі і ногі, адзін мяне прытрымліваў. Я хацеў сказаць, што не трэба, але, мабыць, у яго праца такая, дык чаго я буду мяшацца. Калі ўпаду, абмачуся ад страху ці пачну супраціўляцца, ён напагатове. Пасадзілі мяне ў варанок, было цёмна, ніводнага акна, але праз вентыляцыю з кабіны кіроўцы даходзілі гукі радыё. Гулялі дзённыя матчы, я чуў голас Міркі Камяняшавіча¹, яго мой бацька любіў найбольш. Казаў, што футбол не футбол, калі яго не каментуе Мірка Камяняшавіч. І яшчэ казаў, што ягоны дзед, а мой прадзед, Міралем цвердзіў, што муэдзін кліча не толькі людзей, але і Алаха, каб падрыхтаваўся да іхняй малітвы, і таму

¹ Мірка Камяняшавіч — легендарны сараеўскі спартовы каментатар.

ён ходзіць толькі ў тую мячэць, з якой спявае азан² Халід Буразэравіч. Калі ён узыхдзе на вяршыню мінарэта і пусціць голас, Неба радуецца Зямлі. Дык вось, Мірка — як той Халід, казаў бацька ў нядзелю, кожны раз, як быў футбол.

Бог мне дагадзіў, што ягоны голас праводзіць мяне з Са-раева.

Яшчэ за часоў старой Югаславіі я працаваў турэмным ахоўнікам, а ў вайну дапамагаў кожнаму, каму патрабавалася дапамога. Камуністам, яўрэям, сербам, кожнаму, і я быў бы няшчыры, калі б не прызнаўся, што быў аднолькава добры і з забойцамі, злодзеямі ды махлярамі, якой бы яны ні былі веры. Раней я такі не быў, крымінальнік для мяне быў крымінальнік, а правасуддзе было правасуддзем, але дзеля таго, што ў вайну няма ні правасуддзя, ні суду, я падумаў, што варта было б быць добрым да людзей, што б яны ні ўчынілі і ў чым бы ні былі вінаватыя. Я дапамагаў ім уцякаць, перадаваў весткі і лісты, прыносіў ежу з хаты і шмат разоў мог страціць галаву за такое. Але ж не страціў, нешта мяне бараніла. Калі нейкі усташа або немец пранюхваў, што я раблю, а былі й такія, дык давалі мне зразумець, што ведаюць, але ўсё роўна мяне не чапалі. Адзін Ёза, герцаговец, начальнік варты, пералічыў мне імёны вязняў, якім я прыносіў пошту, і яўрэяў, якіх я накарміў, а тады й кажа: Орхан Дэміравіч, табе ўжо за аднаго, а не за дваццаць аднаго, пагражае трыбунал, але я на цябе не данясу, а ты мне пакляніся дзецьмі, што не забудзеш пра мяне, калі спатрэбіцца. Эгэй, было гэта ў 1942-ім, на пачатку ўсяго таго гармідару, калі мала хто мог разлічваць, што ваеннае шчасце так павернецца! І я пра яго не забыўся, але яму з таго была малая карысць. Яго забілі партызаны, як толькі ўвайшлі ў горад 6 красавіка 1945-га. Не паспеў бедны Ёза

² Азан — заклік на малітву.

нават Богу свайму няшчаснаму памаліцца, не тое што спаслацца на мяне.

А я раптам аказаўся камуністычным падпольшчыкам, хоць для мяне камуністы заўсёды былі як крымінальнікі, хіба што трошкі лепшыя, зарабіў медаль і лепшую працу. У райкаме ў мяне спыталіся, што я ўмею рабіць. Я сказаў: нічога, толькі разводзіць агарод каля дома і ахоўваць вязняў. Ну, на гэтай працы мы цябе не можам пакінуць. А не можам з дзвюх прычынаў. Першая, што было б сорамна, каб удзельнік падполля з 1941 года ў свабоднай камуністычнай краіне працаваў як ахоўнік у турме, а другая прычына, у тваім выпадку можа й важнейшая, тая, што ты б напэўна зноў дапамагаў вязням, і цябе давалося б расстраляць.

Так мне сказалі і далі падумаць, якую працу выбраць. Я думаў цэлы месяц і ўжо прыдумаў, што, мабыць, найлепш для мяне было б вярнуцца на дзедаву гаспадарку і працаваць на зямлі, далёка ад дзяржаўных справаў, пры якіх можна налажыць галавою, але тут мяне зноў паклікалі ў камітэт і кажуць: Віншуем, ты прызначаны начальнікам аддзелу выканання пакаранняў Народнай Рэспублікі Босніі і Герцагавіны. І яшчэ нагадалі, што гэта праца, якую нельга заваліць.

Прыходжу я дадому, а жонка пытаецца, якая ў цябе зарплата. Калі я ёй сказаў, яна ледзь не абамлела. Божа мой, Орхан, цябе што, міністрам зрабілі? Не. А кім жа ж тады, калі такая зарплата. Я дастаў з кішэні паперу і прачытаў ёй. А што гэта за праца? Не ведаю, кажу я.

Вось так я стаў тым, каго ў іншых краінах прыгожа называюць дзяржаўным катом. За гэтыя трыццаць з лішнім гадоў я больш гаротнікаў выправіў на той свет, чым найлепшая павітуха прывяла на гэты. Напачатку, пакуль я толкам не разабраўся, было цяжка. Пасля разабраўся, але ўсё роўна было цяжка. Мая справа была камандаваць парадом, прызначаць расстрэльную каманду, зараджаць зброю і праводзіць асуджанага на смерць ад камеры да месца выканання пакарання. Тое месца раз на год-два мяняец-

ца, каб людзі не даведаліся. Я заўсёды пытаўся сам у сябе, чаму людзям нельга пра гэта ведаць, а пасля зразумеў, што справа тут не ў людзях, а ў нас. Забойства заўсёды хаваюць, і насамрэч усё роўна, ці ты забіваеш дзеля прыемнасці або ў імя правасуддзя і дзяржавы.

Я — той, хто даглядае, каб асуджаны жывы і здаровы прыбыў на месца выканання пакарання, і тут таварышы з камітэта мелі рацыю: тут сапраўды нічога нельга заваліць! І нельга дапамагчы, ні сабе, ні яму. Я трымаю яго, каб ён не ўпаў, пакуль яму ў камеры надзяваюць кайданкі, сачу, каб заўсёды мець з сабою чыстую бялізну, каб пераадзець чалавека, калі ён абмочыцца ад страху, часам нешта скажу яму, калі бачу, што яму гэта трэба. Бывалі й такія, што хацелі, каб я трымаў іх за руку, як дзіця на прагулцы. І я выконваў іхнія просьбы. Што б ні прасілі, я ўсё рабіў. Апроч, хіба што не мог пусціць іх на свабоду, пакуль тры кулі не зробіць сваю справу. Насамрэч не было ніводнага, каго б я не адпусціў. І няважна, што былі сярод іх серыйныя забойцы ці тыя, хто гвалціў дзяцей і родных матак, але няма чалавека, якога б я забіў. Лёгка судзіць у судовай зале, а ты паспрабуй каля сцяны!

Я тых людзей не магу забыцца, у ноч пасля выканання прысуду ніколі не сплю, і заўсёды ў галаву прыходзіць тое самае: Орхан, Орхан, дурань стары, калі б ты не дапамагаў людзям ва ўсташоўскай турме, не выпала б на тваю долю тое, што выпала! Ведаю, што не па-людску гэтак думаць, але кожны чалавек найперш дбае пра сябе і кожны найперш думае пра сваю бяду. А мая бяда такая, што я, дапамагаючы іншым, шкодзіў сабе. Так, я мог даўно папрасіць, каб мяне перавялі на іншую працу, але было ўжо позна пасля таго, як я першага прывёў да сцяны.

Мне заставалася два месяцы да пенсіі, і думаў я, што мне ўжо не дастанецца ніводнага. У канцылярыі Маршала чакалі вырашэння два смяротныя прысуды, якія зацвердзіў Вярхоўны суд: Стэван Караліч з Санскага Моста, які за адну авечку забіў суседа, ягоную жонку і жончынага брата,

ды Салка Асманавіч з Сараева, які сякерай засек роднага бацьку. Пра Стэвана казалі, што ён атрымае памілаванне, бо пазней высветлілася, што авечка была ягоная, а не суседава. Салка меўся пазбегнуць смерці з дзвюх прычынаў. Раней не быў суджаны, а ў такім выпадку за адно забойства як правіла давалася памілаванне. Апрача таго, псіхіятры разышліся ў думках наконт пытання аб разумовай здатнасці. Адзін казаў, што Салка Асманавіч псіхапат, а значыць разумова здатны, тым часам як другі падпісаў заключэнне аб цяжкім псіхозе і вар'яцтве на рэлігійнай глебе. Урэшце суд пагадзіўся са сцверджаннем першага доктара, але ў канцылярыі Маршала бяспрэчна ведаюць пра гэтае разыходжанне.

За ўсім гэтым я сачыў і ўсё чытаў, распытваў экспертаў, тэлефанаваў у Бялград, дзе ўсе ўжо ведаюць мяне па імені. Ужо гадамі я нічога іншага й не раблю, як толькі гартаю кнігі і энцыклапедыі ды шукаю нейкую зачэпку, каб нейкі асуджаны на смерць мог быць памілаваны. Я закончыў чатыры класа, вялікага розуму не маю, бо калі б меў, ці быў бы я турэмным ахоўнікам, але я ўжо мог бы абараніць дысертацыю ў галіне права, палітыкі і псіхіятрыі, столькі ўсяго пра гэта прачытаў. І ў галіне прагнозаў надвор'я. Калі восень дажджлівая, дык будуць паводкі і падаражэе пшаніца, а разам з ёй падаражэе і хлеб, і тады памілаванняў будзе болей. Але калі пасля гэтага наступіць цяжкая снежная зіма і народ пачне паціху наракаць на дзяржаву, э, тады гамон асуджаным на смерць. Яшчэ горш, калі сярод лета студэнты ўзнямуцца на дэманстрацыі, бо пасля і ніжэйшыя суды бываюць больш жорсткія, і тады адграбеш смяротнае пакаранне нават за тое, за што іначай атрымаў бы пятнаццаць гадоў. Таму лепш за ўсё, калі няма ні зашмат дажджу, ні сонца, калі ні зіма, ні лета і народу ні добра, ні дрэнна, а таварыш Ціта падарожнічае па свеце.

Вось жа, Ціта якраз паляцеў у Амерыку, а ў Югаславіі было добрае надвор'е і хлеб не падаражэў, таму я неяк разлічваў, што спакойна выйду на пенсію. Нават калі Стэ-

вана і Салку не памілююць, а гэта не здарыцца, пакуль Ціта не вернецца і пакуль не ўлягуцца ўражанні з падарожжа, канцылярыя без яго ўсё роўна не зацвердзіць прысуды. Не думаю я, што тут справа ў Ціту і што ён наагул ведае, каму падпісаў памілаванне, але я ведаю, што ў канцылярыі любяць, калі народ верыць, што такія справы вырашае ён сам.

А тады мяне як громам ударыла, калі прыйшла дэпеша аб выкананні смяротнага прысуду над Салкам Асманавічам. Як жа так, маць тваю, калі Стары яшчэ не вярнуўся з Вашынгтона? Вось так, Орхан, вось так.

Э, ну калі так, дык пайшоў я да доктара, каб выпісаў мне бальнічны. Два месяцы хваробы, аж да самой пенсіі. Хадзіў я ад доктара да доктара, скардзіўся на лёгка і ныркі, тры разы мне рабілі ЭКГ, я іх упрошваў, соваў блакітныя канверты, і ўсё нічога. Або свет дактароў за адну ноч зрабіўся сумленны, або мяне лёс ухапіў за горла і не пускае. Не ведаю чаму, але не атрымаў я бальнічны, гэтаксама як Салка не атрымаў памілавання.

Бог нам даў, каб мы адзін аднаму паглядзелі ў вочы.

Што я бачыў у тых вачах? Цяпер, калі я на пенсіі і ні за што больш не адказваю і ніхто ў мяне нічога не пытаецца, са спакойнай душой магу сказаць, што я бачыў невінаватага чалавека. Я кожнаму свайму кліенту глядзеў у вочы, апрача тых небаракаў, якія страцілі вочы ад страху, і чаго я там толькі не бачыў. І не глядзеў бы я, калі б не мусіў, а я мусіў, бо без гэтага мы не людзі і няма ніякай прстойнасці. Калі не паглядзім у вочы. Без гэтага мне здавалася б, быццам гэта я суджу і забіваю, а гэтага я не магу.

Бачыў я смутак, бачыў пакаянне, тых, хто забіў, але ніколі больш не забіваў бы, і тых, хто забіў і забіваў бы далей, бачыў людзей у распачы, тых, якія не ведаюць, што яны ўчынілі, і тых, якія не ведаюць, што ўчыняць з імі, але прысягаю сваімі дзецьмі, да Салкі Асманавіча мне не даводзілася глядзець у вочы невінаватому чалавеку. Я схапіў яго за плечы, а ён спакойна стаяў, нібы чакае ў чарзе да цырульніка. Я сядзеў побач з ім у варанку і слухаў, як ён дыхае. Як

дзяўчынка, як мая Бэлкіса, калі рашае задачу з матэматыкі, так дыхаў гэты чалавек. Так, нехта скажа, што Орхан расказвае глупствы, але пасля таго, як столькі разоў пачуеш, як дыхаюць у цемры асуджаныя на смерць, будзеш ведаць пра гэта ўсё. Я спалохаўся ягонага дыхання.

Тым часам кіроўца ўключыў радыё. На Грбавіцы якраз пачынаўся матч «Жалезнічар» — «Хайдук». Не слухай, сыне, падумаў я, бо ўзгадаеш, што не дачакаешся жывы другога тайму. Але Салка загаварыў:

Мірка Камяняшавіч, ён найлепшы.

Так, але ёсць і адзін з Заграба, той таксама добры.

Мой бацька яго найбольш любіў.

А за каго заўзеў?

За «Жэлю».

І я таксама за «Жэлю».

Вось што мы адзін аднаму ў гэтым жыцці сказалі. Пасля ўжо не гаварылі. Салка Асманавіч не здрыгануўся і не абмачыўся ад страху. А адзін з каманды стрэліў яму ў галаву. Эх, каб я толькі ведаў хто, не пабачыў бы ён болей дзяржаўнай службы. Але адкуль жа я мог ведаць.

Цяпер я сяджу перад хатай, гляджу як праходзяць міма людзі, і часам мне здасца, што я бачу знаёмы твар, пакуль чалавек не знікне за рогам пякарні. Бывае, што гэта нехта знаёмы, але часцей бывае, што мне гэта толькі здасца. Аднойчы я так бачыў нябожчыка брата Рахмана, і ўжо хацеў яго паклікаць, як прыгадаў, што ён ужо сямнаццаць гадоў як мёртвы. Гэта бывае, калі зашмат глядзіш на людзей, а я іх у сваім жыцці не наглядзеўся, дык цяпер карыстаюся нагодай. І заўсёды, калі перад пякарняй з'явіцца першы, каго няма сярод жывых, я кажу сабе, што на сёння досыць глядзення, і іду за хату капаць агарод. Агарод у мяне дагледжаны, прыгажэйшага ў Сараеве няма. Жонка кажа, што я б мусіў быць садоўнікам. Так, я б мусіў быць усім, чым не быў.

Сёння міма пякарні прайшоў Салка. Я ведаў, што гэта не ён, але ўсё роўна паклікаў. На ўсялякі выпадак, бо розныя цуды бываюць, дык дай Божа і мне хоць адзін дастанецца.

Пасля я пайшоў у агарод, трошкі капаў і трошкі глядзеў на горад пад нагамі. Эх, каб жа можна было забыцца, я б нарадзіўся ізноў.

Зямля не маўчыць. Зямля — старая маці, якой баляць косці. У сне паварочваецца і стогне, скрыпяць у яе косці і хрусцяць суставы. Пра гэта я даведаўся, калі апынуўся тут, і думаю — як жа здзівіцца ўсякае жывое стварэнне, калі аднойчы памрэ. Зямля не маўчыць, але некалі я не мог яе чуць, бо і чалавечае цела не маўчыць. Мы толькі думаем, што не чуем біцця нашых сэрцаў, але калі сэрцы спыняюцца, тады чуеш, што яны былі гучнейшыя за гром. Калі сэрца спыняецца, чуеш Зямлю, і цябе ахапляе непакой. Бо што калі й яна жывая? Калі Алах і Зямлю стварыў жывою, тады будзе грэх у кожным цвёрдым кроку. Ці ў гэтым прычына таго, што па мяне так доўга не прыходзяць?

Я памятаю, што я — Салка, і нават калі дажджы ўсяго мяне разнясуць па кавалках, у мяне застанецца імя. Імя я аддам апошнім, бо як бы я без імя паўстаў перад Ягоным прастолам. Салка, які цвёрдым крокам ступаў па Зямлі, а Зямля стагнала, бо ёй балелі косці. Калі Бог дасць Файку яшчэ аднаго сына, ён будзе замест мяне звацца Салка. Так зваліся маляры і сантэхнікі, і ніводзін хафіз і вучоны. Я не быў ні маляр, ні вучоны, а цяпер я — нішто, якое чакае, калі па яго прыйдуць анёлы.

Злітуйся, дарагі Божа, каб Зямля засталася жывая, бо калі й яна замоўкне, Салка замоўкне разам з ёю.

А мяне заклалі маўчаць. А калі б не, дык і не ведаю, як бы я гэта сказала і ці было б гэта ўлічана перад народам і народным судом. Заклалі мяне маўчаць двое братоў, адзін быў п'яніца, другі не быў. Таму, што быў п'яніца, Бог накановаў

багацце і поспех. Кахала яго прыгожая маладая дзяўчына і ўзяла яго сабе за мужа, як бяруць дарагую і непатрэбную рэч. Яна нарадзіла яму чатырох сыноў, нарадзіла з кахання, а не таму, што спадзявалася, што ён перастане піць.

Другі брат, той, што не быў п'яніца, прыйшоў на свет у нядобры час. Бацька й маці якраз паспелі растраціць сваё каханне, і ён прыйшоў, як тэлеграма на адрас нябожчыка, або як насенне ружы, што ўпадзе на халодную крыгу. Таму на ягоны твар не ўпісалі прыгажосць. Ніхто не радаваўся яго першым словам. Не бачылі, як ён расце. Другі брат дыхаў, але для людзей ён не існаваў.

Але мяне не закліналі маўчаць аб гэтым. Калі б я і сказала, гэта нікому не падалося б важным.

Заклялі мяне маўчаць аб тым, што аднойчы здарылася ў бацькоўскім доме абодвух братоў. Маці не было дома, калі прыйшоў п'яны брат. Не было й другога брата, бо ён у сутарэнні, у сваім храме з кепскага баснійскага вугалю, маліўся Богу на захадзе сонца. Так што дома быў толькі бацька.

П'яны сын шукаў грошы, а бацька, як заўсёды, казаў: на вышійку грошай няма!

У п'янага брата заплятаўся язык, ён шукаў зноў, бацька ведаў, што гэта будзе цягнуцца яшчэ нейкі час, і толькі паўтараў сваё.

Але цягнулася гэта занадта доўга, бацька хацеў выйсці з пакоя і злёгка адштурхнуў сына, але сын быў такі п'яны, што ўпаў. А калі ўпаў, у яго ў галаве прасвятлела роўна настолькі, каб зразумець, чаму ён упаў. Таму, што яго штурхнулі як мёртвую і непатрэбную рэч. Калі не так, думаў ён, дык бацька на яго хаця б паглядзеў.

П'яны сын пайшоў на балкон і ўзяў сякеру. Бацька сядзеў, павярнуўшыся спінай, і спрабаваў уцягнуць нітку ў іголку, каб зашыць гузік на кашулі. Першы раз замахнуўшыся сякерай, сын не думаў, што гэта нешта горшае, чым калі цябе штурхаюць. Ён зразумеў, што гэта нашмат горш, толькі калі ў бацькі трэснуў чэрап і калі ён крыкнуў, як сабака, якога пераехала машына. Пасля таго п'яны сын біў сякерай, каб

пераканаць і сябе і бацьку ў тым, што ён толькі што думаў, — што гэта зусім не горш, чым калі цябе штурхаюць.

Так іх заспеў другі брат, які ў сваім храме з кепскага бас-нійскага вугалю маліўся Богу. Малітва цягнулася занадта доўга.

Я забіў яго, плакаў брат, які ўжо быў не такі п'яны.

Чаму? пытаўся другі брат.

Не ведаю.

Як не ведаеш? — абняў ён яго, і так стаялі яны нейкі час, а я пыталася сама ў сябе, што здарыцца далей.

У цябе чатыры сыны, сказаў брат, які не меў нічога, у цябе жонка.

Ці можаш ты мне прабачыць? — пытаўся брат, які ўжо быў зусім не п'яны.

Ты прабачыш мне, сказаў брат, які не меў нічога, узяў сякеру ў рукі і ўдарыў па тым месцы, на якім ляжала б мёртвая бацькава галава, калі б ад галавы нешта засталася. Я была адзіным сведкам, і адзіным сведкам застаюся яму й цяпер, калі ён на Трэбэвічы чакае, пакуль па яго прыйдуць.

Калі ў яго на судзе пыталіся, чаму ён забіў бацьку, якога ён не забіваў, брат, які прыйшоў на свет у нядобры час, адказаў:

Не ведаю.

АСАГ¹

Не памятаю, калі гэта было. Дзіва, што я наагул яшчэ нешта памятаю ў гэткім веку. Таму больш не пытайся ў мяне калі, калі, калі... Адкуль я ведаю калі! І чаму табе гэтак важна, калі гэта было? Галоўнае, што было. А можа й гэта не галоўнае. Галоўнае, што гэта добрая гісторыя і што яе апавядаюць, колькі я сябе памятаю, а гэта ўжо дзякаваць Богу дзевяноста гадоў. Можа, яе апавядалі і раней, але я пра гэта не ведаю і не хачу табе хлусіць, калі не ведаю. У сэнсе, я магу й схлусіць, і было б гэта не першы й не соты раз, я ў жыцці, здаецца, больш хлусіў, чым казаў праўду, але хіба ты захацеў бы мяне слухаць, калі б наперад ведаў, што я схлушу.

Была ў аднаго дуброўніцкага гандляра адзіная дачка, што звалася Мара. Яна прыйшла на свет, так сказаўшы, у апошні момант, маці нарадзіла яе ў сорок тры, калі ўжо больш ніхто не спадзяваўся, што ў доме Івеціча нехта яшчэ народзіцца. Стары Шымун, так зваўся той гандляр, у першую хвіліну не надта і ўзрадаваўся, што яму Вінка, а так звалася ягоная жонка, нарадзіла на свет дзіця жаночага полу. Загасне ягоны род, звядзецца імя, не будзе больш Івецічаў, як бы й не было іх ніколі на свеце. Але праз тры месяцы, калі дзіцятка першы раз усміхнулася тату, Шымунава жаданне павярнулася, прапаў усялякі гнеў, і ўжо не аддаў бы ён сваю Мару й за сто сыноў. Ужо так яно звычайна бывае з бацькамі. Яны хочуць

¹ Асаг — у сярэднявечных легендах: меч, які рыцар клаў у пасцелі паміж сабою і дамай, каб захаваць цнатлівасць.

сыноў — каб пасылаць іх на вайну і каб яны з той вайны не вярталіся, яны шчаслівыя, калі нараджаюцца сыны. Але тое шчасце кароткае. Сапраўдная, доўгая бацькава любоў пачынаецца з дачкою.

Дзяўчынцы споўнілася пяць гадоў, Шымун глядзеў на яе, як на Бога, і, калі б мог, зоркі ёй з неба здымаў бы, але Горад не пераставаў гудзець, што хутка загасне Івецічава імя і што ўжо самога Шымуна не варта зваць Івецічам. Ён хутка памрэ, дык лепш прызвычаіцца, што няма ўжо й племя ягонага. Пахавалі са злосці імя раней, чым памёр той, хто яго носіць. Людзі любяць такія рэчы, як любяць і пахаванні. Нідзе не адчуваеш сябе такім жывым, як на пахаванні, і ніколі тваё імя не здаецца табе такім вялікім і важным, хоць бы ты й быў апошні бядак у сям'і найбяднейшых сіротаў, як калі знікне нейкае з самых шанаваных імёнаў.

Даходзілі да яго гэтыя словы, бо й прамаўляліся, каб дайсці да таго, каму наймацней забаліць, а Шымун цярэў, не адказваў і не зважаў, і толькі ў душы ў яго збіралася лютасць. Бо ведаеш, Івецічы здаўна жылі па-за гарадскімі мурамі, і колькі б ні расло іхняе багацце, іх не пускалі ў Горад і не давалі ім адчуць сябе панамі. Была ў гэтым зламысласць, але было яшчэ й нешта іншае. Сем'і, якія мелі добрую славу і моц, але жылі па-за мурамі, некалі былі найлепшай вайскавай сілай Дуброўніцкай рэспублікі¹. Іхня лютасць бараніла муры ад заваёўнікаў. Магчыма, дубраўчане ўрэшце і дамовіліся б з туркамі, але зноў жа быў патрэбны нехта, пра каго ведалі б, што яму няцяжка загінуць. На халеру патрэбная дыпламатычная дамова, калі перад тым не ўпала ніводная мёртвая галава? Як нічога не былі б вартыя і замірэнні, калі б не падпісваліся крывёю. Кожнай дзяржаве заўсёды былі патрэбныя шаленцы, у любы момант гатовыя

¹ Дуброўніцкая рэспубліка — марская рэспубліка з цэнтрам у Дуброўніку, якая існавала ў 1358 — 1808 гг. Дасягнула эканамічнага росквіту ў XV — XVI стст. пад пратэкцыяй Асманскай імперыі. У 1808 г. заваяваная Напалеонам. Рашэннем Венскага кангрэсу 1815 г. далучана да Аўстра-Вянгерскай імперыі.

кінуцца ў бітву. Як тыя негры, што цяпер бегаюць на сто мэтраў. Нізкі старт, а пасля гоп — і ў магілу.

У Івецічаў смерць была ў крыві. У крыві іхняй была тая пчалаіная лютасць, якая за ўсе лютасці найбольшая: пчала ведае, што мае толькі адно джала і што памрэ, як толькі ўджаліць. Таму й беражэ сябе да імгнення, калі ўжо няма паратунку ні ёй, ні ейнаму роду. Ну дык вось, гэтак Шымун Івеціч хадзіў з малой Марай па Страдуне, з аднаго канца Горада ў другі, а пасля ў вялікі прыгожы дом на Пілах¹, і расла ў ім ягоная пчалаіная лютасць.

У царкве падсмейваліся, калі яго бачылі, а святар казаў, што Бог стварыў жанчыну, каб яна маўчала і клалася пад мужчыну, калі ёй загадаюць. І яшчэ казаў, што жанчына не мае свайго твару, бо жаночы твар — д'яблаў твар, а пабожная і прыстойная жанчына мусіць мець твар свайго мужа. Вернікі пагаджаліся са святаром. Пагаджаліся бабы з чорнымі хусткамі замест галоваў. Пагаджаліся і манашкі, мабыць, упэўненыя, што замест сваіх маюць Божыя твары. І Шымун перастаў хадзіць на імшу ды Івінцы сваёй забараніў пераступаць царкоўны парог. Не ведаю, што былі за часы, але, мабыць, было гэта даўно, бо святары такіх рэчаў болей не кажуць.

Шымун глядзеў на распяцце над ложкам, і ў нейкі момант яму падалося, што і Распяты падсмейваецца гэтаксама, як падсмейвалася паства ў царкве. Або можа яму падалося не зусім гэта, а нешта іншае. Што б там ні было, ён зняў распяцце са сцяны і паклаў яго ў шафу на белыя накрухмаленыя прасціны. Вінка казала, каб ён не рабіў гэтага, а ён сказаў, што калі яна скажа яшчэ хоць слова, ён возьме сякеру і пасячэ крыж на дровы. Жонка моўчкі глядзела на яго. Яе не абыходзіла ні прозвішча, ні тое, што гасне Шымунаў род. Жанчынам да такога ніколі не было справы. І калі ты спытаеш мяне, я скажу, што яны маюць рацыю. Імя — прычына і зла, і крыві, і войнаў, дык ужо лепш было б, каб усе мы

¹ Пілы — стары квартал у Дуброўніку.

былі без імёнаў. Няшчасная жанчына жагналася кожны раз, як перасцілала ложка і даставала з-пад крыжа прасціну. І як разгортвала яе, дык замест аднаго ўзнікалі абрысы дванаццаці распятых. Дванаццаці зусім аднолькавых, і хто ведае, які з іх сапраўдны. А беднай Вінцы гэта было важней за любыя імёны.

І тады Шымун Івеціч пайшоў адной ноччу на Жыдоўскую вуліцу, да нейкага Саламона Леві, які быў не рабін, але ведаў усё, што мусяць ведаць рабіны, і сказаў яму, што яны ўсёй сям'ёй хочуць стаць юдэямі, дык што дзеля гэтага трэба. Леві адказаў, што справа гэта няцяжкія, калі слухна яе зразумець. Калі ад пачатку ведаеш, што будзе ў канцы, дык спакойна ідзеш у канец і адразу робіш апошняе. І што ж гэта за апошняе? — спытаўся Шымун. Апошняе — гэта, што ты падпаліш і гэты дом, і ўсе жыдоўскія дамы ў Горадзе. Перад тым хіба яшчэ можаш перарэзаць горлы ўсім сынам Абрагамавым. Дык значыць, ты не прымеш мяне да сваіх? — не зразумеў Шымун. Гэта не істотна, сказаў Саламон Леві, бо не будзе значыць нічога, апрача таго, што і тваё горла перарэжуць і твой дом будзе спалены. А таму ідзі з божым мірам дадому, і калі ты добры чалавек, дык не кажы нікому, што быў у мяне. Бо калі толькі скажаш, навошта сюды прыходзіў, гэтага будзе досыць, каб усе мы згарэлі, як свечкі.

Але Саламону Леві д'ябал не даў спакою, і таму ў канцы ён усё ж запытаўся ў Шымуна Івеціча, чаму той пажадаў стаць юдэем. Калі той патлумачыў, што хацеў зрабіць гэта дзеля дачкі, якую любіць болей за Бога і за ўвесь свой род, працяг якога ён хоча перанесці на яе, Саламон Леві дастаў з крэдэнса апяльсін і падаў яму. Гэты быў самы вялікі апяльсін, які Шымун бачыў у жыцці. Апяльсін з Партугаліі. Занясі гэта свайму дзіцяці, сказаў Саламон, і хай шчасціць Бог табе і тваёй сям'і. Вочы ў яго былі поўныя слёз.

Шымун ішоў праз Горад, у якім не было ні жывой душы. Вакол панавалі змрок, у якім свяціліся толькі дзве рэчы: поўня і апяльсін у Шымунавай руцэ. Ён ведаў, што яму ў Дуброўніку больш няма месца. Няма, калі ён не хоча цяр-

пець сорам ці ад сораму каго-небудзь забіць. Таму ён прадасць дом і сыдзе з жонкай і дзіцем туды, дзе яго не ведаюць. У Трыест ці ў Венецыю? Не, ён зробіць тое, чаго ніхто яшчэ не насмельваўся зрабіць. Ён пойдзе ў Боснію, пад султанава ўладу і пад турэцкія звычаі. Калі ягоныя продкі гінулі за Горад і біліся з туркамі, дык Шымуну належыць жыць сярод іх. Чаму? Бо дарма было праліваць кроў за айчыну. І мусіла з'явіцца на свет дзяўчынка, каб Шымун зразумеў гэта. Калі б нарадзіўся сын, ён памёр бы смерцю героя за тое, чаго не існуе.

Ён прыйшоў у Біхач¹ з мехам дукатаў у адной руцэ і дзіцем у другой. Няшчасная Вінка цэлымі днямі плакала і маліла яго не йсці. Казала, што туркі іх пасадыць на кол. Яго на кол, а яе хто ведае на што... Ну добра, яна так не казала, гэта ўжо я сам дадаў. Кожны да гэтай гісторыі нешта дадаваў, дык мабыць, і я магу. Калі састарэеш, дык хто пра што, а ты ўсё пра гэта... Я, пакуль мог, дык мяне гэтыя рэчы не так і цікавілі. Але ж ты не аб гэтых рэчах прыйшоў паслухаць, а аб прыгожай Мары. Якая й не была яшчэ прыгожаю Мараю. Хоць дзеці заўсёды прыгожыя, і можа таму ў іх тую прыгажосць ніколі не заўважаюць. Бальшыня збрыдчэе, пакуль вырасце. І таму пра тых, хто не збрыдчэў, у народнай песні кажуць, што яны засталіся прыгожыя. Прыгожыя, як дзеці.

Ішлі яны так праз біхацкую чаршыю, Вінка два крокі за Шымунам, утаропіўшы вочы ў брук і абамлеўшы ад страху. Людзі глядзяць на іх і не могуць паверыць сваім вачам. Апанутыя паводле хрысціянскіх звычаяў, з усяго відаць, што без жылля і без ніякіх сваякоў, з'явіліся незнаёмцы. У тыя часы такое здаралася нячаста. Ці, праўду кажучы, не здаралася ніколі. Хто б ні прыходзіў з чужыны, усе добра ведалі, што гэты чалавек робіць і чаму прыйшоў. Або гандляр, або французскі падарожнік, шпіён і лайдак, або нехта з нейкай дзяржаўнай місіі. Але ніхто не прыходзіў з жонкай і дзіцем. У тыя часы не было турызму, нават гэтакага, калі

¹ Біхач — горад на паўночным захадзе Босніі.

ўзваліш сабе на спіну жонку і дзяцей і едзеш пакутаваць у нейкі забыты Богам закутак — маўляў, цешышся й адпачываеш! Да таго ж, было й небяспечна. Калі ў нейкую баснійскую чаршыю і прыходзіў нехта незнаёмы з жонкай і дзецьмі, дык напэўна можна было сказаць, што гэта нейкі мухаджыр, уцякач, якога выгналі з роднага дома. Турэцкае царства ўжо некалькі стагоддзяў памяншалася, як тая кашуля, што садзіцца кожны раз, як яе мыеш, дык і не дзіва, што прыходзілі мухаджыры. Ну, але было дзіўна, што вось гэтыя мухаджыры не былі турэцкай веры! Людзі ў чаршыі не ведалі, што й падумаць. А тады, мабыць, зразумелі, што не іхняя справа думаць пра такія рэчы. Пра гэта ёсць каму думаць. Каму? Ды ўладам, братка ты мой.

Я хацеў бы тут пасяліцца з жонкай і дзіцем, сказаў Шымун турку, які глядзеў на яго спадылба і пастукваў люлькай аб стол. Стол быў канцылярскі, венскі, з чаго можна было меркаваць, што турак той быў не старых законаў і звычайў і што ад яго нечага можна было спадзявацца. А што ты тут будзеш рабіць? — спытаўся ён у Шымуну, памаўчаўшы роўна гэтулькі, каб хрысціянину зрабілася непрыемна. Мне было нядобра там, дзе я быў, адказаў ён. І ты думаеш, што якраз тут табе будзе добра? — засмяўся турак тым смехам, які не прыносіць радасці, а хутчэй гучыць як пагроза. Мне паўсюль будзе лепш, чым там, дзе я быў — сказаў Шымун. Турак паглядзеў на яго, як разумны глядзіць на дурня. Пасля крыху памаўчаў, угледзеўся ў нейкую мушку на сталі, а калі яна адляцела, прамовіў: калі так, заставайся! Ніхто не кране ні цябе, ні тваю сям'ю!

Што меў у галаве той ага, ці паша, ці хто яшчэ ён там быў, што пусціў дубраўчаніна ў чаршыю, ніколі пра гэта ніхто не даведаецца. Але вядома, што ён не купляў сабе гэтым ні дабрыню, ні штось іншае, за што плацяць дукатамі. Ён даў Шымуну дазвол пасяліцца так, як пасяліўся б і кожны турак. І ў канцы не падаў яму рукі і нават больш на яго не паглядзеў. Кажуць, што праз шэсць месяцаў той турак засіліўся. Не вытрымала ягоная душа, дык і падняў на сябе

руку. Хто ведае, ці то праўда або нехта за доўгі час дадаў нешта сваё да гэтай гісторыі.

Дык вось, так Шымун Івеціч пасяліўся ў варожым царстве. На галаву надзеў феску, чорную, што насілі хрысціяне, апрануўся па-турэцку і ў адно імгненне зрабіўся іншым. Лёгка зрабіцца іншым, калі цябе ніхто не прымушае. А Шымуна ніхто не прымушаў. Калі не назваць прымусам тое, што яму казалі ў Дуброўніку — што згасне з гэтай сікухай яго радавое імя. У Біхачу яму нічога такога сказаць не маглі, бо ніхто не ведаў, хто такі Шымун Івеціч. А калі б і ведаў, гэта было б неістотна. Каму якая справа, што згасне род, які і так у чаршыі нічога не значыць.

Шымун дазволіў Мары гуляць з турэцкімі дзецямі. Вінцы гэта не падабалася. Баялася маці, што дзеці будуць цкаваць малую, што яна іншай веры. А што дзецям да той веры! Быццам хоць адно дзіця на свеце напраўду ведае, якой яно веры. Але й маці трэба зразумець. Ейны страх большы за ўсялякую любоў і страшнейшы за найстрашнейшае злачынства. Толькі найгоршы крывасмок і маці ведаюць меру зла на зямлі. Крывасмок таму, што чыніць зло, а маці таму, што баіцца зла. Але бацька разлічваў, што дачка застанецца жыць сярод гэтых людзей, дык хай чым раней да іх прызвычайваецца. Зрэшты, якая карысць была яму ў жыцці з таго, што раней ён бачыў у турках чорта чорнага і хадзіў супраць іх ваяваць? Яго так вучылі з маленства, а цяпер ён бачыць, якая карысць была з той навукі. Таму хай дзіця сябруе, хай знаходзіць прыяцеляў, гэта спатрэбіцца ў жыцці, а калі прыйдзе час ісці замуж, ён знойдзе ёй хлопца ейнае веры, але такога, каб ведаў тое, што сёння ведае яна. Што няма лепшае чаршыі за гэтую і лепшых людзей за тых, з якім ты рос. Застаўшыся і без свайго Горада і без сваіх людзей, Шымун не хацеў, каб тое самае здарылася і з Марай. Апрача таго, Біхач яму падабаўся, дый людзі іншай веры былі яму дарагія.

Бог ведае, што насамрэч парабілася ў галаве Шымуна Івеціча, каб ён усё так перавярнуў і палюбіў тое, што створана для нянавісці. Туркі ж пасланыя ў гэты свет, каб

хрысціянам было каго ненавідзець, каб у нас не скісла кроў і не аслабла вера. Каб нас гэткіх Бог не выплюнуў са сваіх вуснаў. Што, табе дзіўна, што і я сёння так думаю? Ці проста пытаешся ў мяне? Э, ды ты проста з мяне насміхаешся, хоць ведаеш, што непрыгожа смяцца са старога чалавека. Можа цяпер усё змянілася, можа цяпер і сорамна ненавідзець суседа, хай ён будзе турак, кітаец ці негр, але калі змянілася, дык хіба толькі ўчора або заўчора. А нянавісць да туркаў стагоддзямі рабіла нас людзьмі, як і туркаў рабіла людзьмі нянавісць да нас. І кожнага чалавека на зямным шары, праз стагоддзі — пакуль не даведаліся, што зямля круглая, — кожнага чалавекам рабіла нянавісць да іншага. Ты мне кажаш, што цяпер тая нянавісць знікла? Добра, можа й знікла, але яна зрабіла нас людзьмі. Апошні раз, калі мы не ненавідзелі, мы былі яшчэ не людзьмі, а малпамі. Як толькі мы далі адно аднаму імёны і як толькі пачалі ў нешта верыць, іначай кажучы, як толькі мы ачалавечыліся, мы пачалі ненавідзець. А тады ў нейкі дзень раптам перасталі! Ну й халера з ім, сынку, што перасталі! Толькі, што да Шымуна Івеціча, дык я дакладна скажу, што ён перастаў ненавідзець туркаў. Можа таму, што ў галаве ў яго адбылося нешта, чаго не адбылося ў іншых. А можа таму, што нянавісць да сваіх пераважыла нянавісць да туркаў. Ён перастаў ненавідзець туркаў, бо гэткай вялікай любоўю любіў сваю Мару. Вось так, калі можаш мяне зразумець. А іншыя ненавідзелі паранейшаму, бо ў галаве ў іх нічога не адбылося. Можа, ненавідзяць і цяпер. Але не паказваюць гэтага, бо, мабыць, непрыстойна пра гэта казаць. Як непрыстойна пернуць, калі табе хочацца пернуць. Ну але дастаткова, каб зноў пачалася вайна і геройства зноў сталася важнейшым за прыстойнасць, і тады пабачыш, ці знікла нянавісць, якая зрабіла чалавека чалавекам.

Мары споўнілася толькі дзесяць гадоў, калі прыгажосць дарослай жанчыны ўжо азначылася ў ейным твары і ў ейным целе. Чаршыя глядзела на яе са здзіўленнем. Хаджа Ісмэт Салкан, добры чалавек і прыцель, з якім Шымун най-

часцей бавіў вечары, ён пад ракію і сыр, а Ісмэт толькі пад сыр, адным летнім вечарам сказаў яму, каб крыху прыглядаў за дзіцем. А што, братка, прыглядаць? — не зразумеў Шымун, бо ён адзіны бачыў Мару не мужчынскімі, а бацькавымі вачыма. Бо як я толькі гляну на яе, дык ужо адчуваю, што зграшыў перад Алахам, апусціў галаву Ісмэт. Дык тады й не глядзі на яе, дурань стары! — сказаў Шымун і абняў яго. Ісмэтава прызнанне, замест каб абразіць і ўгнавіць, падалося яму кампліментарам. Дзівак быў Шымун Івеціч. Або мы ўсе дзівакі, бо не такія, як ён.

Аднойчы ў Біхач наведаць сваякоў прыехаў трэбінскі бэг, малады газія¹ Алі-паша. Высокі, відны, ну проста герой з народнае песні, праехаў Алі праз чаршыю на рудым кані, дзіўнай жывёліне, якую наш свет, прызвычаіўшыся жыць і мець справу з дробнымі, нязграбнымі і сумнавокімі баснійскімі клячамі, не мог сабе і ўявіць. Алі-паша на сваім кані выглядаў так, як бы хто сёння праехаў праз Біхач на «фэары». З адной розніцай, што «фэары» не глядзеў бы на нас пагардліва, а конь на людзей, міма якіх праходзіў, глядзеў якраз так, з пагардаю. Нібы ведаў, наколькі ён лепшы й каштоўнейшы за тых людзей. А можа і праўда, ведаў. Чалавек ані не ўяўляе, што можа ведаць і адчуваць жывёла.

Ну, ты цяпер думаеш, што я проста так, ад няма чаго рабіць, каб зацягнуць гісторыю і падражніць твае нервы, згадваю, як конь Алі-пашы глядзеў на чаршыю? Бачыш, тут ты памыліўся! Калі б конь глядзеў іначай, можа й не было б гэтай гісторыі. А менавіта, не было нікога, хто не заўважыў бы розніцы паміж канём і ягоным гаспадаром і хто не залічыў бы гэтую розніцу на карысць гаспадара. Алі прыязна ўсміхаўся і гэтак, сёння казалі б, натуральна, вітаўся з кожным, з кім сустракаўся позірам, адказваў кожнаму, хто з ім вітаўся. А як толькі бачыў, што нехта паглядае скоса, — нікавеў, як і належыць нікавець кожнаму госцю перад непрыязнасцю гаспадара.

¹ Газія — герой войнаў з нявернымі.

Галоўнае, што позірк Алі-пашы быў на адным роўні з позіркамі людзей, міма якіх ён праяздажаў. Гэтага і не заўважылі б, калі б яго конь не ўзіраўся так з вышыні. І не разнеслася б чутка пра бэга, які і з вышыні конскага сядла ўмее быць роўны кожнаму чалавеку. А калі ты роўны з усімі, тады ты большы за самога сябе.

У гэткага Алі ўмомант закахалася кожная кабета ў бі-хацкай чаршыі. Можа закахаўся хто й сярод мужчынаў, але не прызнаваўся. За сем дзён, якія Алі-паша заставаўся ў Біхачы, горад перажываў нешта такое, чаго яшчэ не памятала яго гісторыя. Панурыя цяжкія твары заззялі перад мужчынскай прыгажосцю, усе пачалі думаць, як заўтра апрануцца, ці чыстыя ў іх кашулі і ці гладка паголены бароды, а кабеты пад паранджой пачалі так бліскаць вачыма, што здавалася, набліжаецца навальніца. У пэўным сэнсе яна й наблізілася. Толькі ніхто гэтую навальніцу не згадае злым словам, хоць за мінулыя сто гадоў праліта праз яе больш слёз, чым праз усе трагедыі, што выпалі Босніі. Але не ўсякая сляза ад няшчасця. Ёсць слёзы, якія праліваюць толькі шчаслівыя вочы.

Паводле звычаю, газія мае аб'ехаць чаршыю на кані ў той дзень, калі з'явіцца ў горадзе. Каб народ ведаў, хто прыехаў. Ды каб самлелі ад страху тыя, хто мае для страху прычыну. І каб сварліўцы і людзі без ніякіх прычынаў радаваліся іхняму страху. Але ні ў каго не было прычынаў баяцца Алі. Таму ніхто асабліва й не здзівіўся, калі ён і назаўтра праехаў праз чаршыю. А калі ён паявіўся на кані і на трэці дзень, людзі пачалі задумвацца, што за гэтым стаіць. На чацвёрты дзень зразумелі, што светлы Алі-паша закахаўся ў нейкую прыгожую біхачанку. Бо інакш чаго б ён ездзіў па чаршыі і так прыгожа глядзеў на ўсіх, каго сустрэне? Калі кажу прыгожа, значыць прыгожа. Так, як глядзяць толькі тыя, каму сэрца праясніць зрок і замуціць розум.

Эх, колькі ў Біхачы было бацькаў, якія ў тыя ночы не маглі заснуць і адно малілі вялікага Алаха, каб іхняя дачка была абранніцаю Алі! Добрая малілі яго, бо ім здавалася, што Алі-

паша створаны з прыгожае душы, а злыя і сквапныя малілі Алаха, бо ведалі, што Алі-паша надта багаты. Гэтым здавалася, што яму належыць Герцагавіна ды яшчэ чвэрць Босніі і што праз яго і самі яны ператворацца ў бэгаў і газіяў. Яны думалі, што праз даччыную прыгажосць і зяцева багацце печанья перапёлкі будуць самі ім у рот залятаць. І што ўжо, за адным разам, яны ад заўтрашняга дня змогуць дамаскай шабляй сячы галовы нялюбым суседзям.

Але марныя былі малітвы і злых і добрых. Закахаўся Алі ў адзіную, якая на яго нават не паглядзела, у адзіную, чый бацька кожную ноч спакойна спаў, у адзіную, у якую не можна было закахацца. Прыгожай Мары не было тады яшчэ й адзінаццаці гадоў, таму яна й не ведала розніцы ў мужчынскіх позірках. Глядзела яна на газію на кані, як мядзведзь глядзіць на заход сонца. Бачыла прыгажосць, але не разумела яе сэнс. І не было ў яе ні ў думцы, што гэтая прыгажосць магла ёй належаць.

Наступнай вясною Алі зноў сем разоў праехаў праз увесь Біхач. Зноў ззяла чаршыя і зноў бацькі не маглі заснуць. Але гэтым разам не спалі толькі злыя. Добрыя ведалі, што газія не ў іхнюю дачку закахавецца, і лёгка з гэтым змірыліся. Добры чалавек ніколі не будзе няшчасны праз няспраўджанае спадзяванне. Шчасце нельга наклікаць, яму проста трэба аддацца. Як спакойнай рацэ без віроў і хваляў. Тыя, хто спрабаваў наклікаць шчасце, заўсёды наадварот наклікалі няшчасце. Танулі ні за што ні пра што, а пасля ўсе казалі — як яны маглі ў такой рацэ ўтапіцца, бо не было за іх лепшых плыўцоў. Так было ў тых часы, і так, даўбог, бывае й цяпер.

Сем гадоў кожнай вясною Алі-паша прыязджаў у Біхач і сем дзён праязджаў праз чаршыю. Тым часам павыходзілі замуж усе гарадскія дзяўчаты, падраслі новыя, а каханне расло нібыта мора, калі ў яго ўліваецца новая рака. Гэта немагчыма, бо не можа быць, каб на свеце з'явілася рака, якой не было. У прыродзе пануе парадак, але сярод людзей парадку няма. Ты вось думаеш, што людскі непарадак у зле, забойствах і войнах? Ды дзе там! Усё гэта бывае і сярод

скал і камянёў. Кожнае зло — частка прыроднага парадку. Адзіны сапраўдны непарадак — у каханні. А Алі-паша, як ты ўжо ведаеш паўгадзіны, смяротна закахаўся ў прыгожую Мару. У дзесяцігадовае дзіця. І так ён сем гадоў адведваў гэтае дзіця, пакуль на пятую вясну Мара сама ў яго не закахалася.

Звычайна яны проста стаялі і глядзелі адно на аднаго. Гадзінамі. І так, што ніколі адно да аднаго не дакрануцца і не прамовяць ні слова. Ні ён не меў што сказаць, ні яна не ведала, што б яму сказала. Ён быў турэцкі бэг, а яна чужынка, ды яшчэ й хрысціянка. Але калі б і не было гэтак, што б у тых часы двое закаханых маглі сказаць адно аднаму? Словы прыйшлі значна пазней, з багаццем і камфортам. Раней толькі глядзелі і маўчалі. Бясконца доўга.

Ясная справа, некалі настаў час, калі ўсім стала вядома, як яны глядзяць адно на аднаго, і па чаршыі пайшла пагалоска, што Алі-паша страціў розум і закахаўся ў прыгожую дубраўчанку. Але замест каб чаршыя адрэагавала на гэта з нянавісцю, як бывала звычайна, калі былі падманутыя калектыўныя жаданні і надзеі, людзям нібыта камень з сэрца зваліўся. Добрыя бацькі проста былі добрыя, таму ім нічыё каханне не магло зашкодзіць, а злым палегчала, бо Алі закахаўся не ў суседаву дачку, а значыць у канкурэнтку, але ў дачку Шымуна Івеціча, які ніяк не быў ім перашкодай, бо хоць і жыў з імі ў адной чаршыі і дыхаў адным паветрам, але існаваў у зусім іншым свеце.

І вядома ж, аднойчы і да Шымуна дайшлі чуткі, што Мара і Алі-паша глядзяць адно на аднаго цэлымі днямі. Ён думаў, што людзі хлусяць і ад няма чаго рабіць нагаворваюць на яго дачку. А нагаворы не маюць сэнсу, калі толькі не зусім неверагодныя. У Мары ён ні пра што не пытаўся, не казаў нічога і жонцы Вінцы. Калі яму некалі і прыйшло ў галаву, што ў нагаворах магло быць і крыху праўды, Шымун ведаў, што ні ад пытанняў, ні ад вялікіх размоваў у гэтых справах няма вялікай карысці. Будзе тое, што мае быць, і нічога тут чалавек змяніць не можа.

На восьмую вясну Алі-паша толькі аднойчы праехаў праз чаршыю. І тое толькі дзеля таго, што мусіў праехаць праз чаршыю, каб завітаць у дом Шымуна Івеціча. Той адчыніў яму браму, пусціў у свой дом, і госцеў конь чатыры гадзіны спакойна стаяў пасярод двара і пагардліва глядзеў на людзей, які зіркалі з-за кожнага рога, збіраліся і шапталіся ў цікаўнасці: пра што ж гавораць у Шымунавым доме! Ужо надыходзіў вечар, калі Алі-паша ўрэшце выйшаў на двор. Упершыню яго пабачылі змрочнага, ён ні на каго не паглядзеў, ні з кім не развітаўся, а толькі сеў на свайго каня і паехаў з Біхача.

Шымун Івеціч не аддаў Алі-пашу сваю дачку. Аднак і не адмовіў яму. Сказаў яму, хай сам спытаецца ў Мары, і калі яна хоча пайсці за яго, бацька яе адпусціць і справіць пасаг. Як жа я ў яе спытаюся, калі мы з ёй ніколі й слова не прамовілі? — пытаўся Алі-паша. Не ведаю, адказаў яму Шымун, але іншага выбару няма. І так пайшоў Алі-паша ў пакой да прыгожай Мары, і зноў яны стаялі і глядзелі, і язык у яго нібыта на вузел завязаўся.

І тады яна ўрэшце прамовіла: Калі б ты мяне папрасіў за жонку, я не пайшла б за цябе. А калі б ажаніўся з другою, я атруцілася б. Чаму? — пытаецца ён. Таму, кажа яна. Чаму, зноў спытаўся ён. Таму, паўтарыла яна.

І гэта ўсё. Яшчэ нейкі час яны моўчкі глядзелі адно на аднаго, і тады Алі-паша пайшоў. Больш яны не бачыліся, але заўсёды ведалі адно пра аднаго. Як ведалі? Ану цябе з тваімі пытаннямі! Цудоўна ведалі, як закаханыя ведаюць адно пра аднаго. Вось так і ведалі. Можна было б сказаць, што ні Мара, ні Алі больш ні аб чым у жыцці не ведалі столькі, колькі ведалі адно пра аднаго. А калі б засталіся разам, калі б хоць толькі раз абняліся, значна менш у жыцці ведалі б адно пра аднаго. Адных абдымкаў было б дастаткова, каб Мара саступіла, каб зламалася і пайшла за Алі. Хто ведае, які б з ёй быў у жыцці Алі і ці кахаў бы яе заўсёды так, як кахаў, пакуль да яе не дакрануўся. Ніколі не ведаеш, у што чалавека можа ператварыць жанітва. Адных зробіць лепшымі, чым былі,

а другія стануць горшыя за найгоршых. Няма тут ніякага правіла. Растопіцца жарсць у чалавеку, як той кавалак лёду, што ўпадзе ў афіцыянта і загрузае па летняй тэрасе. Пратрывае яшчэ некалькі сякундаў і ператворыцца ў ваду і ў нішто.

Але ведаў і ён, што варта яе толькі абняць — і ўсё будзе вырашана. І прыгожая Мара будзе ягоная. Чаму ён гэтага не зрабіў? Таму што ён быў бэг, а ў тыя часы гэта нешта значыла. А можа й таму, што ён хацеў узяць Мару, толькі калі яна сама за яго пойдзе такая, як ёсць. Такая, якая была, пакуль ён глядзеў на яе. Вялікая розніца — глядзець на нешта здалёк і трымаць тое самае ў руках. Усё, што трымаеш у руках, робіцца часткаю цябе. Не лепшай і не горшай, чым ты сам. А Мара для Алі была нечым большым і важнейшым, чым ён быў для самога сябе.

Паміж іх дваіх было нешта большае за ўсе нашыя каханні. Тое, пра існаванне чаго мы ведаем і без чаго малыя жыцці не мелі б асаблівага сэнсу. Нешта накшталт неба над намі. Уяві сабе, што няма неба і што калі глянеш утару, дык пабачыш толькі пустку і больш нічога! Жыць бы не захацелася. Дык вось, Мара і Алі — як тое неба. Яна не хацела пайсці за яго, але забіла б сябе, калі б ён пабраўся з другою. Гэты зарок быў большы за жыццё. Таму пра яго так доўга апавядаюць, таму легенда пра Алі-пашу і прыгожую Мару перадаецца з пакалення ў пакаленне і таму над імі праліта больш слёзаў, чым над усімі баснійскімі няшчасцямі разам.

Так плачаш толькі над нечым, чаго ты не варты, што большае за цябе і на што спадзяешся, як нявернікі спадзяюцца на Бога. Іхні Бог большы за Бога вернікаў. Большая ягоная сіла і святлейшы ягоны пасад. Таму Бог любіць нявернікаў. І таму туга кахання большая за веру.

Ёсць сто простых зямных прычынаў, з якіх прыгожая Мара магла адмовіць Алі-пашу. Я добра ведаю, што балышыня з іх табе ўжо прыйшла ў галаву і ты гатовы пра іх запытацца. Але прашу цябе, не пытайся! Бо я за ўсё твае прычыны ломанага шэлег не дам. Яны абражаюць мяне як чалавека. Абражаюць легенду, з якой я створаны. Усе людзі створа-

няя з нейкіх легендаў. Бальшыня створаная з гераічных легендаў. Таму бальшыня такая злая. Мая легенда і легенда маіх людзей — не гераічная, хоць Алі-паша і быў герой, а ў прыгожай Мары было яшчэ больш геройства, чым у яго. Але іхняя адвага была не ад гэтага свету. Як і я сам больш не ад гэтага свету. Калі б быў, даўно звар'яцеў бы ад усяго, што ведаю і што са мною за гэтыя дзевяноста гадоў здарылася.

Табе цікава, чаму Шымун Івеціч не хацеў даць Алі-пашу руку сваёй дачкі? Э, так ты абходнай дарогай давядзеш да таго, што я прызнаю сто тваіх дробных зямных прычынаў. Ты мусіў сам зразумець з гісторыі, чаму ён не мог зрабіць гэтага. А калі не зразумеў, дык не вінаваты ні я, ні мая гісторыя. Усе, хто яе ведае, разумеюць Шымунавы прычыны, але ніхто табе пра іх не скажа. Бо гэтая частка гісторыі мае сэнс пакуль не будзе прамоўленая. А калі прамовіцца, дык знікне ўся чароўнасць. І я мог бы табе зараз сказаць: Калі б ты мяне прасіў, я не пайшоў бы за цябе, а калі б ты ажаніўся, я атруціўся б. І думай сам, што я хацеў гэтым сказаць.

Калі я гэтак гляджу на сваё жыццё, калі гляджу назад, бо на жыццё толькі назад і можна глядзець, мне ўсё здаецца, што я быў бы шчаслівейшы, калі б учыніў тое, што й прыгожая Мара. Прынамсі пра мяне расказвалі б і пасля, як мяне не стане. І я нічога не страціў бы, ніводную радасць. Бо калі й была радасць, яна заўсёды канчалася сумам. Мёртвыя мы, браце мой, так што мярцвейшых і не бывае.

І я сам ніколі не ажаніўся, дык можа таму гэтая гісторыя датычыць мяне больш, чым каго іншага. Каб я быў на дваццаць гадоў маладзейшы, я не бачыў бы тут ніякае сувязі. Або ты не пагадзіўся б, што тут ёсць нейкая сувязь. Я баяўся б. А так я ўжо занадта стары на любыя страхі. А тым, больш на страхі, якія датычылі б мяне й маёй рэпутацыі. Пытаешся, якой рэпутацыі? Э, і гэтага я табе не скажу! Але не таму, што не хачу сапсаваць гісторыю, а таму, што табе не трэба пра гэта ведаць. Сёння ўжо больш нікому, нават мне самому, няма справы да таго, чаму я не ажаніўся. Скажу табе толькі, што мае прычыны не такія вялікія, як Марыны. Яны значна

меншыя, бо я не маю за іх ніякіх заслугаў. Проста я гэткі нарадзіўся. Або такім мяне зрабіла жыццё. Наконт гэтага ёсць розныя тэорыі. Наконт чаго? Ды наконт таго, чалавеча. Калі б ты лепш слухаў і менш пытаўся, можа й зразумеў бы, пра што я кажу.

Некалі, яшчэ ў сярэднявеччы, існавала найстрашнейшае і наймацнейшае з усіх каханняў. Яно бывала паміж рыцарам і дамай. Яны жылі разам, спалі ў адным ложку, але ніколі не дакраналіся адно да аднаго. Паміж іх на сярэдзіне ложка ляжаў меч. Той меч быў мяжою, якую нельга было перайсці. Меў той меч і сваё імя. Ён зваўся Асаг. Ён ляжаў з ягонага левага і з ейнага правага боку, каб тыя бакі ніколі не злучыліся.

Даўно я чуў тую легенду, але й дагэтуль не зразумеў. Не зразумею яе й цяпер. Чаму яны гэтак рабілі, хоць і не мусілі? Ну, скажы мне, ты ж усё ведаеш! Эх, бачыш, у маім жыцці было нешта падобнае да таго мяча, і не з майго выбару. Таму я рады, што існавалі Мара і Алі. Яны мелі выбар, а ты здохні, калі не ведаеш, чаму Мара зрабіла менавіта гэткі выбар. Здохні, калі думаеш, што гэта быў Асаг.

ЗУЛУМ¹

Імя брата Якава Дурмы ў летапісах Крэшаўскага кляштарна не як заўжды абміналі. Але зноў жа нельга сказаць, што пра яго, там дзе трэба, не згадвалася, ці што, крый Божа, святаццівых летапісцы фальшавалі дзеля яго спісы нашае браціі. Не, імя брата Якава Дурмы запісвалі, як і ўсякае іншае, але пасля выпадкова перакульвалася чарніліца, або кляштарны кот унюхваў сала, дзе яго зусім не было, і непапраўна замазваў Якава імя, або — а здаралася і такое — мышы згрызалі якраз тыя старонкі, на якіх падрабязна апісвалася, што гэты брат за свае крэшаўскія гады зрабіў, у якія нягоды трапіў і за якія цуды яго добрая душа мелася захавацца ў людскай памяці.

Дзе б толькі на аркушах і ў фаліантах ні сустрэлася сёння чарнільная пляма, што б з напісанага ні паблякла, дзе б папера ні была пагрызеная або рассыпалася ў прах, дзе б ні застаўся след кашэчае лапы — паўсюль за ўсім гэтым без сумневу хаваецца імя брата Якава Дурмы.

Аднойчы суботнім надвячоркам, а было гэта ранняя вясной, калі снег дарэшты яшчэ не растаў, нехта пагрукаў у кляштарную браму. Брат Шышка, які заўсёды меў найлегчэйшыя ногі, адчыніў і бачыць, аж перад брамай стаіць жанчына, так сабе трошкі мажнейшая, па-турэцку апранутая. І не паспеў ён спытацца, што яна хоча і якая нягода яе прывяла такою парой у дом слугаў Гасподніх, як яна вока-

¹ Зулум (*тур./араб.*) — няпраўда, крыўда, гвалт, беззаконне, тэрор.

мгненна апынулася ўсярэдзіне пакоя, каля агню, і вось ужо сядзіць на зэдліку брата Шышкі, грэе далоні і паўтарае: Уф, але ж і намучылася я, Алаху мой даражэнькі.

Брат Сэрафін і брат Ілля ў той самы момант застылі, хоць мелі рукі ці не ў самым полымі. А брат Шышка разявіў рот, замёр ды стаіць пасярод пакою нібы зноў прыйшоў той француз, каб нас уставіць на дагератып. Але ж дальбог, не француз, а турчанка. Самая што ні ёсць, і выглядае як не зусім нармальная.

І ніколі, праўду сказаўшы, так ніхто й не даведаўся, ці была Рэйхана вар'ятка, або проста цешылася са страху, які нагнала на агаломшаных манахаў. Але святая праўда, што і ў часы абрынання цэлых царстваў у нашым манастыры з'яўленне Рэйханы абмяркоўвалі больш, чым забойствы ўладароў і набліжэньне войнаў.

Брата Якава, калі яна прыйшла, у кляштары не было, ды і ніхто гэтаму не здзіўляўся. Наадварот, было б дзівам, калі б ён вярнуўся да цёмнай ночы, а яшчэ дзіўнейшым, калі б не вышмыгнуў, як толькі развіднела. Ужо такі ён быў, і да такога яго ўсе прывыклі. Айцец гвардыян¹ даўно махнуў на яго рукой і перастаў пагражаць, што перавядзе ў іншае месца. Зрэшты, куды, у якую дзіру маглі б паслаць брата Якава, каб ён гэтаму толькі не ўзрадаваўся. Нехта аднойчы сказаў, што найбольшым пакараннем гэтаму дзікуну было б паслаць яго назад у Рым, бо ў Рыме адны толькі людзі ды пару галубоў. Няма там ні ваўкоў, ні мядзведзяў, ні лісаў, а галоўнае — няма рысяў! У Рыме наш брат Якаў Дурма сканаў бы ад адзіноты ці пачаў бы сам сабе выць, раўці і рыкаць, бо не меў бы з кім іншым прыстойна, як роўны з роўным, пагаварыць.

І куды нам такога прыслалі, наракаў нябожчык брат Шыма, але ж нам яго й не прыслалі, а проста вярнулі тагога, сапсаванага. Маўляў, кемлівы вучань, дык замест каб вучыць яго толькі тэалогіі й ведам, карысным манаху

¹ Гвардыян — настояцель францішканскага кляштара.

Ў нашай дзікай зямельцы, яго скіравалі на навуку аб жы-
вёлах. Нібыта ён меўся арлам служыць імшу і намаўляць
зайцаў, каб наварнуліся ў веру! Вось яму й паблыталася
ўсё ў галаве, панавучваўся ён і тэалогіі, і заалогіі, а яшчэ —
што святы Францішак казаў аб братэрстве ўсіх жывых
стварэнняў. Замест каб дбаць пра душы людзей, брат Якаў
пачаў апісваць душы жывёлаў. І тут ужо нічога нельга было
змяніць. Асабліва пасля як ён упершыню ў ігманскіх лясх
сустрэў рысь.

Дык вось, калі нарэшце ўсе сабраліся, спыталіся ў Рэйха-
ны, чаго яна прыйшла і ці ведае, куды прыйшла. А яна й ка-
жа, што была зачараваная, вось ужо як тры гады, і не можа
долей цярпець, бо пройдзе і маладосць, а дальбог, і жыццё,
калі яна нешта не зробіць. Кажа, што ведаю, куды прыйшла,
як жа ж не ведаць. Хіба ў такое месца можна прыйсці, калі
не ведаеш, куды йдзеш.

А ці ведаеш ты, шаноўная, пытаецца ў яе брат Сэрафін,
што з намі зробіць твае, калі даведаюцца, дзе ты? Тут яна
як бы й усміхнулася, і кажа, што ўжо ж значна менш, чым
зрабілі ёй. Дык жа ж чым мы табе завінаваціліся, за што ты
цягнеш нам бяду ў хату. Я не цягну, кажа, дарагі Алах мне
сведка, я прыйшла, каб вы мяне ўратавалі. Як? Каб я веда-
ла як, дык сама сабе дала б рады. Але вы напэўна ведаеце.
А што, калі не ведаем? Э, ну тады ўсё роўна, і ніякага парат-
тунку няма...

Вось такая была размова ў браціі францішканцаў з жан-
чынай, якую нібыта сам д'ябал паскладаў з розных частак
і гэтак выпусціў у свет. Шырокая, акурат як казан на ракію,
з усімі тымі жаночымі ўзгоркамі і лагчынкамі, нібыта
створанымі, каб толькі абражаць позірк тых, хто даў зарок
да смяротнай часіны заставацца чыстым і верным Богу.
А прыйшла яна, якраз калі ўсе навакол толькі й гаварылі,
што Высокая Порта махнула рукою на Боснію і што як не
сёння дык заўтра войскі венскага цара пяройдуць Саву і ру-
шаць на Сараева. Ніколі ў турэцкіх вачах не было гэтулькі
чарнаты й нянавісці і ніколі не трэба было гэтак старацца,

каб нечым іх не ўгнавіць. А ці можа быць нешта горшае, чым як яны даведаюцца або вынюхаюць ды адчуюць, што Рэйхана ў іхнім кляштары.

Бо тады і ад Крэшаўскага кляштара не застанецца ні згадкі, і што галовы могуць пакаціцца па аблогу, таксама зусім выключыць нельга, таму брація завяла размову спачатку, з яшчэ большым страхам: чаму ты прыйшла, і ці ведаеш куды прыйшла, і ці можаш зразумець, што будзе, калі даведаюцца. А яна ўсё сваё, кажа, што яе зачаравалі і што больш не можа цярапець.

Блізілася поўнач, калі нарэшце з'явіўся брат Якаў Дурма. Увесь запэцканы, паабдзіраны, сутана падраная, у адной руцэ сякерка, у другой нож. Калі б ён выглядаў іначай, усе здзівіліся б. Было аднойчы, што ён вярнуўся такі, які адышоў, дык брат Сэрафін, удаючы непакой, спытаўся: Ці ж ты не ажаніцца сабраўся? А не, чаго мне жаніцца, адказаў Якаў Дурма, як бы пытанне было цалкам нармальнае. У яго заўсёды было лепш ні пра што не пытацца, ён быў як той павук, што ловіць у чужым павуцінні.

І вы думаеце, ён здзіўся, калі пабачыў, што кабета, ды яшчэ турэцкая, сядзіць пасярод кляштара ля агню і грэе рукі? Ані. Яшчэ і сам падышоў пагрэцца. Нічога ў яе не спытаўся, не спытаўся і ў нас, што тут робіць Рэйхана. І так пасядзеў хвілін дзесяць, а пасля пайшоў у сваю келлю. Каб нагнаць малітвы, як сказаў бы нябожчык брат Шыма.

А брація маліла яе і заклінала, абяцала ёй зняцце чараў і рэкамендацыі госпаду Богу, каб толькі пайшла спаць на сена ў адыну. Яна была занатурылася, што значыць тут жа каля агню, і саступіла толькі, пасля таго, як брат Сэрафін сказаў ёй, што манахі перастаюць быць манахамі, калі заначуюць пад адным дахам з асобай жаночае плоці. Гэтым яны страцяць духоўную сілу, а калі гэта здарыцца, дык дарма Рэйхана прыйшла, не змогуць яны зняць з яе чары.

Калі ж яна нарэшце пайшла, брат Шышка заваліў браму і сказаў, што не будзе яе адчыняць сама меней месяц, хай прыйдзе хоць мексіканскі цар. Брація ў Божым супакоі

пазасынала, не ведаючы нават, як добра яшчэ гэтай ноччу было ў параўнанні з наступнымі.

Калі брат Якаў Дурма на світанні не з'явіўся ў каплічцы, а пасля і на сняданні, найперш падумалі, што ён выйшаў раней, чым звычайна. Але ж як гэта магчыма, калі брама засталася зачыненая на завалу, якраз як яе пакінуў брат Шышка? Тады падумалі, што можа з братам, пакуль спаў, сталася нешта дрэннае, бо інакш бы ён паведаміў, што захварэў, і брат Ілія з братам Сэрафінам пабеглі ў ягоную келлю.

Было ўжо па дзявятай гадзіне, якраз калі найпрыгажэйшае сонца асвятляе келлі на ўсходнім баку і выветрывае з іх усю прыкрасць і злосць. Першае, што яны пабачылі ў Якавай келлі, былі драўляныя сандалі. Скінуўшы каваныя боты, брат Якаў па кляштары заўсёды хадзіў у тых дзеравяніках. Кажа, што бачыў гэта ў Падуі. Бачыў ён і ніхто іншы. Дык вось, стаяць тыя сандалі перад ложкам, як ён пакінуў іх уначы, пасцель незасланая, на ёй след ад цела, сутана на сваім месцы, боты на акне, а брата Якава няма.

Пасярод ложка стаіць птушка, прыгожы, буйны сокал, і глядзіць, што тут брацця робіць. Позірк як у чалавека, але трошкі дакорлівы. Маўляў, як вам не сорамна ўлазіць у чужыя гнёзды.

Глянё, які дзікун, вунь яшчэ й птушку ў кляштар прыцягнуў, буркнуў брат Сэрафін і махнуў рукой, каб прагнаць. А сокал нічога, толькі міргнуў, акурат як чалавек міргае, калі яму махнуць перад вачыма. Брат хацеў схопіць яго за шыю, а птушка, замест каб бараніцца дзюбай, нахіліла галаву і дзівіцца. Быццам зараз скажа — хай будзе з намі Бог, да чаго ад няма чаго рабіць дайшлі Твае слугі, што ўжо прыстойнае таварыства за шыі хапаюць і душаць. Брат Сэрафін запыніўся. Ану, Ілія, што стаіш, як медны збан? Зрабі што-небудзь! Не магу, браце мілы, бачыш, як ён на нас глядзіць.

Выйшлі яны абодва з Якавай келлі і пакінулі акно расчыненае, каб птушка магла вылецець, калі ёй захочацца.

У той дзень брацця трымалася, быццам нічога не здарылася і быццам нішто не парушае звычайнай кляштарнае нуды.

Тымі самымі малітвамі мацавалі душу і нагадвалі Госпаду пра краіну, якая ўжо даўно перастала яго цікавіць, гатаваўся абед, зноў была капуста з бульбай, а дальбог і пару зярнятак рысу, проста каб ведаць, наколькі далёка на ўсход ступіла хрышчоная нага, брат Ілія, як і штодня, чысціў пістолю і тыя дзве вялізныя рушніцы, якія даверыў яму брат Грга, калі тры гады перад тым выправіўся ў Падую, брат Шышка ў склепе пераліваў віно з адной бочкі ў другую і бубніў пад нос нейкія свае прымхі супраць воцату. Усе рабілі выгляд, быццам сокала й няма, а ён сабе хадзіў навокал уперавалку, як нейкая крыху запанелая курыца, заходзіў у кухню, назіраў за змазваннем зброі, ішоў у каплічку і доўга стаяў перад алтаром, углядаючыся ў Ісуса і Марыю, сумны, як могуць быць сумныя толькі людзі, якія не бачаць штодня тую самую карціну і таму могуць заўважыць яе немы боль. Час ад часу ён узлятаў і рабіў некалькі колаў пад нізкім скляпеннем, але не натыкаўся на сцены, як гэта звычайна здаралася з галубамі і вераб'ямі, калі выпадкова заблукаюць у кляштар. Пасля спускаўся і зноў хадзіў, крок за крокам, няспешна і з разуменнем, што гэты свет малы і што яшчэ меншая ў ім наша манаская суполка.

Увечары ён стаяў пры вогнішчы, побач з зэдзікам брата Шышкі, расправіўшы адно, пасля другое крыло, каб лепей сагрэцца. Браты доўга маўчалі, маўляў, не выпадае перад незнаёмым раскрываць кляштарныя таямніцы, і нават не пераглядаліся, каб той другі не заўважыў збянтэжанасці і душэўнага непакою і не знайшоў прычыны для нейкага недарэчнага жарту.

А куды ж прапала спадарыня? прамовіў брат Сэрафін. Эх, хто ж яе ведае, кабета яна кабета й ёсць, уздыхнуў нехта ў адказ. А ці яна яшчэ зачараваная, ці ўжо прайшло? Ты спытаўся ці проста так кажаш? Я дальбог проста так, чаго мне пытацца, хай бы сабе йшла. Далібог, хай бы йшла. І праўда. А што, калі б засталася? А нічога, во як і цяпер, дык і нічога. Праўда, яно й нічога. Не дай Бог, каб нешта. І што цяпер будзем рабіць? Ты ў мяне пытаешся? Спытайся ў ка-

го іншага. Якаў будзе ведаць, калі прыйдзе. Калі прыйдзе! Ох, пабачыць ён гэтым разам, хай мне сведкам Святы Ілля і гэты крыж, пабачыць...

Той ноччу і брація не спала, і брат Якаў Дурма не прыйшоў. Сокал падаўся ў ягоную келлю і, відаць, быў адзіны, хто ў тую ноч спаў. Апусціў галаву між крылаў, і нібыта чулася, як ён сапе ў сне.

Назаўтра брат Сэрафін сабраў усіх манахаў у бібліятэцы. Яны зачынілі дзверы і вокны, каб птушка не магла заляцець. Застаецца тры дні да вяртання гвардыяна з Пожагі, пачаў ён. Ён даверыў мне кляштар, каб я сачыў за парадкам і захоўваў святасць дому Божаму. Гэта лёгка, пакуль нам усім не бракуе розуму, і хай нават тройчы перакуліцца казан з ракіяй, мая рука не пацягнецца да пістолі або кінжала. Таму мяне гвардыян і прызначыў. За розум...

Пакутаваў брат Сэрафін з таго, што збіраўся сказаць, і ніхто яму не хацеў дапамагчы. Манахі пахаваліся ў сябе, маўчаць, як вады ў рот набраўшы, і чакаюць пакуль ён першы скажа тое, у чым няма ніякага розуму. А ён усё адкладае, заліваецца потам, і зноўку гаворыць: Пра тое, што здарылася пазаўчора, вам лепш забыцца. У Старажытным Рыме казалі б, што ў нас з'явілася фурыя, а ў Грэцыі гэта называлася неяк інакш. Я ўжо забыўся як. Дзецям кажуць, каб не адчынялі дзвярэй абы-каму. Я не папракаю брата Шышку, усе мы дзеці Божыя...

Брат Шышка страпануўся, пачуўшы сваё імя: Ну вось, зараз я ва ўсім буду вінаваты. А брат Сэрафін умоўна на яго паглядзеў, ён усё зараз даў бы, каб можна было як след пасварыцца, але яшчэ больш даў бы, калі б нехта замест яго сказаў тое, што ён мусіць сказаць.

Людзі, я думаю, што брат Якаў тут, у кляштары, і нам толькі здаецца, што яго няма, урэшце прамовіў брат Сэрафін. І правёў позірмак ад аднаго брата да другога, іх вочы ўзняваюцца, як зоркі познім вечарам, і відаць, што яны пагаджаюцца. Ці не так? — спытаўся ён брата Ілію, які сядзеў насупраць. Так, ціха адказаў той, і ўсе пачалі ківаць

галавамі. Калі б іх хто ў гэты момант бачыў, дык падумаў бы, што яны перадражніваюць старых бабулек, якія сядзяць ля печы і з радасцю чакаюць апошняга прычасця.

Урэшце ўсё выйшла так, як і хацеў брат Сэрафін. Калі гвардыян вернецца з падарожжа, ён не пачуе нічога, з чаго можна было б зрабіць выснову, што брат Сэрафін страціў розум, а пра сход у бібліятэцы браты не пачнуць расказваць бязглуздіцы і піць ягоную кроў аж да смерці, каб пасля тая гісторыя перадавалася з роду ў род, пакуль стаіць Крэшава і Крэшаўскі кляштар. Нешта было сказана, а нібыта й не было.

Галоўнае ж, стала ясна, што ўсе трымаюцца аднолькавай думкі. Брат Якаў Дурма ператварыўся ў сокала.

Як да такога дайшло, ці здарылася тое ператварэнне з добраі волі ці супраць волі, з прычыны, што брат Якаў зашмат размаўляў з жывёламі, ці таму, што нехта яго сурочыў, — браціі гэта да канца не было ясна. Ужо лепш хай бы тое першае, прынамсі цяпер не будзе так часта ўцякаць з кляштара, будзе старанней выконваць духоўныя абавязкі, але неяк больш верыцца, што здарылася тое другое. А калі так, дык і Рэйхана магла б мець да гэтага нейкае дачыненне. Дый насамрэч, хто, як не яна?

Брат Сэрафін не надта засмучаўся, што Якаў адно аблічча змяніў на другое, дый не надта ён любіў звяроў, у дзяцінстве яго ўкусіў суседаў Жук, так што яшчэ й сёння відаць рубец на назе, дык не мог яму асабліва быць да душы такі брат, якому толькі жывёла ў галаве, але нешта іншае выклікала ў яго сур'ёзную трывогу і азмрочвала звычайна вясёлы ягоны настрой. З якім бы недаверам ён ні ставіўся да чарадзейства, варажбы і прастанародных прымхаў і забабонаў, ён на свае вочы бачыў людзей, якія зазналі бяды, дзяцей, што аслеплі са здаровымі вачыма, жанчын, якія страцілі малако, пабачыўшы на сцяне павука, святароў, якіх разбіў паралюш падчас выгнання д'ябла з апантанага хлопца, дый прывіды яму былі не ў навіну. Ён смяяўся з турэцкіх баек, што каляднай парою ў наваколлі бадзяюцца ваўкалакі і пільнуюць

людзей, каб напіцца іхняй крыві, аж пакуль дзесяць гадоў таму на Куццю не давялося яму вяртацца з Кісэляку. Па дарозе яго заспела ноч, бо перад тым добра пагулялі і папілі ракіі ў нейкага Гаўры Сцепіча, якому жонка нарадзіла трох сыноў адразу, і іх трэба было пахрысціць, выпіў трошкі і брат Сэрафін, якраз столькі, каб пабаяцца сесці на каня, а таму пайшоў пехатою крок у крок са сваім гнедым сябрам. І так у поўным змроку бязмесячнай ночы здарылася, што на яго са страшным рыкам скочыла тое стварэнне і ўсяго яго абадрала. На твары ўся скура была падраная на шматкі, ледзь пасля зарасло, а сутану нібы сотня туркаў шаблямі секла.

Гэта мог быць толькі ваўкалак. Усе пагадзіліся, хоць ніхто не верыў ні ў якія глупствы. Апрача таго самага брата Якава. Ён брату Сэрафіну спакойна сказаў, што, відаць, на яго напала рысь, бо жывёліну напалохаў смурод ракіі. Дык вось цяпер яму за таго не ваўкалака, хай паглядзіць, у каго сам ператварыўся!

Усім было сказана пакінуць птушку ў спакоі, хай сабе робіць што хоча, абы толькі гэта было прыстойна рабіць і чалавеку. Калі будзе есці за сталом, хай есць, як усе іншыя. Калі заманецца ёй пайсці на імшу, хай сабе йдзе і хай заходзіць у каплічку, калі ёй захочацца. Адзінае, што няможна, — прымаць прычасце. Бо ніхто не можа быць цалкам пэўны, што ў сокалу застаецца душа брата Якава, ды і як яна ўхопіць аплатку дзюбай. Цела Хрыстова зубамі не грызучь, а дзюба — тыя самыя зубы, зрабіў выснову брат Сэрафін.

Брація да птушкі ў першы ж дзень і прызвычалася. Дый чаго было не прызвычаіцца, калі знікла ўсё, што ў брату Якава іх раздражняла, ён больш не пэчкаў падлогу, вярнуўшыся з лесу, і не выстаўляў сябе разумнейшым, калі пра што прамаўчыць. А птушка — яна ж не той звер, што будзе ім замінаць, блытаючыся пад нагамі, наадварот, яны адчувалі ў ёй чалавечую душу, у нечым і мудрэйшую, пасля перасялення з аднаго цела ў другое. Цяпер яны мелі лепшага брата, чым быў раней, а разам і таго не страцілі. Справа, праўда, трошкі забытаная, яе разблытаў бы хіба

толькі брат Ігнацы, слаўны логік з гімназіі, што ў Вісокім, каб не памёр за год да таго.

На паслябедны адпачынак і роздум яны разышліся ў такім спакоі, якога брат Сэрафін не адчуваў ад таго самага лета перад высячэннем, калі з сям'ярымі аднагодкамі і маладым братам Іліём яны ўдзень садзілі слівавы сад на Пляхане, а як настане ноч, ішлі да брата Юліяна разглядаць зоркі. Таму брату пераваліла ўжо за восемдзесят, а ён усё дарабляў справу свайго жыцця, карту неба над Босніяй. Пачаў трошкі запозна, калі пайшоў ужо на пенсію, дык пра астраномію не меў уяўлення, аднак верыў, што ў кожнай краіне зоркі размяшчаюцца па-свойму і што неба над Фларэнцыяй ніяк не можа быць такім самым, як над Дэравентай. Ніхто не хацеў яго ў гэтым зняверваць, грэх лезці да старога ў ягонае неба, а таму яшчэ й набылі яму новы тэлескоп. Прывезлі яго з Вены, якраз перад тым памятным брату Сэрафіну летам, і, магчыма, у цэлай Босніі не было большага цуду тэхнікі. Брат Юліян радаваўся, як малое дзіця, скакаў навокал і раскладаў на сталае свае нябесныя паперы. Яго радасць не сціхала цэлымі днямі, і здавалася, увесь Пляханскі кляштар мала-памалу пакідае гэтую ўбогую астылую Зямлю і адлятае да зораў. Кожную ноч ён з алоўкам у зубах узіраўся ў цудапрыладу, круціў яе з аднаго краю неба ў другі — перадусім, мабыць, каб як след азнаёміцца з нябесным разлогам, які тая падуанская разваліна — стары прымітыўны тэлескоп, што ён прывёз з апошняй сваёй пілігрымкі, — не давала яму разгледзець.

А тады здарылася тое, што надало зусім іншы сэнс брата Юліянавай гісторыі з зоркамі. Выправіўся ён аднойчы праз цалік і спатыкнуўся аб маладую сліўку, якую хлопцы напярэдадні пасадзілі. Спрытна ўскочыў, павярнуў у другі бок і спатыкнуўся аб другую сліўку. Падаў ён так пяць-шэсць разоў, аж пакуль нехта не прыбег на дапамогу, на што стары пачаў крычаць, быццам яму дзяруць скуру са спіны. З ягоных вуснаў пасыпалася найгоршая фурманская лаянка, якую ніколі не дазвалялі сабе нават самыя распушчаныя

манахі, ён вырваўся, пабег і зноў спатыкнуўся аб дрэўца.

Бедны брат Юліян нічога не бачыў. І было так ужо хто ведае колькі часу. Ён быў амаль сляпы, але хаваў гэта, бо інакш у кляштары зразумелі б, што нябесная карта заста-нецца незавершаная. Пакуль брація будзе думаць, што ён па-ранейшаму нешта крэсліць, яму самому будзе здавацца, што гэта так. Ён навучыўся рухацца, кіруючыся звычай і ўнутраным вокам, да драбніцы ведаў, дзе і якая рэч, кожны крок у яго быў даўно пералічаны, і таму ў свеце, дзе стагоддзямі нішто не мяняецца, нечаканасцю для яго мог быць толькі новы слівавы сад.

Між сабой дамовіліся, што пра той выпадак будуць маўчаць, а каб падахвоціць брата Юліяна, кожны вечар будуць прысылаць яму маладых багасловаў, каб вучыў іх глядзець на зоркі. І ён быў з гэтага вельмі шчаслівы. Бог стварыў неба, каб чалавек час ад часу ўзняў позірк, каб галава не пераважыла і не скрывілася шыя ды каб у нос не пачалі залазіць мурашы і розныя кузуркі, навучаў ён на першай лекцыі. Малады Сэрафін яго слухаў, і здавалася яму, што няма большай праўды за тую, якую ўбачаць сляпыя вочы.

Брат Юліян паказваў, што трэба бачыць на небе, і пытаўся: Ану, хлопца, каб цябе лазняк-хмызняк, на што, па-твойму, падобная тая вунь зорка? — а пасля дзівіўся, калі нехта адказваў, што тая вунь зорка зусім як кропелька, што замерзла ўначы на шыбіне, бо для яго тая самая зорка была як крынічка Багародзічнае ракі, такая маленькая, што чалавек ніколі й не падумаў бы, што з яе можа ўзяцца та-кое ззянне, як не падумаў бы й пра тую крынічку, што з яе возьмецца столькі вады. У тых доўгіх начных разгляданнях неба ніколі й нічога не гняло душу, не будзіла насмешку з таго, што стары насамрэч нічога не бачыць. Калі спакой душы існуе, дык для брата Сэрафіна гэта быў спакой таго лета, калі садзілі слівы і калі ўначы вучыліся ад брата Юліяна глядзець на зоркі.

І вось гэты спакой вярнуўся, калі ляжаў ён на сваёй драўлянай пасцелі, глядзеў у столь і слухаў, як сокал, наш брат

Якаў Дурма, клыпае па калідоры, цокае па каменнай падлозе сваімі вострымі кіпцюрамі.

Добра было б, калі б тым надвячоркам скончылася тая гісторыя, бо тады адно імя не было б замоўчанае ў летапісах Крэшаўскага кляштару. Але канец бывае не там, дзе чалавеку хацелася б, гісторыя не спыняецца, пакуль не скончыцца тое, ад чаго ўсё пачалося.

Калі мінулі два звычайныя дні і тры спакойныя ночы, на трэцюю раніцу, таго дня, калі ўвечары гвардыян меўся вярнуцца з Пожагі, нехта зноў пагрукаў у кляштарную браму. Брат Шышка зноў без роздуму паляцеў адчыняць, аж там стаіць чалавек увесь у лахманах, нямыты й няголены, падобны няведама на што. А ты хто такі? здзівіўся манах. Як хто я такі, раззлаваўся невядомы. Бачыш, браце Ілія, здзівіўся далей брат Шышка. Бачу, як жа не бачыць. Чаго табе, добры чалавеча?

Чалавек глядзеў на іх неўразумела, ці то з гнева, ці то з вялікім страхам, не трацячы надзеі, што з ім строяць жарты. Аднак тыя двое былі сур'ёзныя, як ніколі. Браце, хочаш хлеба? спытаўся брат Ілія. Ды не, дальбог, але дайце мне ўвайсці, сказаў чалавек, і тыя двое крыху адступіліся.

Але брат Сэрафін адразу здагадаўся і адразу пазнаў у тым абадранцы брата Якава. Зрэшты, ён не мог за чатыры дні моцна змяніцца, тым больш што й раней быў не надта чысты й акуратны, але манахі так шчыра паверылі, што братава душа перасялілася ў сокала, што ягоны твар ім цяпер нічога не значыў. Яны мусілі да яго прызвычаіцца, а гэта патрабавала не меншага намагання розуму і душы, чым прызвычаіцца, што чалавек ператварыўся ў птушку.

Што б там ні было, а прынамсі іх вера была глыбокая і шчырая. У Святога Айца паліліся б слёзы з вачэй, калі б ён іх пабачыў, думаў пасля брат Сэрафін, і яго не пакідала злосць.

Брат Якаў Дурма спачатку не хацеў казаць, дзе ён быў, але калі яго прыціснулі і прыгразілі, што яму гэты кляштар — не дзедаў маёнтак і можа так стацца, што на крэшаўскую браму ён будзе заўсёды глядзець толькі звонку, ён прызнаўся, што

пайшоў з той кабетай. Саграшыў я, казаў ён, так страшна, што страшней не можа быць. Зноў хлусіш, бо не магла б цябе жанчына ўвесці ў спакусу, ды і тая кабета не па тваёй мерцы скроеная, утрая большая і шырэйшая, запырэчыў яму брат Сэрафін, а тады брат Якаў раскажаў тое, што засталося б запісанае ў летапісе, калі б у наступным годзе ўрадзіла пшаніца і калі б мышам годам пазней не давялося есці паперу.

Вось што брат Якаў раскажаў пра сваю адсутнасць, кажучы ягонымі словамі: Недзе на досвітку, калі гадзіннік ужо адбіў трэцюю гадзіну і яшчэ не паспеў чацвёртую, пад акном пачуліся галасы. Адзін голас быў жаночы і чалавечы, хоць і не чалавечыя словы вымаўляў, а другі быў голасам птушкі. Яны сварыліся і спрачаліся, акурат як залвіцы перад вяселлем, не было разабраць з чаго, але адчувалася, што робяць яны гэта ўжо доўга і не першы раз. Гэта няцяжка распзнаць. Калі людзі ўсё жыццё адно аднаго ненавідзяць, а Бог, лёс або тое, што яны злепленыя з аднаго цеста, не даюць ім ні на дзень расстацца, тады ў іхняй нянавісці з'яўляецца нейкі вышэйшы парадак. Яны перапыняюць адно аднаго пасярод слова, але зноў жа ведаюць, калі чыя чарга ганіць і лаяцца, дзяруць адно аднаму вочы, але кожны раз папярэджваюць, шпурляюць адно ў аднаго місамі і таўкачамі — калі таўкач трапіць пад руку — і зноў жа робяць гэта так, каб той другі кожны раз мог ухіліцца. Такі парадак заведзены і сярод жывёлаў. Калі воўк кідаецца на ваўчыцу, каб перагрызці ёй горла, або калі вясковыя сабакі ўхопяць адзін аднаго за хрыбет, здаецца, што нехта з іх не застанецца жывы, і аднак нікому нічога не бывае. У двух канцах лежбішча кожны залізвае свае раны, лежачы так блізка, што дакранаюцца хвастамі, і ведаюць, што інакш і не магло б быць.

Так я іх слухаю, сон сплыў з вачэй, раз'яснілася імгла ў галаве, як бы я зусім і не спаў. І ўсё думаю, што ж сталася з той жанчынай, што яна не гаворыць чалавечай мовай. Ведаю, што яна не нямая, бо калі б была, ад яе і птушка

ўцякала б. Мабыць, у яе ад доўгай размовы словы ўжо не прыходзілі на язык, дык я ўстаў глянуць. Аж там пад акном жанчына, цела — на двух дужых асілкаў, махае рукамі, уся расчырванелая, толькі што не лопне, а вакол лётае і ўсё спрабуе падляцець да ейнага твару сокал. Прыгожая, буйная птушка, відаць, гадалася не ў галечы. Але ўсё роўна нейкая бяда яе прыціснула, калі яна гэтак і гэтулькі вядзе з жанчынай размову.

Я сказаў, ці нельга трохі цішэй, бо слугі Божыя не высыпацця. Толькі каб пабачыць, ці тая жанчына сапраўды забылася на чалавечую мову, і каб прыперчыць сварку жартам, а яна падымае галаву, апякае мяне позіркам тых сваіх вачэй, замахваецца, б'е птушку, сокал адскоквае і змаўкае. Бачыць, што гэтым разам не ягоны верх.

Вось жа, яна мне кажа, каб я не строіў дурня і што мы ўжо пры агні грэліся разам, што завуць яе Рэйхана і што не пакіне яна кляштар у спакоі, пакуль мы не вызвалім яе ад птушыных урокаў. А чаму ж мы, чаму яна не пойдзе да ходжы? Кажа, што ўжо хадзіла і ён сказаў, быццам нічым дапамагчы не можа, бо ў яго пра птушыныя чары і ўрокі нічога не пішацца, а манахі, можа, і ведаюць, бо ў іхніх кнігах поўна рознага глупства. Бач ты гэтага ходжу — зусім не дурань, і ад напасці адбіўся, і крыж святы зганіў.

Кажа яна, ану спусціся сюды, і я скажу табе, як было. Я кажу, як жа спусчуся такой гадзінай, што браты падумаюць. Кажа, спусціся, бо калі я цябе спусчу, то ўжо дальбог сам назад не залезеш. Дык я спусціўся, што ж мне было рабіць. Проста праз акно, бо як інакш. Так, сутану забыўся ўзяць, але на што б яна мне магла спатрэбіцца.

Стаіць яна перада мною, як нейкі стог сена, а побач з ёй стаіць сокал, такая сабе трохі большая курыца, але прыгожы такі, што чалавек такім прыгожым ніколі быць не можа. Так стаяць яны, а ты, Якаве, давай рассудзі іх!

Добра, кажу, раскажвай, як было. Толькі не надумай схлусіць, каб мне твой сябрук пасля не выдзеўб вочы. І Рэйхана расказвае.

Кажа, калі ёй споўнілася пятнаццаць, яна была найпрыгажэйшая дзеўка ў сяле, дый у трох суседніх не было прыгажэйшай. На ўсёй гары Бялашніцы, як кінучь вокам, сярод тамтэйшых Брутусаў, Хорватаў і Крджаліяў¹ другой такой не было. За Рэйхану пачыналі біцца ўсе, хто б яе ні пабачыў, мужчыны ляцелі дахаты рабіць сабе сыноў, каб яна ім была нявеста. Прападала бульба ў буртах, здыхалі ў хлявах каровы, ваўкі нападалі на авечак у загарадзях, а ім няма справы. Цягнулася доўгая ноч Рэйханінай прыгажосці, і ў той год на Бялашніцы было зачата сыноў больш, чым калі перад тым ці пасля таго.

Але як прыгажосць і розум не ходзяць разам, а дзяўчына ў такія гады не мае спакою, так і Рэйхана была вялікая свавольніца. Яна магла ўцячы з хаты, спаць у снезе і грэцця ў мядзведжых бярогах, запускаць далоні ў іхняе футра і турбаваць мядзведжыя сны. Кажа, што так даведалася, што сніць кожны мядзведзь на гары Бялашніцы і што мядзведзі бываюць розныя, як і людзі. Адны ў сне адпачываюць, а другія, калі пацяплее, прачынаюцца, яшчэ больш стомленыя, чым калі клаліся спаць. Калі яна не была з імі, тады ганялася ў наваколлі за зайцамі або ўзбіралася на самыя высокія скалы — убачыць удалечыні Стамбул. Думала, з тых вышыняў зможа пабачыць найдалейшыя далі, і марыла, што малады муэдзін з найвышэйшага стамбульскага мінарэта паглядзіць у бок Бялашніцы, убачыць яе і загахаецца. Або што султаны сыны з найвышэйшых вежаў зірнуць на тую прыгажосць, прыедуць і забяруць яе з сабой. Вось так бедная Рэйхана думала, што з ёй будзе.

Аднойчы яна так лезла па скалах і якраз збіралася пералезці з адной на другую, ухапілася рукою за камень, як раптам нешта цапнула яе за мезенец. Як цапнула, так і адкусіла. Яна ўбачыла, як свішча кроў, падумала, што такую яе не захочуць ні прынцы, ні маладыя муэдзіны, і яе ахапіла страшная злосць. Такая, як калі чалавечая душа сціс-

¹ Брутус, Хорват, Крджалія — мусульманскія прозвішчы.

нецца ў маленькае зярнятка, у сонечны бляск, вастрэйшы за шаблю.

Паглядзела яна, хто ж гэта зрабіў, і ўбачыла сокала з трыма сакалянятамі. Сакаліхі не было. І як яна паглядзела, так гняздо і загарэлася. Дарма сокал лётаў вакол сваіх дзетак. Не было ім ратунку. Згарэлі яны ў найглыбейшым смутку — такім, як калі дзіця памірае, думаючы, што ўсёмагутныя бацькі не хочуць яму дапамагчы. Ад Ісуса на крыжы да сакаляняці і да найменшага мураша, які ведае, хто яму бацька і хто маці, няма ніякай розніцы. Ты застаешся дзіцем, пакуль не зразумееш, што твой бацька не мае сілы. А як прыйдзе табе гэтае зразуменне, дык ты і сам ужо будзеш некаму бацькам.

Якім чынам Рэйхана зразумела, што сокал яе пракляў, яна й сама не ведае, але зразумела адразу. Вярнулася дадому і больш ніколі не бадзялася па Бялашніцы, рана ў яе зарасла, і ўжо было амаль не відаць, што пальца няма, але ад таго дня яна пачала страчваць сваю прыгажосць. Спыраша памажнела, цыцкі выраслі, як у частай парадзіхі, бакі патаўсцелі і голас пагрубеў. Нос зрабіўся як ладная бульбіна, вушы як у мужыка, па ўсім цэле павырасталі валасы, і ўрэшце пачала расці барада. Яна смярдзела, як сучка перад чечкай, з яе перла ва ўсе бакі, так што ўцякалі нават родныя і блізкія.

Як той, хто праз усю гару насіў на плячах ахвярнага барана і праз тры дні кінуў яго пад ногі гаспадару, так пацела і смярдзела бедная Рэйхана.

І вось, калі ўсё гэта з ёю здарылася і калі стала ясна, што не возьме яе за жонку нават найгоршы жабрак, сокал першы раз прыляцеў пад яе хату. Тады й пачалася размова, якая цягнецца ўжо тры гады і ў якой яна хай не навучылася птушынай мове, але вывучыла птушыныя лаянкі, сваркі і няшчасці (праклёны?).

Так яна й прыйшла ў Крэшаўскі кляштар, каб мы вызвалілі яе ад уроку, а сокала намовілі, каб ёй дараваў.

Цяжкая задача, кажу я, яна і вялікаму Богу будзе цяжкая, калі ты не верыш, што ён кіруе светам звяроў па тых самых

законах і звычаях, што светам людзей. Я ў гэта веру, кажа яна. І што мне застаецца рабіць, як не маўчаць і думаць, што не мне вырашаць, хто ў што верыць, як не згадзіцца, што ўсе вераць. А Рэйхана хутка даведаецца, ці вялікая ў яе вера, бо ні Бога, ні яго адчайных дзяцей — і тых, што лётаюць, і тых, што толькі ходзяць — нельга падмануць у няшчасці.

Сокал застаўся замяніць мяне ў кляштары і сказаў, што ўсё будзе так, быццам я тут, і мае браты не заўважаць розніцы, а мне трэба зрабіць усё, што належыць па праўдзе. І калі праўда ёсць і калі кабета верыць, ён ёй даруе.

Так мы з Рэйханай рушылі на Бялашніцу. Я сказаў ёй завесці мяне на тую самую скалу, дзе яна сваім вокам запаліла гняздо сокалу. Калі не памятае каторая, хай, пакуль мы ідзем, пастараецца прыгадаць, бо калі прывядзе да іншай скалы, не будзе з таго ніякай карысці. А яна кажа, што памятае — тут няма чаго й гадаць, яна тую скалу ніколі не збытае з нейкай іншай. Як ёй забыцца пра месца, дзе яна сокалу крыўду ўчыніла. Такія рэчы, калі й не ўрэжунца ў памяць, дык прыгадваюцца душою. Няшмат на зямлі такіх, хто ўчыніў крыўду, а тады забыўся дзе, каму і як. Ужо так Бог устанавіў, каб такое не забывалася.

Два дні спатрэбіліся нам, каб дайсці да падножжа скалы, і яшчэ адзін, каб на яе ўзлезці. На шэрым камені не засталася і знаку, што тут некалі было гняздо. Я кажу, ці ведаеш ты, з чаго і як гняздо было зроблена? Кажа, ведаю, я такіх бачыла сотні. Ну, добра, тады пахадзі навокал, пашукай галінак, замясі гразь сваёй слінай, а калі сліны не хопіць, пойдзе і пот з-пад пахаў. Я табе дапамагчы не магу, бо гняздо мусіць пахнуць табою і кожная галінка мусіць быць тваёй рукою прынесена.

Пакуль я выкурыў дзве люлькі тытуню, гняздо было гатовае. Спусціліся мы хутчэй, чым уздымаліся, яна пайшла сабе ў сваё сяло, а я вось цяпер тут перад вамі, браты мае. Вы ўжо глядзіце самі што і як, ці паверыце, што я ўратаваў вас ад вялікай прыкрасці і ўчыніў добрую справу, або падумаеце, што я страціў розум. Адно, чаго вы ніяк не можаце

сказаць і пра што ніхто ніколі не будзе шаптацца ў мяне за спінай, гэта што я блудна зграшыў. Бо я вам ужо схлусіў пра гэта, а вы мне не паверылі, хоць мне й было б мілей, каб вы думалі, што я грэшнік, а не дурань.

І як толькі брат Якаў Дурма скончыў сваю споведзь, так усе позіркі скіраваліся на брата Сэрафіна. Маўляў, хай вырашае, пакуль гвардыян увечары не вернецца з падарожжа. А ён маўчыць, набралася ў ім смутку за дзесяць жыццяў, і цяпер сам не ведае, што горшае. Тое, што ён пачуў, тое, чаго ад яго чакаюць, або тое, што яшчэ можа здарыцца, калі вернецца гвардыян.

Дзе тая птушка? Прывядзіце мне птушку! — закрычаў ён, і браты разбегліся па кляштары шукаць сокала. Толькі брат Якаў застаўся сядзець. Сумна ўсміхаецца і глядзіць брату Сэрафіну проста ў вочы. Няма сокала, ён паляцеў дадому. Цяпер яму ёсць дзе гараваць.

І як брат Якаў гэта сказаў, так горка заплакаў. Ураніў твар у далоні, а далоні ў яго — як вялізныя лапаты, якія злія гаспадары даюць слаба кормленым работнікам. Перад Богам яны чыстыя, скарынка хлеба за сотню поўных лапат, быццам Бог не ведае і не мае вачэй пабачыць, што ў кожную ўмесціцца як найменей дзесяць звычайных чалавечых лапат. Якраз вось такія далоні ў брата Якава Дурмы. Слёзы цякуць па лініях на далонях, струменьчыкі прабіваюцца праз пыл і грязь. Калі б на далоні выпадкам апынуўся нейкі мураш, дык патануў бы ў братавых слязах.

Манахі не знайшлі птушку, якая, здаецца, вось толькі што была тут, а брат Сэрафін нібыта й забыўся раптам, што меў на думцы, пра што вялася гаворка і што трэба вырашыць. Сказаў толькі, што гвардыяна трэба сустрэць у чыста падмеченым кляштары з выскрабенай падлогай, каб не было так, што ён пакінуў манахаў, а прыехаўшы заспеў свінняў, нічога падобнага брат Сэрафін не дазволіць, для яго гэта справа гонару, і ён разагнаў усіх падмятаць і скрэбці падлогу.

Нешта ў цябе памяшалася ў галаве. Або ў душы. Або напаўдарозе. Але пэўна памяшалася. Таму ідзі зараз у сваю

келлю і адпачывай да лепшых часоў. Калі гвардыян спытаецца, так яму й скажаш. Уначы, маўляў, табе сон на вочы не йдзе, чуеш галасы там, дзе іх няма, страціў апетыт. Так вось і зробіш, і не дай Божа, каб што іначай.

Як лёг брат Якаў Дурма, так і ляжаў тры наступныя месяцы, аж пакуль усё паступова не забылася.

Гвардыяну нешта казалі, а нешта і схавалі, але ад таго, што ён дачуўся, у яго ў думках узняўся гармідар. Спачатку яму здавалася, што здарылася нейкая бяда, якую — але чаму? — ад яго надумалі схваць. Пасля яны былі для яго як дзеці, што пралілі малако, а матцы схлусілі, што выпілі. Урэшце ён паклікаў брата Сэрафіна ў сваю келлю і сказаў: Вось табе нагода, адна і больш такой не будзе! Цяпер можаш мне сказаць, што гэта за птушка, якая з твайго дазволу хадзіла на імшу і жыла ў кляштары. Або гэта ўсё-ткі была чалавечая істота, з якой вы вялі тут далікатныя размовы, а калі так, дык чаму Ілія заве яе птушкай, бо хрышчоныя душы маюць імёны, а не крылы, і што меў на думцы Шышка, кажучы, што яна лётала, як пані, не дакранаючыся крыламі да сценаў? Скажы мне, ці не напаіў вас хто нейкай барматухай, так што ў вас усіх на тры дні замуціўся розум, і чаму ты загадаў, каб выскраблі ўсе падлогі? Што там было выскрабаць? Які бруд ты хацеў схваць ад мяне? Каго туркі паслалі абрабаваць кляштар? Я чуў, што гэта была кабета. Можа гэта і была тая птушка? І як гэта, што толькі Якаў крыху прыхварэў, а ўсе астатнія расказваюць нейкія глупствы і нібыта ўсе здаровыя? Вось, усё гэта мне зараз як мае быць раскажы! А калі не скажаш, дык не дай табе Бог, Сэрафіне, каб я калі-небудзь нешта ад некага пра ўсё гэта пачуў. Хай будзе, як бы нічога не было, але я не дам рабіць з сябе дурня.

Брат Сэрафін маўчаў і час ад часу ўздыхаў. Кожны раз, як ён хацеў пачаць, яго думка спатыкалася аб нейкую дурасць, якой нельга сказаць, папярэдне не падрыхтаваўшы гвардыяна, і тады ён уздыхаў і пачынаў думаць, як яго падрыхтаваць, але гэта была яшчэ большая дурасць, ад якой

можна было толькі яшчэ раз уздыхнуць. І мучыцца гэтымі пакутнымі ўздыхамі.

Вось жа пра тыя пакуты і ўздыхі будуць памятаць і расказваць наступныя сто гадоў, аж пакуль гэтая гісторыя не дойдзе да мяне, а я патаемна яе не запішу. Кажу патаемна, бо яна расказвалася і захоўвалася да нашых часоў як хатні жарт манахаў з саміх сябе. Або як жарт пра старадаўнія часы, калі манахі маглі падумаць, што чалавечая душа перасялілася ў сокала, і калі магло здарыцца, што сокал — птушка, якой у нас ужо амаль і няма, а калі ёсць, дык яна ўцякае ад любога двухногага, — спакойна сабе хадзіў па калідорах францішканскага кляштара. Я гісторыю пра цудадзейнае жыццё брата Якава Дурмы, манаха, чыё імя ўжо й не згадваецца, не мог успрыняць як жарт, як не мог смяяцца з пакутаў і ўздыхаў брата Сэрафіна. І хай прабачаць мне за гэты недахоп пачуцця гумару.

Ну дык хадзем тады ўжо бліжэй да канца.

Пра Рэйхану ніхто больш ніколі не чуў, і невядома, ці дараваў ёй сокал, ці пакінуў яе ў спакоі і ці вярнулася да яе прыгажосць. Пра яе больш не гаварылі, не толькі пры гвардыяну ці брату Сэрафіну, манахі не згадвалі яе нават у размовах між сабою, хоць і цяжка паверыць, каб прайшоў дзень, а яны хоць раз пра тую кабету не ўспомнілі б. Адны ўсё пыталіся самі ў сябе, ці не задурыў брат Якаў ім галаву і ці не выдумаў тую гісторыю, каб схваць ад іх, дзе тыя дні бадзяўся. Такія не пераставалі разважаць, вылічаць і ўзважваць усё, што ён ім сказаў, і шукалі ў кнігах тлумачэння незвычайных з'яваў, якія тымі днямі адна за адной адбыліся. Іншыя не маглі яму дараваць, што ён, прынамсі на пару дзён, уцягнуў іх у свой жывёльны свет і ўвёў у аблуду — распазнаць чалавечую душу ў крылатай жывёліне.

Сам ён пасля месяцаў пакаання, калі пры здаровым розуме мусіў прыкідвацца вар'ятам і хлусіць, што ўначы не можа і на волас задрамаць, хоць спаў сабе, як тыя мядзведзі з Бялашніцы, вярнуўся да сваіх лясоў і лясных стварэнняў. Ён зноў выпраўляўся з кляштара на святанні і вяртаўся,

калі ўжо даўно апусцілася ноч, але пра тое, што бачыў, каго сустрэў і з якой жывёлінай веў размовы, больш нікому й ніколі не апавядаў. Дый браты-манахі асабліва ў яго не пыталіся. Адзінае, калі ён мог расчуліцца і пачаць гаварыць, гэта калі брат Сэрафін пытаўся, ці не сустрэлася яму часам рысь. Тады брат Якаў доўга распавядаў пра котку з сваіх лясоў, што жыла тут, пакуль праз меру не распадзіліся людзі ўсіх трох вераў, а тады яна, запалоханая людзьмі, ужо множылася ўсё меней, хоць і была мацнейшая за іх і спрытнейшая, так што цяпер яна амаль знікае, і калі манахі святога Францішка ёй не дапамогуць, хутка яе й не будзе.

Так гаварыў брат Якаў пра апошнюю рэч у жыцці, пра якую яму яшчэ хацелася гаварыць з людзьмі. Брат Сэрафін слухаў яго, час ад часу ківаў, вадзіў кончыкам пальца па шнару на шыі, што застаўся ад ваўкалака, і думаў, якая ж у ім слабая вера, бо ён і цяпер яшчэ з радасцю паспрачаўся б, хто на яго напаў у тую п'яную ноч — рысь або прывід з турэцкіх прымхаў. Брат Якаў верыць у адно, астатнія манахі — у другое, а брат Сэрафін заўсёды напаўдарозе паміж імі. Ён будзе пісаць пра іх у летапісе, а імем брата Якава будзе карміць мышэй, заліваць яго атрамантам і прымушаць кляштарнага ката размазваць яго мокрымі лапамі. І наступны летапісец будзе рабіць тое самае, пакуль брат Якаў Дурма не пойдзе з гэтага свету, закаханы ў Рэйханіну прыгажосць, якой ніколі не бачыў.

АЛКАТМЭР¹

У той год маланка сем разоў біла ў мінарэт нашай мячэці. Як ударыць, так з кожным разам людзі ўсё больш па хатах хаваюцца, а ў Аліі Фэрызавіча ўсё больш расце благая слава. Калі стрэліла першы раз, усё сяло задрыжала, а кумкі-суседкі з непакрытымі галовамі паразбегаліся пад дажджом і крычаць: Матухна родная, забіла нашага ходжу! А як бо ад нас да першага прыстойнага мястэчка і за тры дні на кані не даскачаш, дык калі Аллю маланка забіла, значыць, мы, цалкам магчыма, засталіся без адзінага ходжы і муэдзіна, таму мужы й не надта зважалі, што іх жонкі павыбегалі з двароў у такой сарамаце.

Але здарыўся цуд, і нічога з Аліем не сталася, хоць ён і прысягаў усім жывым і мёртвым, што бачыў маланку за паўметра ад сябе. Ну й добра, абы ходжа быў жывы й здаровы, супакоіліся людзі і разышліся па сваіх справах.

І вось не прайшло й тыдня, як сярод яснага дня, калі й з Фірдусавай люлькі воблачка не было, раскалолася неба і бліснула маланка, якраз калі наш Аля быў на самай вяршыні мінарэта. Ад таго дня мы празвалі нашу мячэць Курадымкай, бо выглядала яна нібы яе толькі што з коміна дасталі, а ходжу Алію Фэрызавіча дзеці празвалі хаджы Яйка, бо ў яго больш ніколі не вырас ніводзін волас ні на галаве, ні на руках, а мабыць ні там, дзе іх не відаць.

Пасля маланка біла яшчэ пяць разоў, заўсёды калі ходжа

¹ Алкатмэр (перс.) — чырвоны гваздзік.

быў у мячэці, але людзі ўжо былі звыкліся, для ўсіх гэта стала нечым звычайным, і часам мы ўжо нават хваляваліся, калі маланкі занадта доўга абыходзілі нашу Курадымку. Мы, мужчыны, ведалі, што гэта ўсё праз яго і што Алах злуецца на паганых жаночых вочы, якія неадступна сочаць за ходжам, куды б ён ні пайшоў, а жанчыны толькі маўчалі і думалі сваё і нічога не адказвалі, калі ім нехта з нас казаў, што Аля зрабіўся брыдкі, калі яму абпаліла валасы і бараду. У той год мужчыны і жанчыны ў нашым сяле змовіліся між сабою.

На Юр'еў дзень Бэгзада, маладая ўдавіца зельніка Мэхмэда Крджаліча, нарадзіла здаровага сына. Пакінуў ёй чалавек радасць, калі адыходзіў з гэтага свету, сказала яна. Такое Алах дае толькі найлепшым, дадаў Аля. А я сеў сабе і вылічваю, колькі часу прайшло, як Мэха ўпаў мёртвы, калі аднойчы ўначы пайшоў глядзець авечкі. І колькі б ні лічыў, усё выходзіць дзесяць месяцаў без пяці-шасці дзён. Калі Бэгзада і перанасіла дзіця, дык перанасіла аж зашмат, а калі справа ў чым іншым, тады яе ад злых языкоў і бог не ўратуе.

Але нібыта, апрача мяне, ніхто й не падлічваў, або кожны чакаў, што першы пра гэта хто іншы скажа. Дзіцяці далі Мэхава імя, каб не было забыта, хто ягоны тата, або каб схаваць матчын сорам. Па нябожчыку Мэхмэду засталася добрая спадчына, а зарабляў ён нямала, бо ягонымі бальзамамі лячыліся ад Солуні¹ да Біхача, а на здароўе дукатаў не шкадуюць, і таму Бэгзада магла спакойна сабе жыць, нічога не рабіць і гадаваць дзіця. Але так усё выглядала толькі першы год хлопчыкавага жыцця. А калі ён не пайшоў, як іншыя дзеці, і не навучыўся гаварыць самых простых словы, а нешта скуголіў, калі быў галодны, ці, нават калі нічога не хацеў, мычаў нейкія звярыныя гукі, дык Бэгзада зразумела, што дарэмнае ёй усё багацце гэтага свету і што не зазнае яна з гэтым малым шчасця.

А Аля як нічога ні ў чым, заклікаў бацькоў да парадку, бо дзеці завуць яго «хаджы Яйка», пагражаў, што пойдзе з сяла

¹ Солунь — Салонікі.

туды, дзе Божых слугаў больш шануюць, і падчас пятнічнай малітвы ўсё часцей згадваў шайтана. Дакараў, што мы кожнай раніцы пакідаем галовы пад падушкай, казаў, што сэрцы ў нас прасмярдзелі ад крывадушнасці, аж у мячэці ўжо немагчыма дыхаць, пагражаў, што ў нас вочы навыварат вывернуцца ад зазірання ў чужы двор, зазначаў, што ў нас вусны скрывіліся ад хлусні, гаворанай шэптам... І так кожную пятніцу. Выходзячы з мячэці мы мусілі добра праверыць, ці ў нас усё на месцы, бо наш родны ходжа нас так зганіў, што, здавалася, не прапусціў ніводнай часткі цела. Апрача той адной. Пра тую ён не згадваў, бо сорам у мячэці казаць пра такое. А можа не згадваў, каб хто што не падумаў.

Калі Аля і бываў у Бэгзады, дык умеў гэта добра схаваць, так што ніхто гэтага ніколі не бачыў. А ці ведала што пра гэта Фадзіла-ханума, пакутніца ягоная, пра гэта мы ніколі ведаць не будзем. Яна заўсёды хадзіла з паніклай галавой, і наўрад ці хто калі, нават родны муж, бачыў яе вочы. Я казаў ёй, не трэба так, Фадзіла, хто ж кажа, што ты вінаватая, можа ўсё ў ім, можа Аля проста не ўмее зрабіць дзіця. А яна толькі маўчала, нібыта ведала. Можа й ведала, бо ж кажуць, што мо й можна схаваць ад Бога, але жонкі заўсёды адчуюць, калі іх муж пабывае паміж ног у іншай. Вынюхаюць шайтана, хоць бы ты схаваў яго ў тысячы і адным чырвоным гваздзіку.

Не ведаю, ці гэта нячысты з мяне прамаўляе, але думаю, ён увесь час хадзіў да Бэгзады, здымаў чары з дзіцяці і спрабаваў навучыць таму, чаго яму ад Бога не было дадзена. Інакш не здарылася б так, што малы Мэха пачаў хадзіць, а з часам і загаварыў, перастаў выць, як шалёны звер, і ўрэшце стаў падобны да іншых дзяцей. Паставіў яму Аля на месца рот, каб не пускаў з яго сліну, растлумачыў, што галава служыць, не каб бадзяцца з ёй па двары ды аб шулы лбом біцца, навучыў смяяцца сэрцам і папарадкаваў усе часткі цела, якія праклінаў у людзей на пятнічнай малітве. Адзінае, што ён не мог напавіць, гэта вочы. У Мэхі былі па маці блакітныя вочы, але ён глядзеў заўсёды мутным позіркам, як бы ў ручаіне бялізну паласкалі.

Час ад часу станецца так, што ўсе сельскія пераказы спыняцца і на нейкі час забудуцца, што зло з людзей выветрыцца і ўсе мы прыхінемся адно да аднаго, як браты, і пачнем славіць літасцівага Бога за тое, што нам дагэтуль уяўлялася найцяжэйшым і найгоршым. Славім яго, бо сяло нашае на краі свету і ў дупе царства, так што і ймя яго невядомае, бо няма чужынца, які б яго па імені называў. А мы называем яго залежна ад настрою: або гэта Сяло, або Ніжняе Пекла, або Дупа Дупінай Дупы, або, слава Богу, імя яго схаванае ад усялякай людской істоты.

Прыйшла вестка, што палова Босніі ўзбунтавалася. Палова Босніі і ўся Герцагавіна. Адны кажуць, што крыж узняўся супраць Султана, другія кажуць, ды ну, якія хрысціяне, хрысціянам яшчэ лёгка, а што багатыя бэгі схапіліся за стрэльбы, каб візіра змусіць да парадку. Як бы там ні было, няма такой ракі або ручаінкі, якія не цяклі б крывёю, і няма ўбітага ў зямлю слупа, каб не была на ім насаджаная чалавечая галава. А дзеля таго, што галава — не тая штука, з якой адразу пазнаеш, турэцкая яна ці ўлахская¹, дык ніхто й не ведае супраць чаго і чаму яна ўзбунтавалася.

Хто б ні паехаў па дровы ці ні выправіўся з фурманкай, у каго б ні зламалася каса, так што трэба ехаць да першага рынку, каб купіць новую, той вяртаўся ашалелы ад моцнага страху і тры дні не мог супакоіць дрыготку ў руцэ, каб паднесці філіжанку кавы да вуснаў. Ад пасечаных галоваў, спаленых сёлаў і разбураных храмаў, па якіх ужо й не пазнаць, якой яны веры належалі, у людзей мутнеў позірк, як у Бэгзадзінага Мэхі.

Слава Богу, што б ні разышлося па Босніі, да нас не дойдзе!

І тады аднае раніцы, толькі ўзялося на дзень, выявілася, што й гэта не праўда. І гэтак праз сон, калі яшчэ не ведаеш, ці гэта твае думкі і тваё жыццё або цябе заспаная галава водзіць там, дзе цябе няма, чую я дзіцячы плач. І не было б

¹ Улахскі — улахамі ў розныя часы называліся розныя этнічныя і рэлігійныя групы, тут — хрысціянскі.

мне дзіўна, і не прачнуўся б я, як не прачынаюся ад плачу чатырох суседскіх, каб той плач не падаўся мне нейкім не такім, да якіх я звикнуўся. Не адзін то быў голас, не два, не трое дзяцей румзае адначасна, а шмат болей. Ад чаго б магло распакацца столькі дзяцей?

Надзяваю я боты і выходжу на двор, аж там стаіць Аля і сямнаццаць дзіцянят. Паўголыя, мурзатыя, туляцца да яго, і відаць, што галодныя і сасмяглыя, а вочы — як чорныя выплаканыя студні, у якіх утапілася ўсё жывое. Ён абдымае іх, сущышае, але з выгляду сам не ведае, што рабіць з імі. Добра, што не твае, думаю, але нічога яму не кажу.

Неўзабаве перад мячэццю ўжо сабралася палова сяла. Аля ходзіць са сшыткам і перапісвае дзяцей. Меншыя й не ведаюць, як іх завуць, а большыя завуцца Лазар, Міланка, Ёван, Ружа... а адзін, з сінімі вочкамі, кажа: а я Мілашаў брат. Добра, а тваё імя як, пытаецца ходжа. А малы зноў тое самае: Я Мілашаў брат. І больш нічога не ведае, а адкуль бы ведаў. Калі ў дарослых рукі трасуцца ад страху, як бы дзіця нешта ведала. Апрача брата, якога больш няма.

Перапісаўшы ўсіх, Аля наказаў, каб усе, хто можа, узялі ў хату па дзіцёнку. Як ён гэта сказаў, людзі пачалі адступацца і ўцякаць. Э, не патрэбныя мне ў хаце ўлашнаньты! — заявіў Хасан Муягіч, апошні валацуга, чья хата наводшыбе за сялом, там, куды ваўкі прыходзяць, калі ім заманецца пабачыць чалавека. Але іх чакае прыкрае расчараванне! Бо калі Хасан — чалавек, дык і яны ўжо напаўдарозе, каб ім стацца.

Аля толькі паглядзеў на яго, але нічога яму не сказаў. Але людзям і гэтага было дастаткова. Які б ні быў ходжа, што б пра яго ні думалі і як бы жыва ні памяталі пра сем удараў маланкі ў мінарэт нашай мячэці, людзі ведалі, як дорага могуць заплаціць за тое, што душа ў іх сціснулася і патанчэла так, што праз яе відаць, якое яны гаўно.

І так кожны ўзяў свайго ўлашонка, хто з павагі да ходжы, хто ад страху перад Богам або таму, што за ўсё ў жыцці трэба плаціць, а гэтак і мы заплацілі, бо сяло нашае на краі свету і не даходзяць да яго ніякія бунты, хто і дзеля чаго б іх

не ўздымаў. Але калі й можна застацца далёка ад бунту, не можа цябе абысці няшчасце нявінна пацярпелых. Ім ніякая чужына не бывае дастаткова далёкая.

Падзялілі па хатах усіх малых Лазараў і Ёванаў, бабы ўсё дзівацца, калі іх трэба па імені зваць, а я ад няма чаго рабіць пералічваю, і колькі б ні пералічваў, усё не выходзіць больш за шаснаццаць. Адно недзе згубілася, і няцяжка выявіць каторае. Не хапае ясных сініх вочак, не хапае Мілашавага брата. Я хадзіў па сяле і правяраў, распытваў, нібыта між іншым, маўляў, я не цікаўлюся, а проста хацеў бы даведацца. І не толькі што я нідзе яго не знайшоў, але пра яго ніхто ўжо й не памятаў. А калі я каму нагадваў, што быў адзін улашонак — не ведаў свайго імя, але памятаў, хто ў яго брат, дык на мяне глядзелі неўразумела або казалі, што я нешта паблытаў і што гісторыя гэтая мне прымроілася. Ужо даўно, гадоў дваццаць, у сяле няма свайго дурня, няма ўбогага, дык яны хацелі б з мяне такога зрабіць. Бо калі я адзіны, хто памятае Мілашавага брата, значыць, я з глузду з'ехаў.

Маўчы, нябога, сказала мне Халіда, удава шаўца Ёбры. Не згадвай таго, чаго няма, інакш людзі падумаюць, што няма й цябе.

Бачу я, няма іншага выйсця, як толькі самому правесці, куды запрапаў малы ўлашонак. А дзе ж яго шукаць, як не там, дзе я ўжо ведаю, што ён ёсць. Хадзіў я вакол Бэгзадзінага двара, усё вычэкваў, калі адчыніцца брама, каб зазірнуць, але як назло, ніяк ніхто не прыходзіць і ніяк я не падпільную, калі ўдавіца пойдзе на рынак. І цягнулася гэтак шэсць-сем дзён, я перастаў абедаль, а аднойчы і заначаваў пад арэхам у садзе насупраць, а брама ўсё не адчыняецца.

І тады аднойчы раніцай ягоная рука апусцілася мне на плячо. Ён падкраўся да мяне з-за спіны, як кот, я не пачуў ні кроку, ні дыху, і проста так узяў мяне за плячо. Да таго моманту ён быў нічым, пустым паветрам, і раптам ажыў. Без воласа на твары, пот яму сцякае ў вочы, бо няма ні броваў, ні вейкаў, і таму ён жмурыцца, нібы ўвесь час глядзіць на сонца. Пытаецца ў мяне, што я тут раблю. Я кажу: Нічога,

проста стаю. Як стаіш, калі я бачу, што сядзіш на кукішках? А чаго пытаешся, калі бачыш, кажу, і чаму сам сеў побач. Проста так, кажа ён. Э, дык калі ты сядзіш проста так, чаму і мне не сядзець проста так? Так, кажа ён, але хто ж сядзіць проста так цэлы тыдзень.

Значыць, ходжа Алія Фэрызавіч, па-просту Аля, а падзіцячаму хаджы Яйка, бачыў мяне ўсе сем дзён — як я чакаў, пакуль адчыніцца Бэгзадзіна брама, каб праверыць, колькі дзяцей у ейным двары — адно ці два. Ніхто, апрача яго, не ведаў, што я тут, бо нікога гэта не цікавіла. А яго цікавіла. А хто, апрача мяне, спытаецца чаму? Ніхто, як ніхто не запытаўся, дзе прапала сямнаццатае дзіця, або як у нябожчыка Мэхмэда Крджаліча праз дзесяць месяцаў пасля смерці нарадзіўся сын, або чаму мячэць у нашым сяле завецца Курадымка. Пра гэтае апошняе можа яшчэ й пыталіся, але перасталі, як толькі маланкі перасталі біць у мінарэт. Такі ўжо наш народ. Добрае іх не цікавіць, а зло яны хутка забываюць.

Ад таго дня я зачыніўся ў хаце і чакаў. У пятніцу не пайшоў на малітву. Не было мяне ў мячэці ні наступнаю пятніцай, ні ўсе іншыя пятніцы таго года. Ці хто пра мяне пытаўся? Дальбог, ніхто. Ці хто пра мяне пытаўся? Дальбог, ніхто. Ці хто пра мяне пытаўся? Ніхто, але ўсе глядзяць на мяне неяк скоса, нібыта я нейкі мядзведзь і яны баяцца, каб я не спытаўся ў іх пра мёд. Ай, сыне, выйдзі ты на людзі, калі не дзеля сябе, дык хоць дзеля таты.

Паслухаў я бацьку і выйшаў, а там было на што паглядзець. Пагодны вясновы дзянёк пасля доўгай зімы, зацвілі і сады, і людзі, а Бэгзада-ханума выйшла з Мэхам пагуляць. Усё бліскае вачыма па вітрынах, усё мацае шоўк, выкладзены перад крамкамі, усё пытаецца пра здароўе ў кабетаў і паказвае пальцам на малога. І які ён прыгожы, і які разумны, і добра было б яго ў вялікія школы паслаць, бо наш Аля кажа, што ў васямнаццаці ён ужо будзе гатовы стаць хафізам... Я гляджу, слухаю і не магу апытомнець!

Ці магчыма, што я адзіны бачу, што гэтае дзіця — не

Мэха? Так, у яго сінія вочы, але ж у Бэгзадзінага сына вочы мутныя, як вада, дзе паласкалі бялізну, а ў гэтага малога абодва вокі ясныя, так што ясней не бывае. Хай ён і тры разы Каран напамяць вывучыць, а ўсё адно застанецца тым, кім ёсць — Мілашавым братам, а не плодам нашага супольнага сораму. І Бэгзадзінага сораму, бо яна ў той год, калі білі маланкі, учыніла нешта, чаго людскія вусны не могуць вымавіць, і нашага, бо мы не хочам бачыць, што валасы, барада і бровы нашага ходжы ўжо скончылі ў пекле. Астатняе трапіць туды разам з усімі намі.

Чаму Бог мяне выпрабоўвае, калі я не ўчыніў ніякага зла? Нават нічога злага не падумаў. Толькі сваімі вачыма глядзеў, што адбываецца ў сяле. А цяпер мусіў бы напраўляць тое, чаму направи няма. Шайтан схаваны за тысяччу і адным чырвоным гваздзіком.

Вырашыў я вярнуць Мілашавага брата ягоным блізкім, а мутнавокаму Мэху хай Бог дапамагае, калі нягодніца маці яшчэ яго не задушыла і не закапала ў стойлавы гной. Не, не прымроілася мне ў сне, што я мушу так зрабіць, і не мог я ні з кім параіцца. Бацька ўжо стары і яго памалу пакідае розум, а ён з такіх людзей, якія не бачаць нават таго, што бачаць. Маці любіць мяне больш за Бога і таму заўсёды трымала мяне чым далей ад усялякага зла. Калі б яны даведаліся, што я задумаў і што мушу ўчыніць, яны абое звязалі б мяне ланцугамі. Не дазволілі б мне зрабіць тое, што мушу, хай бы праз гэта прапаў цэлы свет.

Мабыць, бунт суняўся, а візір застаўся, які й быў, бо людзі пачалі вяртацца з лесу без страху ўваччу, і больш не хапаўся за галаву той, у каго затупіцца кася. У Босніі запанаваў спакой, хоць невядома, колькі ён пратрымаецца. Можна сто гадоў, а можна тры дні, залежыць, колькі спатрэбіцца часу, каб зноў закіпела кроў. Калі наш добры Алах ствараў свет і гэтую зямлю на ім, калі дзяліў людзей на верных і няверных, на месяц і крыж, ён зрабіў нас рознымі ва ўсім, апроча аднаго. Мы лёгка гінем і не шукаем прычынаў, хай яны знойдуцца самі. А ён сядзіць на нябесным прастоле і дзівіцца,

што мы так мала цэнім жыццё, пакуль яно ёсць, і праліваем столькі слёз, калі яго больш няма.

Але калі й не ад Бога тое, што нам наканавана лёсам, дык ужо гэтая гісторыя пра мудрага ўлашонка і тупога турэцкага байструка напэўна ад Бога. Ён выпрабоўвае нас, як той стары дзед, што спрабуе кончыкам языка каву — ці не гарачая, — каб не дзьмуць, як нейкая кабета, на халодную і не апячыся, як дзіця, якому піць каву яшчэ зарана. Чаму мне выпала ратаваць гэтае сяло на краі свету, пра гэта я й думаць не буду, каб не вагацца.

На другі дзень пасля Байрама¹, калі ўсе спяць глыбокім сном, я вярну Мілашу брата. Калі яшчэ засталіся тыя, хто хоча ўратаваць душу, хай ідуць са мною.

А я затаюся датуль і буду чакаць, каб ніхто нічога не падозрыў і каб хаджы Яйка, шайтан, які ўзяў Аліева імя, не разгадаў маіх намераў. Калі б ён пабачыў мяне, пакуль я быў нябачны, тады б ён па маіх вачах мог бы здагадацца, якую задачу паставіў перада мною праведны Бог. І так, чакаючы, сядзеў я на лаве, аж мне муляла азадак, піў рамонкавы ўзвар і пускаў дым з люлькі, а маці мне казала: Глядзі-тка ты на яго, зусім як паша зрабіўся, а пашыхі няма! — на што я раней нахмурыўся б, як, напэўна, хмурыцца кожны сын, якога маці хоча гвалтам ажаніць, але цяпер я смяяўся на ўсё горла. Каб ёй дагадзіць і каб яны ні ў чым не засумняваліся. Хай думаюць, што ў мяне слабая галава і яшчэ слабейшы розум, хай лятуць для мяне па небе птушкі з залатымі крыламі, бо толькі так я магу быць пэўны. Я буду прыносіць бацьку столік, бо ў яго ўжо няма моцы ў руках, буду збіраць гваздзікі замест яго і не буду ў яго пытацца, што гэта за кветка, бо бацька больш не памятае, як якая кветка завецца. Хутка ён ужо і на імёны людзей забудзецца. На яго паступова спускаецца змрок, туга напаўняе пакоі і пільнуе, у чыё сэрца ўвайсці. Добра яму, не выпаў на ягоную долю час, які цяпер надыходзіць.

¹ Байрам — свята, першыя тры дні пасля заканчэння рамадану.

А тады, за некалькі дзён да Байрама, прылёт я адпачыць думкамі і, калі мяне ўжо агартаў сон, чую — галасы з-за сцяны. Адзін матчын, пра што гаворка, я разабраць не магу, але чую, як праз кожныя два-тры словы яна цмокае языком, бы цвыркун жнівеньскім вечарам. Другі голас, жаночы, таксама знаёмы, але я ў першы момант яго не пазнаў. Можа таму, што не так часта чуў, а можа таму, што не хацеў, каб гэта быў голас, пра які я падумаў. Ды як бы я ні стараўся, як бы ні верыў, што ўсё будзе добра, а той голас належаў Фадзіле. Жанчыне, чый позірк ніхто ніколі не бачыў і колер чыіх вачэй нікому не быў вядомы, бо яна была бясплодная. І вось яна прыйшла да нас у дом. Нашто, бо ніколі ж раней не прыходзіла? Ходжа паслаў яе! Каб яна пагаварыла пра мяне з маімі бацькамі! І хоць я не ведаў, пра што яны там гаманілі, матчынага цмокання было дастаткова, каб мне ўсё стала ясна.

Яны замкнуць мяне ў пакоі без вокнаў і звяжуць ланцугамі. І так будуць трымаць, пакуль Мілашаў брат не вывучыцца на хафіза і пакуль шайтан не завалодае светам.

Я цішком вышмыгнуў з дома, каб ніколі больш не вярнуцца. Не трапіць у рай той, хто на бацьку або маці ўзніме руку, усё роўна за што. І таму лепш мне пайсці і ў лесе за сялом дачакацца дня, калі я вярну Мілашу брата. Перш чым сяло знікла за соснамі, я абярнуўся яшчэ раз. Верх Курадымкі — завострае бярвяно, уторкнутае ў неба. Калі закрывавіць праткнутая ім Божая ступня, здарыцца вялікае зло, бо перад ягоным гневам кожная людская галава — як дзьмухавец.

Сцюдзёна было ўначы між камлямі, хай сабе было ўжо й сто разоў лета, толькі што плады ў садах яшчэ не выспелі. Спаць я не мог і да світання дрыжаў ад холаду, засунуўшы рукі ў рукавы і абхапіўшы далонямі халодныя плечы. І мне ўжо захацелася заплакаць і вярнуцца дадому да маці, залезці да яе ў пасцель і сагрэцца, прытуліўшыся да яе, як я грэўся, калі быў маленькі. Ці то ад нядосыпу, ці то ад страху і пустэчы ў сэрцы, я забыўся, чаму я тут, і падалося мне, што не варта ратаваць сяло на краі свету, хоць я й нарадзіўся

тут і другога ў мяне няма, і што няма сэнсу ратаваць свет, калі бачыш, што ён не хоча быць уратаваны. За крышку сну, цеплыні і спакою я быў гатовы сцярапець вечнасць пякельных мукаў.

І тады прыйшоў мой ратунак. Не з таго, што было на яве, а з таго, што магло быць. Я ўявіў сабе Бэгзадзінага Мэху, таго сапраўднага, а не Мілашавага брата, я бачыў, як ён расце, уяўляў, як маці мые дзіцяці заднічку, а яно капрызіць. Я бачыў грэшніцу і пакутніцу, якая паклалася пад чужога чалавека, за што яе ўжо на Зямлі напаткала страшная кара, і цяпер яна ўсё жыццё мусіць чысціць і мыць плод свайго ўлоння, як чысціла і мыла яго першы дзень. І ўвесь час пакуль ён расце ў ейных руках і вырастае большы за яе, пакуль яго пакрывае мужчынскае валоссе, а ягонае гаўно перастае выклікаць замілаванне маленства і набывае страшны дарослы смурод, пакуль яна люляе яго перад сном і лічыць першыя сівыя валасы, ён будзе заўжды заставацца плодам ейнага грэху. І калі яна глядзіць на яго, уваччу ў яе мусіць быць нябожчык Мэха Крджаліч, які, пакуль распусніца разводзіла ногі, астываў у магіле. Усё, што з ёй будзе адбывацца, гэта кара за тое, што яна ўчыніла. І нават калі яна падумае, што кара ўжо скончылася, калі ёй падасца, што двое мутных сініх вачэй трошкі праяснілі, што майно, пакінутае ёй у спадчыну Мэхам, каштуе болей за розум і што яна зможа пакінуць свайго ідыёта на клопат маладзейшай жанчыны, нават тады Бэгзада ўсяго толькі пяройдзе з адной пакуты ў другую. Кожны раз, як яна прамовіць: памажы мне Божа! — ёй будзе рабіцца яшчэ цяжэй. Вось, я выразна бачу, як яна прыводзіць у хату жанчыну, прыгожую, як анёл, але бедную, якая аддавалася сотням за скарынку хлеба, я бачу, як яна паказвае ёй будучага мужа. І нават калі б тая была найгоршая курва з курваў, ёй і тады не магло б не зрабіцца гідка. І ўсё ж лепш ужо гэты адзін, чым сотня іншых, за тую самую цану. І таму няшчасная за яго выйдзе і будзе пад Бэгзадзіным вокам карміць яго за сталом і паіць над крыніцай, і мыць яму задніцу, калі прыйдзе час. А свякроў

будзе за ёй хадзіць неадступна, каб нявестка не зрабіла чаго-небудзь не так, але найбольшаю карай Бэгзадзе будзе тое, што не зможа яна заставацца ўначы ля іхняга ложка. І пакуль няшчасная маладая будзе здымаць з сябе ўсё, і вабіць Мэху салодкімі пернікамі сваіх грудзей, і запрашаць яго зірнуць уніз, злавіць ластваўку, якая вылеціць у яе паміж ног, маці будзе заміраць ад страху, што нявестка задушыць ейнае дзіця падушкай. Што тут горшае — матчын страх застацца ў тую ноч без дзіцяці або тое, што ёй давядзецца бачыць, як нявестка, жывучы ў вязніцы без сапраўднага мужчыны, вымушаная аддавацца жаданню, вабячы ідыёта, каб той лашчыў рукамі пернікі і лавіў языком ластвак.

Усё гэта страшна, ды і мусіць быць страшна, бо кара Божая заўсёды горшая за грэх, а пакуты мяняюцца, каб грэшніку не стала лягчэй, калі ён прызвычаіцца. Перш чым ён прызвычаіцца да адной пакуты, яго заўсёды напаткае новая. Так і з Бэгздай гэтаю сцюдзёнаю лясною ноччу, калі да мяне не йдзе сон і я лаўлю далонямі свае ледзяныя плечы. Памажы мне, Божа, памажы мне, Божа, просяць грэшныя душы, калі ўжо не наважваюцца вымавіць ніводную малітву. Памажы мне Божа, памажы мне Божа, чую я стогны Бэгзяды. Памажы мне Божа, якая ж доўгая гэтая ноч, прамаўляю я, але з-за соснаў праглядае сонца. Гэта цуд, думаю я, і здаецца мне, што я сплю.

Прабудзіўся я апоўдні, лёгкі і пазбаўлены ўсіх страхавых ночы. І пайшоў да вады, а пасля — пашукаць зёлак, прыдатных у ежу. Я іх пазнаю, нават калі раней у іх не разбіраўся. Я сустрэну Байрам у лясной пустэчы, як падарожнік, як хворы, як ваяўнік, што не мае іншае зброі, апрача свайго сэрца. А я такі й быў. І я ведаў, што як толькі настане ноч, ува мне зноў ажыве гісторыя пра Бэгздзіны пакуты, пра вар'ята Мэху і пра няшчасную жанчыну, якая за скарынку хлеба клалася пад сотню мужчынаў, а цяпер цярпіць, бо ідыёт не разумее жаночых чараў. Я ледзянею ад гэтай гісторыі, але каб яе не было, я страціў бы і сваю веру, і свае падставы. І як узнагарода, на світанні да мяне прыходзіць сон. Памажы

мне Божа, якая ж доўгая гэтая ноч. Прамаўляю я і думаю пра няшчасце тых, каму іншыя малітвы не дадзеныя.

Пазней, калі я збіраў дзікія ігрушы, мне падалося, што рука, якая цягнулася ўхапіць ігрушку, нейкая занадта кароткая, бо кончыкі пальцаў ледзь даставалі да гладкай лупіны, і гэта была не мая рука. Чыя, не ведаю. Мяне ахаліў страх. Ці не з'еў я якой атруты. Ці чуў хто калі пра атрутныя ігрушы? Я засмяўся і пабег. Напэўна, я проста выцягнуў шыю, і, як лез па ігрушы, мне ў галаве нешта папсавалася, і тады я вырашыў шукаць ежу па зямлі. Так я знайшоў гняздо, звітае ў кусце ажыны. Змяінае ці птушынае, не ведаю. А ў гняздзе адно белае яйка, вострым канцом угару. Падумаў я, што гэта галава ходжы Аліі Фэрызавіча. І толькі хацеў яго ў гневе растаптаць, як раптам усвядоміў, што згадаў яго па імені. Не хаджы Яйка, не Алё, не шайтана, а ходжу Алёю Фэрызавіча.

Стаю я гэтак і не магу прыпомніць, ці чуў, каб нехта згадаў некалі сем маланак у мінарэт Курадымкі. Мусілі б быць такія, але я не ведаю. А так хацеў бы прыгадаць хоць некага. Тады было б лягчэй. Бо калі я не памятаю, каб нехта за ўсе гады нешта сказаў пра гэта, дык можа, усе тыя маланкі мне толькі прымроіліся. Так, мяэць наша завецца Курадымка, так, ходжа наш не мае валасоў на галаве, але чаму? Пакуль я цэлую ноч згадаў Бэгзэдзіны пакуты, яны былі мрояй, а пасля, калі ноч мінала, выглядалі сапраўднымі. А што, калі ўсё астатняе таксама — як далоні на халодных плячах?

Я трасянуў галавою раз, другі, пасля яшчэ... Трос, пакуль не прайшло. Перш чым я звар'яцею, я пратачуся ў Бэгзэдзіны пакоі, споўню зарок і вярну Мілашу брата. Памажы мне, Божа, дай перажыць яшчэ толькі адну доўгую ноч!

Раніцай пасля Байрама сяло пустое. У садах цвітуць гваздзікі, ва ўсе бакі расцякаецца водар ружовага алею. Пахне пасцельная бялізна, якая праветрываецца ў дварах, па бруку з грукатам коцяцца арэхі, шпурнутыя раззлаваным

дзіцём, бо аказаліся пустымі. Яны доўга чакалі, каб стаць дарункам, аж пакуль у іх не высах плод. Сумна, што растуць людзі, якія не ведаюць, што не ў плодзе, а ў самім дарунку прычына шчасця, удзячнасці і веры. І яшчэ сумней, што ў гэтым сяле на краі свету ўсе людзі такія.

Я пераскочыў цераз плот у двор. Каля крынічкі ляжала драўляная качалка, якой выбіваюць нечысць з пасцелі. Я ўзяў яе і пракраўся ў дом. Я ўвайшоў на дыбачках, і ў першы момант мне здалося, што ў хаце нікога няма. А тады я ўбачыў яго, ён сядзеў на куфры, схіліўшы галаву, а ўнізе між ступакоў у яго была кніга. Вучыць. Браце Мілашаў, паклікаў я, і ён схамянуўся, выпрастаўся. Якраз настолькі, каб я замахнуўся. І ён не паспеў нават павярнуцца.

Мы абодва пачулі той самы гук, і па тым у судны дзень будуць ведаць, што мы былі людзі: посвіст качалкі, як посвіст ветру, што нясе снег і зіму.

Ён адышоў без адзінага ўздыху, з трэскам гарбуза, які падае з перапоўненага воза на брук.

Цяпер я бягу праз сяло, за мной чуюцца галасы і тупат, усё гусцей і гучней. Ва ўсе бакі разлятаюцца хаты, з двароў мільгануць немые вочы і адразу таксама ператвараюцца ў тупат. Я буду бегчы, аж пакуль не страчу дыхання ці пакуль не дабягу да ўскрайку вёскі, да скалы Арлавачы, на якую можа ўлезці толькі мураш. І ніякае іншае стварэнне. І добры Бог або ператворыць мяне ў мураша, або зробіць так, што знікнуць усе, хто за мной бяжыць. Памажы мне Божа, памажы мне Божа...

MICIP¹

Не дай табе божа Івана Завішынава сну, казалі яшчэ ў колішнія часы. Або: барані бог ад Івана Завішынава сну. А калі з чалавекам здаралася вялікая і невытлумачальная бяда, казалі, што гэта ад Івана Завішынава сну. Урэшце ніхто ўжо й не ведаў, ні хто такі Іван Завішын, ні што значыла тое слова — сну. Але хто вымаўляў яго і адчуваў, як у момант, калі язык выгінаецца паміж «с» і «н», горлу робіцца цесна і яно выдыхае «у», той добра ведаў, калі трэба спаслацца на Івана Завішына і зладзіць гэтую кароткую гульню гукаў, якая перадусім апісвае няшчасці — не тыя, ад якіх чалавек памірае, але ад якіх не будзе ведаць спакою аж да самай смерці.

Іван Завішын быў апошні жывы атожылак багатага прымаштэнскага² роду, чый герб усё яшчэ можна пабачыць на фасадах гарадскіх дамоў, што некалі належалі яго прадстаўнікам, а сёння збольшага стаяць без дахаў, у іх гасцёўнях растуць кусты ажны, а па спальнях бегаюць каты, якія кожны год у лютым пачынаюць драць глоткі і выць так, што суседнія жыхары бязмесячнымі начамі вераць, быццам гэта прамаўляюць духі мёртвых гаспадароў. Завішынскія дзяды просяць ратунку ад страшных турэцкіх катаванняў, чуюцца крыкі катаржнікаў з венецыянскіх галераў, калі вада пранікае ў тлум і адчайна бразгаюць ланцугі, прыкаваныя

¹ Місір — ад арабскага Міср (Егіпет).

² Прымаштэн — горад на далмацкім узбярэжжы Адрыятычнага мора.

аднойчы і назаўсёды, гараць на вогнішчы Завішынскія бабы, ведзьмы высокага палёту, трашчаць косці ў слугаў, што мяшалі воцат з віном, куляюцца па прыступках уніз нова-народжаныя байструкі, і выбачай мне божа, што толькі не прыйдзе ў галаву людзям начамі, калі выноць каты.

Такіх дамоў пяць, кожны аднолькава занядбаны, бо Завішыных з кожным пакаленнем рабілася ўсё менш, але дамы ніколі не прадавалі. Сорам прадаваць, бо прадае толькі той, хто нічога не мае. А Завішыны заўжды мелі ўдосталь, таму ім было мілей, каб паправальваліся дахі і каб у тых руінах утварыўся новы свет, які штогод, у лютым, калі месяц ахінецца аблокамі і каты пачнуць свой любасны баль, будзе наводзіць жах на цэлы горад. Пасля як памёр Іванаў бацька, а следам і яго дзядзька з цёткай, пачалі занепадаць яшчэ два дамы. Набліжаўся дзень, калі мусілі абрынуцца яшчэ два дахі і ўсё багацце Завішыных звялося б да апошняга, найменшага за ўсе астатнія дамочка, у якім жыў Іван — жыў сам, бо так ніколі й не ажаніўся.

Прыязджалі да яго людзі з Задара і Шыбеніка — купіць, пакуль ёсць што купляць, ён іх прымаў, частаваў і слухаў, але як толькі яны казалі, колькі прапануюць, Іван Завішын адказваў, што грошай яму хопіць яшчэ на два жыцці, дык калі б яны неяк паспрыялі, каб ён тыя два жыцці ад святога Пятра атрымаў, аддаў бы ім дамы і бясплатна. Людзі толькі пераглядаліся і ад'язджалі, не развітаўшыся. Калі ж пакупнікі перасталі наведвацца, Іван з мясцовага дзівака паступова ператварыўся ў небяспечнага блазна, якога лічылася за лепшае абыходзіць. І хоць ён ніколі не паглядзеў ні на каго скоса, а тым больш не ўчыніў нікому ніякага зла, ужо аднаго выцця катой у праваленых дахах і галасоў Завішыных духаў было дастаткова, каб людзі пачалі пабойвацца нават проста апynuцца ў Іванавых думках. Усе паверылі, што ён сапраўды шукае, як бы здабыць тыя два жыцці, якіх яму нестae, каб дарэшты растраціць сямейнае багацце.

І вось у тыя часы, калі пра Івана Завішына ўжо ніхто не хацеў чуць і людзі абыходзілі бокам ягоны дом, і тыя пяць,

што стаялі ў руінах, і яшчэ два, што мусілі неўзабаве такімі руінамі стаць, а Іванава імя не згадвалася нават у самых бязвінных размовах, — у тыя часы на востраве Суску адна жанчына нарадзіла сына, даўшы яму па бацькавай волі імя Аладзін. Такого імя ў тых краях ніколі не было, але ніхто гэтаму не дзівіўся. Маракі ўсякага чорта прывозяць дадому: шаблі з Дамаска, кальяны з Каіра, секстанты з Манілы, усялякія немачы з розных краёў, — дык чаму б і не такое імя. А святар, які дзіця хрысціў, сказаў, што дарма запісваць яго ў царкоўных кнігах Карлам, калі бацька і маці будуць яго называць інакш. Усё роўна ў Судны дзень нас распазнаюць не паводле зямных імёнаў, а паводле гліны, з якой мы былі зробленыя.

Праз сорок дзён пасля Аладзінавага нараджэння бацька нечакана з'явіўся дома. Я забіў чалавека, сказаў ён, і мусіў уцячы з карабля. Мяне напэўна шукаюць і напэўна знойдуць, калі я не ўцяку далёка. Я толькі хацеў пабачыць сына. Нават калі ён мяне не запомніць, хай застанецца ад мяне знак.

У галовах дзіцячай калыскі ён паклаў фінскі нож. Лязо так моцна бліснула пад святлом газніцы, што здалося — у малой бядняцкай хатцы запаліліся тры маякі з мыса Добрай надзеі. Муж не бачыў слёз на жончыных шчоках. Бо на жонку і не зірнуў. Ён стаяў, не зводзячы вачэй з хлопчыка, і спрабаваў угледзець у яго твары дарослыя рысы, па якіх знаходзяць падабенства між бацькам і сынам, але не знайшоў іх, бо тыя рысы ўзнікаюць, калі чалавечае дзіця пачынае сябе памятаць. А да гэтага яшчэ мусіў прайсці пэўны час.

Ён сышоў расчараваны, бо не ўбачыў у Аладзінее нічога свайго. Або яму гэта толькі здалося.

Маці схавала нож у верхняй шуфлядзе крэдэнса, каб не прывабіў хлопчыка, калі той трошкі падрасце. Клінок сам па сабе яе не палохаў — калі б жыла адна, дык, можа, і хату ім асвятляла б, але тры насечкі, зробленыя на тронку з ружовага дрэва, выклікалі ў яе чорныя здагадкі. Ейны чалавек не проста забіў адзін раз, але забіў яшчэ двойчы, і ўчыніў

гэта з прыемнасцю, пазначыўшы, каб не забыцца. Пры гэтым ён мусіў мець другі нож, якім пазначыў злачынствы на першым, і дай божа, каб на тым другім тронку не было яшчэ мёртвых.

Яна ведала, што ён больш не вернецца, і хацела яго забыць. Таму вырашыла, што ніколі хлопчыку пра бацьку нічога не скажа.

Але ўсё дарма — толькі навучыўшыся гаварыць, Аладзін ужо слібізаваў ягонае імя. Мой тата марак, казаў ён, калі яшчэ сікаўся ў порткі. А калі яшчэ няўпэўненая клыпаў па двары, ужо ведаў назвы астравоў у Паўночным моры. І не было б у тым нічога незвычайнага, калі б Аладзін мог усё гэта ад некага чуць. Але ні сама яна, ні хто іншы не казалі яму, як завуць бацьку, і не мог ён ведаць, што той быў мараком. Што да назваў астравоў, дык маці іх ведала таму, што аднойчы даўно, калі яшчэ верыла ў бласлаўнёнасць іхняга шлюбу, навучылася ім ад мужа зімовымі начамі без свечкі і газніцы. А хлопчык іх ведаў, хоць ніхто яму не казаў.

Яна падумала, што, можа, гаворыць у сне. І каб няшчасце не расло далей і Аладзін па яе віне не пераняў на сябе бацькава зло, кожную ноч перад сном клала сабе ў рот сырую бульбіну, а каб не выплюнуць яе ў сне, паверх навязвала хустку. Так яна была ўпэўненая, што не скажа, чаго не трэба.

Дзе нож, аднойчы спытаў Аладзін. У гэты момант у яе ў хрыбце нібыта пад кожным пазванком раздрабілася ледзяная градзіна. Няма нажа, сказала яна. Як няма, здзівіўся Аладзін. Мне ж яго бацька пакінуў. Ты яго не захавала?

У яго ўваччу не было злосці. Ён выглядаў, як расчараванае дзіця, якое нават не збіраецца заплакаць. Ён ніколі не плакаў. Ён быў спакойны, ціхі і паслухмяны, ва ўсім лепшы за іншых дзяцей на востраве. У ім нічога, апроча ведання астравоў у Паўночным моры, не абуджала страху. Маці ўзлезла на крэсла і дастала фінскі нож. Аладзін узяў анучку і працёр лязо. Прыгожы нож, сказаў ён. Ім можна расчыніць жывую ракавіну.

Назаўтра ён гэта і паспрабаваў зрабіць, пачуўся карот-

кі крык, быццам крыкнула чайка або жанчына, што паслізнулася каля вадазборні, а пасля ён паявіўся ў дзвярах з рассечанаю далонню. Наўскасяк, пачынаючы ад кораня ўказальнага пальца, уніз ішоў парэз, з якога свістала кроў. Быццам хлопчык паспрабаваў падправіць сабе лінію жыцця. Маці абклала далонь анучамі, сцягнула руку ў плячы, але кроў не спынялася. Вось табе і фінскі нож, сказала яна, каб выціснуць з яго слёзы. Так ёй было б лягчэй. Але ён не заплакаў.

Людзі, ратуйце, памірае маё дзіця, забегала маці па вуліцах. Людзі хаваліся ў хатах, жанчыны адводзілі вочы ўбок, мужчыны пачыналі ўтрая хутчэй веславаць у адкрытае мора. Нядобра апынуцца там, дзе памірае дзіця. Маладая душа жывучая, і лёгка можа стацца так, што ў смяротную хвіліну яна пераселіцца ў чужое цела. А тады пачынаецца змаганне, якое звычайна завецца вар'яцтвам. Дзве душы змагаюцца за адно цела, але дзеля таго, што старажылку, якая б яна ні была слабая, выгнаць не ўдаецца, бо ўсё ж сядзіць у сваім гняздзе, дык разам з вар'ятам найчасцей паміраюць або адыходзяць адразу дзве душы, а таму і жалоба мелася б быць падвойная. Звычайна так яно не бывае, але гэта толькі сведчыць пра тое, што людзі, якія застаюцца жыць на зямлі, больш бядуюць не па страце душы, а па страце цела, да якога прызвычаліся. Але гэта ўжо другая гісторыя, якая тут згадваецца, толькі каб патлумачыць, чаму ўсе ўцякалі ад Аладзінавай маці. Вось калі б яна проста сказала, што дзіця парэзала далонь і кроў не спыняецца, усё было б іначай.

І так сталася, што адзінымі, хто захацеў дапамагчы, былі трое чужынцаў, чый караблік з адзіным ветразем ужо дзясяты дзень стаяў на якары ў порце. Яны гаварылі нейкай незвычайнай мовай, якая за пяцьдзясят крокаў гучала, як чыста венецыянская, на пяць-шэсць крокаў бліжэй здавалася зразумелай кожнаму, хто сяк-так умеў па-іспанску, на дваццатым кроку нібыта ператваралася ў сіцылійскую, а калі падысці зусім блізка, у ёй нічога ўвогуле было не раз-

браць, хоць бы ты меў увушшу ўсе мовы вавілонскія. Таму ў горадзе казалі, што яны прыплылі з Місіра, бо місірскую мову ніхто ніколі не чуў, а адзенне на іх было такое, што, здавалася, яны паходзяць з краёў, куды далмацкая нага не ступала ніколі. Яны былі завінутыя ў чорныя мантыі, падобныя да святарскіх сутанаў, але адрозныя ад іх тым, што даставалі да самай зямлі, і было няясна, як яны надзяваюць іх і здымаюць, бо каўняры, без адзінага гузіка, шчыльна аблягалі шыю. У мантыях меўся толькі адзін прарэз — пад правую руку, а левая заўсёды была схаваная. Што б яны ні рабілі, на караблі ці на беразе, яны карысталіся толькі адной рукой, і здавалася, што левай у іх зусім няма.

Яны пайшлі следам за маці ў хату. Адзін узяў лёску, танчэйшую за найдрабнейшы валасок на дзіцячых пальцах, другі — іголку. Трэці не пераставаў балбатаць на незразумелай мове. Маці нешта яму казалася, а ён важна ківаў галавой і гаварыў далей. Было відаць, што ён усё разумее.

Пакуль адзін трымаў хлопчыку руку, другі зашываў далонь, а трэці паміж вялікім і ўказальным пальцам трымаў канец ніткі. Аладзін быў спакойны, і толькі калі па апошнім шве зацягвалі лёску, сцэпануўся, як робіць сабака, пасля таго, як схваецца ад дажджу.

Калі чужынцы адыходзілі, маці замест платы падала ім кавалак хлеба. Яны не ўзялі, але калі б яна ўмела павенецьянску і стаяла за пяцьдзясят крокаў далей, дык зразумела б, што чорныя людзі яшчэ да яе вернуцца.

Іван Завішын ніколі не ступаў нагой на карабель і не быў у моры. Ён ніколі ў жыцці нават не замачыў пальца — правы, ці напраўду вада салёная, ці камяні пад вадою такія гладкія, як пра іх кажуць, і ці крабавыя клішні такія небыспечныя. У дзяцінстве яму было забаронена падыходзіць да берага, і гэта была адзіная забарона, якую ён зазнаў ад сваіх бацькоў. Гэта была і адзіная відочная адзнака шляхецтва Завішых. Ніколі не ступаць на карабельную палубу, ніколі не спускацца да мора, ніколі нават не глядзець на сетку ці вуду, а не тое што да іх дакранацца. Мора — пака-

ранне бядоце без роду і племені, а ім, па кім памятаюцца ўсе слаўныя мінуўшчыны горада, і славы іх хапіла б на сем мінуўшчын, ім дадзена жыць побач з морам і не заўважаць яго. Калі дзьмуў паўднёвы вецер і Прымаштэн напаўняўся пахамі мора, Завішыных разбірала млосць і цягнула на ваніты. І гэта таксама была адзнака шляхецтва. У дзяцінстве Іван навучыўся ўдаваць тыя пакуты і імітаваў дарослых, з якіх у такія дні выварочвала ўсё, што яны елі, а калі вырас, ужо насамрэч не мог стрымаць страўнік, пачуўшы пах мора.

Астравы для Завішыных былі тым, чым для астатніх бываюць зоркі й іншыя нябесныя целы. Яны былі месцам недасяжных памкненняў і таямніцаў, дзе спачывае чалавечая фантазія і куды кожную ноч выпраўляецца светлы бок душы. Калі б можна было пераскочыць мора ці калі б чалавеку былі дадзеныя крылы, раю не стала б. Бядота дасягнула б зорак, а шляхта выправілася б на астравы. Гэтае памкненне настолькі моцнае і, адначасна, такое сляпое, што ўсе, хто, верагодна, спускаецца ў гэты свет з зор, застаюцца незаўважанымі, — гэтак і Завішыны ніколі не сустрэлі ніводнага астраўляніна. А калі б і сустрэлі, калі б выпадкова і загаварылі з такім чалавекам, малаверагодна, каб паверылі, што ён прыплыў з вострава.

Дзеля таго, што ніхто ўжо не завітваў у завулак з руінамі, занябанымі будынкамі і домам, у якім жыў Іван Завішын, ён паступова пачаў адвыкаць ад людзей. Па першым часе да яго яшчэ прыходзілі сяляне з навакольных вёсак, прыносілі яму ягняціну, сыр, бульбу і соль, а пасля ён пачаў пакідаць ім дукат пад ганкам. Кожную пятніцу яны паднімалі камень, бралі залатоўку і пакідалі тавар перад дзвярыма. Пасля бразгалі два разы каровіным званочкам, Іван чакаў пяць хвілін, пакуль яны адыдуць, і тады браў харчы. Так ён пачуваўся найлепш. Калі дастаткова доўга не бачыш чалавечых вачэй і не чуеш гаворкі, табе пачынае здавацца, што людзей няма і гэты свет створаны для цябе аднаго. Не існуе лепшага спосабу дасягнуць бяссмерця. Калі знікаюць усе іншыя людзі, твая смерць страчвае ўсякае значэнне.

Калі трое ў чорным зашывалі Аладзіну далонь, Іван Завішын ужо быў пэўны, што застаўся на свеце адзін. А тою ноччу, калі чорныя людзі пракраліся на досвітку ў мураванку, дзе спала жанчына з бульбінай у роце і павязанаю паварх хусткай, Іван Завішын ужо меў цвёрды намер забыць чалавечую мову.

Тры рукі вынеслі яе з хаты, ціха, каб хлопчык не прагнуўся, а яна глядзела на іх вытарашчанымі чорнымі вачыма і не магла ні крыкнуць, ні варухнуцца. Яе рукі віселі, як нежывыя сасновыя галіны, абламаныя бурай, але яшчэ не засохлыя.

Хлопчык прагнуўся сам. На вуліцы яго сустрэлі позіркi, якія ён не мог зразумець. Людзі добрыя і багабойныя глядзелі на яго з пагардай і хаваліся ў хаты, тыя, ад каго яму ўжо даводзілася чуць блюзнерствы, пазіралі з нянавісцю, склаўшы рукі на грудзях або сунуўшы ў кішэні, мнучы яйцы і пільнуючыся, каб не ўкляпацца ў якую бяду. А тыя, каму наканавана сачыць, каб свет веры і свет блюзнерства жылі між сабою ў спакоі і згодзе, крычалі, што курва ўцякла з місірцамі, а байструка пакінула ім. Сучкі заўсёды пакідаюць гаўно перад дамамі прыстойных людзей, дык даўно варта наняць лаўцоў з Шыбеніка, каб учынілі аблаву і ачысцілі востраў. Бойся дня, калі цэрквы запахнуць свежаю рыбай, бо не будзе тады хапаць ладану. Так крычалі яны, а Аладзін пракраўся наступнаю раніцай на нечую шаланду, залёг між скумбрыямі, водарасцямі і амарамі і ўцёк з вострава.

Ён узяў з сабой толькі фінскі нож і вырашыў знайсці бацьку. Ён не ведаў, чаго яму карціць болей: каб яны з бацькам уратавалі маці ад чорных людзей і вярнуліся з ёю дадому ці каб яны проста адпомсцілі людзям. Усім — і добрым, і нядобрым, а больш за ўсё — ахоўнікам зямнога і нябеснага спакою.

Калі ён выскачыў — з нажом напaгaтoвe, пaкpыты рыбінай лускою, з валасамі з водарасцяў і з сямю крабамі, што ў перадсмяротным страху ўчапіліся ў ягоную плоць, — ры-

бакі паверылі, што перад імі сам д'ябал. Ці прынамсі д'яблаў памагаты, адказны за рыбацкія справы. Яны і перажагнацца не паспелі, як Аладзін ужо бег паўз набярэжную з крыкамі, ад якіх агаломшаным рыбіным людзям хацелася назаўсёды заплюшчыць вочы, каб больш ніколі не бачыць страхоццяў гэтага свету. І ўжо спазнаных, і тых, якія ім яшчэ наканавана перажыць наперадзе.

Аладзін думаў, што свет не нашмат большы за Сусак¹, а патрапіў у Прымаштэн, які аказаўся большым не толькі за цэлы свет, але і за ўсё, што можна ўявіць сабе ў снах і што заўсёды здаецца значна большым і шырэйшым за тое, што вочы бачаць на яве. А дзе ж тады яшчэ й Паўночнае мора і астравы, дзе Місір, у які чорныя людзі вывезлі маці, — дзе ўсё тое, што ён ведаў, не ведаючы, адкуль ведае?

Ён бег па горадзе, пакуль была сіла ў нагах. Людзі ўцякалі ад яго, а ён уцякаў ад іх. У параненай далоні ён сціскаў нож, бо ведаў, што без яго не можа паўстаць перад бацькам, калі ўсё-ткі некалі яго знойдзе. Урэшце яму захацелася адпачыць, але куды б ён ні павярнуў, паўсюль трапляў на людзей, якія яго жахаліся. Нарэшце ён апынуўся ў пустым завулку, сярод руінаў, перад домам, чые дзверы з выгляду даўно ўжо не адчыняліся.

Ён лёг пад ганкам, абaperшыся галавой аб каменны парог і паклаўшы нож побач. Лязо свяціла яму, пакуль не зайшло сонца, а тады Аладзіна паглынуў змрок.

Гэта была апошняя ноч Івана Завішына. Пасля яму будзе належаць толькі час, калі ён не будзе спаць.

Перад світаннем ён раптам прачнуўся, саскочыў з ложка і збег па прыступках. Не паспеў ні абуцца, ні апрануцца, ні задумацца, што гоніць яго з хаты. Ён адамкнуў усе тры замкі на дзвярах, вылецеў на вуліцу, спатыкнуўся і ўпаў. Усё паплыло перад вачыма, калі ён ударыўся падбароддзем аб камень, якім быў высланы ганак. Месячнае святло змянялася ружовым золкам, і Івану падалося, што камень га-

¹ Сусак — невялічкі востраў на поўначы далмацкага ўзбярэжжа.

рыць. Ён паспрабаваў устаць, але ногі зноўку забыталіся. Гэтак лежачы, ён павярнуўся і апынуўся тварам у твар з хлопчыкам. Той глядзеў на яго са здзіўленнем і страшэнна смярдзеў рыбай і морам. Іван ледзьве стрымаў ваніты, каўтнуў тое, што паднялася да горла, але хлопчык ані міргнуў. Івана гэта здзівіла, ён скрывіў грывасу, гэта было лягчэй, чым нешта сказаць, але хлопчык па-ранейшаму здзіўлена глядзеў на яго. Тады Іван Завішын упершыню даўмеўся, што на яго глядзяць мёртвыя вочы.

Ён сядзеў спінай да Аладзіна і спрабаваў разважаць, што мусіць цяпер рабіць. Але ў галаве ў яго вырас мур, які складаўся з невыразнага, цьмянага адчування і адной-адзінае думкі, якая, колькі б ён ад яе ні ўцякаў, зноў вярталася да яго — што ён позна прачнуўся, што мусіў выйсці раней, пакуль хлопчык быў яшчэ жывы. Ён быў вінаваты, але не ведаў чаму.

Быў ужо дзень, калі ён нарэшце ўстаў і, апусціўшы далонь на лоб, які яшчэ не зусім астыў, сярэднім і вялікім пальцамі заплюшчыў хлопчыку вочы. У гэты момант ён убачыў нож, прыгожы, якіх ён ніколі не бачыў. Ён узяў яго ў руку, але на лязе не было ані кроплі крыві. Значыць, хлопчыка не забілі. Ніхто не возьме ягоную смерць на сваю душу.

Ён закапаў цела ў доме дзедавага дзядзькі, найстарэйшай з пяці руінаў, якая абрынулася больш за пяцьдзесят гадоў таму, і доўга думаў, ці пакласці нож побач з хлопчыкам. Але зразумеў, што зрабіць так было б няправільна. Калі ўжо яго нельга пахаваць, як усіх, — а нельга, бо тады давядзецца гаварыць з мясцовымі і тлумачыць, што здарылася, — дык лепш не хаваць з нажом, як забойцу. Падумаў ён і пра тое, што, напэўна, дзеля мёртвага хлопчыка ўсё-ткі мусіў бы парушыць сваё маўчанне, але хто будзе слухаць, калі ўсе лічаць яго за праклятага вар'ята?

А можа Іван Завішын усё, як думаў, так бы і зрабіў, калі б ведаў, што здарыцца з ім наступнаю ноччу.

Пра той сон ён яшчэ ў самім сне ведаў, што гэты сон не ягоны. Ён ляжаў, скурчыўшыся, перад чужым домам і клікаў

бацьку. Ён глядзеў на мора, на тую рысу, ад якой пачынаецца неба, бо ведаў, што бацька за ёй. І клічучы яго, заснуў у сваім сне і зноў прысніў, што ляжыць перад чужым домам і кліча бацьку. Калі б ён ні прачнуўся, Іван патанаў у новы сон і зноў сніў тое самае, той нязменны чужы сон.

Так было ў першую ноч, і хто ведае колькі начэй яшчэ, перш чым горад даведаўся пра пакуты гэтага чалавека, з якім ніхто не гаварыў, якога ніхто й не бачыў, бо ў завулак з пяццю руінамі, двума дамамі, якія хутка руінамі стануць, і адным домам, у якім жыве апошні шляхціц Завішын, ужо даўно не ступала нага чалавека. І не ступіць, пакуль Іван не памрэ ў сваім сне, пакуль не абваляцца апошнія дахі і пакуль кожны камень, з якога былі збудаваныя тыя дамы, не ператворыцца ў парохню. Да таго часу барка з чорнымі людзьмі ўжо даплыве да Місіра, а людзі, калі іх напаткае нягода, будуць паўтараць: Барані цябе божа ад Івана Завішынава сну. І заўсёды ў горле будзе цесна, пакуль язык не злучыць два гукі.

ЙІД¹

Аднойчы, гадоў праз дзесяць-пятнаццаць, імя Савы Турудзіі-Косціча з'явіцца ў паказальніку Бібліятэкі Амерыканскага Кангрэса, дзе сярод публікацыяў з усяго свету захоўваюцца і нумары найбуйнейшых штодзённых газет, якія выходзяць у Сербіі. Гэта адбудзецца, калі сістэма будзе поўнасьцю камп'ютарызаваная, усе газетныя старонкі адсканаваныя і згаданыя на іх імёны ўведзеныя ў велізарны лёгка праглядальны алфавітны спіс, дзе будзе зафіксаваная частата іх з'яўлення, разам з датай і месцам, у якім тое ці іншае імя працягнула сваё звычайнае жыццё ў газеце. Імя Савы Турудзіі-Косціча з'явіцца толькі аднойчы, у бялградскіх «Вячэрніх навінах» за 21.11.1992 г., у рубрыцы «Чорная хроніка».

«У буйной дарожнай аварыі, якая здарылася ўчора позна ўвечары каля Баінай Башты, адзінаццаць асобаў атрымалі цяжкія пашкоджанні, адзін мужчына загінуў. Аўтобус з нішкімі рэгістрацыйнымі знакамі сутыкнуўся з прыватным грузавым аўтамабілем без знакаў. Сярод пацярпелых кіроўца аўтобуса Благое Сэцінаў, астатнія дзесяць пацярпелых і загіблі Сава Турудзія-Косціч (23 гады), родам з Заечара, — пасажыры грузавіка. Органы грамадскай бяспекі даследуюць прычыны трагічнага здарэння, якое адбылося на роўным участку дарогі, дзе нішто не перашкаджае агляду. Адзінае шчасце ў няшчасці — што нішкі аўтобус быў пусты, бо іначый ахвяраў было б значна больш».

¹ Йід (з *галмацкіх гаворак*) — яд, жоўць, горыч, лютасць, нянавісць.

У інших газетных выданнях ні за 21.11.1992 г., ні за наступныя некалькі дзён гэтае здарэнне не згадваецца. Нідзе не з'явіліся і некралогаў з імем Савы Турудзіі-Косціча, не будуць апублікаваныя і вынікі расследавання прычынаў аварыі. У пэўнай ступені гэта і зразумела. Быў ваенны час, і нейкая фактычна неваенная смерць асабліва нічога не значыла.

Калі які-небудзь эксцэнтрычны даследнік газетнай дакументацыі на паўднёваславянскіх мовах аднойчы зацікавіцца дарожнай аварыяй каля Баінай Башты ці калі яго проста прывабляць рытм і мелодыя імя Савы Турудзіі-Косціча і ён захоча рэканструяваць ягонае жыццё, гэта, нягледзячы на дасягнуты — або толькі меркаваны — тэхналагічны ўзровень як бібліятэкі ў Вашынгтоне, так і іншых дакументацыйных цэнтраў, будзе немагчыма. Нават калі мы паддамося вечнаму аптымізму навуковага прагрэсу, дык і ў наступныя пяцьсот гадоў выпадак Савы Турудзіі-Косціча не будзе раскрыты. Які выпадак? Ды той, які паўстае ўжо з аднаго факту, што чалавек з такім імем жыў і памёр.

Дадатковую цяжкасць будучаму даследніку будзе ўяўляць факт, што імя Савы Турудзіі-Косціча фігуруе толькі ў трох службовых дакументах дзяржавы, якой больш не існуе. У гарадской Кнізе народжаных, у спісе асобаў са сталай прапіскай у Заечары і ў спісе першага класа васьмігадовай школы імя Івана Горана Ковачыча. Сярод дзюдакласнікаў яго ўжо няма, як няма і запісу аб пераводзе ў іншую школу, хоць паводле тагачасных правілаў такі запіс мусіў бы быць. У Заечары Саву Турудзію-Косціча ніхто не памятае, а ягоных бацькоў Вукасаву і Славалюба знайсці немагчыма. У гэтым горадзе яны не жывуць, і ў Кнізе памерлых іх няма таксама. Не існуе і дакументаў аб скасаванні іх сталай прапіскі. Жылі яны на вуліцы Барыса Кідрыча, у доме нумар 12. Але няма сёння і дома з такім нумарам, ён быў знесены ў 1984 годзе.

Можна было б, між тым, пайсці следам за грузавіком, у якім, паводле «Вячэрніх навінаў», загінуў Сава Турудзія-

Косціч. У тагачасным Адзеле дзяржаўнай бяспекі ў Баінай Башце, які пад канец вайны быў перайменаваны ў Адзел паліцыі, захоўваецца тэхпаспарт грузавога аўтамабіля маркі ФАП, 1962 года вытворчасці, зарэгістраванага ў Тузле на імя Сцепана Керовавіча, сталага жыхара Ўласеніцы, Сацыялістычная Рэспубліка Боснія і Герцагавіна. Да паспарты далучана службовая заўвага, пісаная рукою кірыліцай: «Транспартны сродак аднаўленню не падлягае. Ажыццявіць утылізацыю за кошт уладальніка!»

Той, хто прыклаў такую заўвагу, відавочна хацеў выканаць усе фармальнасці і такім чынам скінуць з сябе магчымую адказнасць за ліквідацыю разбітага грузавіка, а для крыху больш кампетэнтнага сведкі гістарычных падзеяў, якім будучы даследнік з Вашынгтона хутчэй за ўсё не будзе, заўвага ўяўляе сабою паказальны прыклад цынізму тых, хто мае сілу і ўладу. Бо паводле імя ўладальніка грузавіка і яго меркаванай нацыянальнасці лёгка прыйсці да высновы, што летам 1992 года ў Сцепана Керовавіча ягоны аўтамабіль быў канфіскаваны. Кіраўніцтва Сербскага муніцыпалітэта Ўласеніца адразу пасля заняцця горада выдала загад аб усеагульнай «мабілізацыі аўтамабіляў і тэхнікі» на карысць сербскага войска, а таму малаверагодна, каб Керовавіч мог захаваць свой грузавік, нават калі б яго як харвата не выгналі з горада. Паліцыянт, які складаў тую заўвагу, пра ўсё гэта вельмі добра ведаў. Адзінае, што было яму невядома, ды і асабліва яго не цікавіла, — гэта што Сцепан Керовавіч перажыў захоп Уласеніцы сербамі і паспеў уцячы ў Тузлу. У дзень аварыі з удзелам ягонага грузавіка ён перагароджваў у доме Нусрэта Зуканавіча вялікую спальню, ператвараючы яе ў дзве меншыя, адну для Нусрэтавай дачкі, другую для сына. Зуканавіч за гэтую працу прыйстойна яму плаціў і яшчэ дапамог здабыць фальксваген комбі, у якім Сцепан наступныя месяцы і гады перавозіў цэглу і цэмент.

Пра стары грузавік ён асабліва галавы сабе не дурыў, — як прыйшло, так і сышло! — але, казаў, добра, што засталася непатрачаная тая тысяча марак, якую ён думаў укласці

ў новую каробку перадач. Калі б у механіка Ёвы Бараліча за пяць дзён да акупацыі не лопнуў апендыкс, Сцепан застаўся б і без тых грошай. Але магчыма, аварыя каля Баінай Башты здарылася якраз праз няспраўную каробку перадач у ягоным грузавіку. Гэта, зрэшты, не прычына, каб Кёрошавіч адчуваў сябе адказным за смерць незнаёмага хлопца, Савы Турудзіі-Косціча, але ўсё ж праз пяць гадоў, даведаўшыся пра лёс свайго ФАПа, ён пра яго падумаў. Уздыхнуў і паціснуў плячыма. Сцепан Кёрошавіч з тых людзей, а іх не так шмат, якія лёгка адмовіліся б ад тысячы марак, — а для яго гэта былі вялікія грошы, — каб змяніць лёс хлопца, пра якога яны нічога не ведаюць. Або амаль нічога!

Кёрошавіч, аднак, мог здагадацца, якім чынам Сава Турудзія-Косціч з яшчэ дзесяццю людзьмі апынуўся ў ягоным грузавіку. Канфіскаваныя грузавыя аўтамабілі, а іх было дзевяць, грузавікі і комбі рознай велічыні, тыпу і года выпуску, былі ў распараджэнні Мілуна Сладое-Гепарда. Да вайны Сладое быў паручнікам ЮНА, з месцам дыслакацыі ў Хан Песку, але адразу пасля нападу на Славенію выйшаў у адстаўку «на ўласнае жаданне». Тады ён заснаваў «аддзел абароны сербскага насельніцтва і спрадвечных сербскіх земляў імя Мілаша Обіліча», у народзе называны Кашэчай брыгадай, бо, апроча Гепарда, там былі яшчэ Рысь, Кугуар, Пантэра, Леў, Ільвяня, Тыгр... Яны ваявалі на тэрыторыі Падрыння, а калі вайна перайшла ў новую фазу, грузавікі Кашэчай брыгады вазілі ўікенд-экскурсіі добраахвотнікаў з Сербіі, розных прайдзісветаў, авантурыстаў або прагных да славы падлеткаў. Яны звычайна ездзілі на горы вакол Сараева, заставаліся там два-тры дні, а пасля вярталіся дадому. За такія дзіўныя турыстычныя паслугі Гепард браў па пяцьдзясят марак з чалавека, апроча выпадкаў, калі яму выпадала шчасце прымаць замежныя групы. Так з аднаго французскага філосафа ён за тры дні побыту ў акопах на Трэбэвічы ўзяў пяць тысяч нямецкіх марак, і толькі трошкі танней гэта каштавала тром актёрам і адной акторцы,

групе, яка привезла на бйялградскі кінaфестываль нейкі фільм балгарска-нямецкай супольнай вытворчасці, і яны захацелі тут жа праверыць аўтэнтычнасць піратэхнічных эфектаў над Сараевам. У Гепардаву працу ніхто не мяшаўся, адно што яму было забаронена прывозіць на Трэбэвіч сваю зброю. Войска брала з Гепарда грошы за арэнду кулямётаў і мінамётаў, а дзеля таго, што кожны, хто прыезджаў на такое сафары, хацеў трошкі пастреляць, дык і вайсковыя камандзіры былі зацікаўленыя, каб у Гепарда справы ішлі як найлепей. Турыст, які хацеў пад Гепардавым даглядам стрэліць па горадзе з мінамёта, плаціў дадаткова сто марак.

Сямнаццатага лістапада 1992 года дзяжурным афіцэрам на пазіцыі над Васьмёркамі¹ быў паручнік Ілія Токіч. Як было дамоўлена, два грузавікі Кашэчай брыгады меліся прыехаць каля другой, але спазніліся з прычыны няспраўнасці, і таму з'явіліся толькі каля пятай. Токіч перадаў пазіцыю Гепарду і выехаў у Палы. Перад ад'ездам ён прагледзеў Гепардавых добраахвотнікаў і загадаў сяржанту Дэнісу Джуравічу ў дзённым рапарце пазначыць, колькі выдадзена адзінак зброі, з якім інтэрвалам стралялі і колькі ўжыта патронаў. Ён пакінуў пяць мінамётных снарадаў, калі знойдуцца гатовыя заплаціць і за іх.

Дэніс Джуравіч прыгадвае, што каля паловы сёмай, калі ўжо апускаўся змрок, да яго прыйшоў хлопец малога росту з надта прышчавым тварам, працягнуў грошы і сказаў, што хацеў бы раз пальнуць. Ён адмовіў, бо ўжо было позна, і тады здарылася нешта дзіўнае.

Добра, тады заўтра, сказаў хлопец і акуратна згарнуў перад сяржантам Джуравічам банкноту, паклаўшы яе ў партманетку. Ён уставіў яе ў тую празрыстую кішэньку, у якой хлопцы звычайна носяць фатаграфію дзяўчыны, а старэйшыя мужчыны — здымкі жонкі і дзяцей, але ў гэтага там

¹ Васьмёркі — важны стратэгічны аб'ект падчас сербскай аблогі Сараева ў 1992 — 1995 гг., былы папулярны рэстаран на гары Трэбэвіч на поўдзень ад Сараева.

быў нейкі жаночы партрэт, выразаны з газеты. Хто яна табе? — спытаўся Джуравіч. Не ведаю, але хіба не прыгожая? — адказаў хлопец і паказаў фатаграфію, пад якую сунуў грошы.

Бландынка сярэдніх гадоў лізала марозіва і глядзела ў аб'ектыў. Гэта быў позірк з сямейных фатаграфіяў, яе здымаў нехта знаёмы, магчыма, недзе на моры. Чаму ж такая фатаграфія трапіла ў газету? Жанчына на ёй не толькі не здавалася Джуравічу знаёмай, але выглядала як чалавек, які знаёмым увогуле быць не можа.

І вось жа тая газетная фатаграфія сталася адзіным, што ўратавала гэты выпадак ад забыцця і, магчыма, дало Саву Турудзію-Косцічу надзею, што некалі, у нейкім будучым расследаванні таямніца ягонага імя будзе цалкам раскрытая. Калі б сяржант Дэніс Джуравіч не пабачыў тады ўпершыню чалавека, які носіць у партманетцы выяву незнаёмай жанчыны, выразаную з газеты, і калі б тая выява не была такая звычайная, хлопец з прышчавым тварам згубіўся б сярод соцень тых, з каго Джуравіч браў плату за адзін мінамётны снарад. А так ён разважаў пра яго трошкі даўжэй, лепш разгледзеў яго і нават запомніў, што хлопца звалі Сава і што, як ён сказаў, камісія ў ваенкамаце не прыняла яго ў войска.

Ці быў гэта Сава Турудзія-Косціч, даведацца цяжка, але не будзе вялікім перабольшаннем меркаваць, што наўрад ці ў той самы дзень у Гепардавых грузавіках сярод пяцідзсяці чалавек мог быць яшчэ адзін Сава. Сяржант Джуравіч прыгадвае, што Кашэчая брыгада правяла ноч у трох летніх хатах на Трэбэвічы і што на пазіцыю яны вярнуліся каля восьмай гадзіны раніцы. Хлопец быў нецяярлівы, не прайшло і паўгадзіны, як ён ужо прыйшоў са сваёй сотняй марак. Сяржант даў Гепарду карту з каардынатамі, па якіх у той дзень можна было страляць, і той запрапанаваў Саву выбраць з двух дзясяткаў чырвоных кропак. Сава, нібы ў латарэйным білеце, абвёў кружком адну, якая была паблізу Марындвора. Гепардапамог яму навесці прыцэл і адышоў, каб той стрэліў сам.

Хлопец быў аглушаны стрэлам, але ў захапленні скакаў па цаліку і крычаў:

Гэта я, гэта я!

Адзін з белых воблачкаў, які ўзняўся над дахамі ў даліне, сапраўды быў Сававай работай. Нічога значнейшага і сур'ёзнейшага ў сваім жыцці ён яшчэ не ўчыняў.

Пра гэта, як і пра ўсё астатняе, нельга казаць з пэўнасцю, але вельмі верагодна, што мінамётны снарад, выпушчаны той ранидай з пазіцыі Кашэчай брыгады, аказаўся тым самым, якому праз некалькі секундаў было наканавана трапіць у будынак Арыентальнага інстытута і ператварыць у прах і попел тысячы старонак старых рукапісаў, каштоўных і менш каштоўных кніг, шэдэўраў арабскай каліграфіі й некалькіх невядома калі прывезеных з Стамбула асабліва высокакаштоўных ілюмінацыяў, якія нібыта абражалі Бога, але разам з тым мацавалі веру нейкага з разумнейшых султанавых службоўцаў, якія прыбылі ў Боснію па справах, што аднолькава тычыліся пытанняў зямных і нябесных. Ілюмінацыі вечна былі ў ісламе нявырашанай справай. Яны захаплялі сваёй прыгажосцю і ў добрыя часы аздаблялі імперыю і яе кнігі, але як толькі часы рабіліся горшыя, ці то з прычыны прайграных войнаў, ці то з прычыны няўродаў або ганарыстых і няздольных султанаў, тады адразу ўзнікалі прававерныя людзі, якія ў імя Бога напраўлялі шкоду, і ілюмінацыі вырываліся з кніг і спальваліся. Цяжка ўявіць сабе большую ахвяру дзеля мастацтва, чым хаванне ілюмінацыяў ад такіх нападаў ліхалецця. Таму і ў кожным да сёння захаваным малюнку слаўных стамбульскіх ілюмінатараў упісаная і нечая ахвяра. Нават калі гэта толькі ахвяра страху і бессані ў сувязі з хаваннем таго, што хочучь знішчыць разлютаваныя змагары за веру.

Вельмі верагодна, што згаданая цэль была выбрана хлопцам, якога звалі Сава і які не належаў ні да аднаго

вайсковага ці ваенізаванага фармавання. І вельмі верагодна, што гэты Сава быў якраз тым Савам Турудзія-Косцічам, які праз два дні мусіў загінуць у аўтамабільнай аварыі каля Баінай Башты. Калі гэта быў ён, значыць, ягоная рука і пусціла той мінамётны снарад. Момант, у які гэта здарылася, быў выбраны выпадкова, без уліку ружы вятроў, метэаралагічнай сітуацыі над горадам і спраўнасці мінамёта. Мілун Сладое-Гепард, які падладжваў прыцэл, не ведаў асаблівасцяў мінамёта і не мог разлічыць ступень недалёту або пералёту. Таму назаўсёды застанецца таямніцай, ці быў жаданаю цэллю менавіта будынак Арыентальнага інстытута, або каардынатай, якую абраў хлопец, быў пазначаны суседні Дом здароўя, або будынак рэспубліканскага парламента, размешчаны крыху далей, або нейкі з шматлікіх жылых дамоў.

Калі Сава Турудзія-Косціч знішчыў багацці Арыентальнага інстытута, а мы мяркуем, што так яно і было, дык найбольшая шкода аказалася не ў тым, што былі знішчаныя старыя рукапісы і кнігі ці некалькі ілюмінацыяў — хоць нельга абысці маўчаннем цынічнасць выпадку, у выніку якога ён такі спаліў ілюмінацыі з волі іх даўно памерлых ворагаў, — усё, што было знішчана, ужо адыграла сваю ролю ў індывідуальных і калектыўных гісторыях. Рукапісы прачытаныя, з іх прыйшло нейкае павучанне, праз іх вырашыліся нечыя лёсы, на іх збудаваная цэлая культура, яны ў большасці апісаныя, а таму іх прыкметныя сляды захоўваюцца ў бібліятэках і архівах ад Вашынгтона да Венны, Берліна, Каіра і Стамбула. Гісторыю, якая была спаленая разам з тымі рукапісамі, можна рэканструяваць, і якой бы такая рэканструкцыя ні была няпоўнай, а можа і зусім непраўдзівай, яна была б працягам жыцця таго нечага, што згарэла ў пажары.

А вось гісторыя, якая насамрэч была знішчаная і якой больш не будзе да канца свету, бо ніхто, апроча Бога, пра яе больш не можа ведаць, а Ён не расказвае гісторыяў ні сабе, ні людзям, захоўвалася ў трох кардонных скрынках, якія за

дзесяць дзён да пажару былі пакінутыя ў калідоры трэцяга паверха. У іх ляжалі непрагледжаныя старыя рукапісы, якія некалі належалі нябожчыку Саламону Баруху, сараеўскаму антыквару і калекцыянеру твораў арабскай каліграфіі. Гэтыя скрынкі ў інстытут прынеслі Рахела Нікчавіч і яе сыны, а Саламонавы ўнукі, Горан і Петар. Дзень быў крывавы, на горад сыпаліся снарады, снайперы стралялі па ўсіх, хто наважваўся выйсці з хаты, і патрабаваліся немалая адвага і спрыянне ўдачы, каб перанесці тры цяжкія скрынкі з Бялаваў да Марындвору і вярнуцца дахаты жывым. Назаўтра выпраўляўся транспартны канвой Яўрэйскай абшчыны, Нікчавічы выязджалі ў Ізраіль, а гэтыя скрынкі былі зарукай новага жыцця. Калі б яны пакінулі іх у кватэры, куды заселіцца невядома хто, — магчыма той, чый дом згарэў, або нейкая з бедных сем'яў, выгнаных з усходняй Босніі, — тады Рахелу і сыноў, нават калі б яны сышлі на край свету, мучыла б здрада, якую яны ўчынілі б, пакінуўшы тое, што іхні бацька і дзед збіраў усё жыццё, у чым ён бачыў найбольшую прыгажосць і разам з тым таемны ключ свайго лёсу. Рэч у тым, што Саламон Барух так захапляўся творамі арабскай каліграфіі, што не праходзіла дня, каб ён не расклаў рукапісы на стала і не ўзяўся з лупай у руцэ сачыць за рухамі пальцаў, якія вадзілі каліграфавым пяром. Пры гэтым ён не ведаў ніводнай літары арабскага пісьма. Ён мог навучыцца, але не хацеў. Яму была важнейшай ілюзія, што ёсць свет, створаны не дзеля зместу, а дзеля прыгажосці.

Рукапісы Саламон Барух апісваў у канцылярскай кнізе з сіняй вокладкай. Ён пазначаў колькасць старонак, гатунак паперы і стан, у якім рукапіс трапіў у ягоныя рукі, ці яго пагрызлі мышы і наколькі, ці пацярпеў ён ад вільгаці або выцвіў на сонцы, ці ад пачатку да канца спісаны адной рукою або перапісчыкаў было болей. Адзначаў ён, і ад каго і за якія грошы выкупіў рукапіс. А побач з датай запісваў, і якое ў той дзень было надвор'е, якая была сітуацыя ў краіне і ў свеце, а таксама ці нешта важнае адбылося ў горадзе, ці ўсе хатнія дома, ці нехта захварэў або некуды паехаў.

Наагул Саламон Барух не веў дзённік. Адзіныя дні, памяць пра якія ён хацеў захаваць, былі тыя, калі яму ўдавалася здабыць новы рукапіс. А можа рэч тут была ў нейкім ягоным прыватным павер'і, якое жорсткі і павярхоўны свет назваў бы забабонамі.

Першай датай у кнізе з сіняй вокладкай было 17 снежня 1923 года. Тады ён ад Грыгорыя Яфтанавіча ў абмен за музычную шкатулку, якая грала Малую начную серэнаду, атрымаў дзве вырваныя з кнігі рукапісныя старонкі, пісаныя чорнай і чырвонай тушшу. Мухамэд Бучук сказаў яму, што гэта старонкі з Карана. У той дзень 17 снежня 1923-га ў Сараеве падаў снег, і яго ўжо нападала столькі, што ўніз па Мэйташы і па Баньскім Брэгу «без перадыху коўзаліся дзеці і дарослыя». Барух згадаў і гэткае: «Шчасце наша, што мы горад на краі зямлі, нягоды свету нас зусім не датычаць, дык і старыя і маладыя думаюць, што гэтае зімовае хараство — адзінае, што пад нябёсамі мае быць».

Апошняя дата ў кнізе — 14 сакавіка 1975 года. У той дзень Саламон Барух купіў свой апошні рукапіс. Фэхім Касумагіч прадаў яму за тысячу дынараў дванаццаць аздобленых золатам старонак, спісаных чорным чарнілам. Унізе дванаццатай старонкі была васковая пячатка, а пад ёю, тым самым чарнілам, словы, напісаныя лацінкай: «Спынім войны паміж намі, лепш у веры быць братамі»¹. Далей ідзе крыху даўжэйшая згадка пра навакольныя абставіны таго дня: «Надвор'е так і не распагодзілася, хоць у нейкі дзень здавалася, што так будзе. Моладзь смяецца, нішто ім дождж і імгла, а старыя сціскаюць кулакі і пад вадой затрымліваюць дыханне. Чакаюць, каб надыхацца сонца і паветра. Я вось кожны год сціскаю ўсё мацней, і ўсё большы для мяне cud, калі дачакаюся вясны. Толькі пахавалі Вельку Влахавіча¹,

¹ «Спынім войны паміж намі, лепш у веры быць братамі» — радок з верша Мухамада Хевая Ускуфі (1600 — 1651), у якім аўтар заклікае хрысціянаў прыняць іслам.

¹ Велька Влахавіч (1914 — 1975) — грамадска-палітычны дзеяч, народны герой Югаславіі.

як па радыё перадаюць, што памёр Іва Андрыч, пісьменнік. У міжваенным часе ён прыходзіў у мой антыкварыят, думаю, што я аднойчы прадаў яму Негаша². Дарэмна сціскалі яны кулакі, бо сонца і паветра не дачакаліся, хоць маладзейшыя за мяне і адзін, і другі».

Паміж першай і апошняй Барухавай нататкай змясцілася роўна 349 дат. Столькі, значыць, у скрынках было рукапісаў і столькі было дзён, якія Саламон захаваў для памяці. Другой сусветнай вайны ў Сараеве, паводле ягонай канцылярскай кнігі, зусім бы і не было, калі б 27 траўня 1944 года Губэрт Памэранке аднекуль не прынёс сувой, перавязаны шаўковай стужкай, «спісаны пэўнай рукой, пэндзлем і чорнай тушшу, шэдэўр, 70×35 см». Далей ідзе заўвага: «Настойваў, што не возьме грошай, я сказаў, што калі не хоча грошай, дык хай занясе туды, дзе яго знайшоў. Цану я вызначыў сам: месячная плата старэйшага паштовага службоўца праз год пасля вайны. Думаю, што тады ў мяне будуць такія грошы. Ён хавае і ўтрымлівае мяне за свой кошт, спадзяюся, што і я б яго хаваў, калі б насталі такія абставіны, але за тое, што куплена, мусіць быць заплачана. У горадзе сонечна, уначы я вылажу на дах і дыхаю. Губэрт мне расказвае, што Нямецчына прайграе вайну. Яго гэта палохае, мяне гэта засмучае, і пры гэтым абодва мы радуемся. Ён баіцца пераможцаў, а я смуткую, бо ведаю, што не вернуцца мае браты і сёстры, дзядзька Рыкі, цёткі адна і другая. Губэрт немец, а я застаўся сам. Мне з ім добра, таму я яму і дарую, што ён не назваў цану».

Імя Губэрта Памэранке пасля таго больш не згадвалася. Невядома, ці перажыў ён гнеў пераможцаў, невядома, як Саламон Барух сплаціў яму доўг, «месячную плату старэйшага паштовага службоўца праз год пасля вайны». Канцылярскую кнігу з сінняй вокладкай Рахела ўпершыню разгарнула 25 лютага 1977 года, у ноч перад пахаваннем. Яна не магла спаць, пакуль бацькава цела спачывала ў моргу

² Петар Негаш (1813 – 1851) — чарнагорскі ўладар, япіскап і паэт.

Кошаўскага шпіталя, і таму зазірнула ў шуфляду над Саламонавым ложкам. Там ён трымаў рэчы, якія маглі б яму спатрэбіцца, пакуль ён чытае, чакаючы раніцы. Найбольшая раскоша пенсіі ў тым, што можаш спаць да абеду, казаў ён, калі яна раніцай перад адыходам на працу заспявала яго за чытаннем у ложку.

У шуфлядзе былі акуляры для бачання зблізу і акуляры для бачання здалёк, скрыначка з мятнымі цукеркамі, кішэнны гадзіннік, пасведчанне горна-турыстычнага таварыства, некалькі алоўкаў, інгальтар ад астмы, лекі і канцылярская кніга з сіняй вокладкай. Рахела разгарнула яе і пачала чытаць. Калі дайшла да 27 траўня 1944 года, яна заплакала. Але не па мёртвым бацьку, якога з дзяцінства больш успрымала як дзеда, бо ён быў удвая старэйшы за маці, і калі нарадзілася Рахела, яму ўжо даўно пераваліла за шэсцьдзесят. Яна плакала па Губэрту Памэранке, чалавеку, чыё імя бацька ніколі не згадаў.

Дзе ты быў падчас вайны?

У задніцы! У Сараеве, дзе ж яшчэ.

І як табе было?

Значна лепш, чым іншым.

Як гэта?

Э, ну так, што знайшліся пад рукой добрыя людзі. І дальбог мне з імі было лепш, чым самому з сабой.

Так бацька гаварыў Рахеле, а яна чамусьці не спыталася ў яго, як тыя людзі зваліся. І вось, зваліся Губэрт Памэранке. Пакуль яна шукала ягонае імя ў далейшых запісах кнігі і не магла знайсці, Рахела ўпершыню падумала пра тое, што пазней не пакіне яе да канца жыцця і стане найгалаўнейшаю думкай, каштоўнай для яе настолькі, наколькі каштоўнымі былі для Саламона Баруха арабскія рукапісы. Тым, што яна нарадзілася, тым, што думае і адчувае і што нарадзіла двух сыноў, а пасля страціла мужа, усім шчасцем і няшчасцем, якія зазнаеш нарадзіўшыся, яна абавязаная бацьку, бо ён адзіны з сям'і застаўся жывы. Бацька — яе родны кут, яе горад, мова і айчына. Усё іншае — ілюзія, і таму сёння вы-

глядае так, а заўтра гэтак, а прычыны для любові і нянавісці застаюцца тыя самыя. Яна ў тую ноч зразумела, што можа пайсці хоць на край свету і не пашкадуе ні аб чым, што пакідае. Бо калі ўжо некалі, яшчэ да яе нараджэння, нітка бацькавага жыцця была такая тонкая, калі меўся памерці той, які яе некалі народзіць, тады апрача бацькі няма нічога, што яна лічыла б за свае карані. Існуе яшчэ толькі Губэрт Памэранке, дух або прывід, якога яна будзе шукаць, пакуль будзе жыць.

У той апошні сараеўскі дзень яна доўга разважала, што рабіць з той бацькавай кнігай. Спаліць або ўзяць з сабой? Няма сэнсу перадаваць яе Арыентальнаму інстытуту разам з рукапісамі, бо аматарскія нататкі нейкага антыквара для тых людзей нічога не значаць. Яна падумала, ці не пакінуць нататнік Яўрэйскай абшчыне, але сама сабе ўсміхнулася, бо толькі з запісу за 27 траўня 1944 года на тых старонках можна было здагадацца, што іх пісаў яўрэй. Але нават і ў той дзень бацька пра сябе напісаў не гэта, а толькі: «Ён немец, а я застаўся сам».

Насамрэч Рахела гарача жадала кінуць кнігу з сіняй вокладкай у печку і распачаць жыццё далёка ад няшчаснай краіны Босніі і Сараева, горада, які зазнае крываўны канец і з якога яна мае прывілей выехаць, прывілей, мабыць, адкуплены тымі часамі, калі Губэрт Памэранке ратаваў яе бацьку. Яна хацела выехаць зусім, без слядоў і ўспамінаў, без прыхаванай думкі, што некалі наагул існавалі гэтае жыццё, гэтая краіна і горад, і, што самае важнае, без смутку, які яна прывезла б з сабой туды, куды едзе. Ёй было лёгка развітвацца з домам, дзе вырасла, з сваімі рэчамі, з бацькавым пакоем, з пакрэмзанымі бакамі ложкаў, якія Горан і Петар размалёўвалі каляровымі алоўкамі, калі былі малыя. Яна не бедавала па пасцельнай бялізне і ручніках, па падарунках на дні нараджэння і гумках для слоікаў з прыпасамі на зіму ў шуфлядцы з сталовымі прыборамі... Яна заўважала ўсе драбніцы, за якія мусіла б бедаваць, і ганарылася сабой, што не бядуе. Суседцы Ферыдзе яна занесла клетку з папу-

гаем Жаірзіннем, лёгка і безаглядна, хоць Жаірзіння жыў тут ужо дваццаць гадоў. А Горан пусціў слязу: «Эх, што гэта за свет, дзе птушкі не могуць быць яўрэямі...»

Лёгка развіталася яна з сяброўкамі на працы. Яны плакалі, а Рахела не. Яны шкадавалі, што яна выязджае і больш не вернецца, а Рахела толькі жадала, каб і яны перажылі вайну. Яна больш ніколі іх не ўбачыць, яна гэта ведала і вырашыла захоўваць цвёрдасць. Адзінае, супраць чаго яна не здолела выстаяць, была канцылярская кніга з сіняй вокладкай. Урэшце яна паклала яе на самы верх дарожнай торбы, горка ўсведамляючы, што гэтак была змарнаваная спроба канчатковага ад'езду. Так, яна не вернецца, але застанецца тонкая нітка, танчэйшая за тую, на якой 27 траўня 1944 года вісела магчымасць яе нараджэння. Дай Божа, каб гэтая нітка некалі абарвалася і каб некалі зрабіліся для яе далёкімі і невядомымі горад і краіна, у якіх яна нарадзілася.

Пра лёс трох скрынак Рахела Нікчавіч і яе сыны нічога не даведаюцца. Газеты ў Ізраілі не пісалі пра знішчэнне Арыентальнай бібліятэкі ў Сараеве, не каментавалася гэтая падзея і на спадарожнікавых тэлеканалах. І так не магла ўзнікнуць нават метафізічная сувязь, такая, якая была б важная для Бога і для літаратуры, паміж Рахелай і Савам Турудзіем-Косцічам, чалавекам, які, па ўсёй верагоднасці, знішчыў тое, што для Рахелінага бацькі было найбольшай каштоўнасцю і прыгажосцю. І таму мы працягнем гэтую гісторыю без Саламона Баруха і ягонай дачкі. Бо ўсё роўна найважнейшае тут датычыць прышчавага хлопца на імя Сава, якога з прычыны дробнага росту і няўкормленасці медыцына камісія не прыняла ў войска. Калі б лекары былі больш паблаглівыя, калі б пашкадавалі або хаця б зразумелі, наколькі важна яму было стаць салдатам, магчыма, Сава за два дні да смерці не ажыццявіў бы найвялікшую справу свайго жыцця. Не знішчыў бы гісторыю, якая не будзе пераказаная да канца свету, бо пра яе пасля знішчэння трох Барухавых скрынак ведае толькі вялікі Бог, а ён ні сабе ні людзям ніякіх гісторый не расказвае.

У кнізе з сіняй вокладкай пад датай 14 жніўня 1935 г. быў гэтакі запіс: «Ад айца Антуна Шушняры, каталіцкага свята-ра, адкупіў пяцьдзясят добра захаваных старонак. Дрэжны почырк, слабая каліграфічная школа або знерваваны перапісчык. Я задумаўся над гэтай купляй, бо не ведаю, што я з гэтым буду рабіць, але пасля спалохаўся, што святар усё гэта выкіне на сметнік, калі я не вазьму. Яму ўжо адмовілі ў мектэбе¹. Я заплаціў яму кнігамі, таксама пераважна без ніякай вартасці. Спякотна ўжо колькі дзён, невядома, калі быў апошні дождж, з хаты лепш не выходзіць. У Бялградзе зноў урадавы крызіс, прынц Павел падарожнічае па свеце, а будучы кароль сам не ведае, што ў яго ў галаве. Цётцы Руце выразалі апендыцыт, дактары кажуць, што яна паспела ў самы апошні момант».

Рукапіс, які ён купіў у айца Шушняры, — адзіны, які Барух ніколі не прагартваў да канца. Ён бы яго прадаў, калі б меў каму або калі б верыў, што ён хоць нечага варты. Хутчэй за ўсё ад свайго ўзнікнення і да знішчэння Арыентальнага інстытута гэты рукапіс так ніколі і не быў прачытаны.

Калі б яго прачытаў той, хто ўмее чытаць, магчыма ён і не дайшоў бы да Саламона Баруха. Але стары антыквар меў рацыю: Абу Юсуф Абдэльгані быў знерваваны, хай злітуецца Алах з яго спакутаванай душы. Ягоная гісторыя не будзе расказаная, бо яна згарэла разам з пяццюдзiesiąцію старонкамі паперы.

Абу Юсуф нарадзіўся ў Рамалаху, у зямлі Ісы прарока, ён быў сёмым Юсуфавым дзіцем і трэцім сынам. Вучыўся ён на хафіза, але не давучыўся, бо насталі часы, калі шабля важнейшая за пяро. Дый цярплівасць не была ягонай най-

¹ Мектэб — мусульманская рэлігійная школа.

мацнейшай якасцю, што для вывучэння Кнігі ніяк не было
добрай рэкамендацыяй. І так зніталіся дзве паспешнасці,
адна султанава, а другая Абу Юсуфава, і з недавучанага
хафіза выйшаў добры аскер¹. Было ў гэтым шчасце або
няшчасце, наагул сказаць цяжка, але ў ягоным выпадку ўсё
было ясна. Калі б ён павярнуў у іншы бок, то меў бы больш
радасці ў жыцці і лепш было б тым, хто быў з ім побач. Не
быў Абу Юсуф люты і бязлітасны, ды і ў войнах не абудзіўся
ў ім звер і не заснуў чалавек, ён баяўся Бога і добра разумеў
тое, што вучыў па Кнізе, але з ім здарылася нешта такое,
пасля чаго ён ужо ніколі не быў, як іншыя людзі.

Яму было дваццаць тры, калі слаўлены, хвалены і вядомы,
наколькі гэта прыстойна для ваяра, ён здабываў крэпасць
на марской скале. Сотні ўжо загінулі побач з ім, тыя, што
найбольш баяліся за сваё жыццё, і здавалася, што праліццю
крыві не будзе канца. Пахла порахам, трэслася зямля, але
крэпасць трымалася, і не выглядала, што яна была хоць
троху бліжэй да падзення, чым калі мірна стаяла на абароне
мяжы, якую яны цяпер з падышахавай і Божай волі мусілі
пераступіць і перасунуць. Не заставалася нічога іншага, як
толькі траім самым адважным або самым цвёрдым у веры
ўзлезці па скале і адначасна з трох бакоў увайсці ў крэпасць.
Калі Бог дасць, адзін мог бы застацца жывы.

Абу Юсуф вызваўся першы. Пасля падахвоціліся яшчэ
двое, чые імёны і матывы засталіся невядомыя. Абу Юсуф
вызваўся таму, што спяшаўся. Бітва цягнулася доўга, і ён
баяўся, што ёй не будзе канца. Бяскончасць часу страшней-
шая за смерць. Ён меў ясную прычыну, зразумелую і для Бо-
га, таму Абу Юсуф адзіны з трох адважных застаўся жывы.

Ён здабыў крэпасць, але крэпасць абрынулася на яго. Раз-
умныя казалі, што яе падарвалі гарматныя ядры, а другія, не
ведаю, як іх назваць, упэўнівалі, што крэпасць праклятая
і што мяжу нельга было пераходзіць. Разумных пахвалілі,
а тых другіх пасеклі, калі яны гаварылі занадта гучна.

¹ Аскер — жаўнер у турэцкім войску.

Абу Юсуф ляжаў пад крушні́й камянеў, з якіх можна было б парабіць надмагілляў для цэлага невялічкага мёртвага горада. Або з іх такі горад можна было б збудаваць нанова. Столькі было каменя, і ўсё абрынулася на аднаго чалавека. Ён ляжаў у змроку і думаў, колькі ж часу пройдзе, перш чым душа ягоная адляціць ад цела. І дзеля таго, што яму нічога не балела і што ніводзін камень яго не прыціснуў, Абу Юсуф вырашыў, што той час мог бы быць вельмі доўгі. Бясконца́сць страшнейшая за смерць.

Войска заначавала побач з руінамі, але быў там адзін чалавек, які не мог заснуць. Звалі яго Абдула, родам з Дамаска, некалі ён граў на удзе¹ каля мячэці, і тады да яго падышлі нейкія людзі і сказалі выбіраць: або загубяць яго, бо музыка ягоная чутная ў мячэці і абражае Бога, або ён пойдзе з імі і ў вайне дакажа, што, як цвердзіць Абдула, усякая музыка славіць Бога. Ён выбраў вайну, бо яму было шкада, што ён больш не зайграе. А вайна гэта гвалт, рык, лямант і вэрхал, вайна гэта бразгат жалеза і грукат пораху, пырх разлятання птушак і шум вялікага мора, калі закончыцца бітва. Занадта добра чуў Абдула тыя гукі, яны вярталіся яму ў вушы, як толькі ён заплюшчваў вочы, і таму ён не мог спаць. Але тым вечарам ён пачуў нешта яшчэ.

Подых збуранай крэпасці. Яна памірала, як памірае стары кірмашовы мядзведзь, пакінуты сярод пылу на вялікім рынку ў Дамаску.

Абдула падумаў, што вар'яцее. Бо калі ўжо ў яго ўвушшу дыхае і крушня каменя, тады добры Алах за нешта адабраў у Абдулы ўвесь розум і пакінуў яму душу, каб здзічэла, як мора. І зноў ён пашкадаваў, што больш ніколі не зайграе на сваім удзе.

Але можа гэта дыхае не каменне, можа пад ім дыхае чалавек. Назаўтра войску было загадана рушыць далей, перайсці мяжу, а Абдула бегаў навокал і крычаў, што пад каменнем жывы чалавек, адзін з тых трох.

¹ Уд — струнны музычны інструмент, арабская лютня.

Няма, сказалі яму.

Марш, быдла! — сказалі яму.

І выцягнулі шаблі, каб засячы аскера, які з глузду з'ехаў і тузае сотніка за крыссе.

У пекла пойдзем усе разам, калі пакінем жывога чалавека пад каменнем, чалавека, які здабыў крэпасць!

Пагроза пеклам заўсёды дапамагае, пекла робіць людзей аднолькавымі, бо калі і найменшы людскі чарвяк згадае перад падышахам пекла, светлы валадар успрыме слова сур'ёзна. Толькі гэтае і ніякае іншае. А што ўжо казаць пра сотніка, якога і так пекла не міне за кожны геройскі чын, да якога ён змусіў сваё войска.

Добра, сказалі Абдулу, ты і яшчэ дзесяцёра будзеце разбіраць каменне. Але накладзеш ты галавою, і ты і яны, калі яго жывога не будзе. Накладзеш ты галавою, ты і ўсе дзесяцёра, калі знойдзеце жывога няверніка. Накладзеш ты галавою, але толькі ты адзін, калі аскер будзе настолькі зранены, што не дачакаецца заўтрашняга дня.

Можаш яшчэ перадумаць, сказалі Абдулу, і сказаць, што пад каменнем нікога жывога няма!

Абдула не перадумаў. Не мог ён, бо думаў бы, што траціць розум і чуе, як дыхаюць камяні, і добра ведаў, што гэтак урэшце і страціць. Калі ўжо вар'яцее, думаў ён, дык хай яму адсякуць галаву, а за астатніх дзесяцёх, якія загінуць, хай перад Богам адказвае той, хто іх невінаватых загубіць.

Але дыхала не каменне, пад каменнем дыхаў Абу Юсуф Абдэльгані. Газія, перад чымі геройствам абрынулася крэпасць. На ім не было ніводнай раны, ён ускочыў на ногі, як толькі быў прыбраны апошні камень.

Чаму ты гэта зрабіў, чаму ты мяне ўратаваў? — спытаўся ён у Абдулы.

Калі б я цябе не ўратаваў, адказаў ён, я ніколі больш не зайграў бы на удзе.

Абу Юсуфу гэтага тлумачэння было дастаткова, хоць музыку ён ніколі не любіў і не разумеў. Задурманіць розум, нібы опіум, і не зробіць нічога, каб ты забыў пра свае

пакуты. Але ён пагадзіўся з тым, што жыццё пачынаецца спачатку, з Абдуловага дурману.

Эх, каб гэта быў адзіны дурман Абу Юсуфа!

Праз месяц, калі пасля доўтага часу трэба было заначаваць у намёце, а не пад ясным небам, Абу Юсуф усвядоміў той другі дурман, які загубіць яму жыццё, вызначыць ягоны лёс, а разам з ім і лёс соцень і тысячаў людзей, якія будуць пакутаваць побач з ім і яшчэ доўта пасля яго. Праз Абу Юсуфаў дурман.

Вось як гэта было: мінулі ўсе бітвы, мяжа пасунулася, разумныя вярнуліся дадому, а неразумныя бадзяліся па гарадах і тужліва вылі, Абу Юсуфа ўсе славілі як героя і цуд. Захаваўшы Абу Юсуфа жывога пад каменнаю крушняй, Алах пакінуў у апошняй вайне свой пераможны знак. Героева слава шырылася з краю ў край паднябеснага свету, а ён спазнаў свае пакуты, толькі калі першы раз лёг спаць.

Чым даўжэй ён ляжаў, тым больш абліваўся потам, а скляпенне ў намёце апускалася ўсё ніжэй. Каб дыхаць, ён быў вымушаны няспынна думаць, што ў намёце можна лёгка шабляй прасекчы дзіру. Але як толькі яго пачынаў агортваць сон, думка гублялася, і Абу Юсуф зноў задыхаўся. І так ён мучыўся, аж пакуль урэшце не выйшаў і не лёг перад наметам. І толькі тады заснуў, як дзіця.

Прачнуўся ён з яснай і лёгкай галавой, умомант забыўшыся, што адбывалася з ім уначы. Ён паўсюль гойсаў, цешыўся славай, але не даваў волі ганарлівасці й пысе, не дазваляў старым цалаваць сабе ў руку і штохвіліны згадваў Бога. Дый не ў пыхлівасці былі прычыны Абу Юсуфавага шчасця, і не было з чаго раптам стаць ганарлівым. Ён быў жывы, Божая мурашка пад бяскрайнім небам, і здавалася яму, што няма і не можа быць большага шчасця, чым гэта. Калі б у яго нехта тады спытаўся пра рай, Абу Юсуф разгубіўся б. Яго душа не ведала лепшага раю за той, у якім ён жыў. А калі і гэта грэх, дык тады Абу Юсуф быў грэшны, а начны дурман стаў ягоным пакараннем.

Пайшоў ён спаць і пры гэтым нават не ўспомніў, што

было з ім мінулай ноччу. У намёце ён вытрымаў не больш за паўгадзіны. Выскачыў вонкі, сэрца дзіка білася, а горла душыў цяжкі камень. Шмат прайшло часу, перш чым камень знік і Абу Юсуф упаў зняможаны на посцілку перад намётам.

А тады паўтарыўся ўчорашні дзень, створаны з шчасця і радасці, а за ім яшчэ страшнейшая ноч. Прайшлі месяцы, перш чым Абу Юсуф адмовіўся ад спробаў занаважаць у намёце. Халоднымі начамі ён захінаўся вярблюджымі шкурамі, толькі нос тырчаў, і адно вока ў сне ў яго расплюшчвалася. Кожныя паўгадзіны. Каб толькі спраўдзіць, ці над ім усё яшчэ неба і зоркі.

Па нейкім часе зноў надышоў час войнаў, а дзеля таго, што межы пасунуліся, прапаў і парадак сярод людзей. Можа, светлы падышах і ўладарыў у імя Бога, але Бог відавочна не хацеў, каб ягонае царства распасціралася праз увесь зямны шар. Посцілка можа мець даўжыню некалькі метраў, але і ў яе мусіць быць край, кілім можа быць такі шырокі, як найбольшая стамбульская мячэць, але і ў таго кіліма ёсць край. І толькі царству не было краю, і гэта ніяк не магло быць добра. Абу Юсуф гэта ведаў, але не казаў. А таму што не казаў, слава ягоная была ўшанаваная адзнакай царства.

У яго спыталіся, у якім горадзе ён хоча, каб яму збудаваў палац.

У тым, дзе бывае найменей дажджоў.

І так Абу Юсуфу збудаваў палац у Бэнгазі — палац з белага каменю, які, гледзячы звонку, быў найпрыгажэйшым будынкам ад Марока да Сірыі. Але Абу Юсуф запатрабаваў, каб яго дом, дар вялікага падышаха за ўсе геройствы, не меў даху. Будаўнік Хусэйн запярэчыў, сказаўшы, што не можа не зрабіць дах. Калі зробіш, я туды не ўвайду, а табе вырву вочы і адсяку пальцы, каб ты больш не мог будаваць. І тады Хусейн збудаваў у Бэнгазі палац без даху. Але нядоўга Абу Юсуф у ім жыў, бо Хусэйн прыйшоў да падышаха і сказаў, што яму не было дазволена збудаваць дах. Няшчасны баяўся, што, прачуўшы пра той дзіўны будынак ад некага іншага, уладар пакарае яго.

Падышах загадаў, каб Хусэйна задушылі перад натоўпам народу, але не таму, што ён не зрабіў дах, а таму, што прыйшоў як шпіён, калі яго ніхто не прасіў аб гэтым. У той самы дзень ён паслаў людзей, каб прывялі Абу Юсуфа.

Ці ведаеш ты, чарвяк, колькі заплаціш за сваю пагарду?

Абу Юсуф маўчаў і схіляў галаву, толькі што лбом не дакранаўся да ўладаровых ступняў. Не мог ён сказаць яму, што не праз пагарду да ягонага дару не дазволіў майстру Хусэйну збудаваць дах у палацы.

Калі б ты меў сем галоваў, я кожную загадаў бы табе адсячы, але й гэтага было б мала! — лютаваў падышах.

І замест каб загубіць злашчаснага Абу Юсуфа, загадаў саслаць яго ў Боснію. І каб больш пра яго ніколі не было згадкі.

Так і сталася. Закавалі Абу Юсуфа Абдэльгані ў ланцугі і кінулі на карабель, які адплываў да Албаніі. Толькі не зачыняйце мяне, маліў Абу Юсуф, Богам клянуся, што не ўцяку. Няма тут куды ўцякаць, пасмяяўся з яго адзін з тых, што яшчэ ўчора не даставалі яму й да калена. Але яго не зачынялі, а кожны раз прывязвалі, як сабаку, ля ўвахода ў заезныя двары, пакуль ехалі праз Албанію, Санджак і Боснію і далей на захад. А калі хто пытаўся, чаму раба так няшчадна катуюць, бо ён так захварэе і памрэ, а шкада, бо відаць, што яшчэ моцны, дык варта толькі смяялася, а Абу Юсуф пачынаў так страшна скрыгатаць зубамі, што цікаўны з усіх ног уцякаў.

На небе было ўсё меней зорак, і ўсё часцей надараліся ночы, калі ніводнай зусім не відаць. Гэта яго непакоіла і падохала больш, чым раса, ад якой ён штораніцы прачынаўся мокры. Бывала, што і падыдзе якая жывёліна, панюхае яго ды ідзе сабе далей. Адусюль чуліся крыкі, страшнейшыя за тыя, што ён чуў на вайне, і Абу Юсуф думаў, што ў гэтай краіне маюць звычай катаваць людзей па начах. Спатрэбіўся час, каб ён зразумеў, што гэта не чалавечыя, а звярыныя галасы. Бог дасць яму спазнаць ваўка, мядзведзя, лісу і зайца і стаць першым у сваім родзе, хто будзе адрозніваць тых звяроў па голасе і гуку.

Яго прывялі ў мястэчка на краі свету: чаршыя з сямю-васьмю крамкамі, мячэць і халупкі, злепленыя з гразі й раскіданыя ў даліне ракі, якая больш нагадвала ручай. Позіркам ён пашукаў на навакольных горах крэпасць, але яе не было. Пасля ён разгледзеў людзей. Беласкурыя дзяды з сівымі бародамі сядзелі перад сваімі крамкамі, курылі тытунь і рабілі выгляд, што не заўважаюць ні яго, ні тых, хто яго прывёў. Ім было ўсё роўна, іх не цікавіў ні ён, ні крэпасць, якой няма. Яны толькі чакалі, пакуль калона пройдзе і знікне. А тады пачалі збірацца дзеці. Спытвалі крадком, а калі пабачылі, што іх ніхто не гоніць, пачалі падкрадацца бліжэй. Валасы ў іх былі колеру саломы і пустыннага пяску, у руках яны трымалі камяні і зіркі, то на яго, то на варту, ці дазваляць ім на яго напасці. Абу Юсуф падумаў, што даўно ўжо ляжаў бы спакойна мёртвы, калі б яго пакінулі пад крэпасцю, якую ён здабыў.

Яго завялі да каваля зняць кайданы. Той хутка зрабіў сваю працу, нават не паглядзеўшы яму ў вочы. Лепш не запамінаць таго, каму зняў кайданы, бо заўтра можаш яго сустрэць свабоднага, і невядома каму ад такой сустрэчы будзе больш непрыемна. Пасля яго завялі ў дом, паказалі мех з мукою, судзіну з топленым маслам, сякеру, серп і матыку. І пайшлі, не развітаўшыся.

Так пачалося няшчасце Абу Юсуфа Абдэльгані. Па першым часе яго не мучылі начныя дурманы. Ён спаў у садзе за домам, гэта была адна з найпрыгажэйшых вёснаў, дык і ночы былі цяплейшыя, чым у пустыні, і зорак на небе не бракавала. З людзьмі ён абменьваўся маўчаннем, калі на яго нехта глядзеў, дык і Абу Юсуф глядзеў на яго, і дзеці больш не хапаліся за камяні, калі яго пабачаць. Аднак неўзабаве здарылася нешта, што прымусіла іх пазнаёміцца лепш. Была пятніца, час малітвы, калі з гары спусціліся коннікі. Іх магло быць каля дваццаці, яны стралялі на знак папярэджання, і старыя паўцякалі ў хаты, а маткі бегалі і хапалі сваіх дзяцей.

Абу Юсуф стаяў і ўглядаўся ў людзей на конях, і ніяк яму было няўцям, хто тыя людзі і нашто прыйшлі. Не разумеў

ён, і чаму ўсе ад іх уцякаюць. Але калі тыя пачалі ўрывацца ў крамы і выносіць тавар, ён пачаў паступова разумець. У горад без крэпасці мог спусціцца ўсякі, хто хоча, і ўзяць усё, што яму трэба.

Ён увайшоў у сваю хату, узяў сякеру і стаў перад крамай, у якую толькі што ўвайшоў адзін з рабаўнікоў. Ён прычакаў, пакуль той выйдзе з мехам мукі, а тады замахнуўся і сякерай колькі было сілы ўдарыў яго па патыліцы. Чалавек без гуку паваліўся ў пыл, а Абу Юсуф узяў у яго кінжал, пістолу і пояс з набоямі і пайшоў далей. Ён забіў яшчэ дваіх, перш чым астатнія заўважылі, што нешта адбываецца. Тады завязаўся бой, у якім запалала чаршыя, стралялі з усіх бакоў, ён не ведаў, колькі разбойнікаў, дый яны не здагадваліся, што ён толькі адзін.

Пасля бою засталася ляжаць восем мёртвых гайдукоў, дзявяты курчыўся, трымаючы ў руках свае кішкі, і крычаў ад болю, а астатнія паўцякалі. Абу Юсуф падышоў да яго, узняў галаву за валасы і перарэзаў горла.

Ідучы дахаты, ён і не здагадаўся, што на яго ўвесь час глядзяць сотні вачэй. Калі ён забіў першага, яны падумалі, што Абу Юсуфа трэба забіць самога, каб не чыніў непарадку на чаршыі. Калі забіў другога, усе замерлі ад страху, бо ведалі, што разбойнікі будуць помсціць. А калі забіў апошняга ды пасля яшчэ спакойна зарэзаў параненага, каб той не мучыўся, — спакойней нават, чым хто з іх забівае каня, калі той зломіць нагу, — Абу Юсуф стаў уваччу мястэчка тым, кім ужо колісь быў. Газіяй, якому ўсе дзівяцца, пра якога разказваюць гісторыі і моцна ўсё ў тых гісторыях перабольшваюць, — тым, хто без прызначэння можа ўладарыць у мястэчку, калі толькі гэтага хоча і калі яму патрэбная тая ўлада.

Яму прынеслі жывога барана.

І кілім, сатканы ў Ісфагане.

Вялізнага сазана з галавою велічынёй, як у дзіцяці.

Прывялі жанчыну, каб згатавала яму таго сазана. Пакуль ён еў, яна кленчыла пры стала, гатовая скочыць і сарваць яму сонца з нябёсаў. Калі б толькі Абу Юсуф папрасіў аб гэтым.

Але ён нічога не прасіў. Не разумеў ён, што кажуць гэтыя людзі, а яны не разумелі яго. Адзіны, з кім ён мог абмяняцца словам, быў імам, малады і відны чалавек, родам з Сараева, але зноў жа толькі пра суры з Карана. Абодва ведалі іх значэнні, але не ведалі мовы, на якой маглі б весці пра гэта гаворку.

Яму прынеслі дубовы куфар з залатым замком і ключом.

Крэсла, каб было на што сесці, калі выйдзе ў двор перад хатай.

І хусту, поўную спелых сінопскіх яблыкаў.

Даўгі каптан і вузкія нагавіцы, чаравікі і белую льняную кашулю, і калі ён усё гэта надзеў, яны былі шчаслівыя, што ён так да іх падобны.

Ляскотку на браму яму прыкаваў той самы каваль, які зняў кайданы. Ён глядзеў яму ў твар і ўдаваў, што бачыць яго ўпершыню. А можа, ён раней і праўда яго не бачыў. Абу Юсуф адмыслова яму падзякаваў, дакрануўшыся пальцамі правай рукі да барады, пасля да вуснаў, пасля да лба, ад чаго чалавек разгубіўся. Ён не ведаў, што трэба зрабіць, бо ніколі не бачыў такіх жэстаў, і таму кінуўся цалаваць яму руку. Абу Юсуф не мог гэтага вынесці. Ён ніколі нікому не дазваляў цалаваць сабе руку. Можа, таму што сам, калі мусіў цалаваць руку — у дзяцінстве ходжу, а пасля — якому святому чалавеку, думаў заўсёды пра адно:

Ці здолеў бы нехта, на небе ці на зямлі, адрозніць ранішнія гаўно таго, хто руку падае, ад гаўна таго, хто руку цалуе?

Так у падарунках і шанаваннях мінула лета, настала багатая восень, усяго ўрадзіла больш, чым звычайна, а рабаўнікі больш не з'яўляліся. Народ аджыў і ўзняў галаву, старыя стукалі кійкамі па бруку, дамаўляліся вяселлі, без страху хадзілі на раку і ў дэрвішскую тэкію¹ за дзесяць кіламетраў па рацэ, дзе вада была цудадзейная і дзе ў маладых дзяўчат спаўняліся тыя жаданні, пра якія нельга нікому сказаць.

¹ Тэкія — прытулак дэрвішаў, суфійскі манастыр.

Але хутка прамінула й восень, Абу Юсуф толькі й паспеў даведацца, што восень у гэтых мясцінах самая кароткая і зменлівая пара, як зарадзілі дажджы.

Ён стараўся як мага даўжэй не засынаць, усё спадзеючыся, што дождж перастане, а аднойчы нават паспрабаваў занаचाваць пад страхой. Як толькі заплюшчыў вочы, адразу ўскочыў і выбег з хаты, і ўжо да раніцы не мог супакоіцца і заснуць. Тады Абу Юсуф апошні раз у жыцці заплюшчваў вочы без вольнага неба над галавою. Неўзабаве ён зразумеў, што ў Босніі дарэмна чакаць, пакуль скончыцца дождж. Ужо калі аднойчы пачне, дык не спыніцца як найменей тры дні, і яму нічога не застаецца, як спаць пад дажджом. Ён закручваўся ў тры посцілкі, накрываўся аўчынай, але прачынаўся мокры да ніткі. Назаўтра ішоў у хату запальваў у печы, грэўся, сушыў посцілкі і праклінаў лёс і сваю паспешлівасць, якая гнала яго здабываць крэпасць. Можа й праўду казалі тыя, хто цвердзіў, што не варта пераходзіць межы, бо гэта прынясе пракляцце і войску, і царству. Ну хіба што троху перабольшвалі. Праклятым застаўся толькі самы адважны аскер.

Але дождж Абу Юсуф яшчэ неяк перацярпеў бы, ды следам прыйшло нешта горшае. Калі ў чаршыі пайшла пагалоска пра снег, і яму паказвалі і тлумачылі, што гэта такое, — здарылася нябесная з'ява, пра існаванне якой Абу Юсуф нават не ведаў. Над мястэчкам у даліне павісла цяжкая імгла, так што не было відаць другога берага ракі і здавалася, што малы каменны масток упіраецца ў вязкае цеста, і толькі з цурчання і пошуму вады можна было ведаць, што ты не заблукаў пад рукі вялізнай жанчыны, якая замясіла тое цеста на піту, і кожнае імгненне можа стацца, што зараз і цябе, і гэтае беднае мястэчка на краі свету раскае яе вялікая качалка.

Абу Юсуф яшчэ неяк перацярпеў бы і тое, што не відаць другога берага ракі, і што ён мог заблукаць, ідучы ад адной крамкі да другой, і што дарогу да мячэці знаходзіў з дзясятай спробы, але яго апанаваў жах ад таго, што неба апусцілася

ніжэй за столь у ягонай хаце, ніжэй за намёт у пустыні, так нізка, што яму здавалася — досыць трошкі падскочыць, і можна дакрануцца да яго кончыкамі пальцаў. Абу Юсуф Абдэльгані падскокваў, усхопліваўся, цягнуўся, скакаў, каб дакрануцца да неба, пацеў і мучыўся, сэрца ў яго бухала, рабілася цёмна ўваччу, і кожны ўздых быў нібы апошні. Ён паміраў і ніяк не мог памерці.

Тою ноччу ён ляжаў на голай зямлі, нічога не бачыў і адчуваў толькі, што кончыкам носа дастае да неба. Ён павярнуўся на живот, і ўсё неба навалілася яму на спіну. Ён устаў і пайшоў у хату па свечку. Але калі запаліў яе ў двары, зрабілася яшчэ горш. У поўным змроку Абу Юсуф адчуваў сябе так, нібыта жывы ляжыць у магіле, а з запаленай свечкай прасторы і паветра было нават менш, чым у магіле. Ён выразна адчуў, як зямля лезе яму ў рот і ноздры.

Тою ноччу ён не заснуў. А назаўтра яго напаткала яшчэ горшая бяда. Імгла не разыходзілася, і ён ужо не скакаў, каб дакрануцца да неба, ён скакаў, бо яму здавалася, што так ён адваюе сабе трошкі больш прасторы. І паветра. Паветра было ўсё меней, і Абу Юсуф больш нічога не чуў, ні ракі, ні чалавечых галасоў, ні ржання коней і рыкання кароваў, толькі сваё сэрца. Яно білася, як тысяча тысяч бубнаў, якія ў судны дзень абрынуць свет.

Нейкія людзі бачылі, як ён скача перад хатай, нешта мармыча і вые, як паранены воўк, а па шчоках у яго цякуць слёзы. А матухна, бедныя мы бедныя, звар'яцеў наш газія, цяпер прыйдуць гайдукі і ўсіх нас парэжуць!

А тады выпаў снег, і ўраз распагодзілася. Кожная хата ў мястэчку дала Абу Юсуфу па посцілцы, а багацейшыя далі й па пары аўчынаў. На снезе за хатай на сотні посцілак і аўчын, з румяным тварам і дзіцячай усмешкай, тры дні і тры ночы спаў чалавек, які бараніў народ ад гайдукоў. Каля ягонага лежышча сабралася шмат людзей і жанчын, найвіднейшых і наймудрэйшых, што толькі былі ў мястэчку, каб берагчы ягоны сон. Мацяркі напывалі калыханкі, варажбіткі прамаўлялі словы, якія разганяюць урокі, імам

маліўся на чыстым белым снезе за здароўе, розум і жыццё Абу Юсуфа. А калі ў паветры праляталі сняжынкi, людзі рукамі лавілі іх над ягонай галавой, а жанчыны адкрывалі твары і гарачым дыханнем тапілі снег, каб не ўпаў на яго, каб яго не прабудзіў.

Добра выспаўшыся, Абу Юсуф накіраваўся да вяршыні найвышэйшай гары, што ўзвышалася над мястэчкам. Яго прывабіла сонечнае ззянне, якое там было нейкае яснейшае. Ён ішоў, каб надыхацца паветра і пабачыць, чаму колеры на вяршыні адрозніваюцца ад колераў у даліне. Неба было высокае, але здавалася, што над гарою яно яшчэ вышэйшае. Яму спатрэбіўся дзень хады праз снягі, каб узабрацца на самы верх.

Ён устаў на вяршыні гары, паглядзеў на другі бок і заплакаў ад шчасця. Перад ім адкрылася прастора шырэйшая і глыбейшая за пустыню. Адтуль было відаць усё аж да краю свету, і было яно сіняе, як каштоўны камень на падышахавым залатым пасадзе. Унізе, у яго пад нагамі, ляжаў горад са званіцамі, абкружаны вежамі і ўмацаваннямі. У свеце нявернікаў не было снегу.

Ён пачаў спускацца з гары, і ўжо праз нейкіх дзвесце метраў запахла морам, ён ішоў па каменні, уся зіма і імгла засталіся ў яго за спінай. Ён убіўся ў нейкі хмызняк, яму ўжо было гарача, ён абліваўся потам і з цяжкасцю выбраўся на другі бок, ледзь не ўляцеўшы ў нечы куратнік.

Абу Юсуф Абдэльгані стаяў на каменнай агароджы сухой кладкі, а перад ім было сяло на два дзясяткі шэрых каменных дамкоў. Трошкі далей такая самая царкоўка на скале, пад якую разлягалася мора. Куды ж, мілы мой Божа, гэтыя людзі ўзлезлі і ад чаго ўцякалі, каб тут пасяліцца, думаў Абу Юсуф і не кранаўся з месца.

Турак, святая багародзіца, турак! крыкнула жанчына ў чорным, і Абу Юсуф уцёк назад у зараснік.

Ён адчуваў прыкрасць, тую, якая атручвае людзей і не ведае Бога, пакуль скрозь снег прабіраўся да свайго мястэчка. Абу Юсуф Абдэльгані ведаў, што наступны туман ён ужо не здолее перажыць.

Сяло Драчы збудаваці на вяршыні гары каталікі з сяла Чургузы, якое некалі размяшчалася над Абу Юсуфавым мястэчкам. Было гэта не так ужо і даўно, але ў міжчасці столькі ўсяго перамянілася, што здаецца, нібыта вельмі даўно. Ішоў 1690 год, калі прынец Эўген Савойскі¹ перайшоў мяжу, і хрысціяне заспадзяваліся, што прыйшоў канец турэцкаму беззаконню. Спадзяванне гэтае было не з чыстага сэрца і вялікага розуму, а таму знайшліся й такія, хто пайшоў за Эўгенавым войскам і забіваў ды рабаваў турэцкіх падданных. Яны помсціліся за тое, што было да таго, а яшчэ больш за тое, чаго ніколі не было. Бог, як іхні, гэтак і наш, супраць помсты не толькі таму, што чалавек не мае права караць грэх іншага чалавека, Бог супраць помсты таму, што чалавек не ведае меры, і таму ўсякая чалавечая адплата, колькі стаіць гэты свет, заўсёды большая і страшнейшая за папярэдняе злачынства. А наколькі ў тых, што цалавалі Эўгену ногі, было мала розуму, пацвярджае і тое, што яны не зразумелі, якім чынам хрысціянскі прынец праводзіў сваю кампанію ў Босніі. Ягонае войска паліла і нішчыла ўсё, што траплялася на дарозе, не толькі сёлы і гарады, умацаванні і масты, але таксама заезныя двары і начулішчы для бедных падарожнікаў. А хіба ж той, хто хоча заваяваць краіну і пашырыць межы свайго царства, будзе нішчыць тое, што і яму самому заўтра спатрэбіцца? Ведаў прынец, што не застанецца ў Босніі, але хрысціянскае прасталюддзе гэтага не ведала.

І тады пасля помсты прыйшла новая помста. Эўген адышоў, а туркі зааралі зямлю, на якой стаялі Чургузы, рассыпалі на ёй дзесяць мяхоў солі, каб на той зямлі яшчэ доўга нічога не вырасла. Каб усе ведалі, дзе было сяло нявернікаў і дзе яго больш не будзе.

А людзі пусціліся ў выгнанне з дзвума манахамі, якія безу-

¹ Эўген Савойскі — галоўнакамандуючы аўстрыйскім войскам, у 1697 годзе ўчыніў паход на Боснію, дайшоў да Сараева, якое абрабаваў і спаліў.

пынна сварыліся. Маладзейшы хваліў хрысціянскага ваяводу і суцяшаў людзей, што Эўген вернецца і парэжа ўсіх туркаў, а стары лаяў і Эўгена Савойскага, і туркаў і ўсе царствы разам! Людзі збольшага былі за маладога, а на старога толькі скоса глядзелі, але не наважваліся яму нічога сказаць. Небяспечны тып быў той брат Мата: з аднаго боку кінжал, з другога рушніца. Яму дастаткова было толькі, зіркнуўшы на чалавека, фыркнуць з-пад сваіх вусоў, каб таго нібы громам ударыла. А ў яго яшчэ і конь быў такі самы. Калі нехта выпадкова падступаўся да яго бліжэй, чым на ягоны конскі розум здавалася прыстойным, дык мог атрымаць капытом між вачэй. Калі брат Мата спаў, той конь яго вартаваў. І не дай табе Божа сунуць свой нос да Матавага лежышча.

Ён цярпеў маладога субрата, сам сабе кляў яго ўсяляк, трываў, што той усяляе ў людзей фальшывую надзею, цярпеў, што геройнічае беспадстаўна, аж пакуль цярпенне не скончылася, і тады ён сказаў яму проста ў лоб усё, што думае. І тут брат Мата памыліўся, бо і не быў надта спрытны на язык, і абставіны былі не тыя, каб ягоныя словы ўспрымаліся як разумнейшыя, а таму распачаліся сваркі, якія ўсе канчаліся яму на шкоду. Але калі ўрэшце людзі пачалі смяяцца з таго, што ён казаў і як адказваў маладзейшаму, брат Мата схапіўся за рушніцу:

Вымавіш яшчэ слова, і, клянуся крыжам, я буду маліцца за спачын тваёй душы!

Далей падарожжа адбывалася ў магільнай цішы. Ці дрыжаў нехта ад страху, ці нехта абмачыў нагавіцы, пра гэта ўжо ніхто не ведае, бо ўсё ж мінула нямала часу. Калі яны дайшлі да месца, на якім у Абу Юсуфавы часы ўжо стаялі Драчы, брат Мата наказаў людзям, каб яны там засталіся й чакалі, а яны ўдвух спускацца ў горад даведацца што і як.

Праз тры дні вярнуўся адзін брат Мата. Змрочны і злы, яшчэ горшы, чым звычайна, ён загадаў мужчынам сабрацца, а жанчыны няхай адыдуць далей, бо тое, што ён зараз скажа, не для іхняга розуму. Вось жа, было так: у горадзе месца няма, цесна і тым, хто ў ім жыве, ды і не надта яны рады, каб мы

прыйшлі. Бо калі турак сёння прагнаў нас, дык заўтра можа спусціцца і да мора, а тады ўжо бяда. Турак — не Ілюкоў шчанюк, каб баяцца вады! Сказалі, што мы прыблуды і валацугі, што ў нас ні па чым не відаць, што мы не туркі. Я тройчы перажагнаўся і паказаў ім гэты крыж, а яны сказалі, што і турак бы мог так навучыцца і што крыж на шыю павесіць лёгка. Хай мне Бог даруе, тады я аблаяў іхнюю маці, і калі яны хацелі на мяне накінуцца, дастаў кінжал. Сказаў, падыдзіце і пабачыце, якіх я школаў у туркаў навучыўся. А яны нічога, адышлі і толькі нешта мармычуць. Кажуць, калі мы да іх спусцімся, дык паскідаюць нас у мора. І вось, я ім веру, як веру гэтаму крыжу. Не з іхняга цеста мы зробленыя, і ўсё тут. А ў гэтым месцы, дзе мы цяпер, няма вады, і зямлю давядзецца ў далонях насіць, і нават тады дай Божа, каб з яе нешта вырасла. Дык вам цяпер выбіраць, што рабіць. Або застацца на гэтым каменні, або не паверыць мне і спусціцца ў горад, або вярнуцца ў Боснію і патурчыцца. Калі гэта яшчэ магчыма, пасля таго, як мінулі ў царстве шчодрыя часы. Я вам адразу кажу, што застаюся. Уніз мне другі раз спускацца не хочацца, хоць бы мяне і прынялі як роднага брата, бо мне там неяк занізка, а рабіцца туркам дальбог не хачу, бо я свайго Бога ведаю і не хочацца мне спазнаць яго з другога боку. І яшчэ вось што: калі некаму не хапае брата Пустабрэха, хай сабе спускаецца з гары. Яго там прынялі. Кажуць, што ён не турак. А які з яго турак, калі ён нішто і абы што!

Вось так людзі з Чургузаў засталіся з братам Матам. Яны яго не любілі, асабліва аб ім не клапаціліся, калі ён злёг з хваробай, і ніхто не заплакаў, калі неўзабаве ён памёр. Ён пайшоў з гэтага свету без адпушчэння грахоў, бо ніхто своечасова не схадзіў у горад па святара, а ягоная магіла тым самым летам спрэс зарасла цернем, калючае галлё закрыла каменны крыж, і нейкаму чужынцу, а такіх, на шчасце, не было, гэтая карціна магла падацца чужым. Нібыта церне само нарасло крыжам над магілай змрочнага баснійскага манаха.

Але гэта быў не адзіны незвычайны крыж у Драчах. Брат Мата збудаваў і маленькую царкоўку — тую, якую Абу

Юсуф пабачыць, узлезшы на агароджу, — і сваімі рукамі вычасаў у ёй Распятага, надаўшы яму належную форму. Матаў Ісус змрочна глядзеў з крыжа, нібы збіраўся злосна абляяць тых, хто яго распяў. Драўляны, як тая сасна, з якой ён быў зроблены, нязграбны, як братаў цясярскі талент, ён нібы хацеў саскочыць з крыжа і навесці трошкі парадку ў гэтым запаганеным або — дакладней кажучы — засраным свеце. Пасля таго, як брат Мата памёр, людзі хадзілі ў царкву, толькі каб пасмяяцца з ягонага Хрыста. Яны былі пабожныя, але манаха не любілі, і гэта ім можна прабачыць. Чалавечая ўдзячнасць — рэдкая якасць, таму і няўдзячнасць — невялікі грэх. Прынамсі гэтак бывае сярод бедных людзей. Але праз шэсць месяцаў з горада прыйшоў новы манах, і пра брата Мату памалу пачалі забывацца. І ўжо толькі з гэтай прычыны ягоны Ісус больш не быў такі смешны.

Людзі патроху пачалі спускацца ў горад і гандляваць. Яны прадавалі авечае і казінае мяса і гародніну, а куплялі соль, аднак ніколі не затрымліваліся надоўга. Не прыпамінаецца, каб нехта ў горадзе занаचाваў, што і не дзіўна, бо на іх паранейшаму глядзелі крыва, нават калі ўжо і забылася, адкуль і чаму яны прыйшлі. Мінула дзесяць гадоў, калі першая гарадская дзяўчына выйшла замуж у Драчы, дый тая была сірата, без бацькі і маці, таму браты без ваганняў яе аддалі, абы толькі без ніякага пасагу пазбавіцца лішняй жанчыны ў сям'і. Тады ў сяле ўпершыню загучала інакшая гаворка. Мара, так звалі дзяўчыну, была языкацейшая за драчоўскіх жанчын, а слухаць яе была адна любата. Што б Мара ні гаварыла, людзі пад яе гаворку нібыта адпачывалі душою. Драга Чургуз, за якога яна выйшла, пры ёй перастаў старыцца. І так у Драчах прагай душы сталі дзяўчаты з горада на моры. Прага гэтая збольшага была марная, але ад таго не менш жаданая.

Урэшце памёр і Драга Чургуз, адышла за ім і ягоная Мара, леглі пад далмацкі камень, там каля брата Маты, і ўсе, хто прыйшоў з ім з Босніі. Пастарэлі ўжо і іхнія дзеці, і мала што ў Драчах мянялася, апрача таго, што больш не было тых, пра каго будуць памятаць, не было і вялікіх прычынаў

для памяці. Засталася хіба што нейкая песня з старога краю, але ўжо ніхто й не памятаў, адкуль яна, а па ўзбярэжжы драчане раскідалі нейкія свае цвёрдыя і цяжкія словы, якімі зваліся такія самыя рэчы, і прыморскія людзі ўжо лічылі іх за свае. Але толькі словы. Самі драчане былі для іх гвалтоўныя і цяжкія людзі. Кінь такога ў мора, дык і патоне, як камень.

Жанчына, якая пайшла ў куратнік па яйкі, звалася Ката Багданавіч. Яна глядзела на чалавека, які стаяў над ёю на каменнай агароджы і не рухаўся. Ён быў не такі, як нашы людзі, і вопратка на ім інакшая, і трымаецца іначай. Твар у яго цёмны, нібы на сонцы сушаны. Вочы светлыя, як маляды міндаль, не чорныя, як у адных, не сінія, як у іншых людзей, але такія, што Ката ніколі ні ў каго не бачыла.

Турак, святая багародзіца, турак! — пазнала яна па вачах.

Абу Юсуф растлумачыў імаму, што мястэчку пагражае небяспека. Як растлумачыў? Сурамі з Карана, знакамі і нешматлікімі турэцкімі словамі, якія імам мог зразумець. З усіх цудаў, з якімі ён сутыкнуўся ў Босніі, найцяжэй Абу Юсуфу было зразумець, чаму людзі, якія завуцца туркамі, па-турэцку нават гаварыць не ўмеюць.

Імам зразумеў, што гайдукі вернуцца, Абу Юсуф таму і хадзіў у горы, дык трэба падрыхтаваць стрэльбы, шаблі і кінжалы. Праўда, шаблі ніводнай не было, а стрэльбаў было роўна столькі, колькі Абу Юсуф забраў у гайдукоў, таму кавалю было загадана выкаваць як найболей нажоў.

Гайдукі прыйдуць, як толькі ўпершыню на мястэчка апусціцца туман. Таму трэба выступіць раней за іх і напасці, калі будзе вядома, што збіраецца туман. Усе старыя ў мястэчку, Абід Кулаш, катляр, якому ўжо перайшло за сотню, Муя Фэрманавіч, дзевяностагадовы валацуга і п'яніца, Ізэт Кора, збройнік, які некалі даўно прыйшоў з Санджаку, тады яшчэ Хуснія, злотнік, Мухамад і ягоны брат Алія, Фірдус, Халід, зельнік Мэша, і яшчэ некалькі такіх старых, што іх імёнаў

нават іх сваякі не памяталі, цяпер мусілі сачыць за тым, што ім кажуць іхнія косці, мачавыя пузыры і лёгкія. Калі спіны кажуць — заўтра будзе снег, тады хай маўчаць, або калі не кажуць нічога, дык ясна, што будзе пагодны сонечны дзень, але калі старым пачне не ставаць паветра, калі не змогуць схадзіць да ветру, а кожная костка пачне крычаць і прасіць ратунку, тады хай клічуць што ёсць сілы, бо заўтра ці найпазней паслязаўтра на мястэчка ляжа туман, дык трэба будзе запабегчы небяспецы і выступіць насустрач гайдукам.

А старыя, што з іх возьмеш, ніяк з іх пяцідзесяці не складзеш адзіную думку. Або аднаму баліць так, што аж высоковае з ложка, а іншыя пырхаюць, як ігушкі, або забаліць усім іншым, а гэты ляжыць ціха, як немаўля. Ні гуку не чуваць. Падышлі ўнукі, спыталіся: Дзед, ці будзе туман? — а ён не адказвае. Памёр. Таму так і балела.

Так мінула зіма, прыгожая, снежная і сонечная, якіх даўно не бывала, а туману ўсё няма й няма. Каваль ужо выкаваў столькі нажоў, што на кожнага дарослага мужчыну ў мястэчку ўжо было па два, а ён усё каваў і далей, маўляў, хай будзе і па тры, каб і ў зубах насіць. Знайшлося яшчэ некалькі стрэльбаў, пра якія ніхто не ведаў. Прыбіралі людзі ў хаце або ўзнялі падлогу і шукалі дукаты, што схаваў нябожчык дзядзька, скнара ад прыроды, а замест дукатаў пазнаходзілі стрэльбы.

А што скажуць вялікія паны, калі мы тут на сваю руку развяжам бой? Што скажа светлы візір? Ды яны пра гэта і не даведаюцца! Калі з нашага мястэчка было што чуць? Калі б нас і не стала, калі б мы ўсе перабраліся на той свет, дык у Траўніку і ў Сараеве пра гэта і праз два гады не даведаліся б. А калі пра што і дачуюцца, дык не панская і не візірская гэта справа — нашым клопатам праймацца. Нашы гайдукі, дык нам з імі й разбірацца!

І пакуль мястэчка было ахоплена падрыхтоўкай да будучай бітвы, Абу Юсуф на чымі мёрз у снезе, а днямі раскладаў агонь і сушыў посцілкі. Найбольшы ягоны клопат быў у тым, што аўчыны праз нейкі час цвярдзелі ад вільгаці, і ён мусіў здабы-

ваць новыя. Так за месяц развітваўся з жыццём добрыя авечы статак, а ўсё праз яго і ягоны начны дурман. Кажуць, быў некалі адзін хаджыя з Солуні — сама прыстойнасць, дабрыня і сумленнасць, і не курыў, і не лаяўся, а пра віно й казаць няма чаго. Ды аднойчы намовіў яго нехта з падказкі шайтана пацягнуць раз-другі з кальяна, добры опіюм, македонскі. Ад таго часу і да смерці добры хаджыя замест чалавечых галоваў бачыў валовыя. Толькі калі ў люстэрка глядзеўся, бачыў у ім чалавека. Так і памёр, кажучь, ад самоты.

Гэтую гісторыю расказвалі па ўсёй Сірыі і Егіпце, Абу Юсуф яе чуў сто разоў, кожны раз як хто запальваў кальян, але не верыў у яе, пакуль на яго не напаў ягоны дурман. Добры хаджыя прынамсі мог зваліць віну на опіюм, а Абу Юсуф вінаваціў толькі сваю дурную галаву, якая гнала яго паперадзе ўсіх астатніх. Горшай за смерць была для яго бяс-кончасць чакання. Так было і цяпер. Ён ведаў, што туман будзе, але не ведаў калі. Ён баяўся, што аднойчы раніцай не прабудзіцца ад таго, што неба наваліцца яму на нос і лоб.

Было гэта першымі днямі вясны, калі аднаго вечара яму ў дзверы пагрукаў імам. Ён махаў рукамі і крывіў страшныя грымасы, ператвараўся ў аднаго, а пасля ў другога чалавека. Умомант складваўся напалам, а тады ўзнімаўся на дыбачкі, пасля ўцягваў галаву ў плечы і ўдаваў з сябе гарбуна. Нос у яго быў як добрая бульбіна, на канцы завастраўся, як вастрыё дзіды, і расцвітаў, як ад пранцаў. І такія імам вырабляў штукарствы, што калі б яго пабачылі ў Стамбуле ці Дамаску, адразу сказалі б, кінь дурным займацца, які з цябе імам, лепш вазьмі ў рукі бубен і зарабляй вялікія грошы па кірмах. Абу Юсуфу ўсё было ясна! Старыя ўсе да аднаго пашалелі, невядома якому з іх горш, таму, хто не можа схадзіць да ветру, ці таму, хто бегае кожных пяць хвілін, таму, каму баліць спіна, ці ягонаму аднагодку, якому баліць ключыца, паламаная, калі ён малады ўпаў з каня. Усё гэта імам цудоўна яму растлумачыў.

Заўтра яшчэ неяк абыдзеца, але паслязаўтра будзе туман, якога доўга не было!

Абу Юсуф устаў на світанку, апрануўся ў тое, у чым прыйшоў у Боснію, туга падперазаўся, набіў набоі порахам, і са стрэльбай, пістоляй і кінжалам выйшаў на двор. Перад ім у мёртвым маўчанні стаялі маладыя хлопцы і сталыя людзі, чалавек пяцьдзясят, усе бялявыя і сінявокія, ніяк не падобныя да герояў. Эх, от бы трошкі вугалю і хоць трошкі валасы папэцкаць, каб выглядалі страшней. Але дзе ж ты цяпер знойдзеш вугаль? І Абу Юсуф хутка адмовіўся ад сваёй ідэі. Хай ідуць у бой такімі, якімі іх добры Алах стварыў! Ён ведае, нашто патрэбныя і такія.

Людзі якраз выйшлі з царквы, калі над Драчамі ўсё пачарнела. З каменнай агароджы і са скалаў, з кронаў вязаў і шаўкоўніц, з хмызняку і церняў, з неба і аблокаў выскачылі шалёныя туркі. Яны махалі нажамі і стралялі з рушніцаў, так што людзі міжволі пачалі азірацца. На каго ж, Божа ты мой, такая навала? Што за сіла стаіць супраць іх з другога боку?

Э, дык ніякай сілы і не было. Напалі туркі на сяло Драчы, на людзей, што выходзілі з царквы, і сякуць цяпер усе перад сабою, расцягваюцца кішкі па бруку, падаюць галовы і коцяцца ўніз з гары аж у самы горад. І ўсё крычаць тыя мёртвыя галовы, каб пачула іх гарадское панства і іхнія венецыянскія гаспадары, што напалі лютыя туркі і што не спыняцца яны аж да самага мора. Растопчуць крыж і ўсе хрышчоныя душы, калі іх нехта, Божа мой мілы, не спыніць.

Наўрад ці хто хапіўся за сякач, каб адбіцца ад нейкага турка, а стрэлу з нашага боку наагул не прагучала ніводнага, усе толькі й глядзелі, каб пазбіраць жанчын і дзяцей і з імі некуды ўцячы. І не паспелі мы азірнуцца, як усе Драчы ўжо былі на Міятавай вяршыні і між цяснінамі, куды хадзілі па ваду.

Што гэта было, людзі Божыя?

Але адказаць не было каму. Стаяць людзі, вісяць іх рукі, незанятая і непатрэбная, вісяць яны, як старэчае сарамоц-

це, а жанчыны разявілі раты і не ведаюць, як загаласіць, не ведаюць словаў для такой нагоды.

Што гэта было, людзі Божыя? — зноў пытаўся нехта.

Дзень правялі мы, назіраючы за тым, што ўчыняць туркі з нашым сялом. Добра бачылі мы кожны дом, і як яны вакол тых дамоў нашых завіхаюцца, і як пасля збіраюцца каля царквы, мабыць, каб агледзецца, ці няма сярод іх забітых ці параненых. Ды адкуль ім быць, калі мы ўсе як адзін паўцякалі!

Тут мы і заначавалі, а назаўтра ўжо меліся парупіцца аб ежы і пітве. Дзеці галодныя плачуць, а за імі ў іхнія маткі, крык узняўся і лямант, аж у самым небе чуваць, а не ба маўчыць. Айцец Іван толькі рукамі разводзіць, плячмі паціскае і сам гзівіцца нямаля. Якая муха была тых туркаў укусіўшы, што яны на Драчы напалі, калі ў тых нашых Драчах і скарбаў ніякіх няма? Чаму не пайшлі галей на гораг, а сталі станам у нас і чакаюць?

Ужо месяц як застаемся мы на Міятавай вяршыні, і за гэты месяц мы голымі рукамі гзікіх козаў лавілі, змеяў ды іншых гадаў душылі ў пяклі, рознае лісце ў траву елі, зладзілі вогнішчаў колькі, узвялі дзясятка халупак і пакляліся міламу Богу, што больш і ў галаву не прыйдуць нам тыя брыдоты, за якія ён нас туркамі карае.

Дык цяпер, вашамосць найсвятлейшы княжа, просім пакорліва дапамагчы нам вызваліцца ад няволі турэцкае. У бязмежным моры хрысціянскім Драчы — агна малая кропля, але калі вы кроплю тую не захаваете, дык некалі ўсё мора выліцца можа. Звяртаемся да вас, мілы наш княжа, дапамажыце ў імя Хрыстова! Чорны той турак, хай счарнее аблічча ягонае!

Абу Юсуф Абдэльгані ўдзень сядзеў перад царквой і глядзеў на мора. А ўначы загадваў, каб яму на тым самым месцы расклалі посцілкі, і сніў міндальна-мядовыя сны. Пас-

ля доўгага часу ён зажадаў жанчыну. Ён наказаў прывесці яму нейкую з мястэчка. Хоць навокал заўсёды хапала нічыхі румынак ці абы-чыхі цыганак, але яму было сорамна. Ну й добра, жаданне робіць чалавека дабрэйшым.

А войска спала па хатах, нічога не бралі, нічога не псавалі і нават не пыталіся, колькі яшчэ там будуць заставацца. На пяты дзень ён выправіў у мястэчка пасланца, каб той выведаў, ці разышоўся туман, і прынёс яму пяро й паперу. Той вярнуўся з прывітаннямі газію і ягоным аскерам, людзі былі поўныя гонару за іх. І шчасця, бо пасланец сказаў, што сярод іх няма забітых, а ў дваіх параненых раны ўжо амаль загіліся.

Але другога берагу ракі за туманам было па-ранейшаму яшчэ не відаць.

Абу Юсуф паклаў перад сабой паперу, умачыў пяро ў атрамант і пачаў пісаць. Сонца грэла так, што кожная літара высыхала яшчэ да таго, як ён пачне наступную. Людзі хадзілі вакол на дыбачках, па сяле разышлася цішыня, пакуль не замёр і самы далёкі шэпт. Нават птушкі замаўчалі, і толькі недзе з глыбіні чуўся нязвыклы далёкі гул. Ніхто, апроча Абу Юсуфа, не мог яго распазнаць. Гэта мора! — хацеў бы ён сказаць ім, але аскеры яго не зразумелі б. Ён раздумаў, як бы, можа, імам растлумачыў рукамі й грывасамі, што гэты гул — шум мора, але зразумеў, што й імам зрабіць гэта не здолее. Не таму, што і сам мора ніколі не чуў і не бачыў, а таму, што немагчыма зрабіць сваё цела падобным да мора.

І тады ён зноў браўся за пісанне. Калі стамляўся, то заплюшчваў вочы і паварочваўся тварам да сонца. Ягонае святло такое моцнае, што прабівае любую цемру. І тады робіцца прасторна, свежа і ясна нават у найдалейшых пакоях, няма такой цёмнай душы, якую сонца не рассвяціла б. А цямнейшай за сваю Абу Юсуф не ведаў.

На дваццаць пяты дзень ён зноў выправіў пасланца, і той вярнуўся з весткай, што і над мястэчкам заззяла сонца. Туман зусім разышоўся, не засталася яго нават на вяршынях

навакольных гор, расцвілі самыя розныя кветкі, у мястэчка прыйшоў караван з адборным таварам, і паўсюль ужо чуваць пах смажанай кавы, жанчыны выкладаюць перад крамкамі ружовае сочыва, прыйшоў нейкі чужаземец, кажа, што з зямлі франкаў, і пытаецца, ці ёсць у мястэчку жывы чалавек, які ўмее па-турэцку... Усё гэта пасланец раскажаў, але Абу Юсуфу адзіна важным было, што той працягнуў далоні і павярнуў іх да неба, а не да зямлі. Значыць, туман разышоўся. А ўсё астатняе, што ён казаў, так сабе нейкая местачковая нісянеціца. Ён скруціў паперу і склаў пярэ.

Ён узняў кінжал і махнуў ім у бок гары. Аскеры загалёкалі ад шчасця, а ў яго сціснулася сэрца. Не хацелася яму вяртацца ў Боснію. Там змрок, нават калі паліць наймацнейшае сонца, бо няма таго святла, якое асвятліла б цяжкія змрочныя лясы, пра якія ўсе, апрача Абу Юсуфа, казалі, што яны зялёныя. Ён у той чарнаце не бачыў нічога зялёнага. Ну, можа які кураслеп, што зацвіў каля ручая. Толькі ён і зялёны, бо ён жоўты.

Як толькі да князя прыйшлі сельскія старэйшыны, казалі, што з імі здарылася, і перадалі ліст ад айца Івана, ён сабраў войска з дзвюх соцень добра ўзброеных людзей і паслаў іх у Драчы. Таму, хто не хацеў ісці, прыгразілі смерцю і публічным зганьбаваннем, забраннем дома і выгнаннем сям'і.

Людзі вырушылі з горада з лаянкай і праклёнамі. Яшчэ ніхто з гараджанаў, апрача бедных нявест, не паднімаўся ў Драчы, а таму і не ведалі як гэта цяжка. Калі б Бог стварыў людзей павукамі, тады б ім было натуральна лазіць па сценах, а гэтая гара была ніяк не менш стромая за сцяну! Але што ўжо, калі трэба, дык трэба, хто ж вінаваты, што ў іх на шыі князь і што ягоных словаў слухаюцца лепш, чым Божых. Так яны гаварылі і лаялі Бога, Дзеву Марыю, усіх святых, якіх ведалі, і якіх не ведалі, і якія яшчэ толькі ста-

нуць святымі. Не туркі іх пасякуць, а падохнуць яны яшчэ да таго, як дойдучь да тых Драчаў і тых туркаў...

Але найгоршае іх чакала, калі сельскія старэйшыны давялі іх да Драчаў. Звон на царкве прабіў поўдзень! Войска задыхана сапла і аблівалася потам, а князеў намеснік пачырванеў ад гнева:

Або тыя вашыя туркі прынялі Ісусаву веру, або я прынясу князю вашыя галовы!

Туркі, на вялікі жаль няшчасных старэйшынаў Драчаў, не прынялі Ісусавай веры, а проста іх нідзе не было. Калі князеў намеснік прыйшоў да царквы, ён пабачыў, як жанчыны праветрываюць хаты, мужчыны сякуць дровы, вакол бегаюць дзеці, старыя сядзяць на сонейку і кураць тытунь...

Вось, учора яны пайшлі, дык мы й вярнуліся! — сказаў айцец Іван, упэўнены, што ўзрадуе гэтым і сельскіх старэйшынаў, і князева намесніка.

Як жа ён, небарака, памыляўся! Святара і траіх старэйшынаў пагналі з гары да горада, іх білі хто чым мог, і на абрывістай строме ў іх запляталіся ногі. Айцец Іван падаў і разбіваўся, сутана ў яго ператварылася ў лахманы, паабдзіралася скура на руках і каленях, з носа цякла кроў, але яго не пераставалі біць. Ён уяўляў сябе святым Себасцянам, і тады яму рабілася крыху лягчэй, а калі і гэта больш не дапамагала, ён прыгадаў сабе пакуты Хрыстовы. Ці сыну Божаму было цяжэй? Нават грэх падумаць, што не. Але калі і гэта перастала суцяшаць, бо раз'юшаныя князевы людзі пачалі кідаць у яго камянямі, як у асла, які не хоча скрануцца з месца, айцец Іван падумаў, што яго б'юць не за тое, што ён учыніў нейкі грэх, яго б'юць, бо думаюць, што ён з Драчаў. А хіба ж хрышчоная душа ўзняла б руку на свайго святара?

А найгоршым было, што няшчасны Іван прыйшоў у Драчы з горада, як гарадское дзіця, але пра гэта ўжо ніхто больш не памятаў.

Дзякуй Богу, і святар і старэйшыны выжылі, два месяцы іх трымалі ў вязніцы на хлебе і вадзе, а тады, не ведаючы, што далей з імі рабіць, паслалі назад у Драчы. І нават не

спатрэбілася ім пагражаць, каб наступны раз не прасілі ў горадзе дапамогі. Прыйдучь туркі ці не, усё роўна.

Абу Юсуф да найдрабнейшых дэталей расказаў французскаму падарожніку, як і чаму апынуўся ў Босніі. Жан-Поль Дэбор усё запісаў, а частку апавядання пра разбураную крэпасць і пра палац без даху прыаздобіў шматлікімі клічнікамі. Нічога, апрача тых клічнікаў, не псуе ўражання аб вытанчаным Дэборавым стылі, магчыма, найлепшым з усіх у французскіх аўтараў падарожных нататак, шпіёнаў і авантурыстаў, якія з тых часоў праходзілі праз Боснію і пакідалі па сабе вартыя ўвагі пісьмовыя сляды. Аднак Дэбор не меў гонару пабачыць свой твор апублікаваным, рукапіс яшчэ й дагэтуль ляжыць у падвальных памяшканнях Арыентальнага інстытута ў Ліёне, дзе чакае лепшага і больш схільнага да авантураў чытача, чым усе тыя балканолагі, туркалагі і арабісты, якія, прачытаўшы рукапіс, засталіся расчараваныя, бо Дэбор не пацвярджаў ніводнага пашыранага меркавання пра краіну, у якой заходні свет сустракаецца з усходнім.

«Не бачыў я ад Парыжа да Пірэя, а дальбог і да слаўнага Пецярбурга, прыгажэйшае краіны за гэтую і гарадоў, у якіх бы лепей пазнавалася мера чалавека. Тым, хто тут нараджаецца, мабыць, здаецца, што чаршыя збудаваная якраз вакол іх калыскі і ў гонар іх нараджэння. Але не бачыў я і больш хлуслівай краіны за гэтую. Калі б усё, што мне казалі і што я запісаў і падаў да вашага ведама, было праўдай, дык у гэтых лясах жылі б сямігаловыя цмокі, у сады з неба падалі б анёлы, па бязрозовых гаях бегалі б і строілі б адна адной жаночыя падступствы русалкі ды ведзьмы, і нічога з таго, што нам ведама пра свет, чаму вучылі нас антычныя мудрацы і што безліч разоў было спраўджана, не было б праўдай. Калі б праўдай было ўсё, што мне казалі, мы маглі б забыць пра саміх сябе, а таму я лічу, што нам было б разумней забыць

пра гэтую прыгожую краіну. Прынамсі пакуль яе людзі не дабярэць розуму і не прымуць нашых ведаў, бо інакш нас можа зачараваць яе прыгажосць і мы самі станемся такімі, як яны. І, не дай Божа, пачнем, як той няшчасны арап, сніць сны пра палац без даху».

Абу Юсуф заўважыў, што чужынец яму не верыць, але быў рады пагаварыць з некім, хто добра ўмеў па-турэцку і каму арабская мова таксама была не зусім чужая. Апрача таго, чалавеку, якога ён ніколі больш не пабачыць і які ніяк не зможа яму нашкодзіць, Абу Юсуф мог сказаць усё, што ляжала ў яго на сэрцы. А можа, недзе ў глыбіні душы ён спадзяваўся, што чужынец спасцігне сэнс ягонага начнога дурману і зразумее, чаму ён з местачковым войскам ішоў на другі бок гары, каб напасці на хрысціянскае сяло.

Ён правёў яго на кані ўздоўж ракі аж да Муратавага заезнага двара, пажадаў яму жыць шчасліва і не натрапіць у сваіх падарожжах на злых людзей. Хай будуць дурнаватыя, хай будуць вар'яты, толькі каб не мелі зла на душы! — сказаў ён чужынцу на развітанне і, не дачакаўшыся ні адказу, ні грывасы, павярнуў каня і паскакаў сваёй дарогай. І вось жа калі аднойчы той рукапіс Жана-Поля Дэбора, у якім імя Абу Юсуфа Абдэльгані запісана правільна, будзе апублікаваны або прынамсі адсканаваны і патрапіць у збор Бібліятэкі Кангрэса ў Вашынгтоне, Абу Юсуф апынецца ў каталогу ўсіх каталогаў даволі блізка ад імя Савы Турудзіі-Косціча, маладзёна, які вінаваты ў тым, што Абу Юсуфава гісторыя ніколі не будзе расказаная.

Ён не сказаў французу, або можа сказаў, але Жан-Поль не палічыў гэта вартым запісу, што перад маленькай сельскай царквой з відам на мора ён разгарнуў паперу, умачыў пяро і...

Лета было нечакана дажджлівае. Кожную раніцу ён прачынаўся мокры, а ў нейкія ліпеньскія і жнівеньскія дні яму здавалася, што на мястэчка апускаецца туман. Ён заставаўся ляжаць, нібы прыкаваны, на ўжо падгнілых посцілках, хапаўся рукамі за зямлю, мяў закарэлае крысо свайго кап-

тана, сціскаў яго, пакуль з-пад пазногцяў не пырскала кроў. Хто ведае каторы раз ужо паміраў Абу Юсуф, і ўсё цяжэй да яго прыходзіла смерць. Калі неба крыху праяснялася і знікалі тыя імглістыя космы, якіх іншыя людзі і не заўважаюць і якія звычайна вісяць у далінах усіх баснійскіх рэк і рачулак, Абу Юсуф ішоў да імама сказаць яму, што надыходзіць час, калі зноў трэба сцерагчыся разбойніцкіх нападаў.

Імам слухаў яго ўважліва і толькі ківаў галавою, маўляў, так, не будзе міру з нявернымі аж да суднага дня, калі душы нашыя змірацца ўсе ў адной, у душы нашага Творцы. Суцяшаў яго позіркамі і сваім маўчаннем, хоць імам ужо штораз лепей разумеў па-турэцку, ды і Абу Юсуф памалу пачаў гаварыць па-баснійску. Але што сказаць чалавеку, які спіць у садзе, баіцца нізкага неба і выдумляе гайдукоў? Імам не разумеў, чаму Абу Юсуф такі. Ён і не вар'ят, і не дамагаецца славы ў мястэчку, яшчэ менш яго цягне ваяваць, але што ж робіцца ў ягонай няшчаснай душы, што яму кожны дождж муціць розум? Ён не мог у яго спытацца і не хацеў, каб Абу Юсуф западозрыў, што ён яго раскусіў, а ён і сапраўды раскусіў, яшчэ калі той выпраўляў пасланца ў мястэчка, каб спытацца, ці ўзняўся туман, і калі папрасіў прынесці пяро і паперу. Але імаму было важна, каб людзі ў мястэчку не зразумелі, што з Абу Юсуфам нешта не ў парадку, і таму кожны раз у пятнічнай малітве згадваў Абу Юсуфаву храбрасць, ягоную чыстую веру і тое, што ад мястэчка і каменя на камені не засталася б, калі б міласэрны Алах не паслаў сына пустыні, каб абараніў людзей ад гайдукоў.

Рана, занадта рана настала восень, завохкалі і застагналі старыя, некалькі іх памерла, але якраз гэтулькі ж маладзейшых дасягнулі старасці, і аднойчы папаўдні Абу Юсуф спехам сабраў месчачковае войска і вырушыў з ім праз гару.

Дзве рэчы людзям у Драчах былі зусім ясныя. Туркі вернуцца, а дапамогі з горада не будзе. Усё лета яны рыхтаваліся

да бою, панавырастала хлапцоў, якія маглі трымаць у руках стрэльбы і шаблі, а таму купляўся порах, кавалася жалеза і спяваліся гераічныя песні.

Вось як усё было зроблена. Старэйшыны пастанавілі, што кожная хата ў сяле мае даць палову ад таго, што заробіць з гандлю на гарадскім рынку, у агульны скарб на зброю і набоі. Людзі спярша ўзбунтаваліся, але калі айцец Іван прыгразіў, што сваімі рукамі скоціць з гары таго, хто не заплаціць, і будзе яшчэ па дарозе збіваць яго так, як збіваў князеў намеснік, людзі скарыліся. Неўзабаве яны скемілі, што сваю страту могуць вярнуць, просячы ў горадзе за барана не адзін, а два дукаты. На гэты першы скок цэнаў людзі з горада паскрыгталі зубамі і яшчэ больш зненавідзелі сялянцаў з Драчаў, але выбару ў іх не было.

З першымі бочкамі пораху з'явіліся і першыя спевакі. Па большасці старыя людзі, яны станавіліся колам, абдымаліся за плечы і пускалі голас. З вяршыні гары іх было чуваць аж да самага мора, яны спявалі пра лютых туркаў, якія ўжо былі і прыйдуць яшчэ, а ўсё астатняе ў іхніх песнях складалася са словаў, якія мала што значылі, але ад якіх кроў у жылах стыла. Бо калі яны ўзнялі чырвоны каптур на сякеру, выцягнулі кіркі з-пад мура, і выбеглі з хатаў, уся зямля задрыжала, узняліся пліты з магілаў, мёртвыя заскрыгталі зубамі...

Сваімі галасамі кляліся яны перад Богам, што Драчы больш не ўцякуць на Міятаву вяршыню. Але, на жаль, больш сілы было ў іхніх галасах, чым моцы ў нажах і стрэльбах.

Яны адважна змагаліся, пяцёра драчанаў загінулі падчас турэцкага налёту, і яшчэ сямёра калі наступнай раніцай яны напалі на туркаў, але дарма былі і бочкі з порахам, дарма стрэльбы і ўся слаўная зброя, калі туркі нападалі згары, а драчане бараніліся здолу. Няма на свеце такіх герояў, якія б перамаглі ў такім няроўным баі.

І так людзі зноў апынуліся на Міятавай вяршыні, збудавалі яшчэ дзесяць халупак, а тады зноў пачуліся галасы з усіх бакоў:

Што ж гэта было, людзі Божыя?

Так і Міятаву вяршыню пачалі называць Людзі Божыя.

А жанчыны навучыліся галасіць і над гэтым няшчасцем і галасілі, аж пакуль мужчынам не надакучыць. А тады жанчыны браліся пячы праснакі, і варылася капуста, і вакол скакалі козачкі і козлікі, і нехта ўжо казаў, што варта было б назаўсёды пакінуць Драчы і застацца ў Людзях Божых.

Каб я гэта болей не чуў, хай будзе прокляты той, хто не хоча дадому! — крыкнуў айцец Іван, і так драчане назаўсёды выкінулі з галавы думку, што трэба сысці туркам з дарогі. Спевакі цішком спявалі гераічныя песні, вузел завязваўся ў іх у горле, калі яны ў песні згадвалі магільную пліту, і каб яго развязаць, яны спявалі ўсё глыбейшымі і глыбейшымі галасамі, пакуль зусім не патаналі ў змроку.

А жонкі тады гідзіліся сваімі мужамі і казалі ім тое, чаго звычайна не казалі. І на другі дзень мужы — як праз жонак і іх брыдкія словы, гэтак і праз загіблых братоў і сыноў — спявалі пра магільную пліту яшчэ глыбейшымі галасамі.

Абу Юсуф праводзіў цэлыя дні з паперай перад сабою і з пяром у руцэ. Бляск сонца і камянёў больш яго не здзіўляў. Нібы ён быў тут адвеку і застанеца назаўсёды перад хрысціянскім храмам, у атачэнні свайго нязвыклага войска, якое і надалей беспярэчна верыла, што гэтак ён насамрэч бароніць мястэчка ад нападу гайдукоў, а таму ўсе пільнавалі, каб газія Абу Юсуф меў спакой, пакуль піша.

А што ж такое Абу Юсуф піша?

Калі імам, разгарнуўшы Каран, чытае з яго, хіба знойдзеца нехта, каму ўздумаецца, што варта нешта яшчэ дапісаць?

Гэтая думка прыходзіла ў галаву не аднаму Абу Юсуфаву аскеру, але кожны зрабіў адно: проста махнуў рукою, нібы адганяючы муху, што села на кончык носа. Яны прагналі ад сябе першы ж узніклы сумнеў, як робіць усякі сапраўдны вернік. Той, хто ведае, што праўда нябачная чалавечаму вочку і неспасціжная розумам. Калі б было іначай, тады гэтае

месца было б лепшае за іхняе малое мястэчка і тады яны прывялі б сюды дзяцей і жонак і засталіся б тут назаўсёды.

Яны слухалі гул, які даносіўся аднекуль далёка здолу, настаўлялі вушы, як бывае, калі ў суседнім пакоі плача дзіця, Абу Юсуф цяпер ужо мог сказаць, што гэта мора, але паранейшаму трымаў іх у няведанні. Хай прыдумляюць, бо, можа, тое, што яны прыдумляюць, будзе лепшым за ягонае простае тлумачэнне. Пакуль яны не ведаюць праўду, іх не апануе туга. А туга небяспечная, яна заўсёды змушае рабіць тое, чаго нельга і што большае за цябе. Падышаха яна завяла за межы царства, вучонага за межы Божых словаў, Абу Юсуфа завабіла ў дурман, а тых простых людзей з саламянымі валасамі іхня туга магла б прымусіць спусціцца да мора. Яны напалі б на гарадскія мury і загінулі б пад імі або нейкім цудам іх захапілі б і разрабавалі б горад, як рабуюць цяпер гэтае сяло, толькі каб выйсці да мора, стаць перад ягоным гулам і ўрэшце падумаць, што Бог і стварыў іх, каб яны з сваіх гор спусціліся да гэтай бязмежнай сіні. І не вярнуліся б яны болей да сваіх крамак, падворкаў і драўляных сходаў, а засталіся б там, на тых скалах і дачакаліся б страшнай венецыянскай армады, якая паздымала б усе іхнія дурныя саламяныя галовы. Таму лепш ім не ведаць, што чуе іхняе вуха і чаму няма таго гулу на другім баку гары.

На сёмы дзень прыйшоў пасланец і прынёс вестку, што над мястэчкам узышло сонца. Ці гэта напэўна, быліся ў яго, ці разышоўся туман і ў адзін бок ракі, і ў другі? Ён пацвярджаў, а яны былі ў зноў. Ці ведае пасланец, што здарыцца, калі туман вернецца і нападуць гайдукі, усё спяляць дашчэнт, забяруць з сабой жанчын і дзяцей, захопяць мястэчка, як мы іхняе сяло? Што здарыцца, калі свае крамкі і сваю мячэць, крыніцы і панадворкі, ігрушу ў садзе, сваю раку і мост праз раку мы будзем бачыць здалёк, пакуль гайдукі будуць спраўляць свята? Паабяцалі пасланцу, што здзяруць яму скуру са спіны, калі ён падмануў.

А Абу Юсуф маўчаў, складаючы пяро і паперу, і яшчэ раз глянуў на мора. Можа, і апошні раз.

Не было вялікай радасці, калі яны вярнуліся ў Драчы. Яны ведалі, што туркі прыйдуць зноў, забухаюць рушніцы і забліскаюць лёзы, загубіцца яшчэ больш галоваў, бо яшчэ большае будзе іхняе геройства, але ўрэшце ўсё зноў закончыцца на Людзях Божых, яны збудуюць яшчэ дзесяць халупак і будуць чакаць, пакуль туркі не пойдучь. Так ёсць, і інакш быць не можа, як гара не можа спусціцца ніжэй, і як Драчы не могуць узлезці на яе вяршыню. Заўсёды туркі будуць нападаць з вышыняў, а яны будуць бараніцца з сваёй магілы. Дарма будуць скрыгатаць зубы, дарма будуць узнімацца магільныя пліты.

Так пачаліся і размовы пра тое, што султан і венецыянскі дож дамовіліся між сабою, а візір і гарадскі князь паабяцалі адзін аднаму, што туркі будуць нападаць на Драчы, але ніколі не рушаць на горад. Падалі адзін аднаму рукі шайтан і д'ябал, а з людзьмі хай будзе што будзе! І нарадзілася глухая нянавісць, глыбокая, як голас мужчыны ў смутку, і цяжэйшая за магільную пліту. Калі б драчане прыгадалі айца Мату, які іх сюды прывёў, яны зразумелі б, што ў нечым робяцца да яго падобныя. Апрыкралі ім аднолькава і туркі і венецыянцы. З панурым вусам і каменным сэрцам чакалі яны, калі прайграюць новы бой.

За тры зімы Абу Юсуф адзінаццаць разоў узнімаў месцачкавае войска, вёў яго праз гару ў бой супраць гайдукоў, а пасля цэлымі днямі сядзеў на пляцы перад царквой. Баі былі штораз больш сур'ёзныя, спрактыкаваліся аскеры і гайдукі, і цяпер ужо гінулі, як за тыя часы, калі Абу Юсуф Абдэльгані быў газіям ад Марока да Дамаска, а слава ягоная сягала яшчэ далей, праз Стамбул аж да Украіны, той шырокай краіны, якую літасцівы Алах стварыў, а д'ябал усю зраўняў, так што няма куды схіліць галаву, калі прыйдзе час, каб табе яе ссеклі.

Аднак заўсёды было вядома, як закончыцца бой. Драчанае ўцякуць на Людзі Божыя, у свае халупкі, а аскеры на сонцы перад чужымі дамамі будуць загойваць раны, прыслухоўвацца да гулу з далёкага долу, глядзець, як піша Абу Юсуф, і ўсё страшнейшымі пакутамі палохаць пасланца, калі той вернецца з весткай, што туман над мястэчкам развееўся.

А тады, дванаццаты раз, Абу Юсуф мусіў узняць сваё войска позняй вясною, ужо пасля як зацвілі ліпы. Кручаны быў год, за ўсю зіму так і не выпаў прыстойны снег, а тады раптам ужо амаль на пачатку лета застagnалі старыя, пачалі паміраць адзін за адным, і пагрукаў у Абу Юсуфаву браму імам.

Пара.

Я прадчуваў.

А ці трэба? — упершыню спытаўся імам тое, з чаго Абу Юсуф мог усё зразумець.

Трэба! Я не вадзіў бы людзей на смерць, калі б не было трэба. У пекле гарэць буду, але трэба!

Імам абняў яго і тройчы пацалаваў. Ён не меў патрэбы казачь, што прабачае Абу Юсуфу ўсё, што той мусіць рабіць. Той і сам гэта ведаў. Імам не меў патрэбы нават цалаваць яго. Абу Юсуфу было ясна, што яго й родная маці так не хваліла б і не бараніла б перад людзьмі, як гэты чалавек. Праўда, ён не ведаў, чаму імам гэта робіць. Але гэтага не ведаў і сам імам. Ён хлусіў кожны тыдзень на пятнічнай малітве, хлусіў гадамі і нічыё імя столькі разоў не згадваў дабром, як Абу Юсуфава. Ён верыў, што гэта не грэх, а калі й грэх, дык быў гатовы ўзяць яго на сябе.

Бой быў страшнейшы за ўсе папярэднія. Сваю галаву шкадавалі менш за чужую, а лютасць з абодвух бакоў ператварылася ў распач. Абу Юсуф ведаў, што гэта момант, калі вайна, у якой адзін нападае і другі адступае, заканчваецца і пачынаецца вайна зусім іншая, у якой перамога той, хто застанецца на полі бою жывы. Яны біліся два дні і дзве ночы, пакуль палова мужчынаў з сяла не загінула, а палова,

знявечаных і знявераных, хто без рукі, хто без вока, былі выгнаныя з сяла. Аскеры хацелі рушыць за імі, але Абу Юсуф не дазволіў. Тады яны кінуліся сячы жанчын і дзяцей, але ён заступіў ім дарогу:

Як вам не сорамна! — крычаў ён надтрэснутым голасам і супакойваў распач у людзях. Сваімі рукамі некалі даўно забіваў ён і жанчын, і дзяцей, але былі гэта іншыя часы і іншыя прычыны. Ён не мог дазволіць, каб дзяцей забівалі за ягоны дурман.

Ён сеў перад царквой, паглядзеў на мора і паклаў перад сабой сорок дзевяць спісаных аркушаў. Пяцідзясяты ўсё яшчэ быў пусты. Перш чым ён спіша яго да канца, прыйдзе пасланец з мястэчка.

Хіба ўжо развееўся туман?

Не.

Дык чаму ты прыйшоў?

Я ўцёк.

Ад чаго?

Гайдукі абрабавалі мястэчка і забралі з сабой жанчын.

Ні Абу Юсуфавы аскеры, ні людзі ў мястэчку на краі царства, ніколі да канца не зразумелі, што зрабіў ім Абу Юсуф Абдэльгані. Можна, яны пра нешта і здагадаліся б, калі б не імам і ягоныя словы. Усведамляючы сваю віну за вялікае зло, якую ён ніколі сабе не прабачыць, так што не будзе ў ягоным жыцці ні хвіліны, калі б ён пра тое зло не падумаў, імам яшчэ адзін, самы апошні раз схлусіў людзям. Не гайдукі напалі на мястэчка, а няверніцкае войска. Войска забрала жанчын, і нічога тут не зробіш. Абу Юсуф ні ў чым не вінаваты. Богу схацелася так, каб дзве бяды здарыліся адначасна. Трэба было ісці ў бой з гайдукамі, а войска, пакуль мы не ведалі, напала на нас ззаду.

І паверылі людзі ў тое, у што ніхто разумны не паверыў бы. Але што яны маглі пасля таго, як за апошнія тры гады іх

столькі загинула, пасля таго, як мястэчка было разрабаванае, а сёстры загнаныя ў няволю.

У той вечар імам сядзеў з Абу Юсуфам у ягонай хаце. Ён не пытаўся — чаму?, бо не было адказу, ад якога яму зрабілася б лягчэй. Ні яму, ні Абу Юсуфу. Імам сказаў Абу Юсуфу, што ён мусіць пакінуць мястэчка. Чым раней. На світанні. Абу Юсуф адказаў, што і сам гэта ведае. Пойдзе, як толькі развіднее.

Я скажу людзям, што ты пайшоў з сораму.

Так, добра скажаш.

Сцеражыся, Юсуфе.

Чаму?

Проста, сцеражыся.

Скажы ім, што мы маглі б быць лепшымі людзьмі... Або не, не кажы ім так. Проста я табе кажу, што мы б маглі б быць лепшымі людзьмі. Не мы, а я мог бы быць лепшым чалавекам. Але мой дурман мне не дазволіў.

Ведаю, мой Юсуфе.

І перш чым мястэчка абудзілася, пакуль старыя клікалі на дапамогу з ложкаў, а параненыя скрыгаталі паламанымі касцямі, Абу Юсуф Абдэльгані ад'ехаў на кані паўз раку, пасля праз мост. Ён адышоў без стрэльбы і кінжала, а пяро і пяцьдзясят спісаных аркушаў пакінуў імаму. Хай прачытае, а пасля хай спаліць. Невядома, ці прачытаў імам Абу Юсуфаву гісторыю, але рукапіс не спаліў, бо калі б спаліў, айцец Антун Шушняра не прадаў бы яго сараеўскаму антыквару Саламону Баруху за некалькі нічога не вартых прапагандысцкіх кніжак, пераважна твораў французскіх хрысціянскіх аўтараў на тэму шкоды ананізму і стаўлення да нявернікаў.

Дванаццаты бой супраць туркаў зменшыў колькасць жыхароў Драчаў напалову. Ад таго нападу яны ніколі як след не ачунялі, і ніколі да сканчэння веку ў сяле Драчы не

было ўжо столькі мужчынаў, як да дванацатага бою. Аднак цікава, што яны чакалі новага нападу туркаў і не заўважалі, што іх ужо доўга няма. Мінулай зімою яны йшлі ў выгнанне на Людзі Божыя, як і пазамінулай восенню або дзве вясны таму. А ж яшчэ толькі ўчора апошні турак пакінуў Драчы, заўчора той чарнявы сядзеў на кукішках перад царквой і нешта крэмзаў на паперы. Мінуў ужо і дзясяты, і дваццаты год, заржавелі стрэльбы, размок порах, маладыя хлопцы, якія біліся з туркамі, пастарэлі, але і дагэтуль думалі, што ўсё было летась. Або ўчора.

У Драчах здарылася нешта дзіўнае, што несумненна зацікавіла б кожнага антраполага і псіхааналітыка, каб яны тады былі ці каб нехта, калі яны ўрэшце ўзніклі, паслаў іх у тыя горы, бо адчуванне, што туркі напалі летась, і фантомны боль ад нанесеных ранаў жылі й пасля смерці апошняга героя, пераносіліся ад пакалення да пакалення і трывалі яшчэ некалькі стагоддзяў. Успамін пра тое, чаго ў Драчах насамрэч не адбылося, заўсёды быў мацнейшы за ўсе сапраўдныя ўспаміны. Так будзе аж да 1963 года, да вялікага землятрусу, пасля якога драчане ўрэшце спушціліся да мора. Сяло зарасло цернем, праваліліся дахі, і жывымі засталіся толькі могілкі. І хоць яны будуць жыць і паміраць на беразе мора, а шмат хто і ў Заграбе, Бялградзе, Сараеве або яшчэ й далей, у Аўстраліі і Новай Зеландыі, нашчадкаў драчанаў будуць хаваць у каменных магільнях іхніх продкаў. А сустракаць іх і праводзіць на той свет будзе страшная лютасць, нянавісць і горкая жоўць старога брата Маты, няспрытнага на словы і цвёрдага ў веры, які ведаў, што людзі і сабачага гаўна нявартыя, але нехта мусіць ратаваць іхнія галовы. А пра душы ўжо хай Ён дбае.

Не захавалася гісторыя Абу Юсуфа Абдэльгані, недавучанага хафіза, родам з Рамалаха, з краіны прарока Ісы, на якога абвалілася крэпасць, а ўратаваў яго, каб самому

не звар'яець, Абдула, якога загналі на вайну за тое, што побач з мячэццю граў на удзе. Але ад начнога дурману Абу Юсуфу не было ратунку, і так пачалася гісторыя, якую мы ведаем. Адны, з саламянымі валасамі, нападалі на тых, якіх яны называлі гайдукамі, а другія, з глыбокімі галасамі, спявалі пра магільную пліту. На ўсё ёсць сваё месца і прычына, але не захавалася тое, што Абу Юсуф пісаў у сваім дурмане. Да канца свету гэта не будзе расказана, бо тую гісторыю ведае толькі Бог, а ён нічога не расказвае ні сабе, ні людзям. Нязначны між людзьмі, малы ў сваім няшчасці, Сава Турудзія-Косціч, якога нават у войска не ўзялі, па ўсёй верагоднасці ўчыніў тое, што зробіць нетрывалым і многае Божае стварэнне, і чалавечае старанне і геройства. Гэтая кропка ў самым канцы — ягоная: .

ІДЖТЫХАД¹

Нарадзіла мне Айка пад старасць сына. Каб мне хто сказаў: Сэя, ты будзеш любіць яго больш, чым сябе самога, калі ён уначы заплача, ты ўскочыш як ходжа на ранішнюю малітву і яшчэ будзеш думаць — чаму не заплакаў раней, каб я не марнаваў жыццё на сон, каб мне казалі: Сэя, чалавеча, твой родны прыплод паблытае табе розум, так што ягонае гаўно будзе пахнуць табе, як кветкі, калі ты будзеш яго пераадзяваць, я сказаў бы, што гэта проста немагчыма. І было немагчыма, пакуль я быў у сіле, а калі сіла мне здрадзіла, я захацеў сына. Ну й вось, нарадзіла мне яго Айка і пакінула, каб я даглядаў, пакуль яна працуе. А я даглядаю яго так добра, як сябе ніколі не даглядаў, і яшчэ лепш за яе, хай яна і маці і хай нездарма кажуць, што з дзіцем ніхто лепш за маці не ўмее абыходзіцца. Толькі ў адным я застаўся такі, як раней, — не дай Божа Айка пачула б пра гэта, больш бы малага са мной не пакінула. Калі раззлуетца ён раніцай і пачне лупіць бразготкай па краі ложка, а бразготка добрая, нямецкая, і таму ён не можа яе паламаць, дык я тую бразготку ў яго забяру. Спыраша ён на мяне паглядзіць, гэтак здзіўлена, пасля заплача, расчырванеецца, раз'юшыцца, я ведаю, што ён мяне забіў бы, цэлым светам лупянуў бы аб ложкач, разваліў бы ўсё, што дагэтуль было створана, а злосць у ім усё расце, пакуль не разыдзецца на чатыры актывы, як тая

¹ Іджтыхад (*тур./араб.*) — інтэлектуальнае намаганне, якое чалавек прыкладае, расшукваючы ісціну.

японская спявачка. А я бразготку яму не даю і далей дражню, каб пабачыць, аж дакуль ён можа, і я схлусіў бы, калі б сказаў, што раблю гэта дзеля ягонага добра. Але ж не, мяне яшчэ большая ахвота бярэ, бо я бачу, як мой сын можа тое, чаго я ўжо больш не магу. Не саступіць і не перастане, і не патрэбныя яму іншыя цацкі, калі не дам тую бразготку, не патрэбныя ўсе радасці свету, калі не будзе па-ягонаму, аж пакуль не зломіцца, як урэшце зламаўся я.

Але ж трымаўся я доўга, расла ўва мне сіла, і рассыпаў я яе ва ўсе бакі, божажтымой! Дужы быў Харун Пустахліч. Унь калі быў землятрус, дык усе, хто яго ведаў, думалі, што гэта пад нябожчыкам Харунам зямля дрыжыць! Дужы быў і Арыф, шынкар, што ў Кісэляку пёк праснакі, калі неба спахмурнее і ўдарыць першы моцны гром, людзі кажучь: Эх, што той гром побач з Арыфавым голасам! Хіба ж і такія людзі паміраюць? Але ж паміраюць, дрэнна было б, калі б не паміралі, бо можаш сабе ўявіць, які быў бы натоўп, калі б яны засталіся на насенне. А сіла над сіламі быў Мэхмэд Праша, унь ягоная магіла ў Вышаградзе, калі могілкі яшчэ не зраўнялі з зямлёю і з надмагільных камянёў не збудавалі карчму. Калі той, бывала, рыкне, дык усе салаўі падалі з дрэваў, а ў людзей аж да Бяліны мароз па скуры ішоў, такая сіла і такі голас былі ў таго Мэхмэда.

Але і ён такі ўсё адно не быў дужэйшы за мяне. Найлюцейшы з лютых, бедная зямля, якая мяне такога на сабе трымала. Памятаю, у пяцьдзясят нейкім годзе ў гатэлі «Цэнтраль» апошні раз спяваў Алага Ідрызавіч, далікатны чалавек і вялікі спявак, пра яго хадзілі легенды. Ён пачаў яшчэ за аўстрыйскім часам, на афіцэрскіх балях — некалькі шлягераў, за ім некалькі сэўдалінак¹, а пасля спяваў сербскія народныя, а пасля харвацкія. Як бы часы ні мяняліся, Алага падганяў пад іх свой рэпертуар, але заўсёды — некалькі

¹ Сэўдалінка — традыцыйны баснійскі музычны жанр, мусульманскі гарадскі фальклор, песні пераважна пра каханне пад акампанемент саза, а ў пазнейшыя часы — акардэона або малога ансамбля.

сэўдалінак. Злыя языкі казалі, што так ён і гестапаўцам на Марындворы, спярша *Лілі Марлен*, а пасля *Збан куе меднік Муя*. Хто яго некалі пачуў, ужо ніколі не мог забыць. Але ў Алагі не было сілы, толькі голас, як у тых італьянцаў, якія кажуць, што заўтра заспявалі б у оперы, але ім неяк не хо- чацца.

Неяк на Новы год кажа Алага, што гэты год у яго будзе апошні. Будзе спяваць да вясны, а тады канец. Маўляў, сапраўдныя чэмпіёны вешаюць буцы на цвік на вяршыні кар'еры! Спярша яму ніхто не верыў, а пасля пачалі адга- ворваць. Кінь, Алага, няма лепшага за цябе! Не ваш клопат, казаў ён, калі пачну крактаць і сіпець, вы ж першыя будзеце з мяне смяяцца. Так яно й бывае! Людзі дачакацца не могуць, калі ў спевака трэсне голас. Гэтак сама, як калі пра самую сумленную жанчыну ў чаршыі кажуць, што яна скурвілася. Лепш і не бывае!

Кажа, хай гэта будзе пятніца, першы тыдзень пасля ра- мазана, якраз сярэдзіна красавіка, калі ўвесь горад зацвіце, людзі сядзяць у садах і бавяць вечары пад чарку, дык хай прыйдуць у «Цэнтраль» і паглядзяць ды паслухаюць, як адыходзяць найвялікшыя. Два месяцы па горадзе толькі й гаварылі, якім будзе Алагава развітанне. Што з людзей узяць, спярша казалі — кінь! — а пасля Алага і такі і сакі, што ён пра сябе думае, цэлы тэатр робіць з таго, што больш не будзе спяваць. Э, дальбог я не пайду! — казаў кожны, хто сябе паважаў, а хто не паважаў, дык таго ў «Цэнтраль» і не пусцяць. І выглядала, што будзе ён спяваць аркестру, метрдатэлю і афіцыянтам.

Пакуль быў рамазан і пакуль усе бавілі час за вячэрамі, адзначаючы канец дзённага посту, а горад жыў цэлую ноч, пра Алагу Ідрызавіча неяк перасталі гаварыць. Калі б хто пра яго і згадаў, дык казалі толькі, што нікому, а значыць і яму, не дазволена самому сабе ствараць помнік. Нікому, апроча Ціта, а іншыя хай спакойна дачакаюцца смерці, а тады ўжо па іх назавуць і вуліцу, і школу. І так настаў панядзелак, дзень пасля байраму, калі раптам да мяне прыходзіць Ала-

га. Увесь нейкі ссохлы, кашуля на ім вісіць, як на вешалцы, і толькі тады я ўпершыню пабачыў, як ён састарэў. Пакуль чалавек смяецца, асабліва калі ён поўны гонару за сябе і калі ўсе глядзяць на яго, як на бога, дык ты й не заўважаеш, што ён старэе. Але як толькі ён занепакоены або спалоханы, а побач нікога няма, дык як бачыш — магіла кліча, хутка пахаванне!

Я кажу, што здарылася, Алага? Кажа — нічога. Э, думаю я — калі б нічога, ты да мяне не прыйшоў бы, бо ніколі не прыходзіў, але я кажу сабе, пачакаю, пакуль сам не скажа. Хай пакутуе, гэта добра замест трэніроўкі, бо пакутаваць ён яшчэ ніколі не трэніраваўся.

П'е Алага тую каву, п'е кава Алагу. Праходзяць нейкія дзяўчаты, я іду іх паклікаць, падміргваю яму і паказваю, як у іх усё пры сабе, а ён іх нават не бачыць і не зважае на тое, што я паказваю. Твар у яго дрыжыць, як пад токам, толькі што не ведаеш, смяецца ён ці плача.

Вось, Сэя, кажа мне, вось які гэта горад!

А я ведаю, пра што ён, але яму не даю, чаго ён чакае. Раблю выгляд, быццам ён гэта пра дзяўчат, што прайшлі міма. Маўляў, азіраюцца на розных прайдзісветаў, а на нас дваіх і не зважаць. Але не чуе мяне Алага, а чуе толькі, што я не захацеў яго пачуць.

Калі кожны, хто сказаў, што не прыйдзе на мой выступ, заплаціў бы па дынару, я меў бы грошай больш, чым Ракфелер, пачаў ён зноў наракаць.

А я не даюся і пачынаю расказваць, што ёсць адзін такі багацейшы і за Ракфелера. Намалаціў грошай на поп-корне, так што ўся Амерыка пашалела на ягонай кукурузе. Цяпер маткі дзецям на сняданне даюць толькі той поп-корн. Калі нейкае дзіця заўпарціцца, дык маці яму плясь аплявуху, маўляў, нават дзецям нельга адмаўляцца ад ягонага поп-корну. І так той чалавек стаў багацейшы за Ракфелера.

Засмяўся Алага, гэтак па-сапраўднаму, ажно за живот схпіўся ад смеху. Мне было прыемна, я раскажаў добры жарт, хоць зусім і не збіраўся, але ён не пераставаў смяяц-

ца, і мне ўжо было непрыемна, бачу, што неяк не ў той бок усё пайшло.

Эх, дурань я, дурань, што прыйшоў да цябе аб нечым папрасіць, кажа ён і ўстае з-за стала. І не перастае смяяцца. Сам з сябе — бо дурань. І яшчэ тым найгоршым смехам, пасля якога людзі перастаюць вітацца на вуліцы. Кінь, Алага, дружа, што ты, я ж толькі трохі пажартаваў!

Прэч ад мяне, мярзотнік!

Не трэба так, Алага...

Прэч, мярзотнік!

А калі Алага казаў табе — мярзотнік, гэта было горш, чым каб паўгорада абрабілі табе маці, сястру й нябожчыка бацьку, такое цяжкае было тое слова, калі ён яго кажа. А так — звычайнае слова, як і любое іншае. Нейк я й не чуў, каб іншыя часта яго казалі, але для Алагі яно значыла нешта цяжкае, дык таму й абрыналася ўсім цяжарам на таго, каму было адрасаванае.

Я схопіў яго ў абдымкі, не даю пайсці, бо калі пойдзе, дык тады ўсё, капцы, а ён вырываецца і ўсё паўтарае, што я мярзотнік. Э не, думаю, ты ў мяне не вырвешся, пакуль у цябе не пройдзе. І трымаў яго так паўгадзіны, афіцыянты сабраліся, пусці ты чалавека, кажа нейкая жанчына, барані божа ад бяды, кажа другая, а мне што, трымаю і не пускаю.

Задушыш чалавека! — падышоў да мяне афіцыянт Руда і цягне за кашулю. Я кажу, уцякай, Руда, пакуль я з цябе дух не выбіў.

Задушыш, кажа Алага.

Дык мярзотнік ці не мярзотнік?

Гэтым я яго трошкі размякчыў. Ён згадзіўся сесці, а я кажу: Руда, дай два двайныя! — а Алага: я не буду. А дальбог будзеш, бо справа вырашана!

Мы засталіся там аж да ночы. Пыталіся адзін у аднаго пра сёе і пра тое. Я расказваў яму, як быў у войску ў Піроце і як спяваў палкоўніку на вяселлі, дык той нажлукціўся ў пень так, што назаўтра яго трэба было везці ў Ніш у шпіталь, а ён мне расказваў, як у вайну ў кавярні «У ступы» ў Сара-

еве спяваў Вальтэру Перычу¹ рускія песні, а пасля да яго прыезджалі з Бялграда і ўпрошвалі туды пераехаць, але Алага не хацеў, і яшчэ расказваў, што ведае сотню песень, якіх больш не ведае ніхто, і што з ім у магілу адыдзе больш сэўдалінак, чым вучняў у Крагуеўцу²... Пра ўсё расказваў, толькі не пра тое, дзеля чаго да мяне прыйшоў. А я толькі таго й чакаю і ведаю, што ўрэшце дачакаюся.

Кожны раз як я думаў, што ён ужо вычарпаўся, ён пачынаў новую гісторыю, або я ў нейкі момант працягваў сваю, у галаве ў мяне муцілася, а напэўна муцілася і ў Алагі, ён быў п'яны, як самалёт «Энола Гей» перад тым, як скіне бомбу на Хірасіму. Дый я быў не лепшы, але зноў жа я маладзейшы і магу даўжэй трымацца. І так, пакуль ён расказваў пра нейкага Славэка, скрыпача з Чакаўца, які да вайны граў у тузланскім «Мэтропалі» і аднойчы паклаў на стол пісталет і кажа: калі зайграю фальшывую ноту, дык хто яе пачуе, хай у мяне стрэліць! — і ўсе ноты граў фальшыва, але не знайшлося нікога, хто б у яго стрэліў... пасярод гісторыі Алага ўстаў, вочы ў яго ўмомант праясніліся, і кажа:

Але ж і ты да мяне не прыйдзеш, праўда, раптам живот забаліць, ці што?

Прыйду, Алага, дружа, чаму б не прыйсці...

Не прыйдзеш, бо па горадзе кажуць, што не трэба ісці да Алагі на развітанне, бо хто ён такі, каб развітвацца.

Прыйду, жыццём клянуся, прыйду.

Ага, і тады будзеце слухаць, як я спяваю, ты і трое афіцыянтаў. Тады ўжо лепш і ты не прыходзь.

Ну добра, дык прыходзіць ці не прыходзіць?

Не, Сзя, па мне дык лепей, каб ты мяне застрэліў, зараз жа...

Дастае Алага пісталет, берэту, якую ў вайну насілі іта-

¹ Вальтэр (Уладзімір) Перыч — народны герой часоў Другой сусветнай вайны, кіраўнік сараеўскага антыфашысцкага падполля.

² Крагуевац — горад у Сербіі. 21 кастрычніка 1941 года там было расстраляна 7000 чалавек, сярод якіх шмат гімназістаў і настаўнікаў.

льянскія афіцэры, і кладзе перада мною. А я не ведаю, што рабіць, круціцца ў мяне ў галаве ўвесь рэстаран, як устану, дык здаецца, зараз увесь рассыплюся па падлозе. Каб жа толькі дабрацца да прыбіральні, умыць твар, каб трошкі палегчала. А Алага зусім цвярозы, быццам і тую першую ракію не піў, і чакае.

Нашто ж мне страляць? пытаюся і адсоўваю ад сябе пісталет.

Каб стала лягчэй і мне і табе.

Як жа лягчэй, дружа, калі я цябе заб'ю? — спрабую выкруціцца я і бачу, як Алага расце, ужо зрабіўся большы за мяне, і ўжо шыя пачала згінацца, каб не ўдарыцца галавою аб столь.

Дык ты будзеш найлепшы, калі мяне больш не будзе, кажа Алага тым тонам, якім дзецям тлумачаць, што шпінат карысны і яго трэба есці.

Не ведаю, што са мною было, можа ад ракіі, але я ў адказ узяў пісталет, наставіў яго на Алагу, гляджу, ці зняты з засцерагальніка, бачу — зняты, кажу, што не буду страляць у галаву, каб не знявечыць чалавеку твар, а ў сэрца, гэтак будзе правільна, але ніяк не магу даўмецца, з якога боку ў яго сэрца. Калі ў мяне з левага, дык тады ў яго з майго правага, гляджу, які бок у мяне левы і як толькі знайшоў і падрыхтаваўся стрэліць, Алага пачаў дрыжаць.

Страляй, кажа, чаго чакаеш? Я кажу, а што, табе страшна? Кажа, так, як жа мне не будзе страшна, хіба табе не было б. Я сабе думаю, і мне было б страшна, але хто ты такі, каб мне гэта казаць.

Мне, Алага, няма чаго баяцца! — крыкнуў я, паднёс пісталет да скроні і націснуў на курок. Калі палец дайшоў да палавіны, я ўжо й пашкадаваў, а калі даціснуў да канца, дык адчуў, як з мяне гаўно палезла.

Я забыўся яго зарадзіць, сказаў ён, а што было далей, я не памятаю. Назаўтра мне расказвалі, што афіцыянт Руда скочыў на мяне і забраў берэту. Можа яно было так, а можа і інакш. Людзі любяць прыхарошваць, бо без прыхарошван-

ня няма гісторыі, вось жа і я ўсё гэта, можа, прыхарошваю, але я ведаю, што калі я прачнуўся, дык паабяцаў сам сабе, што адгэтуль не буду піць больш за літр, а другі літр магу пачаць толькі калі праверу, што ў рэстаране няма нікога са зброяй.

І каб жа я, дальбог, паразумнеў у тую ноч. Але ж не! Прасвятленні, якія табе прынясе пахмелле, цягнуцца прапарцыйна самому пахмеллю, памножанаму на два. Так гучыць першы Сэін закон ракіядынамікі.

Каля пятай ці паловы шостай я сяджу ў тым самым рэстаране, п'ю сёмую каву, цверазею, аж раптам зноў прыходзіць Алага. Кажа: Прабач, Сэя, мы маглі загінуць! Я кажу: Абодва не, адзін бы напэўна застаўся жывы. А ён: Маўчы, чалавеча, якая розніца. Я думаю, ну добра, якая розніца, але ж розніца ёсць. Але лепш не пачынаць тое, што не здолееш скончыць, а я дальбог не ведаў, куды б мяне гэтая гісторыя завяла. Ніколі раней мне і ў галаву не прыйшло б падняць на сябе руку, ды і нашто мне гэта рабіць. Калі мне нешта забаліць, я кажу сабе — пройдзе, і ўжо радуюся, як мне будзе добра, калі перастане балець, а калі я зажуруся, то ўжо ўяўляю, што сказала б мая цётка Бэлкіса — ты, Сэя, проста як нябожчык Ізэт Камушын, так раскіс, што гатовы ў дупу даць першаму, хто папросіць. Так яна казала, калі б нехта зажурыўся, аж пакуль я аднойчы ў яе не спытаўся: А скажы мне цёця, хто такі гэты Ізэт Камушын? А яна: дальбог, сынку, не ведаю! Як не ведаеш, цёця? А так, не ведаю, некалі мне ў маладосці падварнуўся пад язык, дык во й дагэтуль яго памінаю. А чаму ж нябожчык, калі падварнуўся табе пад язык? Дык як жа, сынку, ён будзе жывы пасля столькіх гадоў, мне ўжо восемдзесят, а яму б было і сто дваццаць, чалавек столькі не жыве, таму й нябожчык.

І кожны раз, калі нешта выходзіла абы як, бо нехта абы як нешта рабіў ці казаў, цётка Бэлкіса казала — ну ты проста як нябожчык Ізэт Камушын. Калі сабраць разам усе нагоды, з якіх яна гэта казала, і ўсіх, каму яна гэта казала, дык Ізэт Камушын быў бы недарэка, румза, раскісайла, падар,

злудзей, бязбожнік, мячэтная мыш, сцыкун, галаварэз, гвалтаўнік, няздара... і ўсё мне здаецца, што цётка Бэлкіса бачыла ў ягоным імі самога шайтана ва ўсіх ягоных пераважна дробных, але часам і буйнейшых шайтанствах. Але ж не будзеш дзецям гаварыць пра шайтана, бо для дзяцей шайтан — забаўка, амаль як клоўн у цырку, таму й выдумала яна нябожчыка Ізэта Камушына. І, каб ты ведаў, слушна зрабіла! Вось жа аж да сённяшняга дня мне гадка ўсё тое, па чым я ведаў таго Ізэта Камушына. І як бы я тады падняў на сябе руку? А ніяк, братка, але ж вось, я гэта зрабіў, каб павыстаўляцца перад Алагам.

А ці ведаеш ты, пытаецца ў мяне Алага, што я табе ўратаваў жыццё. Не зарадзіў пісталет. Калі б зарадзіў, цябе ўжо не было б. Ці табе гэта ясна?

Ясна, але ці ты трохку не перабольшваеш? Ты не жыццё мне ўратаваў, а забыўся зарадзіць пісталет.

Усё роўна, паціснуў ён плячыма, ты мусіў бы мне быць удзячны.

Ну вось, Алага, я табе ўдзячны аж да неба!

А мог бы ты нешта зрабіць для мяне? Мог бы паспяваць на маім развітанні? Накшталт, я заспяваю дваццаць сваіх, а тады ты выходзіш да аркестра, а я памалу адыходжу. Было б файна, калі б ты захацеў...

Ага, вось яно што, вось чаму ты прыйшоў, думаю я. Ніколі з іншымі не дзяліў славу, а цяпер хацеў бы падзяліць сорам. Маўляў, калі людзі не прыйдуць у пятніцу ў «Цэнтраль», дык выйдзе, што не прыйшлі на нас, а не толькі на цябе. Але я згадзіўся, што мне, а паклаўшы руку на сэрца, было мне і шкада Алагу. Я пабачыў учора, як ён старэе, і быў бы я дурань, калі б да сёння пра гэта забыўся. А яму прыемна, гатовы стол перакуліць ад шчасця, кажа: Прыйдуць яны, пабачыш, будзе поўны «Цэнтраль»! Будзе, будзе, думаю я, прыйдуць, як на цыганскае пахаванне, і ты гэта ведаеш, як і я, але цяпер падзеліш са мной і надзею. Э, кінь, Ідрызавіч, калі ты яшчэ хоць трохкі Алага!

Гэтак настала і пятніца, я прачнуўся каля сёмай, зірнуў

у акно, а там было на што паглядзець. У сярэдзіне красавіка за ноч нападала столькі снегу, што здавалася, нібыта Бог усё Сараева накрыў сваёй найтаўсцейшай коўдрай. Заторы на вуліцах, людзям на працу не дабрацца, трамваі стаяць. Не было ў каго спытацца, але я не здзівіўся б, калі б і пятнічную малітву адмянілі. Ледзь я выйшаў з хаты, як не зрабіўшы й двух крокаў, стаў. Далей ніяк. Бачу, і з іншымі тое самае. Апрунуліся і ўцяпліліся, а цяпер стаяць перад брамамі і глядзяць. Стары Франя, чыгуначнік, ссунуў капялюш набакір і ўсміхаецца. Кажа: Што ж гэта, Сзя, дружа мой, чый жа Бог нас гэтак засыпаў? У Франі заўсёды былі такія пытанні, ён любіў, каб нехта на іх злавіўся, і тады ён гадамі кпіў з яго. Быў у яго спытак з імёнамі тых, хто злавіўся, каб не забыцца пра іх, калі каго сустрэне на вуліцы. Таму я маўчу, нічога не кажу, але ўсё роўна ўсміхаюся яму. Як два вар'яты з Ягаміра, заваленыя снегам па шыю, так мы стаялі і ўсміхаліся. І скажы тады некаму, што ты не любіш снег! Як жа яго не любіць, гэта ж можна здзяцінецць ад шчасця, калі наваліць столькі ў сярэдзіне красавіка.

Толькі недзе каля трэцяй гадзіны пратапталіся нейкія сцэжкі, прыехалі і вайскоўцы з лапатамі, і я накіраваўся ў рэстаран. Там сядзіць Алага і таксама ўсміхаецца, але ад гора. Бог не дае мне адыйсці з гонарам, кажа, калі хто і збіраўся сёння прыйсці, дык цяпер напэўна не прыйдзе. Мы выпілі каву моўчкі, бо тут ужо больш і не было чаго казаць. Пабачымся ў «Цэнтралі», сказаў я, а ён кіўнуў, а пасля паклікаў афіцыянта Руду, каб прынёс яму ракіі. Не трэба, дружа Алага, не хапала яшчэ, каб я цябе сёння прынёс у смерць п'янага! І сорам трэба ўмець перанесці на нагах... Але я нічога яму не сказаў. І ён мне таксама.

Я прыйшоў да «Цэнтраля» перад восьмай гадзінай, а там было на што паглядзець. Штурхаюцца людзі, топчуцца адно аднаму па нагах, а Хілмія, вялізны, як сямейная шафа, стаіць на дзвярах і крычыць:

Паслухайце, людзі, няма больш месцаў, яблыку няма дзе ўпасці!

Ён крычыць, а яго ніхто не чуе, і толькі ўсе штурхаюцца да дзвярэй, так што гатовыя біцца з тымі, хто ўжо ўсярэдзіне, каб заняць іх месца. Вось табе і людзі, кожны герой ска-заць Алагу ў твар, што не прыйдзе на развітанне, а цяпер во прыйшлі ўсе, нават і тыя, хто за жыццё ні разу ў рэста-ран не зазірнуў. Я не здзівіўся б, каб тут і камітэт імамаў прысутнічаў.

Бачу, што і мне не ўвайсці, дарма што трэба спяваць, бо не магу ж я людзям па галовах лезці ды пасля яшчэ Хілмію тлумачыць, чаго мне трэба, таму я адразу павярнуў за рог гатэля. Пераскочу агароджу і ўлезу праз акно ў прыбіральні. Тройчы я падаў у снег, збіў кулак, пасля мне цэлы месяц балеў, пакуль дабраўся да таго акна. А там ужо чалавекі тры спрабуюць гэтак сама ўлезці. Я кажу, адыдзіцеся, людзі, я музыкант, я мушу там быць. Пусцілі яны мяне і яшчэ ў акно падштурхнулі, ледзь плечы прайшлі. Маўляў, калі ўжо му-зыканты туды гэтак рвуцца, тады Алага большы за Сінатру і Марыё Ланцу разам узятых.

Дзе ж ты ходзіш? — закрычаў на мяне акардэаніст. Кажа, што Алагу забалела галава ад хвалявання, што мяне няма. Там ён, схаваўся ў пакойчык трошкі адпачыць перад пачат-кам. Адміністратар даў яму ключ.

Але ж і хітрун быў Алага Ідрызавіч! Пайшоў у пакойчык прылегчы перад канцэртамі. Толькі каб пасля ўсе пра гэта расказвалі. Праз паўгадзіны ён выйшаў да аркестра, на ім белы гарнітур, лакавыя чаравікі, зялёная кашуля, быццам толькі ўчора з Парыжа, а замест гальштука на шыі шаўковая хустка, чырванейшая за кроў, каб выглядала, нібы яна тут знайшлася выпадкова, вылілася ў яго з душы між двух расшпіленых на кашулі гузікаў. Ну ты, Алага, фарсун, хоць бы нас усіх паслалі апрануцца да англійскай каралевы, усё адно нам было б да цябе далёка! Але ж я не дурань, не даю яму форы, а гляджу на яго як звычайна, тым самым позіркам, а ён усё паварочваецца да майго століка, бачу, пытаецца маёй думкі. Давай, давай, пытайся, нічога табе Сэя не ска-жа. Ён не нябожчык Ізэт Камушын, каб нешта табе казаць!

Зайгралі музыканты, пляце карункі акардэаніст без канца і краю, а ты ўсё чакаеш, калі ж азавецца Алага. Думаеш, ну вось, зараз, а яно ніяк. Але калі прайшоў час начной малітвы і ён заспяваў, было добра чуваць, як людзі ў той самы момант затрымалі дыханне, дакладна як калі апускаюцца з галавой пад ваду. Можа і я зрабіў тое самае, не ведаю, не магу сказаць, бо Алага спяваў, як ніхто ўжо ніколі не заспявае. Гэты чалавек не гаворыць, не дышае і не робіць нічога, што робяць іншыя людзі, ён — гэта толькі спеў, і інакш яго немагчыма сабе ўявіць. І хай я тысячу разоў з Алагам размаўляў і больш начэй з ім правёў, чым яшчэ пражыву з маёй Айкай, хай слухаў, як у яго п'янага язык заплятаецца, і на гарбу двойчы насіў яго дамоў на Кавачы, усё гэта здавалася нерэальным, калі ён тою ноччу ў «Цэнтралі» спяваў апошні раз. Эх, калі так адыходзіць, дык людзі запісваліся б у чаргу да Алаха — каму раней памерці.

Прызнаюся, я заплакаў. Але плакалі і іншыя, нават не ведаю, хто не плакаў. Кожную з тых песень я так добра ведаў, што мне было б нудна і слухаць, і спяваць, нават калі раніцай галюся, я іх не спяваю, а прыдумляю нейкія дзіцячыя, але калі я цяпер яго слухаў, мне здавалася, што я сам ператвараюся ў тых песні. Калі каханая ляжала паміраючы, а каханы прасіў яе, каб яго не пакідала, дык я быў тая каханая і той каханы. Калі некага вялі на загубу, дык я быў і той, каго вялі, і тыя, хто вёў. Вось так у тую ноч спяваў Алага Ідрызавіч.

Але калі прыйшла мая чарга, высахлі слёзы, развеяліся чары, а той Алагаў белы гарнітур выглядаў як на нябожчыку Ізэту Камушыну. Прабудзілася ўва мне сіла, і я сказаў, зараз я цябе з зямлёю змяшаю, як Джо Луіс¹ таго фашыста.

Грай Джулзулейху!

Бог з табой, Сэя, не трэба Джулзулейху, кажа мне акардэаніст.

Грай! — кажу я.

¹ Джо Луіс — афраамерыканскі баксёр-цяжкавагавік, удзельнік двух славутых матчаў з немцам Максам Шмэлінгам (1936 і 1938).

Не трэба, Сэя, не пасуе яна!

Так, я ведаў, што не пасуе. Таму і хацеў Джулзулейху, тую адну-адзіную сэўдалінку, створаную для сілы. Усе іншыя такія, што сілы не любяць, як сілу не любіць Бог, і калі спявак мае ў сабе сілу, дык мусіць сам з сабою змагацца, калі іх спявае. Змардуеш сабе душу, горш чым прайшоўшы ўсе пакуты пекла, каб заспяваць тое, што Алага і такія, як ён, спяваюць без ніякіх пакутаў. І колькі б ты ні змагаўся, усё дарма, бо сіла табе не дае. Але тую адзіную, Джулзулейху, бач, Алага не можа заспяваць, таму яе і не спявае, хіба што пад канец гулянкi, калі ўсе п'яныя і ён думае, што ніхто не пачуе. Але назаўтра, вядома ж, усе гавораць, што ён не выцягнуў Джулзулейху як мае быць. І ўсё жыццё Алага толькі й рабіў, што пераконваў сам сябе, быццам можа, а таму спрабаваў зноў і зноў. Ды ўсё дарма, бо няма ў ім сілы. Джулзулейха якраз і прыдуманая, каб народ пра сапраўдных спевакоў мог сказаць, што яны нічога не вартыя, ці каб хоць аднойчы сіла пераважыла ў спевах душу. А можа яна прыдуманая і дзеля чаго яшчэ горшага, пра што я не здагадваўся, калі тою ноччу ў «Цэнтралі» рыхтаваўся ўзняць голас.

Кажуць, што дрыжалі шыбы ў вокнах, а вушакі ў дзвярах ледзь не вырваліся са сценаў, кажуць, што грымела так, як рэдка грыміць у непагодны дзень, і што зямля трэслася так моцна, што з яе павыскоквалі мёртвыя краты з тых часоў, калі горад яшчэ не быў горадам, расказваюць, што мяне было чуваць за сем кварталаў і што ў восьмым старыя бабы расчынялі вокны, каб пачуць, ці то ўжо настаў судны дзень, апавядаюць, што такая сіла не праходзіла праз Сараева ад таго дня, калі Эўген Савойскі запаліў Боснію, і грымела яна рокатам дзесяць доўгіх хвілін, на колькі я расцягнуў Джулзулейху. Столькі спатрэбілася часу, каб яна прайшла па садзе, паразмаўляла з мядовай расою, а калі ўжо ўсё было вядома, і што з Джулзулейхай, і што са мною, пусціў я голас на адным дыханні і так трымаў яго і трымаў, што людзі маглі б схадзіць дахаты, праверыць, ці вярнуліся дзеці са школы, і вярнуцца, перш чым я зноў вазьму дыханне. Я спяваў і ўсё

паглядаў на Алагу Ідрызавіча, як яму непрыемна, але не так з прычыны, што мяне столькі людзей чуе і зараз будзе казаць, што я лепшы за яго, — ён ведаў, што людзі могуць казаць не тое, што думаюць. Алагу мучыла, што я магу тое, чаго ён ніколі не мог і не зможа.

Калі я скончыў, ён падышоў, пацалаваў мяне і шапнуў: мае кампліменты! — а было б лепш, каб сказаў: каб ты здох, сяло засранае! — ці не было б лепш, а мне было б прыемней і, можа, жыццё маё не павярнула б у такі бок. Але я не вінавачу Алагу, Божа барані, а толькі кажу, як было б лепш і яму, і мне.

Хто ведае, колькі было тых, хто мяне асуджаў, што я на развітанні Алагі Ідрызавіча ў гатэлі «Цэнтраль» спяваў Джулзулейху і што спяваў яе як не трэба было спяваць і як нельга спяваць, але я ведаю, што мне ніхто не сказаў дрэннага слова. Але і каб мяне хваліць, не было шмат часу, бо не прайшло і месяца, як Алага памёр. Пачалося з таго, што на другі дзень пасля развітання ён прастудзіўся, кажа мне афіцыянт Руда — прывітанне табе ад спевака, на яго напалі вірусы, але не вірусы гэта былі і ніякая не прастуда, бо Алага не ўстаў і праз дзесяць дзён. Урэшце яго завезлі на Падхраставы ў лёгачную клініку і сказалі — ачуняе. Неяк у суботу я сабраўся яго адведаць, купіў апельсінаў, паклаў у кішэню біклажку з ракіяй, маўляў — можа пасядзім, але мяне да яго не пусцілі. Доктар кажа: Перадае табе Алага, што прыме цябе, калі яму будзе лепей. А калі гэта будзе? — пытаюся. Паводле таго, чаму нас вучылі на факультэце — ніколі! Вось так сказаў той доктар. Плюнуў бы яму ў твар, калі б і сёння сустрэў на вуліцы.

Спускаюся я з Падхраставаў, дзень ясны, горад купаецца ў сонцы, так што бачыш і муху на акне з другога боку даліны, там пад Трэбэвічам, гэта якраз тая прыгажосць, дзеля якой варта вытрымаць дзевяць месяцаў зімы. І пра каго ж мне думаць, як не пра яго, чаму яго няма побач, каб паглядзеў на горад тымі вачыма, якімі на яго глядзяць усе, хто з ім нядаўна развітваўся. Эх, Алага мой, Алага, паўтараў я, дзе

толькі мяне ногі насілі, крок за крокам, з гары па ходніку і па асфальце, міма маладых шчанюкоў, што гуляюць з нейкай анучай, ухапіліся за яе і грызуцца, нібы ад гэтай анучы залежыць іх жыццё, міма жанчын, якія, загарнуўшыся ў хатнія халаты, ідуць з крамкі, а з-пад хустак у іх тырчаць ружовыя і блакітныя бігудзі, глядзяць яны на незнаёмага, які забрыў у іх квартал, і думаюць, куды ж ён тут ідзе, усё з гары ды з гары, эх, Алага мой, Алага, каб ты бачыў, як глыбока ляжыць гэты горад, абліецца потам і той, хто спускаецца з гары, а ім прыемна праходзіць міма тых, хто ўзбіраецца на гару, сапе і будзе ўзбірацца яшчэ невядома колькі, двое рабочых нясуць на плячах карнізы для фіранак і лаюцца на таго, каму іх нясуць, жанчына з жыватом аж да носа сапе як лакаматыў, а двое з півам кажуць — глядзі, каб у цябе дзіця не выпала, не зловіш да Цітавай! — яна ж робіць выгляд, што іх не чуе, цэлая пакута вымавіць слова, калі ўзбіраешся на гару, асабліва калі бачыш, што ёсць і такія, каму Бог даў дарогу ўсё з гары ды з гары, эх, Алага мой, Алага, не, я не здурнеў, што гавару сам з сабой, проста хацеў адведаць сябра на Падхроставах, але дактары мяне не пусцілі, гэтак часта бывае, ведаюць тыя, хто ўзбіраецца на гару, часта бывае, кожны дзень спускаецца нехта з пакетам апельсінаў пад пахай, якія не было каму даць, эх, Алага мой, Алага...

Пахавалі яго як атэіста, з пяціканцовай зоркай і аркестрам, які граў Ленінскі марш. З прамовай выступіў старшыня Джыджыковацкага райвыканкаму. Алага Ідрызавіч быў добраахвотным донарам крыві, удзельнікам лясных пасадак, добры таварыш і сусед. Найгоршае з найгоршага, страшней не бывае. Упершыню ў жыцці я ўспомніў пра Бога і падумаў — а што калі ён ёсць? Раней ён бы проста зляцеў у мяне з зырка, пераважна ў лаянцы або калі я мусіў паклясціся нечым, да чаго мне не было справы, а цяпер я, гледзячы на зорку, думаў — што будзе, калі мы ўчынілі нейкі грэх? А нехта з нас напэўна зграшыў, бо непрыстойна спевака сёўдалінак хаваць як партызана. Неяк яно, браце, няскладна выходзіць. Лепш бы яму індзейскі татэм прыбілі над галавою.

Але нядоўга гэта цягнулася, акурат пакуль не скончылася пахаванне, а калі мы панавіталіся за супакой Алагавай душы, я ўжо пра Бога і забыўся. Не думаў я і пра тое, ад чаго Алага памёр і ці ёсць у гэтым усім мая віна. Пра такое думаеш, калі ў цябе памрэ бацька або маці, брат або — не дай Божа — роднае дзіця, а мне ён не быў ні бацькам, ні братам, дык я лёгка за адзін дзень кульнуў яго з душы. Прайшло, як бы яго й не было.

Да таго лета, калі ў горадзе забываліся пра Алагу, а вялікі красавіцкі снег прыгадваўся ў сувязі з канцэртамі ў «Цэнтралі», маё жыццё праходзіла менавіта так, як я апісаў. Галава яшчэ была на месцы, я памятаў дні і твары, як каго завуць і дзе я з кім быў, а тады ўсё неяк перамянілася. Я забыўся пра яго, як забыліся і іншыя, хоць і надалей згадвалі пра Алагаў снег, так што яшчэ й цяпер так называюць вялікі снег пяцьдзясят нейкага года, хоць ніхто ўжо й не ведае, хто такі быў Алага Ідрызавіч, але ў нейкі момант я забыўся і сам пра сябе, так што ёсць у мяне цэлых дзесяць гадоў, з якіх я не ведаю, дзе я быў, што рабіў і як засталася цэлая мая галава. З таго часу я памятаю толькі паасобныя карцінкі, як калі Ёзэф Самэк выносіў з падвала кавалкі кінастужкі, неяк наўслеп зляпляў і па нядзелях у Кінатэцы паказваў дзецям за дынар. А што дзеці ведаюць пра кіно — яны былі радыя, калі праедуць каўбоі, а пасля раптам з'явіцца Моша Піядэ¹ з нейкай прамовай на першамайскім парадзе, а пасля Мошы адзін гангстэр забівае другога, а тады нейкая пара цалуецца. Такія былі тэа Самэкавы фільмы, ён ляпіў іх, каб зарабіць на выпіўку, бо сапраўдныя фільмы нельга было паказваць па-за праграмай, дык нейкім такім зрабілася і маё жыццё.

Вось, бачу, як я стаю перад французскай амбасадай у Бялградзе, гэта магло быць праз год або два пасля Алагавай смерці, і гляджу, як бы мне ўлезці ўсярэдзіну, каб мяне ніхто не пабачыў. Працавала ў амбасадзе нейкая Марыяна, пры-

¹ Моша Піядэ — югаслаўскі дзяржаўны дзеяч (1890 — 1957).

гажуна з Задара, дык я крыху вакол яе круціўся, а яна й не гідзілася і нават абяцала, што праз амбасадара залагодзіць мне візу ў Францыю. Маўляў, у мяне праблемы з уладамі, мяне цкуюць па палітычнай лініі і няма мне ратунку, калі мне французы не дапамогуць. Мяне не хвалявала, што мне не будзе дарогі назад у Югаславію і што Сараева мяне жывым больш не пабачыць, а яшчэ менш мяне цікавіла, што яна думае і чаму едзе са мною ў Парыж. Калі сказала чаму, было ўжо позна, мы былі ў Парыжы, я сказаў, што іду ў прыбіральню, каб патрымала цыгаркі і запальнічку, маўляў, зараз вярнуся, такі жарцік, яна ўсміхнулася і больш мяне ніколі не бачыла. Да Марыяны мне было справы не больш, чым да тых цыгарак і запальнічкі. Яе шчасце, што так абышлося, бо мяне мая сіла насіла, а ў Францыю я паехаў таму, што мне дома было цесна. У Сараеве я яшчэ мог пару разоў заспяваць Джулзулейху, напіцца, паразбіваць усё ў шынку, паперакульваць машыны на паркоўцы, каб пра мяне ў горадзе гаварылі, але мне ўжо гэтага было мала.

Наступнае, што памятаю, — як двое жандараў б'юць малога пацана-грэка. Яго малоцяць драўлянымі дубінкамі, а ён стогне, кліча на дапамогу на сваёй смешнай мове, і з кішэняў у яго выпадаюць яблыкі. За тыя яблыкі яго і білі. Ён іх скраў, а нехта паклікаў паліцыю. Бачу, што заб'юць, яны гэта могуць, бо ніхто не будзе шукаць грэцкага пацана, яго імя не запісана ў рэестрах, ён не мае ні пашпарта, ні пасведчання асобы, ніхто пра яго не ведае і ніхто па ім не будзе плакаць. Калі яго маці і плакала, дык толькі калі ён уцёк з свае Грэцыі. А можа, і яна думае, што яго ўжо няма, што ён ужо мёртвы, усё гэта жандары ведаюць, і таму так па-зверску яго б'юць. І будуць біць, пакуль не заб'юць. Ім у ахвоту, як і мне, можа, было б у ахвоту, калі б я быў на іхнім месцы. Забіваць людзей забаронена, але ж столькі ёсць такіх, якіх не мусіла б быць забаронена. Столькі ў тваім жыцці было найгоршых з найгоршых. Дык вось і схопіш ты грэцкага пацана і заб'еш яго, бо не змог забіць тых. Я разумею жандараў, кажу ж, што й сам рабіў бы тое самае, што яны,

мне грэк непрыемны, я яго й не ведаю. А каб і ведаў, было б усё роўна. Лягчэй зразумець тых, хто яго заб'е, чым таго, хто скраў яблыкi. Нашто было красці тыя яблыкi, каб хаця банк абрабаваў, тады яшчэ было б зразумела. Але яблыкi? І ўсё адно сказаць, што ён заслужыў, каб яго забiлі, э, не, браце! Нiхто не заслужыў, каб яго забiлі толькi за тое, што ягонае iмя не запiсана ў рээстрах.

Стаю я так, гляджу, як яго забiваюць, і думаю, колькi яшчэ малы грэк вытрымае, пакуль не ўпадзе. І ці будуць яго тады таптаць нагамі або і далей мясiць дубiнкамi. У гэты момант большы і таўсцейшы жандар задыхаўся, спыніўся, каб адпачыць, і заўважыў мяне. Што глядзiш? — крыкнуў ён і махнуў у мой бок дубiнкай. Марш адсюль, пакуль і табе не ўвалiлі!

І тут мне пацямнела ўваччу. Калі ты хочаш яго забiць, дык якi табе клопат, што я гляджу! Але не, тым двум хацелася, каб нiхто не бачыў, каб усё засталася мiж iмi, як у тых спрытнякоў, што трапяць у турму, iх на волi чакаюць жонкi і каханкi, а яны, як iм прыцiсне, пачынаюць па-мужчынску шарыцца памiж сабою. Дзяўбуць адзiн аднаго па-звярынаму ў камерах, а самi ўсё фраеры, замалацiлі б любога пiдара, калі б толькi пабачылi, але iм важна, каб нiхто не бачыў і нiхто не ведаў. Каб усё засталася мiж iмi дваiмi. Дык вось мне гэта не спадабалася і нiкуды я не ўцёк, а ўлез у бойку. Завалiў жандараў, трахаў галовамi аб фасад, пяткай размазваў яйцы па асфальце, але, паклаўшы руку на сэрца, і яны мне добра ўвалiлі. Аднак калі сабраць усё разам, дык была нiчыя. А малы грэк, вядома, уцёк. Больш я не бачыў нi яго, нi тых двух жандараў, якiм папсаваў усю ахвоту.

Пасля я паехаў у Мiлан, адзiн турак за грошы падкiнуў мяне праз мяжу ў багажнiку, але я пасварыўся там з нейкiмi цыганамi, нашымi, баснiйскiмi, якiя намалацiлі вялiкiя грошы на жабраваннi, не цуралiся і жанчын прадаваць на чыгуначным вакзале. Пабачаць чалавека, якi вяртаецца з працы, адзенне, галыштук, фрызура, ведаеш iтальянцаў! — і вiдаць па iм, што дома яго чакае такая мегера, што ён пры ёй на iншых нават глядзець не стане, дык да такога мае цыганы

падляталі і паказвалі дзяўчынку, яшчэ й пятнаццаці няма, можна сказаць, яшчэ з лялькамі гуляе. І як таму італьянцу было не ашалець! Ішоў з ёй у мужчынскую прыбіральню, яна расшпільвала яму прарэх, брала ў рот, а тады трошкі пагуляецца і — цап зубамі! Італьянец у крык, а цыган, які ўвесь гэты час стаяў перад кабінкай, ветліва яму кажа: дастань, маўляў, кашалёк з кішэні і перакінь праз дзверы, тады малая адпусціць. А інакш адкусіць! Але яна пускала не адразу, а толькі калі цыган з кашальком ужо ўцячэ. І што італьянцу пасля рабіць? Здаць малую ў паліцыю? Вялікія грошы збіралі цыганы, проста па-панску, не баючыся турмы. Здаралася, разы два ці тры, яны няўдала выбіралі ахвяру, якога не надта ветлівага італьянца ці не надта ўсцешанага, што ледзь не развітаўся са сваёй прыладай, — тады даставалася дзяўчынецца. Адна так засталася са знявечаным тварам і без вока, італьянец яе парэзаў шклom, але ёй лёгка знайшлася замена.

А яшчэ цыганы трошкі гулялі ў напарсткі на вакзале, і раз здарылася, што яны ўзялі вялікія грошы ў чалавека, у якога я жыў, ён зваўся Альда, прыстойны спадар старэйшага веку. Прыйшоў чалавек дадому плачучы, забралі ў яго ўсю пенсію, і што ж мне рабіць, як не пайсці на вакзал, знайсці цыганоў і забраць у іх усе грошы. Але ж, даўбог, было там на дзесяць Альдавых пенсіяў. Пасля ганяліся за мной па ўсім Мілане, каб я вярнуў грошы або зарэжуць, бачу я, што іх шмат і што лепш мне пашукаць які іншы горад.

Тады я неяк дабраўся да Вены, а тады Франкфурта, і вось я ўрэшце ў Амстэрдаме. Сяджу на лаве над каналам, а на супраць мяне параплаў, на якім нешта святкуюць. Грыміць музыка, смяюцца людзі, раз-пораз нехта выбягае і рыгае ў канал, а мяне не бачаць, хоць калі рыгаюць, дык ледзь мяне за нагу не схопяць. Тады я падумаў: эх, Сэя, нашто табе ўсё гэта трэба! І так я вырашыў вярнуцца дадому. Дарма табе сіла і лютасць, калі на цябе людзі глядзяць і не бачаць.

Два дні мяне ў Сараеве дапытвалі ў міліцыі, а я ім асабліва і не хлусіў. Сказаў, што закахаўся ў дзеўку з французскай

амбасады і ўцёк з ёй у Парыж. І што было пасля? — пытаецца інспектар. Нічога, кажу, пасля раскахаўся. Проста так? Ну, проста так. Дык тваё шчасце, што я не яе бацька, сказаў ён і выпусціў мяне. Ага, і яшчэ спытаўся — а ты не той, што спяваў Джулзулейху. Спяваў я і іншыя песні, было і прайшло, кажу я.

Але мне было прыемна, што нехта яшчэ памятае. Я не спытаўся, ці быў ён у тую ноч у «Цэнтралі», не мая справа задаваць пытанні інспектарам, а хацелася ведаць. Хацелася, каб ён раскажаў, як было, калі дрыжалі шыбы ў вокнах, а ў восьмым квартале бабы думалі, што настаў судны дзень, але дарма, нічога ён мне не сказаў. І так, калі я ішоў дадому, ахапіла мяне як бы нейкая настальгія, я хаджу, а ўваччу ў мяне тая карціна: З аднаго боку стаю я, а з другога Алага Ідрызавіч і, як у каўбойскім фільме, спаборнічаем хто мацнейшы. Урэшце Алага падае мёртвы, а ў мяне ў руцэ застаецца толькі пакецік з апельсінамі. Я не мог прыгадаць, што я зрабіў з тымі апельсінамі. Ці я іх некаму аддаў, ці выкінуў у смецце — нашто мне тыя апельсіны! — ці пасля забыўся іх у рэстаране, ніяк не мог прыгадаць. А вялікія былі тыя апельсіны, і вялікая справа была, што Алага не хацеў мяне прыняць, калі паміраў. Але ўсё дарма, бо нічога не было большае за маю сілу.

Калі б я яшчэ трохі падумаў пра тыя апельсіны, зноў жа, усё склалася б іначай.

У Сараеве мне не было дзе спяваць, прыйшла новая мода, шлягеры і папса выштурхалі народную музыку, а я, браце мой, не хацеў быць ні Мішам Ковачам, ні Томам Джонсам, а таму паехаў спяваць у нейкай карчме ў Жывініцах. Добры быў рэстаран, не мінала ўікенду, каб там не пацякла кроў. Толькі я зацягну Джулзулейху, як ужо нейкі кумпан свайго сябра трэсне бутэлькай па галаве. Такія ўжо гэта людзі, не тое што ў Сараеве, у Жывініцах гулянку заўсёды ацэньваліся паводле таго, колькі разбіта галаваў. А сзўдалінкі там не любілі, такія, што рвуць душу, любілі толькі гучнейшыя песні, часам і сербскія, часам нешта жартаўлівае і непрыстойнае,

усё такое, ад чаго лёгка паміраюць. Найлепей бывала, калі раз на месяц прыязджалі дэрвенчане. Прыедуць на дзесяці машынах, усе ўжо добра п'яныя, праз нейкі час ужо й нажы павымаюць, проста так, ад весялосці, ці мо таму, што ў Дэрвенце ў тых гады разбітыя бутэлькі і чаркі ўжо не лічыліся за нешта сур'ёзнае, — калі песня возьме цябе за сэрца, ты акуратна дастанеш нож і пачнеш скакаць навокал і махаць ім, як маладухі ў танцы махаюць хустачкамі. А калі на цябе нойдзе, пачнеш біць ім па сталах, па магчымасці як найбліжэй да нейчай рукі. Не любілі іх у Жывініцах, але цярпелі, бо ніхто за адну ноч не патраціць і палову, што трацілі дэрвенчане. А кожны другі з іх працаваў у Нямецчыне, дык ім не было праблемы сунуць акардэаністу сто марак. Мне адзін, зноў жа падчас Джулзулейхі, прыляпіў на лоб тысячу. Звычайна я не дазваляў, каб мне на лоб ляпілі грошы, гэта для цыганскіх спевакоў, а не для мяне, але ладна, гэта ж дэрвенчане, я з імі і не біўся, і не былі яны мне ў сваім вар'яцтве непрыемныя. Я хацеў вярнуць чалавеку ягоную тысячу марак, сказаў — дружа, не перабольшвай, што табе жонка дома скажа? Ён не хацеў узяць. Бачна, што даў маху і што шкада яму такіх грошай, але калі ўжо даў, дык даў. Люблю такіх людзей.

А ведаеш што самае дзіўнае? Працуючы ў Жывініцах, я ніколі ні з кім не пабіўся. Нават і не пасварыўся, нават нікому поўху не ўляпіў. Мая сіла неяк апынулася ў натуральным асяроддзі, і ёй не спатрэбілася выходзіць вонкі. Так бы казалі па навуцы. Зашмат у той карчме было крыві і шкла, разбітых галоў і насоў, паламаных рук і ног, каб я адчуў патрэбу ў сваёй сіле. Апрача таго, я быў адзіны спявак. У Жывініцах не было ні лепшага за мяне, ні горшага.

Аднойчы гаспадар мне кажа: Сзя, увесь наступны тыдзень ты свабодны, бегай, трэніруйся, не пі зашмат, каб падрыхтавацца.

Да чаго падрыхтавацца?

Да вяселля, кажа, жэніцца Андрыіца дэрвенчанін.

Э, кажу я, калі так, дык я падрыхтуюся як ніколі. Рэч у тым, што Андрыіца быў самы шалёны з усіх, што прыязджалі

з Дэрвенты. На галаву вышэйшы за мяне, калі гаворыць шэптам, дык ужо прабівае барабанныя перапонкі, а характар паганы, горш няма куды. Заўсёды браўся даводзіць, што ён наймацнейшы, хоць усе гэта ведалі і ніхто не спрачаўся, клаўся на рэйкі, каб паказаць, што яму і цягнік нічога не можа зрабіць. Але гэта яшчэ нічога, горш было, што Андрыіца час ад часу выказваўся супраць Ціта і Партыі, чыста каб праверыць, ці не наважыцца нехта яму запырэчыць і ці нехта яго, не дай божа, не закладзе. Абкладаў мацюкамі Ёванку¹ перад начальнікам міліцыі, а той толькі стаяў, апусціўшы галаву, нібы й не чуе. І гэта мне ў Андрыіцы не падабалася.

Але зноў жа, нечым ён быў мне мілы. Бо калі б не, мне сёння жылося б лягчэй.

За два дні перад вяселлем сядзеў я ў Тэатральнай кавярні з рэквізітарам Салемам, якраз рыхтаваўся нейкі спектакль. Пілі мы і закусвалі, як раптам Салем бярэцца мне нешта паказаць, і дастае з торбы нож. Ззяе лязо, сантыметраў на дваццаць, як у маленькай шаблі, ён у мяне пытаецца — ці добры, ці я такі бачыў? Кажу, не, Салеме.

Э, дык зараз пабачыш! — замахнуўся ён нажом і шарах мяне ў грудзі. Я нават не паспеў варухнуцца, а тая секунда, у якой нашы позіркі сустрэліся, калі я яшчэ думаў, што нож ува мне, дык вось, тая секунда была маім найбольшым страхам у жыцці.

Салем смяўся, ледзь не падаў з крэсла, так яму было смешна. А мне не. Сяджу, ногі трасуцца, б'юцца каленямі аб стол.

Я кажу: А цяпер ты выбірай, ці я цябе змалачу так, што родная маці не пазнае, ці ты мне аддасі гэты нож!

І вось так я на Андрыіцава вяселле прыйшоў з тэатральным нажом. Каб і Андрыіца хоць раз у жыцці абасраўся ад страху.

Вось жа калі гулянку з дэрвенчанамі бывалі крывавыя, дык гэтае вяселле і не блізка. Прыехала іх трыста чалавек,

¹ Ёванка Ціта — жонка Ёсіпа Броз Ціта.

мой гаспадар паставіў для іх за карчмой цыркавы намет, а са школьных сталоў зрабіў адзін доўгі, метраў на пяць-дзясят. Паселі людзі на школьныя крэслы, зусім як вучні, мужыкі як адзін плячыстыя, сціснуліся ўсе адзін пры адным, а жонак трымаюць пры сабе, як бы яны з нейкага іншага свету, а не з гэтага, баснійскага. Напрыходзіла і мясцовых, з Жывініц, тых пераважна, хто звычайна з дэрвенчанамі гуляў да раніцы, і ўсё нешта спрабуюць павярнуць на жарт, каб трошкі ўзняць атмасферу, але ўсё ніяк. Вясельнікі смяюцца, як малыя дзяўчаткі, хаваюць позірк ад мацюкоў, і як толькі нехта мясцовы вылаецца, паглядаюць на айца Гргу, жаніховага дзядзьку, тоўстага і румянага святара, такога, што сам займаў два месцы. Уго самога лаянка ніяк не абражае, але іх нібыта так, калі перад ім лаюцца. Абы што, думаю я, абы што нейкае, калі я да такога вяселля мусіў сем дзён рыхтавацца, дык тады да нармальнай гулянкі мне б і паўгода не хапіла.

Вынеслі афіцыянты гаршчкі з ягнячым супам і разлілі кожнаму па парадку. Мясцовыя ўжо сабраліся пачынаць, аж бачаць — дэрвенчане не варушацца, нават лыжку ніхто ў руку не возьме. Тут устаў айцец Грга і пачаў малітву, згадаў і Ісуса, і Марыю, пералічыў усіх тых каталіцкіх святых, а як на хвілінку спыніцца — можа, аддыхацца, — дык усе як адзін жагнаюцца. Проста як на злёце на Дзень моладзі, бачыш, як дзвесце дэрвенчанаў адначасна ўзняваюць правую руку. Айцец Грга, дальбог, разоў дзесяць пераводзіў дыханне, дык яны столькі разоў жагналіся, аж пакуль і ў нашых рука ледзь не пачала торгоцца. Табе і непрыемна, што нечым адрозніваешся, і неяк міла на іх глядзець, дык і табе трошкі хочацца з імі разам. Дакладна як калі народ возьмецца танчыць кола, дык і ты падхопішся, хоць бы ў цябе абедзве нагі былі драўляныя. Праўду кажу, бо чаго мне цяпер хлусіць, — калі б ён яшчэ трошкі расцягнуў тую сваю малітву, дык я першы з мусульманаў пачаў бы жагнацца, а калі я хоць двойчы ў жыцці быў у мячэці, дык хай мяне пасякуць на кавалкі! Але калі нашы моляцца, дык бачыш,

што кожны моліцца сам па сабе, няма ніякага парадку, дык таму цябе й не цягне. А ў каталікоў, браце, ёсць парадак. Усе адначасна! Прынамсі тыя, што з Дэрвенты.

Ну, а калі святар скончыў з рэлігійнымі пытаннямі, узяўся за папулярныя народныя. Найперш падзякаваў мясцовым і сказаў, што яму прыемна, што Андрыца і ягоныя сябры ездзяць у гэты рэстаран у Жывініцах, бо тут добрыя людзі і ніводзін яшчэ не вярнуўся дадому ў Дэрвенту з нажом у спіне. А было б не дзіўна з увагі на тое, якія яны! Тут ён узняў голас і агледзеў іх усіх, пачынаючы ад Андрыцы. Відаць, што айцец Грга добра пайнфармаваны, нічога не скажаш. І толькі я падумаў, што ён скончыў, аж ён пачынае пропаведзь пра тое, што цябе родны брат не можа так зразумець, як зразумее сусед, асабліва калі ён іншай веры. Ведае сусед, што ты робіш нешта нядобрае, але ён заўсёды зважае, каб цябе не абразіць і каб скоса на цябе не паглядзець, бо ўсё думае — ці сапраўды той чалавек робіць нешта дрэннае, ці я перабольшваю, бо ён іншай веры? А тады і падумае яшчэ, што, можа, твая вера табе загадвае быць такім дурнем. І таму цярпіць цябе, як не цярпеў бы роднага брата. І таму з ім найлягчэй пабратацца ці прынамсі пасябраваць. Добра, што нашы людзі не ведаюць шмат пра веру іншых, бо тады б ведалі, што ў кожнай святой кнізе пішацца прыблізна тое самае і ніводная з іх не дазваляе дурасці. Людзі былі б менш талерантныя, калі б гэта ведалі, зазначыў святар, і ўсе мы схопіліся за лыжкі, але ён зноў заводзіць. Цяпер ужо пра тое, як узніклі Жывініцы і што ў Жывініцах было гадоў трыста таму.

Спыніся, Грга, дзеля Бога, суп ужо астыў! — крыкнула нейкая старая з другога краю стала, людзі засмяяліся, засмяяўся і святар, кажа — а я якраз думаю, колькі ж вы яшчэ будзеце мяне цярпець.

Паелі мы супу, тады прынеслі ягнятаў на ражне, скончылі мы і з імі, але адразу за гэтым падаспелі перакускі, крыху бурэкаў з сырам і шпінатам, каб было чым закусіць віно, а пасля траўніцкі сыр і смажаніна...

Людзі ядуць, пра музыку ніхто не пытаецца. Я раз-пораз паглядаю на гаспадара, а ён мне паказвае рукамі — спакойна, спакойна, Сэя. Добра, кажу, мне не гарыць, але мне ўсё здаецца, што людзі гэтыя паразлягаюцца ўрэшце па лузе ды будуць проста ператраўляць, што з'елі. Гляджу я на Андрыіцу, а ён таксама нічога, толькі хапае маладую за руку, а як пусціць, яна хапае яго. І бачна, як пацее рука ў руцэ, як агортвае іх лёгкая боязь за тое, што будзе далей, ці створаныя яны адно для аднаго, ці будуць адно аднаму да душы і заўтра, калі ўсё гэта пройдзе. Адна справа любіцца і мілавацца, адна справа красавацца перад усімі на вяселлі, прыбірацца ў ружы і размарын, а другая — жыць. Большыня разумее гэта якраз падчас вясялля, а я ведаў заўсёды, таму і ажаніўся толькі пад старасць. Ці значыць гэта, што я разумнейшы? Э, бадай што не! Розум ніколі не быў маім моцным бокам.

А ў той дзень мне асабліва не хапала розуму.

Тым часам прыспелі і тарты. А каб не было замала, гаспадыня спякла дзесяць бляхаў баклавы. Айцец Грга кажа: Мне нельга, доктар не дазваляе, у мяне столькі цукру ў крыві, што я салатзейшы за гэты торт. Бачыш, як пакутуе, небарака. Толькі глядзіць, як усе ядуць навокал, ажно павымазваліся крэмам да вушэй, і не ведае, што яму рабіць. Але ж калі гаспадыня проста перад ім паставіла бляху з баклавой, ён пальцамі пацягнуўся па кавалак: Эх, што ўжо там, калі гінуць, дык ад турэцкай рукі! — сунуў адразу ўвесь кавалак у рот, і ўмомант растаў чалавек. Ад шчасця ледзь слёзы не пырснулі.

Грга, аслепнеш, дактары табе ногі адрэжуць, пойдзеш з Богам у пекла, бедная мая галава! — крыкнула зноў тая старая і перажагналася. Тут я зразумеў, што гэта ягоная сястра ці, можа, маці. Толькі родны чалавек можа табе гэтак абасраць увесь кайф.

Пасля вынеслі ракію, пачаліся віншаванні, адзін за адным уставалі Андрыіцавы браты і дзядзькі, пасля бацька, браты і дзядзькі маладой. Выявілася, што ўсе дэрвенчане між сабою сваякі. Бог ведае, колькі іх яшчэ засталася ў Дэрвенце

або колькі їх у Нямеччыне на часовай працы. Ну дык з такім вялікім родам і не дзіва, што яны так лёгка дастаюць нажы і гуляюць з жыццём. Тут я ўспомніў пра свой нож, тэатральны. Можа вяселле і не найлепшая нагода, каб да смерці напалохаць Андрыіцу, але, думаю я — гэта ж дзеля ягонага добра. Або я толькі так кажу. А праўда ў тым, браце, што я хацеў бы бачыць страх у адзінага чалавека, які баіцца менш за мяне. Хацеў бы я бачыць і чуць, як падае сіла, большая за маю.

А дзе ж музыка, скажыце вы мне, у нас у кляштары гармонік болей чуваць, чым на гэтым вяселлі! — азваўся айцец Грга, нібы пачуў мае думкі.

Так пачалося сапраўднае вяселле.

Шэсць гадзін я спяваў без перапынку, і пры гэтым мы ніводную песню не паўтарылі. Нехта спытаўся, ці музыканты не стаміліся? Я кажу: Не, будзем граць, пакуль кроў з пальцаў не пацячэ! Людзі былі і радыя гэта чуць, і як бы не былі, бо тым часам было выпіта больш ракіі, чым культурным людзям спатрэбілася б віна, каб зваліцца пад стол. Але дэрвенчанам хоць бы што, дый нашы, дальбог, не адставалі, паглядзелі на лепшых за сябе і самі пачалі выпрабоўваць межы чалавечых магчымасцяў. А мы адмыслова склалі рэпертуар паводле прыемнасці: то далмацкія, то сербскія, то баснійскія, не дараўнаўся б нам і агляд югаслаўскага «братэрства і адзінства». Часам устаўляў я і нешта жартаўліва-непрыстойнае, але асцярожна, дэрвенчане вельмі адчувальныя на такія рэчы, і было б нядобра, каб яны зусім ашалелі і пачалі перакульваць сталы. І так ужо вунь як скакалі, падалі з крэслаў, цалаваліся і абдымаліся без усялякай меры. Толькі Андрыіца з маладою спакойна сядзелі і потам сваіх далоняў змацоўвалі, што не ўдалося змацаваць у касцёле і ў загсе.

Але ніхто не махаў нажом, ніхто нават хустачку з кішэні не выняў і не махнуў над галавой, каб было відаць, чым бы махалі, калі б гэта было не вяселле, а звычайная гулянка. Эх, каб меў я розум і пакінуў Андрыіцу на іншы раз. Не, ракію я нават не лізнуў, быў цвярозы, як ніколі, але сіла не давала мне адчуць меру.

Каля трэцяй гадзіны ў скрыпача Шандара палопаліся мазалі і з пальцаў пайшла кроў. Гатова! — крыкнуў айцец Грга. Э, нічога не гатова! — усклікнуў я. Зараз будзе апошня! Ансамбль пачаў Джулзулейху, я хацеў учыніць нейкі скандал, нешта такое, што будуць пасля памятаць і пераказваць. Але або яны дрэнна гралі, або ў маім голасе пасля шасці гадзінаў спявання больш не было сілы, або Джулзулейха была не для дэрвенчанаў, толькі — нічога не здарылася.

Людзі, ды што з вамі такое? — перастаў граць акардэаніст, а я прыкінуўся раззлаваным.

Што такое, вам не даспадобы Джулзулейха?

Тыя, што мяне чулі, у момант замаўчалі. Тыя, што былі за надагта п'яныя, каб чуць, і так ужо не йшлі ў разлік. Андрэіца адпусціў нявесціну руку:

Сэя, дарагі, што з табой раптам?

А вось што са мной! Я дастаў нож з футарала ад акардэона, падбег і ўдарыў Андрэіцу ў грудзі.

Я не бачыў, ці ён спалохаўся. Я не бачыў нічога. Наступныя тры дні вочы мае былі пустыя, калі мне іх нехта расплюшчваў. Я не бачыў таго, што іншыя бачаць, калі памруць. А пасля расказваюць, калі вернуцца. А я за тыя тры дні, Кажуць, паміраў пяць разоў. Калі я памёр пяты раз, мне ўжо пакрылі хусткай галаву, але адзін малады доктар, Фуад Халілавіч, яго імя я ніколі не забуду, мяне не аддаў. Ён мяне яшчэ раз ажывіў. Калі б я памёр шосты раз, дык і ён бы не дапамог. Але я не памёр. І дзякуй міламу Богу, але не за мяне, а за тых, хто атрымаў бы ўтрая большы тэрмін, калі б забілі мяне і шосты раз.

Калі яны зразумелі, што з Андрэіцам нічога не здарылася і што лязо майго нажа ўцягнулася ў тронак і што ўсё гэта быў жарт, я ўжо ляжаў у крыві. Яны разумна зрабілі, што не сталі чакаць міліцыю, а запхнулі мяне ў машыну і завезлі ў шпіталь у Тузлу. Кажуць, што айцец Грга паклаў маю галаву сабе на калені і пільнаваў, каб з мяне не вылецела жыццё, і захаваў ён мне жыццё як ніхто іншы, а чацвёрта дэрвенчанаў апынуліся за кратамі. Траіх пасля асудзілі, а ад-

наго вызвалілі. Пасля яны з турмы перадавалі, што просяць, каб я ім прабачыў. А я толькі і прасіў, каб яны прабачылі мне. Вось як было.

Пакуль я ляжаў у Тузле, а пазней і ў Бялградзе, дзе мне зашывалі страўнік і кішкі, каб я зноў мог спаражняцца праз тую дзірку, якую трэба, я мог спакойна задумацца пра сваю сілу. Пра што ж мне было яшчэ думаць, як не пра яе. Але не вяселле мне прыходзіла ў галаву, а нейкія іншыя рэчы, зусім няважныя, пра якія я ўжо й забыўся. Мяне мучыла, што я нейкага Хусрэфа, на два гады за мяне старэйшага, ударыў перад ягонай дзяўчынай. Чаму ўдарыў? Бо ў яго была дзяўчына, а ў мяне не было. Мне было пятнаццаць гадоў, я быў поўны сілы і дзіцячай злосці, і я зразумеў, што найгоршае, што я магу зрабіць Хусрэфу, гэта ўдарыць яго перад ёю. Ён не зможа мне адказаць, бо я мацнейшы. А мусіў бы адказаць, бо што гэта ў яго будзе за жыццё, калі не адкажа мне ў яе на вачах. Не адказаў мне Хусрэф. Эх, больш бяссонных начэй у шпіталі было ў мяне ад Хусрэфа, чым ад кішак. А калі баляць кішкі, гэта горш за любы боль. Бачыш, а я да таго і не памятаў, што зрабіў Хусрэфу, не памятаў амаль дваццаць гадоў...

Гэта была толькі адна з тых рэчаў, пра якія я думаў, а былі і цяжэйшыя, але я не хачу больш пра гэта казаць. Думаю, не так ужо я вінаваты, каб быць абавязаным пра ўсё расказаць, але зноў жа, нічога ў мяне не паспела адбалець. Што за тыя шпітальныя дні і месяцы да мяне вярнулася, так дагэтуль і засталася для мяне пакутаю. Але ўсе тыя гісторыі зводзіліся да той галоўнай, той, якой маё цела супраціўлялася, бо не магло яе вынесці. Толькі калі я ўжо трошкі ачуняў і калі мяне ўжо маглі зашываць і ўстаўляць запасныя часткі, прыйшоў у мае сны Алага Ідрызавіч. Спачатку ў сны, а пасля і ў яву. Я сню, як ён прыходзіць да мяне ў шпіталь, у белым гарнітуры, з хусткай вакол шыі, а ў руцэ пакет з апельсінамі. Абдымае мяне і цалуе, шчаслівы, што я жывы, але ніяк не можа як след загаварыць. Усё нешта шэпча, нібыта баіцца мяне разбудзіць. Я пытаюся ў сне: Ала-

га, што з табой? Нічога, Сэя, са мной нічога, але ты страшна хворы, дык я непакоюся. Але так і не кажа, што з ім.

Я прачнуся і думаю пасля, Божа, што ж такое з Алагам. Мёртвы, а так добра трымаецца, але ўсё роўна не гаворыць. Дык або з ім нешта не так, або з маім сном. Гэта ніколі не даведаешся. Наступнай ноччу зноў тое самае. Сніў я яго, можа, які месяц, аж пакуль ён мне ўрэшце не сказаў: Чаму ж ты мне, дружа мой Сэя, гэта зрабіў, чаму заспяваў Джулзулейху, дзіця маё, вось я цяпер не магу ні спяваць, ні гаварыць! Прашаптаў гэта Алага ў маім сне і паліліся ў яго слёзы. Плача Алага, а мне хочацца памерці. Не так, як ён, а так памерці, каб мяне больш не было і ў снах. У руках у яго апельсіны, а я яму і свае апельсіны забыўся аддаць. І тыя апельсіны, бачыш, ніяк мяне не адпускаюць.

Не ведаю, што мяне ўратавала, тое, што маё цела не пускала яго ў сны, пакуль я быў слабы, а Хусрэф мяне да яго рыхтаваў, або мяне ўратавала, што Алага Ідрызавіч меў душу, якую сам я не меў ніколі, і што не наведаў мяне зарана, калі мог бы мяне забіць.

Пасля я здаравеў, выйшаў, як новы, вярнуліся мне і сіла, і лютасць, і наравістасць, але ўвесь час нешта трошкі балела. Перастала толькі, калі я пастарэў, Бог мне даў Айку, а яна нарадзіла мне сына. Той боль быў не ад ранаў, а ад нечага іншага. Не было ўва мне больш нябожчыка Ізэта Камушына. Айкіна маці Азра, жанчына маладзейшая за мяне, але ўсё роўна глядзіць на мяне, як на сваё дзіця, кажа мне — добры Алах цябе, сынку, уратаваў, хоць ты ў яго і не верыў. Ён табе пасля і балеў. Што ёй на гэта сказаць? Я стары чалавек, і пасля такога жыцця мне ўжо позна пачынаць верыць у Бога. Позна для веры, позна і для нявер'я. Але ж я паспрабаваў такі яшчэ раз заспяваць Джулзулейху, было гэта праз гады пасля таго, як мяне забівалі, але нешта так рэзнула мне ў жываце, што я ўпаў на падлогу. Гэта быў боль не ад Бога, гэта ў мяне ад напругі выпала грыжа. Доктар сказаў, што сценка жывата ў мяне не дастаткова моцная, каб я трошкі яшчэ пацярпеў. Пасля я больш яе не спяваў, толькі тыя, лёгкія, Алагавы.

І як мне цяпер растлумачыць і Айцы, і яе маці, чаму я забіраю ў малога бразготку і пакідаю яго плакаць, пакуль ён не страціць голас? Мне падабаецца, што ён такі, бо тады здаецца, што гэта я, што я зноў пачынаю ад пачатку і што застануся ў ім назаўжды. А хай сабе і застануся, увесь, апрача маёй тугі па Алагу. І хай малы, пакуль яшчэ ў ложкачку, пражыве сваё вяселле ў Жывініцах.

АКРАП¹

Некалі даўно, яшчэ калі Бог хадзіў па зямлі, мы былі Акрапавічы і мелі дом на Біліным полі. Маленькі дом, але вялікі сад, па гэтым нас ведалі ў Зеніцы. Калі міма праходзіў нейкі чужынец, а іх у тыя часы прыходзіла шмат, з усіх краёў, і калі глядзеў далёк, дык, мабыць, думаў: але ж і багатыя тут жывуць людзі, хто ж яны, ці пашавага, ці ўладыкавага роду. А калі спытаецца: чый жа ж той эдэмскі цуд, яму казалі: кінь ты, чалавеча, гэта ж Акрапавічаў. Іх там столькі, як скарпіёнаў на спаракнелым нябожчыку, дый яны, дальбог, так там і жывуць. Чалавек, вядома ж, не верыў, бачыць, як ружы ў неба цягнуцца, арэх разросся ва ўсе бакі, квецені ўсялякай, што й імя ёй няма, але як падыходзіў крыху бліжэй, дык бачыў, што паміж ружаў не знайсці дома Акрапавічаў. Згубіўся дамок у садзе, нібы каралі выпалі ў дзяўчыны з рукі, і шукае яна іх цяпер па глыбокай траве. Такі вось быў дом Акрапавічаў, а ў доме заўсёды па дзесяцёра дзяцей, чакаюць, пакуль маці іх выпусціць на двор. Добрага мы былі заводу, асабліва жаночае племя, і не паміралі ў нас дзеці пры родах, як у іншых. А калі б і памерла якое, дык ведалі, што хлопчык. Акрапавічы былі як народ Ізраілеў, па жаночым баку мерыўся іх род.

Маёй прабабе Анджы яе Мія да трыццаці гадоў спарадзіў дванаццацёра, а тады яго ўбрыкнуў конь, пакуль ён яго падкоўваў, і трапіў капытом між вачэй. Пасля таго мой

¹ Акрап (*тур./араб.*) — скарпіён.

прадзед Мія застаўся глухі і сляпы. Ніякай ад яго карысці не было, апроча што мог з'есці за траіх ды любіў баяць усякае, калі было каму слухаць. У пэўны момант і маладым і старым слухаць надакучвала, і ўсе адыходзілі, пакідаючы яго самога, а Мія ўсё расказваў і расказваў, аж пакуль нехта яго не задзьме ці пакуль сам па сабе не засне. А расказваў ён пра тое, што перажыў у жыцці, а як бо такога не магло быць шмат, ды і не было ў тыя гады ў Зеніцы богведама што перажываць, дык далей ён пачынаў расказваць пра тое, што ад некага чуў і што бывала за старым часам, але як бо ён і пра такое не зашмат ведаў ці, прынамсі, не столькі, каб хапіла ад рана да вечара, дык урэшце ён пачынаў выдумляць. Але хітры быў прадзед Мія і ніколі не выдумляў нічога пра суседзяў, людзей вядомых і невядомых, бо баяўся, каб не прыйшлі і не казалі, што было зусім не так, а было гэтак. Вялікі ён меў з таго страх, бо думаў ён, небарака, зусім сляпы і глухі, што калі яго хоць раз зловяць на хлусні, дык больш ніколі не будуць слухаць. Таму выдумляў ён пра феяў і вядзьмарака, джынаў і чарцянятаў, якія, дужа злыя, выскакваюць з пад кавальскага малаточка, але живуць не даўжэй за імгненне вока. Выдумляў ён пра зэмфір-дзяўчат і наксан-хлопцаў, істотаў да паловы чалавечых, а ад паловы паветраных, якія живуць вакол нас, але жывы чалавек можа іх бачыць толькі ў раннім дзяцінстве, ды і тое калі захварэе на шкарлятыну або на вялікі кашаль, пабачыць іх і дарослы, але толькі ў той момант, калі аглухне і аслепне або хаця б звар'яе. Зэмфір-дзяўчаты і наксан-хлопцы маюць вялікую моц, і Богу і чорту маглі б у знакі дацца, але не даюцца, бо тую моц ужываюць толькі між сабою і толькі з адной мэтай: каторы каторай выпадзе быць каханкам. Ганяюцца так адны за аднымі зэмфір-дзяўчаты і наксан-хлопцы, свет вакол іх успыхае і тут жа згасе, вялікія воды перад імі ўздымаюцца і знікаюць, аж пакуль у Іванаву ноч не лягуць яны адно на адно, так што ўжо й не відаць, хто хлопец, а хто дзеўка, і пакуль нашы людзі паляць па гарах вогнішчы ці ідуць на пілігрымку ў Падмілачча, зэмфір-дзяўчаты і наксан-хлопцы

водзяць свой баль. Не дай Божа іх пабачыць, бо хрышчоная душа ў той самы момант памерла б ад сораму.

Гаварыў Мія і сам сябе перагаворваў, а тымчасам Анджа працавала ад світання да змроку, каб накарміць дванаццаць ратоў і яшчэ тры ягонныя. Толькі адзін дзень за ўвесь год, на Святога Яна, Анджа не працавала, а разам з іншымі йшла ў Падмілачча, малілася свайму святому за кожнае дзіця і за свайго Мію, за ягоных феяў і чарцянятаў, зэмфір-дзяўчат і наксан-хлопцаў, якія ва ўсёй ягонай бядзе прыносяць яму веселасць. Бачыла Анджа ў той дзень, як зелянеюць горы, бачыла рэчку Пліву і вадаспады, вялікую сілу і Божую прыгажосць, і гэта ўмацоўвала яе на цэлы год. Адзінае, што яна мела ад мужавай беспатрэбнасці, — гэта ягоныя гісторыі. Працуючы, яна слухала іх, і нярэдка ёй даводзілася супакойваць дзіцячую гаману, каб нечага не прапусціць. А навокал самі па сабе раслі і квітнелі ружы, раскідаў галіны арэх і заліваліся салаўі. Калі ішоў міма чужынец — казаў, што Акрапавічы жывуць у раі. І, прынамсі як на прабабу Анджу, гэта якраз мела пэўны сэнс. Бо яна не верыла, што душы праведнікаў сядзяць у раі без справы. Божа барані, каб так было, гэта б значыла, што душы тыя аслеплі і аглухлі. І што б тады гэта быў за рай?

Выгадала яна, павыдавала замуж і ажаніла ўсіх дванаццацёра дзяцей, але ў свае пяцьдзясят была ўжо як плодная ніва, праз якую праехала войска пераможцаў. Была яна старая побач з Міем, які па-ранейшаму выглядаў як маладзён, усё такі ж галодны і гаваркі. Ездзіла яна ад Нямілы да Яйца, ад Зеніцы да Какня, ад дзіцяці да дзіцяці, — пабачыць, што каму трэба. Дзеці гасцінна яе прымалі, але ні нявесткі, ні дочкі не давалі ёй працаваць, дык Анджа тады напачэ дзесяць бляхаў бульбяніцы, наварыць тры гаршкі капусты, ускапае грады вакол хаты і засмучаная вяртаецца да свайго Міі, наракаючы, што больш нікому, апроча яго, яна не патрэбная. А ён, каб яе суцешыць, расказваў, што было далей з зэмфір-дзяўчатамі і наксан-хлопцамі. Сыны ім прывозілі ежы больш, чым ім дваім было патрэбна,

нявесткі прыязджалі па флянсы ружы і розных іншых кветак і пакідалі цэлыя кашы з айвовым і кізілавым павіддам. Заўсёды ў хаце нехта быў, але Анджа здавалася, што яе дом пусты. Там, дзе іх некалі было дванаццаць, будзе пуста, нават калі ружа нахіліць праз акно сваю кветку і пакладзе яе Анджа на плячо.

І тады здарылася аднойчы такое, ад чаго мы перасталі быць Акрапавічамі. Анджа якраз клала ў печ дровы — звярнуць сабе з Міем першую каву, ён нешта сваё расказваў, як раптам праламалася вецце ў садзе і нешта бухнула аб зямлю. Анджа выбегла з хаты, не Месяц жа ж гэта ўпаў на зямлю сярод белага дня ды яшчэ ў ейным садзе, аж там — дзіва дзіўнае — было на што паглядзець. Абламалася ружа, якраз тая, што спала ў яе на плячы, паранены быў і арэх, ва ўсё бакі разляцеліся пялёсткі рознай квецені, нібы мёртвыя героі капітана Хусейна, а пасярод гэтага непарадку ляжыць чалавек і глядзіць у неба. Здзіўлены, нібы той, каму адсунулі ўслончык, калі хацеў сесці.

Што ты тут робіш?, спыталася Анджа.

Не ведаю. Думаю, што задрамаў і ўпаў.

Адкуль жа ж ты, чалавеча, упаў? Ці не з майго арэха? А што ж ты там, паганец, рабіў? — пачала злавацца Анджа. Не з арэха, а зверху.

Анджа паглядзела ўгару, але вышэй ад кроны нічога не было. Яна і так гэта ведала, але ўсё адно паглядзела. Такія цяпер часы, што маглі і за два дні збудаваць вежу над ейным арэхам. Але ніякай вежы не было, адно неба.

Дальбог, над маім арэхам нічога няма.

Як жа, Анджа, нічога, а я думаў, што ты была б апошняй, хто скажа, што нават нічога няма, расчаравана сказаў незнаёмы.

Тут ён устаў і пачаў абтрасаць з сябе пялёсткі і лісце, і Анджа толькі цяпер у яго на спіне ўбачыла крылы. Падобныя да лебядзіных, толькі значна большыя. Умомант упала яна на калені і пачала маліцца.

Э, ну які ж тут цуд, перапыніў ён яе, у сарокаў і крумка-

чоў такія самыя, але ж перад імі ты не падаеш. От вялікая верніца.

А ты Габрыэль? — спыталася яна, счапіўшы рукі.

Не.

Ты хоць анёл?

Не ведаю, жанчына, я проста задрамаў і вось. Крыло зла-малася, не ведаю як цяпер назад. Ці ведаеш каго, хто мог бы дапамагчы?

Анджа ўбегла ў хату, Мія і далей нешта расказваў, яна схапіла яго за руку і перапыніла, спрабуючы растлумачыць, што ім у сад упаў анёл. Першы, а можа і апошні раз яна ха-цела сказаць свайму чалавеку нешта важнае, але ён не мог яе пачуць. Яна пацягнула яго ў сад...

Гэта Мія, ён нас не чуе, сказаў крылаты.

А яна пачала вадзіць Міевымі пальцамі і далонямі па нагах, грудзях, галаве няпрошанага госця. Так дайшла і да крылаў.

Мія іх старанна абмацваў, скубануў адно пярэ, крыла-ты войкнуў і схапіў яго за руку. Добра, добра, сказаў Мія і абмацваў далей, крылаты нахіліўся, каб гаспадар памацаў яму і верх крылаў. Мія рабіў гэта так умела і без ніякага здзіўлення, нібыта ад таго часу, як конь брыкнуў яго ў лоб, ён больш нічога і не рабіў, як толькі правяраў у людзей крылы.

Гэта, мабыць, наксан-хлопец, вырашыў Мія.

Гэта так? — спыталася ў крылатага Анджа.

Не ведаю, даражэнькая, ці я анёл, ці наксан-хлопец, нічога не ведаю.

Як не ведаеш? Упаў і забыўся?

Не, у нас невядома хто кім ёсць. Гэта толькі тут вам унізе важна.

Як гэта — невядома?

Ну так, а нашто гэта ведаць!

А Бог? — схамянулася мая прабаба.

А што Бог?

Ну, ці вядома, хто там Бог?

Невядома, жанчына, такія веды нікому не патрэбныя.

А ён ёсць? — спалохалася Анджа найстрашней у жыцці.

Што за глупства! Як жа яму не быць, і як бы ты яго згавала, калі б яго не было.

Палегчала прабабе Анджа, і хацела яна ўжо спытацца пра святога Яна, але тады падумала, што нейкі гэты анёл не надта згаворлівы і што, можа, яшчэ раскрычыцца, калі яна будзе й далей задаваць яму такія пытанні. А нічога не было б добрага, каб ён крычаў, бо яго мог бы нехта пачуць. Што калі яго туркі знойдуць, спалохалася Анджа і раптам перайшла на шэпт. Спыталася ў яго, ці не баліць крыло.

Што ты раптам зашаптала? Як па мне, дык нічога, я цябе чую, нават калі ты маўчыш, але як толькі вы тут унізе пачынаеце шаптаць, дык значыць, нешта ў вас не так. А што ж, Анджа, раптам не так? Ну, паламаў я табе пару галінаў і ружу, што ў цябе на плячы спала, але не бойся, вырасце зноў тая ружа. Толькі не палівай яе зашмат, пакуль параненая. А крыло, дык не, крыло мне не баліць. Не балела мне і калі гэты твой хацеў вырваць пяро, але думаю, што вам не было б прыемна, каб я войкнуў, як маладая, калі ёй малады вырывае сіваю валасіну. Я лепш трошкі размяў бы ногі, калі мне ўжо крыло не служыць, і прагуляўся б па чаршый.

Не хадзі, калі табе Бог мілы, Хрыстом цябе малю! — закрывала Анджа.

Добра, добра, не пайду, супакойся!

Не хадзі, у нас ёсць усё, што табе трэба.

Э, так мне й казалі. Калі задрэмлеш і звалішся ўніз, першы, хто цябе знойдзе, будзе маліць, каб ты не паказваўся на людзях. І ніхто мне не мог сказаць чаму. Не, не кажы, я не хачу ведаць. Мне гэтага ўжо будзе зашмат. Не бойся, нікуды я не пайду.

Анджа накарміла і напаіла крылатага госця, запрапанавала яму пасцель у хаце, але ён не захацеў, сказаў, што мілей спаць пад вольным небам і ён ніколі не зразумее людзей, якія будуць дахі. Ён лёг на траву і заснуў, як дзіця. А яна глядзела на яго да глыбокай ночы і не магла наглядзецца. Ён размаўляў у сне, нешта мармытаў і ўсміхаўся, соваў галаву пад крыло і хмурыў свой чысты твар, у якім ніколі не хава-

лася зло. Яна ледзь здолела ад яго адысці, але ж мусіла, бо назаўтра яе чакала доўгая дарога. Яна вырашыла на світанні пайсці ў Падмілачча і сказаць айцу Івану, што ў яе ў садзе ўпаў анёл. Задрамаў на небе і ўпаў. Айцец Іван будзе ведаць, што й да чаго.

Яна ўстала, калі яшчэ было цёмна, а ён тым часам павярнуўся на другі бок, на шчацэ ў яго была начная раса, і Анджы захацелася яго пацалаваць, як некалі, прачнуўшыся сярод ночы, цалавала яна кожнае з сваіх дванаццаці дзяцей. Ды не пацалавала, бо не ведала, ці моцна анёлы спяць. Учора ў яго быў цяжкі дзень, дык хай добра адпачне.

Каб дабрацца да Падмілачча Анджы спатрэбіўся цэлы дзень. Калі трапляўся хто з возам і прапаноўваў падвезці частку дарогі на сене, яна згаджалася, але пільнавалася, каб не выдаць селяніну, як завуць яе і куды яна ідзе. Яна хавала знак крыжа на левым кулаку, засоўвала руку ў прыпол або прыкрывала правай. Звычайна яна была не такая, а з усімі добрая, ніколькі не меней з туркамі, чым з хрысціянамі, бо і ў адных і ў другіх знаходзіла працу, а людзей адрознівала па тым, ці плацяць прыстойна або падманваюць, не баючыся Бога. Але сёння яна не верыла нікому, да ўсіх мела сумнеў, а ў галаве ў яе круцілася, што яны ўсе зрабілі б, калі б даведаліся, што ў яе ў садзе ўпаў анёл. Нашы пасадзілі б яго ў клетку, ён быў бы як малпа ў суполцы кірмашовых акрабатаў, і бралі б грошы з тых, хто хоча паглядзець на анёла. Абскублі б яму ўсё пер'е і прыводзілі б хворых, каб ён іх лячыў, а калі б анёл не мог ці не хацеў, дык скончыў бы, як курыца ў гаршку. А што б з ім зрабілі туркі, Анджа баялася і падумаць. Пабачыўшы яго, адразу зразумелі б, што іхняя вера нічога не вартая, і ахапіла б іх злосць і на яго, і на ўсіх, да каго ён прыйшоў.

За тую дарогу прабаба зразумела, што людзі злыя, яна пра гэта раней не задумвалася, і асцярожнасць паволі ператваралася ў нянавісць. Калі што здарыцца, думала яна, анёл яе абароніць. А мог бы і Мію вярнуць слых і зрок, а яшчэ — дамовіцца, каб дзеці давалі ёй працу, калі яна

прыязджае да іх у гасці. Будзе і ўсяго іншага добрага, каб толькі людзі не даведаліся пра анёла.

Айца Івана яна заспела за тым, як ён за царквой калоў дровы. Пабачыўшы яе, айцец Іван здзівіўся, а яшчэ больш здзівіўся, калі яна сказала, што хоча пагаварыць з ім у царкве, а не пад голым небам. Тут гаворка пра святыя справы, сказала яна. Можа, ты мужыка забіла і хочаш спавядацца? — спрабаваў пажартаваць ён, але Анджы было не да жартаў. Яна ўхапіла яго за рукаво і падвяла да алтара:

Упаў на мой арэх і на ружу. Анёл!

Ды што ты кажаш! Вось так і ўпаў, проста з неба?

Так, кажа, што задрамаў і ўпаў.

Ты яго накарміла?

Так, але не вялікі з яго ядун і пітун. Можа таму, што зламаў крыло.

Зламаў крыло!

Так, зламалася крыло, але зламалася і ружа. Ён кажа, што загоіцца і крыло, і ружа.

І што, так і сказаў табе, што анёл?

Не, кажа, што не ведае. Але ж ён з крыламі, дык хто б яшчэ мог быць, як не анёл.

Добра, і ты прыйшла мне сказаць пра гэта.

Так, каб ты пайшоў са мной і сам яго пабачыў.

Эх, дальбог, не магу. Мушу пакалоць дровы. Ніхто за мяне не наколе.

Я табе накалю, каб толькі ты яго пабачыў.

Не магу, хто ж будзе імшу служыць.

Нідзе не дзенецца імша, схадзі паглядзець на анёла.

Эх, кабета, калі б я хадзіў паўсюль, куды мяне клічуць, быў бы я валацуга, а не Божы слуга. Знайдзі ты сабе некага іншага, каб паглядзець на таго анёла.

Так сказаў айцец Іван прабабе Анджы і пайшоў далей калоць дровы. Засталася яна сама перад алтаром і нічога ёй не было ясна. Кожны год на Святога Яна ён згадваў анёлаў, а цяпер аднаго такога анёла не хоча нават пабачыць. Прамовіла яна Ойчанап, калі ўжо сюды прыйшла, пера-

жагналася і выйшла з царквы. Святар стаяў, абaperшыся на сякеру, і хацеў яшчэ нешта ёй сказаць, але не ведаў што.

Глядзі, хутка сцямнее, не ўваліся ў якую канаву па дарозе! Яна нешта буркнула на развітанне і пайшла ўніз па схіле. І не зламай крыло! — чуўся яшчэ голас айца Івана, але яна не азірнулася. Анджа была засмучаная, што ўсё так выйшла. Замест каб хадзіць у тое Падмілачча, лепш бы згатавала анёлу бульбяніцу.

Ноч была бязмесячная, з лесу гукалі совы, нешта шалах-цела ў кожным кусце, навокал насіліся светлякі, рыпелі дрэвы ад ветру, і шмат гінула дробных жывёлінак, што не схіліліся перад іх вялізнай сілай. Але ж і прыгажосць, думала Анджа, бо сярод многіх рэчаў, якія яна ў жыцці не паспела пачуць, пабачыць і панюхаць, начны лес быў адной з найдзівоснейшых. Яна чакала, што ёй у нейкі момант могуць паказацца зэмфір-дзяўчаты і наксан-хлопцы, і таму заплюшчвала вочы, каб іх падмануць. Калі б яны падумалі, што яна сляпая, дык маглі б і затанчыць перад ёю. Так яна і йшла з заплюшчанымі вачыма, але ні разу не спатыкнулася і не ўпала ў канаву. У нейкіх іншых абставінах гэта можна было б назваць цудам, але гэта была не тая ноч, калі такія малыя цуды нешта значаць. Пазней Анджа не магла сказаць, ці сустрэла яна па дарозе зэмфір-дзяўчат і наксан-хлопцаў, можа, яна й сама не была ўпэўненая ва ўсім, што з ёй адбывалася да таго моманту, калі яна перад самым світаннем апынулася каля свайго дома. Хто яе вёў, што яна з заплюшчанымі вачыма адолела больш за паўдарогі, і хто нёс, што яна так хутка прайшла той шлях, на які перад тым сярод белага дня, на вазах і пехатою, спатрэбілася не менш за дванаццаць гадзін, — гэтага яна не ведала. Калі пазней расказвалі, як Анджа хадзіла ў Падмілачча паведаміць айцу Івану пра анёла, дык нават тыя, хто менш за іншых верыў у цуд, што здарыўся ў садзе ў Акрапавічаў, на хвілінку спыняліся і, як бы перад тым ні смяліся, стрымлівалі смех, калі даходзіла да той часткі гісторыі, дзе распавядалася пра Анджына вяртанне.

Найперш яна зайшла ў сад паглядзець, ці спіць анёл. Яна знайшла яго на тым самым месцы з галавою на крыле, як на падушцы. Ён усміхаўся, і таму прабабе Анджа падалося, што ён толькі прыкідваецца, што спіць. Дзеці часта гэтак рабілі, і яна заўсёды пакідала іх у спакоі, хай думаюць, што яе падманулі. Але яго не пакіне, яна яго пацалуе, а анёл тады прызнаецца, што не спіць. Яна дакранулася вуснамі да ягонага лба, ён пах малаком і быў халаднейшы, чым былі дзеці, дык Анджа спалохалася, каб ён не прастудзіўся. Але ён і праўда спаў, і ёй стала сорамна, як яна магла нават падумаць, што анёлы падманваюць. Яна яшчэ трохі пастаяла над ім, падумала, ці не прынесці з хаты коўдру, накрыць яго, вырашыла, што, напэўна, гэта ўсё-ткі было б нядобра, прамовіла Верую і пайшла спаць.

Прачнулася яна каля паўдня, дакладней Мія яе абудзіў, ад страху, ці яна не памерла, бо ніколі яшчэ яна так доўга не спала. Яна адзелася і сабралася запаліць у печы, каб зварыць каву, але чорт не даў ёй спакою і яна спынілася на палове справы. Найперш трэба схадзіць у сад, паглядзець, як ён. Але анёла пад арэхам не было, не было яго ні каля чарэшні, ні ў гіяцынтах, ні пад кустом бузіны. Ці ж ён, небарака, усё ж не выправіўся ў чаршыю? Бегала Анджа па садзе, клікала яго і прыслухоўвалася, ці ён не адгукнецца, глядзела і ў неба, але і ўтары не было нічога відаць, апрача некалькіх белых аблачынак, і нічога чуваць, апрача пошчаку салаўя і перазоваў сарокаў недзе ўдалечыні, з таго боку, адкуль паяўляюцца аблачынкі перад дажджом.

І раптам яна ўбачыла тое, што мусіла ўбачыць адразу, і тады ведала б, што анёл пайшоў туды, адкуль прыйшоў, і болей адтуль не вернецца. Яе самая вялікая і самая прыгожая ружа, тая, што часам нахілялася праз акно і апускала кветкі на Анджына плячо, была здаровая і выпрастаная. Месцы, на якіх яна была зламная, зусім загіліся, а рубцы былі амаль нябачныя. Анджа праводзіла па іх пальцам, лашчыла сцябло ружы і дзівілася, як добра ён гэта зрабіў. Калі зноў зацвіце, а да таго часу не пройдзе і месяц, па ружы не будзе відаць,

што ў сад упаў анёл. Але дзве арэхавыя галіны засталіся зламаныя, а трава палегла і на месцы падзення, і там, дзе анёл дзве ночы спаў. Абмалёўваўся абрыс ягонага цела, было відаць дзе ляжала крыло, на якое ён схіляў галаву, а таксама месца, у якім ён, пры самых гіяцынтах, склаў ногі. Былінкi травы верылі ў яго, падумала Анджа. Таму яны і апусціліся на калені і не ўсталі, нават калі анёл адышоў.

Тут бы гісторыя маёй прабабы Анджы і скончылася, не кранаючы нашых лёсаў, калі б толькі Анджа хацела і магла маўчаць. Але ж не, яна разгаварылася па ўсёй чаршыі, а пасля яшчэ рушыла ад хаты да хаты і расказвала, як там было з тым анёлам. Яна мусіла расказаць кожную драбніцу, апісаць усё ад таго самага моманту, як нешта бухнула ў садзе, і аж да дзівоснага аздараўлення ружы. Раніцай яна выходзіла з хаты і рэдка вярталася да змроку, столькі было тых, каму патрабавалася расказаць, што здарылася. Мія сядзеў галодны, але яшчэ горш яму было ад таго, што ён не мог выгаварыцца. Яго больш не было каму слухаць, а расказаць самому сабе ён не ўмеў.

Анджа думала, што людзі ёй вераць, бо ўважліва слухалі, а калі яна спынялася, пыталіся, што было далей, а пасля яшчэ прыводзілі знаёмых і суседзяў, дык часам, бывала, збярэцца і да сотні чалавек, тых, што ўжо чулі, і тых, якія слухалі ўпершыню пра цуд у садзе ў Акрапавічаў. Але як толькі цямнела і Анджа, успомніўшы пра свайго беднага галоднага Мію, спяшалася дадому, на яе адрас пачыналіся з'едлівыя жарты. Людзі абмяркоўвалі, ад чаго яна звар'яцела, — мо ад таго, што працавала столькі, каб паставіць на ногі дванаццаць дзяцей, ці мо ад таго, што слухала свайго сяпога й глухога мужа з ягонымі гісторыямі пра зэмфір-дзяўчат і наксан-хлопцаў? Адказу ніхто не ведаў, ды і не надта ён каго цікавіў. Хай толькі нехта ў чаршыі звар'яцее, сапсуецца нечая кроў ці спаракнее нечае семя — і няма людзям большай забавы! Калі мінулі часы войнаў, настала нуда — найгоршае, што магло здарыцца з чаршыяй, доўгія гады без дзівакоў і вар'ятаў, калі нічога, апрача смерці, не было но-

вым і не парушала руціны. Так мая прабаба Анджа са сваім анёлам з'явілася, як прахалодны ветрык з Улашыча пасля доўгай цяжкай спякоты. Людзі аджылі, бавіліся да позняй ночы, Аджына гісторыя дапрыдумвалася і перакручвалася, да яе дадаваліся непрыстойныя дэталі і ганьбавалася відавочна прыстойная жанчына. Нядоўга давялося чакаць, каб вестка аб цудзе разышлася за межы хрысціянскага свету, пачалі прыходзіць і мясцовыя туркі, а за імі і цыганскія валацугі ды і сёй-той вольны ад працы яўрэйскі гандляр. Людзі, якія ніколі асабліва не былі між сабою прызныя, бо раз-пораз выбухалі бунты і войны, якія разводзілі іх на варожыя бакі, знайшлі ў маёй прабабе прычыну аддавацца разам смеху і весялосці.

Ад яе доўга і паспяхова хавалі праўду, рабілі выгляд, што вераць, жагналіся і мармыталі — Блаславёная Дзева, пакуты Хрыстовы, гугнелі пад нос — няма сілы і моцы, апроч як у Алаха, дзяліліся між сабою і зноў ядналіся ў сваёй паганай гульні, але ўрэшце іх выдалі дзеці. Яны бегалі за Анджай і крычалі, цягалі яе за спадніцу і кідаліся каменнем, лаялі ейнага анёла і рабілі ўсё, што робяць дзеці, калі ў чаршыі з'явіцца нехта, з каго чыняць глум дарослыя. Яна іх цярпела, а пасля зразумела, што адбываецца.

А тады нехта паведаміў яе дзецям, што іх маці звар'яцела, дык праз два дні з'явіліся ўсе дванаццацёра, і тыя, што павыходзілі замуж у Няміле, і тыя, што ажаніліся ў Яйцы, дачка і сын з Какня ды найстарэйшы сын, які ажаніўся тут жа, у Зеніцы. На яго адразу накінуліся — як гэта ён не ведаў, што іх маці вырабляе ў чаршыі. Прыйшло і пару больш запальчывых нявестак і тыя два зяці, якія былі сіротамі, і таму ў Анджы бачылі маці. Яна іх усіх завяла ў сад і паказала арэх са зламанымі галінамі, ружу, на якой загіблі раны, месца, на якім анёл упаў, і месца, на якім спаў. Трава па-ранейшаму была прымятая, але не высыхала. Трава заставалася на каленях, каб заставаліся ясныя абрысы святога стварэння.

І пакуль усе яшчэ былі ў садзе, пачалася вялікая сварка. Адны адразу казалі, што матцы анёл прымроіўся і што яе

з бацькам нехта мусіць забраць да сябе, даглядаць за імі і песціць іх, бо яны ўжо старыя, бо з яе смяецца ўся чаршыя, а другія падыходзілі да прымятай травы, пальцам абводзілі анёлава цела і з такім самым крыкам і лаянкай пераконвалі першых у цудзе. Паводле іх, маці не толькі не звар'яцела, але Бог добра ведаў, чаму паслаў анёла ў сад да Акрапавічаў. Калі б ён упаў у каго іншага, — нашага або турка, усё роўна, — дык таму анёлу давлялося б цярпець горш, чым Ісусу Хрысту. Калі ўвогуле можа быць горш!

Дарэмна Анджа спрабавала іх памірыць і дарэмна, калі яны ўжо ўчапіліся адно аднаму ў глоткі, казалі: няважна, што здарылася, — важна, што ўсе яны ейныя дзеці. Было надта позна, бо цяжкія словы былі ўжо вымаўленыя. Але было позна і яшчэ дзеля адной прычыны: анёл стаў тым найважнейшым, што здарылася ў іх жыцці, вакол чаго не магло быць ні размовы, ні дамовы. Адным было аж занадта відавочна, што маці звар'яцела і што яе ад усеагульнага сораму трэба некуды схавать, а другія ўспрымалі гэта як найгоршае блюзнерства супраць Бога, анёлаў і роднай маці. Першыя так баяліся сораму, што ўзнялі б руку і на роднага брата або сястру, толькі каб спыніць чаршыю, а другія выхапілі б і нож у абарону веры і той, што іх нарадзіла.

Вось так за два дні распалася наша сям'я, а неўзабаве з аднаго прозвішча зрабіліся два. Тыя, што не верылі, засталіся Акрапавічамі, а тых другіх сталі здзекліва называць Анёлавічамі. Чаршыя, вядома ж, падхапіла новае прозвішча, і кожны раз як нехта згадаў Анёлавічаў, заўсёды знаходзіліся прычыны для злосці і смеху. З часам і ў іх больш не засталося прычынаў адмаўляцца. Яны не хацелі застацца Акрапавічамі і сталі Анёлавічамі. Гэтае прозвішча напісанае і на магіле прабабы Анджы і прадзеда Міі, каб ніхто ніколі не падумаў, што яны аднаго роду з тымі, хто не верыў, што на сад Акрапавічаў упаў анёл. Перажыла б мая Анджа іхняе нявер'е, але ёй не далі, ні тыя, хто думаў, што яна звар'яцела, ні тыя, хто ведаў праўду. Тое, што яна за два дні засталася без пяцярых сваіх дзяцей разам з нявесткамі і зяцямі, Анджа

перажыць не магла. Яна памерла праз некалькі месяцаў, а Мія застаўся, каб расказваць далей пра зэмфір-дзяўчат і наксан-хлопцаў і пра анёла, чыё пер'е было такое мяккае, што той, хто пакладзе яго ў падушку, цэлую ноч будзе сніць, што ён у раі. Мія дажыў да ста сямі гадоў, а за дзень перад смерцю да яго вярнуўся зрок і слых. Гэта яго і забіла. Ён плакаў і праклінаў каня, што не ўдарыў яго мацней. Яго больш засмучала, што ён больш не ўбачыць зэмфір-дзяўчат і наксан-хлопцаў, чым тое, што Анджа мусіла сама гадаваць столькі дзяцей, а ён не мог ёй дапамагчы.

Цуд у садзе Акрапавічаў з часам забыўся, разбурылася хатка на Біліным полі, дрэвы і кветкі пасля Анджынай смерці здзічэлі і ўсцалі між сабою змаганне. Найдаўжэй трымалася тая найвялікшая ружа, якая нахілялася праз акно і маёй прабабе клала на плячо кветку, ружа, якую вылечыў анёл, але ўрэшце вырвалі і яе. Праз тую ружу, ведаю, Зеніцу аднойчы спасцігне вялікі землятрэс, і ў тым землятрэсе дашчэнтну разбурыцца царкоўная званіца. Гэта будзе знак, але ўжо не будзе тых, хто яго распазнаў бы. Дый не дзіва, бо тая гісторыя ў міжчассі была забытая. А засталася толькі, што Акрапавічы і Анёлавічы не могуць адны на адных глядзець.

Вось так дайшлі мы й да мяне і да таго, што я вам найперш хацела сказаць, але не магла, бо яно нічога не значыла б без гэтай гісторыі. Найперш я хацела сказаць, што мяне завуць Мара Анёлавіч. Нарадзілася я ў Добаі, але я з тых Анёлавічаў, якія ажаніліся ў Яйцы. Я была адзіная дачка ў бацькі і маці і адзіная дзяўчынка з унукаў маёй бабы Каты. Бывала, яна калыхала мяне перад сном і расказвала, як да яе маткі Анджы ў сад упаў анёл. Я ў яе пыталася, ці не ўпадзе і да нас, а баба Ката казала, што не. Да каго аднойчы прыйдзе анёл, той другі раз мусіць даць рады сам. Мне не падабалася гэта чуць, і я казала бабе Каце, што мы маглі б яго падмануць і сказаць, што мы не тыя, хто ён думае, але яна мне казала, што анёла падмануць нельга.

А я магу!

Калі можаш, тады й падманвай, але калі мяне ўжо не будзе.

І калі яна мне гэтак казала, мяне агортаў страх і я сніла дрэнныя сны. Так я перастала намаўляць бабу Катку падмануць анёла і толькі слухала яе гісторыю. Калі яна пачала яе расказваць, мне мабыць было тры ці чатыры гады, а перастала, калі мне споўнілася дванаццаць. Цяпер ты дзеўка на выданні, сказала яна, і баба больш не будзе табе расказваць казкі. Я ўпрошвала яе, але ўсё дарма. Баба Ката хацела бачыць мяне на вянчанні і быць у першым радзе ў царкве, а я хацела, каб яна скончыла расказваць тое, што пачала. Сёння я ведаю, што ў той гісторыі не было канца, бо цэлае жыццё не магло змясціцца ў столькі вечароў, колькі Бог даў мне правесці з бабай Катай.

Я пачала заглядацца на аднаго хлопца, які ў сераду прыходзіў на рынак і прыносіў сярпы і косы. Хоць мне на тым рынку нічога не было трэба, ды і бацька не даў бы мне грошай, я прыходзіла і разглядала ягоныя сярпы. Праводзіла пальцам па сталі, правярала, ці вострыя, а тады нібы незнарок, дакранулася яму да рукі.

А ты, дзеўка, бачу, маеш вялікую сенажаць?

А вось і маю!

І сама яе косіш?

Можа кашу, а можа й не кашу. А табе што да таго?

Не, нічога, які мне клопат — косіш ці не косіш. Але ты ўвесь час тут круцішся вакол сярпоў і косаў.

Ну дык больш не буду круціцца!

І так я нібыта сердавала і адыходзіла, а сама ўсё чакала, што ён мяне аклікне. Іду я так крок за крокам, і чакаю. Калі ён не клікаў, а ён і не клікаў ніколі, мяне ахапляла шкадаванне, дык я трошкі й плакала, а пасля злавалася і заракалася, што ніколі больш да яго не падыду.

У наступную сераду я ішла на рынак, станавілася воддаль, каб мне яго бачыць, а яму мяне не, і так стаяла, пакуль мяне не прагоняць ці пакуль не пачую за плячыма насмешкі. І як тут не смяяцца, калі я часам і паўдня стаяла на адным месцы, хаваючыся за дрэвам, і толькі зіркала ў ягоны бок. На шчасце, па рынку хадзіла шмат розных вар'ятаў, жабракоў

і такіх, што гаварылі самі з сабою, прадавалі нябачныя гарбузы і кавуны ці ганяліся за духамі, дык я сярод іх была не найгоршая. Але ўсё ж мне падумалася, што і я магу скончыць, як мая прабаба Анджа.

Тым не менш, пасля таго, як ён мяне не аклікнуў, я цэлы месяц кожную сераду здалёк пасвіла вочы на хлопцы, які стаў маім першым і найбольшым заглядзеннем. Пасля таго я ўжо не вытрымлівала і зноў падыходзіла да яго, вадзіла пальцам па сярпах і рабіла выгляд, быццам я тут упершыню.

Яму было прыемна. Але як толькі ён казаў — доўга ж цябе, дзеўка, не было, — я ўсярэдзіне аж расплывалася ад замілавання, а з выгляду ўся натапырвалася. І замест каб кінуцца яму на шыю, казалася што-небудзь непатрэбнае, а ён адказваў так, што я зноў паварочвалася і, крок за крокам, павальней за Босну, калі яна ўлетку разлянуецца, адыходзіла і чакала, што ён мяне аклікне.

А ён не аклікаў. І не аклікнуў ніколі.

Доўжыліся гэтыя нашыя заляцанні і два, і тры гады. Адну сераду мы заляцаліся, а наступных пяць падглядалі адно за адным. Я ведала, што ён мяне бачыць, ён ажно шыю скручваў, заглядаючыся на тое маё дрэва, але голас не падаваў, о не! Бацька ўжо некалькі разоў хацеў мяне выдаць замуж, але як прыводзіў жаніхоў і сватоў, я заўсёды праз акно ўцякала. А ў яго было добрае сэрца, і ён казаў: Калі ўцякла, значыць не хоча, а калі не хоча, дык няма чаго прымушаць. Не кабыла яна, каб яе сілаю падстаўляць першаму жарабцу! І прайшоў так першы жаніх, і другі, і трэці, прайшлі адзін за адным усе, што былі ў Добаі нечага вартыя і што былі нічога не вартыя, аж пакуль урэшце зусім не перасталі хадзіць. Так пайшла пагалоска, што Мара мае нейкую загану, і таму яе ніхто не хоча. Не любяць людзі, калі ім адмаўляюць, нават калі б яны й не даведаліся, што ты ім адмовіла, усё адно пачнуць гаварыць, што ты ні да чаго не прыдатная.

Надышла гэтак апошняя травеньская серада, і я цвёрда вырашыла, што прызнаюся яму: і што няма ў мяне ніякай

сенажаці, і што не люблю я сярпы і косы, і што мне крыўдна, як ён ні разу мяне не аклікнуў, і што не хочацца мне заставацца старой дзеўкай, дык хай сам вырашае, ці хоча мяне такую, якая я ёсць. Надзела я на сябе ўсё найпрыгажэйшае і выйшла з хаты, аж бачу: пацямнела неба з усіх бакоў. Заспяшалася я, каб паспець да дажджу, але ўпала першая кропля, вялікая, як сліва. За ёй другая і трэцяя, і я пабегла. Бегла я што ёсць духу, пакуль неба пацвельвала з мяне і з маёй долі, то перастане, то зноў сыпане, а яшчэ й бліскала з боку Пасавіны як ніколі, і людзі беглі ў хаты і ў крамкі, баючыся навальніцы. Эх, Бог з вамі, думала я, будзе вам цяпер пра што гаварыць! Вар'ятка Мара апранулася ўся ў белае і бяжыць праз чаршыю, нібы яе сто д'яблаў гоняць. Добра быць дурніцай, бо калі б яна была ў чыстым розуме, гром бы яе зямлёй змяшаў. Смех мяне разабраў, калі я бачыла, як яны назіраюць за мной, дурненькія, усё мае жаніхі, не ведаюць, чаму я так бягу, якому хлопцу ўпаду ў абдымкі.

Ён якраз заносіў пад страху косы і сярпы, калі я са смехам падбегла да яго.

Вось я й прыйшла!

Не ў пару прыйшла, на сёння ўсё.

А на заўтра.

Э, заўтра будзе відаць.

Так ён сказаў і ўсміхнуўся, а я пацалавала яго ў шчаку і сказала: Добра, тады я пайду, а ты крычы мне ўслед хоць на ўсё горла! І што праўда то праўда, крычаў ён так, што грымеў увесь рынак: Мара Анёлавіч, Мара мая міла, ці табе фея спадніцы шыла! А я бягу і думаю, што вось ён мне ўжо і песні спявае.

І вось, думаю, не дарма было маё доўгае загляданне. Перабрала я вясельнае ўбранне, што справіла мне нябожчыца маці, і сказала бацьку, што выходжу замуж. Добра, дачушка, а ці добра ты ўсё разважыла? — спытаўся ён, ці падумала б яшчэ год-два? Пасля пайшла я да бабы Каты, каб і ёй сказаць і ўзяць з яе абяцанне не паміраць, пакуль я не нараджу і не вырасце маё дзіця, каб яна скончыла сваю гісторыю пра

маю прабабу Анджу, анёла і Акрапавічаў. Але хай расказвае далей ад таго месца, на якім спынілася расказваць мне, і тады мы складзем жыццё з двух канцоў.

Усё я патрапіла і залагодзіла, апрача найважнейшага. Не сказала я маладому, дзе мой дом, каб ён мог па мяне прыйсці. Але я думала, што ён спытаецца ў чаршыі пра Мару Анёлавічаў, і кожны яму скажа. А яго не будзе хваляваць, калі яму скажуць: А, вар'ятка Мара? А нашто яна табе? Калі я яму толькі заглядзенне, тады гэта яго не будзе хваляваць. А калі я яму буду жонка, тады хай хвалюе, і калі яму нехта нешта такое скажа, дык атрымае тым ягоным сярпом у спіну.

Назаўтра ён не прыйшоў. Не было яго і паслязаўтра, а я ўсё думаю — прыйдзе ён у святую нядзелю, якраз дзень для сватоў. Але нядзеля прыйшла і мінула, а яго няма. У базарную сераду не было яго й на рынку. Месяц я яго чакала, спалохалася, ці ён у той дзень не ўпаў у бурлівую Босну, але мне казалі, што не. Жывы й здаровы, але з бацькам у яго нядобра, дык кузня не працуе. Таму й не прыходзіць на рынак, бо няма чаго прадаваць. Добра, пачакаю я, пакуль бацька не ачуняе, і тады прыйдзе па мяне мой жаніх.

З усяго чым я была і што рабіла, найлепей у мяне выходзіла чаканне. Ніхто ў гэтым не быў лепшы за мяне. Каб чакаць было тое самае, што дамы будаваць, дык пра Мару казалі б ужо ад Вены і да Стамбула, бо чаканнем збудавала б вежу да неба. А так нічога, маўчаць будуць і пра мяне, і пра маё вяселе, дык і мне будзе неяк лягчэй. А ўсе тыя слёзы, што я чакаючы выплакала, хай будуць яму за падарунак. Але цяжарам яму я ніколі не буду.

Цэлы год кожную сераду я хадзіла на рынак, спадзеючыся яго сустрэць. І больш ні разу ў базарную сераду ў Добай не было дажджу. А ў яго ці памёр бацька, які каваў сярпы і косы, ці, можа, знайшоў ён іншую чаршыю — хадзіць на той рынак і каб там вакол яго круцілася іншая дзяўчына з сенажацію.

Так надышло і лета, калі ў мяне ўжо скончыліся ўсе слёзы і ўжо чатыры месяцы не ўпала ні кроплі дажджу. Вось жа

так дамовіліся мы з небам. Згарэла жыта ў палях, пасохла бульба ў зямлі, надыходзіць цяжкая восень, а за ёй яшчэ горшая, галодная зіма. Каго ні спаткаеш у чаршыі, ведаеш, што ў наступным годзе гэтай парою яго ўжо не ўбачыш. І ён на цябе глядзіць тужліва, бо думае, што і ты не дажывеш да другога лета. А калі ў найбліжэйшым часе не пойдзе дождж, дык цалкам верагодна, што не будзе ні яго, ні цябе, ні гэтай чаршыі, ні тых, хто пра яе мог бы нешта расказаць. Некаму, можа, было й шкада, а мне дык не. Адзінае, што мне яшчэ хацелася б ведаць, гэта што з ім сталася і чаму ён мяне пакінуў.

І так дайшла я да Босны, а яна абмялела так, што немагчыма паверыць, каб гэта была тая самая Босна, па якой завуцца і горы і ўсе чаршыі навокал. Скінула я чаравікі, падкасала спадніцы і ступіла. Да паловы ракі я ўжо ўзняла спадніцы да грудзей, вада мяне амаль зносіла, жартавала з маімі цыцкамі, аж я адчувала яе пальцы і мала што не крыкнула і не ўдарыла яе паміж ног, каб толькі Босна мела ногі і нешта паміж імі. Праўда, якое б сухое ні было лета і плыткая рака, вада лёгка магла б мяне знесці і ўтапіць, так што і магіла мая не знайшлася б.

Або мяне знайшлі б і казалі б пасля, што вар'ятка Мара ўтапілася ў тое лета, калі ўсе іншыя здыхалі ад смагі. Тады б хоць нешта ад мяне засталася, а так не застанецца нічога.

Ледзьве выбралася я на другі бераг. Да яго нага сяла была яшчэ гадзіна хады, дык я спынілася адпачыць і высушыць спадніцы. Думала я прыйсці да яго і спытацца, у чым справа, чаму ён не азваецца, бацька кожную нядзелю чакае, што ён мяне папросіць, а баба Ката доўга не працягне. І не за цябе я хвалюся, схлушу я, а за тое, каб нарадзіць дзіця, якому баба Ката паспее расказаць да канца сваю гісторыю! Гэта, думаю, яго размякчыць, калі яго сэрца тым часам зацвярдзела.

Прыхінулася я так да елкі — высокае дрэва, глыбокія карані, перажыве і гэтую сухмень, але вакол яе ўсё завяне, думаю я, і заглядзелася на вершаліну дрэва. Ад стомы закруцілася ў мяне ў галаве, ці ад нечага іншага — ад раз-

умення, што адтуль, згары будзе відаць ягонае сяло. Відаць кузню і як ён нешта робіць перад кузняй, выносіць на сонца косы і сярпы, кліча... Дзяцей? Гэтак падумала я, што маё заглядзенне дасталася іншай. Закалыхалася пада мною зямля, і я напэўна ўпала б, каб елка мяне не падхапіла. Як і чым яна мяне падхапіла? Не ведаю, Богам клянуся, бо не было ў яе рук, не было такіх нізкіх галінаў, каб тымі галінамі абхапіць мяне вакол стану. Але ні тады, ні пазней я ў сябе шмат пра гэта не пыталася. Дый не сумнявалася, бо й нашто, калі я з Анёлавічаў, а не з Акрапавічаў.

Так, бедная Мара, ажаніўся ён! І нарадзіўся ў яго сын. І ведаеш што? Ён даў яму тваё імя!

Плакала я, пакуль яна мяне трымала і лашчыла, рукі і твар у мяне засталіся падрапаным ад кары і шыпулек, якімі елка мяне суцясала. Надвячоркам вярнулася я дадому і толькі тады прыгадала, што не спыталася ў яе, якое ж маё імя ён даў свайму сыну? Не надышлі яшчэ такія часы, каб хлопчыкам давалі жаночыя імёны. Але гэта было не адзінае, што я хацела ў яе спытацца. Назаўтра я зноў перайшла б Босну, калі б у тую ноч не прайшоў моцны дождж і да раніцы рака не ўзбуяла. Людзі радаваліся, добрая зямля, маці наша, уродзіць яна да восені, і перазімуем мы зіму сытыя! Не радавалася толькі вар'ятка Мара!

Я была гатовая заплаціць за паром, каб мяне перавезлі на той бок, але своечасова ўспомніла прабабу Анджу і анёла, які ўпаў у ейным садзе. Нічога елка мне больш не сказала б, калі б я зноў да яе прыйшла. Дрэва не гаворыць, як і анёлы не падаюць з неба. Калі яны ўжо аднойчы пойдучь, дарэмна клікаць іх і думаць пра тое, што ты яшчэ забылася спытацца. Трэба маўчаць і нікому нічога не раскадваць, бо ліхія людзі ў цуды не вераць, а добрым цуды не патрэбныя. Так я думаю сёння, калі ўжо не выйшла замуж і, мабыць, не выйду ніколі. Я вам і пра гэта не казала б нічога, калі б сёння ўначы не памерла баба Ката. Толькі ўскрыкнула ў сне, як маладая ў скоках, і ўжо была нежывая. Заўтра будзе пахаванне, і мы яе прыгожа правядзем. Не пабачыла яна маё вяселле, і не

пачую я ад свайго дзіцяці канец той гісторыі. Ён ажаніўся, а вось у мяне дзяцей ужо не будзе. Я Мара, з Анёлавічаў, але пройдзе не так шмат часу, і я ўжо буду такая старая, што ўсе былыя жаніхі будуць пра мяне казаць, што я брыдка, як скарпіён. І гэта будзе праўда, але — эгэгэй! — адзін мужчына ўсё жыццё будзе насіць маё імя.

ТЭМАН¹

Неба — вялізны блакітны сувой, і часам бывае, што чалавек дойдзе да месца, на якім той сувой прылеплены да зямлі. І заўжды ў яго будзе крэсіва або запалкі ў кішэні, і кожнага разу тое самае ўчыніць чалавек, які дойдзе да месца, дзе пачынаецца неба. Або толькі злы можа дайсці да таго месца, або добры ўзлуга, пакуль дабярэцца туды. І так кожныя дзесяць-пятнаццаць гадоў неба ўспыхне, і заўсёды вядома, хто яго запаліў. А імя ягонае пасля апынецца сярод імёнаў герояў або імёнаў злчынцаў. Усё залежыць, ці паспеў ён зваяваць тых, каму запаліў неба.

Неба — вялізны блакітны сувой. Каб схаваць гэта, кавуры² выдумалі, што Зямля круглая. Калі гэта так, тады неба не прылепленае да Зямлі, неба няма, а нам толькі здаецца, што над намі ёсць нешта сіняе, а вайна здараецца сама па сабе, як нейкі землятрус.

Неба — вялізны блакітны сувой. Над кожным з тысячы сусветаў, якія стварыў Бог і якія чалавек назваў Зямлёю, расцягнута тысяча блакітных сувоў. Калі нейкі з іх згарыць, Ён, плачучы, разгортвае новы. Нейкія загараюцца раз на сто гадоў, нейкія раз на пяцьдзясят, але нідзе гэта не здараецца так часта, як у нас. Зашмат я сказаў — дзесяць-пятнаццаць гадоў. Яшчэ й часцей гарыць над намі, але прызвычаіліся мы, а таму й не заўважаем.

¹ Тэман (*тур./араб.*) — прывітанне, пры якім кончыкамі пальцаў правай рукі дакранаюцца да вуснаў і лба.

² Кавур — кафір, гявур, нявернік, пагардлівая назва хрысціянаў.

Неба — вялізны блакітны сувой, чый адзін край пачынаецца недзе на гары Радушы над Бугойнам, і калі неба зоймецца агнём, яно разгарыцца над Ліўнам. Я ведаю, бо живу тут унізе вась ужо шэсцьдзсят гадоў. Усю зіму я гляджу ў столь, назіраю, як старэюць бэлыкі, трэскаецца драўніна і не памятае ўжо, калі была жывым дрэвам. А калі ўвесну растане снег, тады мяне выносяць у двор, і там перад хатай я гляджу ў неба, аж да восені, калі яно раней не загарыцца. Некалі мяне выносіў бацька, але ён памёр. Пасля мяне выносіла маці, але яе пакінула сіла. Цяпер мяне выносяць хто як можа. Дзеці вакол мяне гуляюць на выгане, а калі мне сонца ўдарыць у вочы, я іх паклічу і яны мне пасунуць галаву на іншы бок неба. Добрыя ў Ліўне дзеці, хай ім Бог дапаможа.

Неба — вялізны блакітны сувой, кажу я, і ўсякі, каму б я гэта ні казаў, адказвае тымі самымі словамі: Што ты, Бог з табой! Пасля спахмурнее, трошкі пастаіць нада мною, а тады пойдзе і не вернецца, пакуль не забудзецца. А забываецца такое не хутка, некаторыя не прыходзяць тыднямі, некаторыя месяцамі, а былі й такія, што не вярнуліся ніколі. І толькі дзеці не ўцякаюць, калі я кажу, што неба — вялізны блакітны сувой. Углядаюцца ўгору і думаюць. І не ведаюць, каму верыць — мне, які ведае пра неба найбольш, бо паўгода ў яго гляджу, ці сабе, бо ім неба такім не здаецца. І добра, што не ведаюць, бо інакш мусілі б спалохацца і ўцячы.

Неба — вялізны блакітны сувой. Гэтак я парадкую сваё жыццё. Калі б нехта хацеў мяне пашкадаваць, хай шкадуе ў сябе дома. Нада мною ніхто больш стаяць не будзе. Няздары. Хто хоча гаварыць з чалавекам, таму не важна, ці варушыць той рукамі і нагамі і ці схіляе галаву набок, калі сонца ўдарыць у вочы. Калі ніхто, апрача лівенскіх дзяцей, пра гэта не ведае і не хоча ведаць, тады я кожнаму буду казаць, што неба пачынаецца над гарою Радушай, і той да мяне больш не вернецца.

Але ўсё роўна я спадзяюся, што нехта аднойчы прыйдзе да мяне і праз тое неба не пойдзе прэч. Мужчына ці жанчына,

мне ўсё роўна. Але каб не быў дзіця неразумнае, бо не для дзіцячых вушэй такія размовы. Дык калі прыйдзе нехта такі і пачуе той голас, якім я з ім гавару, дык найперш я скажу яму, што з усяго, чаго я не магу, мне шкада толькі аднаго. Не шкада мне, што не магу я пабегчы, хоць і сніў я палову сваіх начэй, як бегаю. Сёння я стары, і не зажадалася б мне бегаць, нават калі б я й быў інакшы. Не шкада мне, што не магу махнуць рукою матцы, калі яна вяртаецца з чаршыі, што не магу пачухацца, прыкрыць твар даланёю, як нехта памрэ, не шкада мне, што не вазьму я пяро і не напішу вось гэта. Быццам бы тое, што варта сказаць, наогул можа быць напісанае і пры гэтым можа заставацца такім, як і мелася быць, калі б не было прамоўленае. Не шкада мне, што не магу даць сам сабе рады. Пакуль ёсць на свеце жывыя людзі, нехта пра мяне паклапоціцца. А калі іх больш не будзе, дык мне ўжо будзе ўсё роўна.

Але шкада мне, што не магу я ўчыніць тэман. Дакрануцца да барады, пасля да вуснаў і лба, пацалаваць крысо, на якое не бярэцца прах зямлі. Бо калі б я мог, хай бы то быў люты кавурын ці чорны турак, учыніў бы я тэман ім абодвум. І тады ўжо хай мяне праглыне сырая зямля. У жыцці сваім я нікога не цалаваў і мяне не цалавалі. І ад таго я не адчуваю сябе няшчасным, бо й не ведаю, што гэта такое. Калі памру, ведаю, што тады мяне ўпершыню пацалуюць. У халоднае чало. Тады я буду такі, як і ўсе іншыя. Або яны будуць такія, як я. Мёртвыя не варушаць рукамі і нагамі.

Ну, а хто ж тыя двое, дзеля якіх я шкадую, што не магу ім тэман учыніць? Адна прыгажуня і адзін разбойнік. Вось як гэта ўсё сталася: у тыя мутныя часы, напэўна першыя ад таго, як Мэхмэд зваяваў Боснію, калі Стамбул ужо не быў такі моцны, каб весці войны, а рускія, французы і Аўстрыя — каб ударыць першымі, у тыя часы калі ў Босніі ўсе скрыгталі зубамі, але ніхто не наважваўся ўзбунтавацца, бо ніяк яшчэ не сцерлася памяць аб тым, як скончылі апошнія бунтаўнікі, тады ў Ліўне жылося лепей, чым калі. Аслаб султанаў уціск, скарбнікі пагублялі пёры, мытнікі паспіваліся, а ў мужчы-

наў разам прапала ахвота да ўсялякага геройства, і ўраз за-
квітнеў гандаль і пачалі лівенцы братацца з кожным, каму
можна нешта прадаць. І раптам ім стала ўсё роўна, ці хто
турэцкай або хрысціянскай веры.

Старыя людзі казалі, што не выйдзе і не можа выйсці з гэ-
тага нічога добрага і што горшае за вайну можа быць толькі
адно. Збудаваць хату да неба і пры тым не мець ні стрэльбы,
ні кінжала. Але хто будзе старых слухаць, бо стары гэта тое
самае, што й дурань, а таму Ліўна разбудавалася, а ўсё яго
золата было выстаўленае наворні. Ніхто й не думаў хаваць
яго на чорны дзень.

Распусцілася і тое нешматлікае рэгулярнае войска, што
стаяла вакол горада, ужо й манахі на Горыцы ківалі галовамі
і казалі, што нядобра ўсё гэта скончыцца, і самі пачалі куп-
ляць стрэльбы і ручніцы, а адзіныя, у каго яшчэ засталася
троху сваволі і турэцкага шалу, былі пару дамоў Вялагічаў.
Заўсёды казалі, што Ліўна стане візірскім горадам, калі пер-
шы Вялагіч навучыцца на хафіза, маўляў, не розумам слаў-
ны гэты род, не былі яны спраўныя ні ў Каране, ні ў гандлі.
Войны — вось адзінае, у чым Вялагічы былі добрыя. Сэрцы
ў іх былі як у быкоў, рваліся яны ў кожны бой і вярталіся
героямі. Але дзеля таго, што войнаў ужо доўга не было,
засталіся яны бедакамі, што не выходзілі з сваіх двароў,
бо не было каму паказацца, а й іх ніхто ўжо не згадваў, бо
не было па чым. Аднак захавалі яны свае стрэльбы, шаблі
і кінжалы. Сорамна ім было прадаваць сваю зброю.

Быў у Мустафы Вялагіча сын Ахма. Ушыркі як два
лівенскія гандляры, а ўвышкі яшчэ ўдвая столькі. Вочы
сінія, а валасы нібы львіная грыва. Лагодны хоць бы ўжо
й таму, што ніхто б не наважыўся яго зачэпіць або нешта
яму сказаць. Не было яму ні гідка, ні сорамна працаваць
на чаршыйскіх складах. Як прыязджалі вознікі, дык людзі
збіраліся толькі паглядзець, як Ахма Вялагіч сам разгрузіць
караван з сотні коней. Звычайна гэта робяць дваццаць ча-
лавек і ўсе дваццацёра стамляюцца. А яму хоць бы што,
ухопіць увесь тавар з каня, так што й жывёліна здзівіцца

з ягонае сілы і падскочыць ад палёгкі, а людзі ўздыхнуць. Сіла ў Ахмы Вялагіча была такая, што будзіла ў людзях пашану такую самую, як і вялікі розум. Хоць, паклаўшы руку на сэрца, не было ў Ліўне ў тых гады чалавека, які мог бы розумам мерацца з Ахмавай сілай.

Адною вясною прыйшлі вандроўныя цыркачы з Ізмiра, чалавек пятнаццаць. Нехта ходзіць па дроце, адзін падкідае сем гарбузоў зараз, і нiводзiн не падае на зямлю, а сярод iх і Шэхаб, вялізны мурын з Місіра, найдужэйшы чалавек на свеце. Вяжуць яго ланцугамі на лягчанне быкоў, а ён iх разрывае. Закоўваюць ногі ў кайданы, а ён двума пальцамі разрывае звёны, тройчы каваныя. Вырывае з каранем маладзья таполі, ломіць каменныя пліты і розныя цуды чыніць. I вядома, што ж нашым людзям першае прыйдзе ў галаву, як не намовіць Шэхаба, каб з Ахмам Вялагічам на бой выйшаў. Згадзіўся мурын, аднак забыліся людзі, што трэба было і Ахму намовіць.

Тры дні і тры ночы спатрэбілася iм, лiвенскім гандлярам і багатырам, каб намовіць Ахму падужацца з Шэхабам. Наабяцалі яму золата і ўсялякага майна, а ён iм усё кажа, не магу, бо скрозь зямлю правалюся, калі мяне голага пабачаць. Маўляў, не можа ён перад людзьмі ў адных сподніках паказацца. Але не мог Ахмаў сорам быць мацнейшы за iхнюю ўпартасць, бо чалавек бяссільны перад усякай вошшу, дык урэшце ён саступіў.

Вывелі iх абодвух на бой. Верхавод тых цыркачоў умела намазаў iх мiгдаловым алеем, бліснулі мышцы, схапiліся чорны і белы чалавек, і праз iмгненне Ахма Вялагіч апынуўся на зямлі. Шэхаб ухапіў яго за шыю, крычыць: Здавайся! — але Ахма не здаецца, а напружвае жылы, кожная ў тры пальцы таўшчынёю, пачырванеў, як хустка ў дурніцы Анджы, і ломіць мурыну сілу ў руках. Зламаю яе, думае, сваёй шыяй.

А людзі пазелянелі ад страху, нехта крычыць — пусці яго, спыніся, а галоўны цыркач махае і кажа — нельга, і палюдску і па-Боску спыніць можа толькі той, хто ўнізе.

Душыў Шэхаб Місірац аж да паўдня, поўныя чатыры

гадзіны і яшчэ трошкі болей, але не задушыў Ахму Вялагіча. Калі яго пакінула сіла, ён задыханы абрынуўся ў пыл, а наш лівенец ускочыў на ногі, як нічога ні ў чым, падхапіў суперніка за шыю, у Шэхаба мігам пабялелі вочы, і звяў ён, як кветка без вады. Паўдня яму спатрэбілася, каб ачوماцца, а тады разам з цыркачамі знік і ніколі больш у Ліўне не з'яўляўся.

Так Ахма Вялагіч адужаў найдужэйшага чалавека на свеце. Але дзеля таго, што Ліўна — горад на краі свету, а тое, што адбывалася ў Босніі, як бы зусім нідзе й не адбывалася, верагодна, што Шэхаб і далей казаў, што ён найдужэйшы, рваў ланцугі, ламаў кайданы і вырываў з зямлі маладыя таполі, але добра пільнаваў, каб дарога не занесла яго да нас.

Тут бы гэтая гісторыя і скончылася, а, праўду кажучы, і не пачалася б, калі б сярод людзей, што сачылі за боем, не была і адна жанчына. Уся закрытая ад галавы да костачак, яна маўчала і хавала далоні, каб не пазналі, чыя яна, глядзе-ла на Ахму, пакуль у яго не закахалася, Атлагічанка Фата.

Каб нехта ішоў за ёй дадому, то бачыў бы, што за ёй застаецца мокры след. Калі б перайшла яна дарогу паляўнічым сабакам, яны згубілі б барсука і ліса. І хай будзе сто разоў брыдка пра тое казаць, Ахмава прыгажосць і сіла сцякалі з Фаты, як рака Врбас сцякае праз зямлю Босніі.

Атлагічы былі віднага чаршыйскага роду, і заўсёды было вядома, што ў Ліўне было іхняе і што табе, калі ты Атлагіч, з Божага права належала. Заўсёды ўсяго мелі, нават у гады няўроду і войнаў нічога ім не бракавала, апраналіся, як у Стамбуле, нямала было сярод іх ходжаў і хафізаў. Але не было гэта племя ваяўнікоў. З вузкімі бакамі і кволымі суставамі, зграбныя аж да глыбокай старасці, Атлагічы — ніводзін — і на палову не мелі мяса нармальнага чалавека. Здэзмуў бы іх любы мацнейшы ветрык.

Але калі на мужчыну такі матэрыял быў не вельмі ўдалы, то жанчынам усім да адной даваў прыгажосць. Хто з Атлагічанкай жаніўся, таму ў жыцці было на што заглядацца.

Фата з'явілася на свет пры канцы роду, але ўсё ж дастаткова рана, каб быць прыгажуняй.

Вядома ж, не магла яна маўчаць пра тое, у каго закахалася, або й не хацела — каб не аддалі за іншага, а з тае прычыны, што была яна ў бацькі адзініца, яму не ставала сэрца нешта ёй забараніць. Адзінае, што ён мог, гэта спрабаваць яе адгаварыць. І адгаворваў яе стары Сафэт так і столькі, што ўрэшце аддаў Богу душу. На пахаванне, як і мае быць, прыйшла ўся чаршыя, прыйшлі і Вялагічы, і пакуль Сафэта апускалі ў магілу, можа якраз у гэты момант і пасярод пахавальнай малітвы, у доме, з якога яшчэ не выветрыўся нябожчыкаў дух, шапнула Фата нешта на вуха Зухры, Ахмавай сястры.

Што яна ёй шапнула, было невядома, але неўзабаве пасля гэтага пачаліся заляцанні.

Бачылі іх у садах над дамамі Атлагічаў, як ён зазірае ў двор праз мур і як яна з другога боку прыносіць зэдлік, каб стаць на яго і быць з Ахмам роўнай. Кажуць, што бачылі, як яна перад ім скідае хустку з твару і здымае завой з галавы. Кажуць, што валасы ў яе рассыпаліся долу да паловы лытак, і пахла свежасцю на паўвуліцы.

А як жа ж тады, Божа мой мілы, пахла Ахму Вялагічу!

І якія б думы ні думаліся і ў Атлагічаў, і ў Вялагічаў, і якія б размовы ні вяліся па чаршыі, усім падалося нармальным, што двое маладых ажэняцца. Калі іх родныя разлічвалі на нешта іншае, дык прапалі іхнія разлікі, і яны змірыліся з гэтым.

Зіма набліжалася да канца, і дамовіліся, што вяселле будзе ў самае лета, пад свята Аліджун¹. Даволі часу будзе, каб і адны і другія падрыхтаваліся, ды і каб маладыя моцна адно аднаго зажадалі. І было б усё так, калі б якраз на самае Юр'е² не здарылася таго, што мусіла здарыцца, бо мусіў урэшце настаць канец мутным лівенскім часам, лішку золата і нястачы розуму.

¹ Аліджун — дзень прарока Алі, 20 ліпеня (2 жніўня новага стылю).

² Юр'е — 23 траўня.

Кавуры ўдарылі на горад з трох бакоў, а ў чацвёрты бок уцякала ўсё, што мела сілу ў нагах. Паўтолыя жанчыны і дзеці, старыя, якія толькі цокалі языкамі і ківалі галавамі — задаволеныя, бо выйшла па-іхняму, мужчыны ў сіле злосна глядзелі ў зямлю — быццам яна была вінаватая, багацейшыя азіраліся навокал пустымі позіркамі — відавочна падлічваючы пакінутыя дукаты, распушчаныя жаўнеры разумнічалі, старэйшыны пыталіся, ці ведаюць пра гэта ў Траўніку і ў Сараеве, і калі ведаюць, чаму няма дапамогі? — вестуны пераносілі з вуха ў вуха хлуслівыя навіны, а бядота несучешна плакала, бо хто меў найменей, па нейкіх тутэйшых разліках, у выгнанні губляў найболей... Тыя, каму гонар не дазваляў далучыцца да ўцекачоў, хто не паспеў або каму беглася крыху павальней — каб не было відаць, што яны баяцца, — былі пасечаныя, скошаныя куляй, нажом або яшчэ нечым. Кавуры быццам месяцамі хадзілі па пустэльні і так замучыліся смагай, што цяпер звыш усялякай меры напіліся крыві. Пабілі яны ўсё, што заспелі, мужчынскае племя, усіх, хто быў вышэйшы за ружэйны прыклад. А стрэльбы былі ў іх нейкія кароткія, хто іх вырабляў, той нават да дзяцей не меў літасці.

Таго дня быў я адзіны лівенец, якога лёс пашкадаваў. У дом да нас уварваўся сам кавурскі ваявода, а з ім яшчэ двое. Маці заспелі яны ў кухні, якраз грэла ваду, каб мяне памыць. Адзін з тых двух пытаецца: Што, ваявода, сячы? — хацелася яму, мабыць, галаву яе зварыць у тым гаршчку, але ваявода кажа: Не чапай! Калі мы ўжо ніводную кабету не пасеклі, дык не будзем і гэтую.

А маці маўчыць, слова не вымавіць, толькі стаіць і глядзіць, як бурбалкі паветра ўздываюцца да паверхні вады.

Так прыйшлі і да мяне. Ляжу я такі, якім яна мяне пакінупла, голы, як і ў самы першы дзень, а варухнуцца не магу, каб прыкрыць сорам. Памагай Бог, гаспадару, засмяяўся ваявода. А тыя двое стаяць на парозе і не наважваюцца ўвайсці. Спалохаліся галізны. Я маўчу. А што, у гэтым доме не вітаюцца, як прыйдуць госці? Я зноў маўчу, што я яму скажу.

Тады ён нахіліўся і паглядзеў мне ў твар, бачыў я ў яго ў воку кожную жылку, а вочы чорныя, зрэнкі не разгледзець. Кажа ён: Учыніў бы я табе ласку, калі б цябе зарэзаў! А я гляджу на белую плеўку ў яго на языку, чую ягонае дыханне, а ў ім няма ні ракіі, ні цыбулі. Падумаў я, зусім як у майго бацькі. Так, кажу я, учыніў бы ты ласку, калі б мяне зарэзаў.

Э, бачыш, гаспадару, не туркі мы, каб чыніць ласку. Сказаў ён гэта, выправадзіў тых дваіх, і выйшаў следам за імі.

А маці кінулася да мяне, уся ў слязах, кажа: Сыне мой родны, што б маці без цябе рабіла, якая ж тут ласка... Я маўчу і ведаю, што і ёй гэтака было б лягчэй. Менш бы ёй балела, калі б яна жыла смуткам, чым тройчы мыць мяне штодня, як мыла яна ў мой першы дзень. Кажуць, што няма большага шчасця, чым калі маці ўпершыню накорміць дзіця, але я так думаю, што няма большага няшчасця, калі яна робіць гэта да канца жыцця.

Перад мячэццю сабралі ўсіх жанок і дзятву, што засталіся ў Ліўне. Бадай што кожнае Божае стварэнне, апрача нас з маці. І тады ваявода пачаў хадзіць ад дзіцяці да дзіцяці, аднаго паглядзіць па галоўцы, другому кажа: Глядзіце, плача, такі вялікі хлапчына, а плача! — трэцяе дзіця ўзяў на рукі і двойчы падкінуў угору, і дзіця засмяялася. Жанчыны маўчаць і глядзяць, слёзы ў іх перасохлі ад жаху, калі яны ў іх і былі, і баяцца нават падумаць, як усё гэта можа скончыцца.

А ён, абышоўшы дзяцей, узяў позірк на матак. І аглядае іх усіх, як добры мяснік аглядае зарэзанае цяля, перш чым яго разабраць. Адною засунуў руку ў грудзі, схпіў за цыцку, жанчына скамянела, а ён пытаецца: Корміш, ці ў цябе заўсёды такія? Калі заўсёды, тады будзеш маёй жонкай.

І так ваявода дайшоў да Фаты Атлагічанкі. А яна спаміж тых бядачак выглядае, нібы на Байрам выстраілася. Шапачка ўся ў срэбных нітках, рассыпаецца па ёй шоўк, пояс ззяе і дражніць, а на нагах чаравікі, чырвоныя з залатой ніткай, нібы толькі ўчора прывезлі з Сараева. Толькі што

няма цёмнага пакрывала на твары, маўляў, каб кавуру не было чаго зрываць.

Глядзіць ваявода на Фату, глядзіць яна на яго. Ён глядзіць, чакаючы, пакуль Фата не апусціць позірк. Ад страху ці ад сораму, ваяводу ўсё роўна. Але як Ахма мог паўдня вытрымаць, пакуль яго той Шэхаб душыць, так і Фата магла б паўдня вытрымаць ваяводаў позірк. Пакуль у яго не выцекуць вочы.

І, каб не прынізіцца перад сваімі жаўнерамі, а можа і перад самім сабою, ваявода прамовіў:

Вось табе, ханума, крыніца. Ану, учыні сабе ты турэцкі абдэст. Бо ў мяне, дальбог, больш не давядзецца.

Фата ўскочыла, вочы яму вырвала б, калі б магла, і вымавіла, што ёй сэрца падказала:

Ану пачакай, ваявода! Калі прыйдзе Вялагічаў Ахма, вой выбраны, любы мой каханы, дык яшчэ й табе можа абдэст спатрэбіцца.

І калі тады ўсё Ліўна не ператварылася ў камень, дык ужо ніколі й не ператворыцца. Грымнуў пляц маўчаннем, ад якога вушы забалелі б мацней, чым ад гарматаў, і невядома, у каго была большая моц, у кавураў ад сілы, што робіць іх каменем, ці ў жанчын ад страху, што іх у камень ператварае.

Ваяводу заставалася толькі адно. Сарваць шоўк з жанчыны, кінуць яе голую ў пыл, пасячы яе і кожны кавалак косці і мяса ўбіць у зямлю. Інакш прападзе ўсё ягонае ваяводства і ўся сіла ягоная.

Ён ведаў, што калі гэтага не зробіць, грэх ягоны вырасце да неба. Адпомсціцца яму кожнае зло, што ён учыніў у жыцці. Быў бы ён манахам, не мог бы ён нешта такое дапусціць.

Але кавурскі ваявода не загубіў Фату Атлагічанку. І не кпіў з яе з сваёй вышыні, бо мудры быў і ведаў, што нічога гэта не дасць. А не рабіў бы гэтага, і калі б дало.

Ён глядзеў на яе, яна глядзела на яго.

Як гэтае глядзенне скончылася, невядома. Кавуры пагналі жанчын і дзяцей перад сабою, змушаючы збіваць ногі аб каменне, а самі конна іх аб'язджалі і пільнавалі, каб хто не

ўцёк, а на чале скакаў ваявода на гнедым кані. Перад сабой у сядле ён пасадзіў Фату, нібы яна яму была нявеста.

Добры мусіў быць конь, які вытрымаў на сабе дзве такія лютасці і нёс іх да роўнай Раманіі.

Той вясною Ліўна загойвала раны, лячылася ад сораму і хавала мёртвых. Чыніліся пахавальныя намазы і чыталіся надмагільныя малітвы, пакуль і апошні мужчына не вывучыў іх напамяць. Ад золата не засталася нічога, ды і мала было дамоў, якія не згарэлі б дашчэнту. Кавуры спалілі ўсё, што здолелі, каб лівенцам было чым заняцца і каб у іх не было часу на помсту. Чаршыя ўжо ніколі больш не вырасла такой, якою некалі была, і засталася толькі легенда, што не было ёй роўнай аж да самога Прызрэна. Але, на шчасце, год быў урадлівы, дык галоднымі засталіся толькі тыя, хто звывкнуўся галадаць.

Праз месяц-два пачалі вяртацца жанчыны. З паламанымі насамі, зраненымі нагамі, нейкая і без вока, прыходзілі яны позна ўначы і пракрадаліся ў хаты ўпотаі. Нейкую Бэлкісу муж выгнаў прэч, дык яна цэлымі днямі звяр'яцелая бадзялася па Ліўне, пакуль адной раніцай яе не знайшлі засіленай у слівавым садку за хатай. Няшчасная вельмі хацела памерці, бо дрэўца было яшчэ маладое, а галіна, на якой яна павесілася, сагнулася амаль да зямлі. Калі яе знайшлі, яна стаяла на каленях, язык выпаў з вуснаў, абрабілася, як гэта бывае з павешанымі, а ліхія языкі, не буду казаць чые, разказвалі, што й не дзіва, што Бэлкіса была на каленях, скаштаваўшы кавурскіх звывчаяў.

Вялікі сорам прыйшоў разам з жанчынамі, бо было важна, каб забыўся той яшчэ большы сорам, калі мужчыны пусціліся наўцёкі. Дык той хутка й забыўся, а жанчынам пра іхні нагадвалі аж да смерці. Ніводнае дзіця не вярнулася, кавуры ўзялі даніну крывёю.

Вялагічы на Юр'е пацярпелі найгорш. Загінуў кожны другі мужчына, але ніводзін без стрэльбы або кінжала ў руках. Ахма, кажучь, біўся з дзесяццю і дзевяць з іх раскідаў па полі, але дзясяты ўсадзіў яму нож у спіну. Рыкнуў ён, як бык,

і павярнуўся, але рана забрала ў яго сілу, і таму кавур лёгка яго адолеў. Невядома ці праўда, але людзі гамоняць, што яго сам ваявода паваліў, найперш усадзіў яму штылет між рэбраў, тройчы яго павярнуў, і дзеля таго, што Ахма яшчэ не аддаў Богу душу, рэзаў яго, пакуль двое трымалі яму рукі.

Ізноў вытрымалі жылы, што былі мацнейшыя за рукі Шэхаба Місірца. Думалі, што ён мёртвы, а ён здолеў дапаўзці да лесу. Знайшоў яго непрытомнага Муя Берберавіч і яшчэ з пяццю памагатымі занёс да горнай пашы Вялагічаў. Там ён некалькі дзён ляжаў на саломе і аўчынах ні жывы, ні мёртвы. Толькі й чакалі, калі ў яго душа адляціць, таму й не спрабавалі яго лячыць. А калі б і хацелі, дык не ведалі як.

Пасля ён расказваў, што да яго ў сне прыходзіў нябесны гадзіншчык. Хто ж гэта такі, дружа Ахма, дзівіліся людзі, няма такога. Ёсць, ёсць, пабачыце, калі прыйдзе ваш час пайсці з гэтага свету. Кажа, што той прыйшоў з вялікім чорным ключом і сказаў: Ахма, я зрабіў усё, што меўся зрабіць, а зараз, бадай табе ўсё будзе прабачана, збірайся на той свет. Маўляў, накручваў яму сэрца, пакуль яно хадзіла, а як ужо не ідзе, дык мусіць яму пра гэта сказаць. Кожнаму гэта будзе сказана, запэўніваў Ахма. Але ён спытаўся, ці той можа пакінуць яму свой ключ. Ніхто мяне яшчэ не прасіў пра гэта, нават найгоршы злачынец, які раю не пабачыць. Нікому не мілыя перадсмяротныя пакуты. Але калі ўжо ты так хочаш, вось табе ключ, дык і накручвай сваё сэрца, калі табе так прыемна пакутаваць. Але ведай, што некалі ты ўсё ж саступіш. Каму адлічана, той не вяртаецца. І так, кажа Ахма, накручваў ён сваё сэрца, а гадзіншчык да яго кожнай ночы прыходзіў і пытаўся, ці ўжо хопіць і чаму ён так трымаецца за зямное жыццё. Каб Фату з кавурскіх рук уратаваць. Калі зраблю гэта, дык магу тады хоць у пекла, калі трэба. Гадзіншчык дзівіўся, казаў, што Алах яе ўратуе, але нічога не дапамагала. Не было ў Ахмы часу чакаць Алахавай дапамогі.

Вучоныя людзі казалі Ахму Вялагічу, што ніякага гадзіншчыка няма і што ніхто да яго падобны не згадваецца ў Кні-

зе, а ўсё гэта ў яго ад страты крыві і ліхаманкі, але ён не здаваўся і паўтараў, што яны самі пабачаць, як прыйдзе час.

Да сярэдзіны лета ён ужо зусім ачуняў і ўжо збіраўся ісці шукаць Фату па ўсёй Босніі, як раптам у Ліўне з'явілася Зэйна, удава Шэфкіі Атлагіча, жанчына, якая найдаўжэй заставалася ў кавураў, а ў адрозненне ад тых, што вярталіся раней, яе не прагналі, а яна сама ўцякла. Скрала каня і палову Босніі праскакала ды прайшла праз чаршыю з узнятаю галавою.

Калі нешта й было, дык яно застанецца паміж мною і маім мёртвым мужам. Калі ж нехта іншы мне нешта скажа, выдзеру яму вочы і праклянучу ўсё ягонае патомства.

Так яна казала, і, дальбог, усё ў яе абышлося добра. Абмінуў яе сорам, хоць на твары ейным не было ні следу ад знявагаў. Добра даглядалі яе тыя, у каго яна была.

Зэйна парайла Ахму, каб не шукаў Фату, бо калі яе й знойдзе, сам будзе не рады. Нічога больш не хацела яму сказаць, апрача як, што Фата захавала свой гонар, але яго ў сэрцы не захавала.

І лепш бы яна нічога яму не казала, бо ў той самы момант Ахма Вялагіч скочыў на каня і не развітаўшыся выехаў з горада. Былі, хто паехаў бы з ім, былі, з кім ён ужо быў і дамовіўся, але таго, што сказала Зэйна, аказалася дастаткова, каб ён паехаў адзін.

Далёка роўная Раманія, і шмат мінула часу.

Па дарозе ваявода пільнаваў, каб Фаце нічога не бракавала, хоць бы й птушынага малака. Траіх чалавек прыставіў, каб яе даглядалі, а яна шпурнула ў пыл сыр, якім яе частавалі, плюнула на баранчыка, якога ёй упаклі, а аднаго кавурына так ударыла нагой у галаву, калі той хацеў дапамагчы ёй злезці з каня, што давялося вяртаць яго з непрытомнасці. Але не дай Божа, каб нехта ёй запярэчыў.

Ваявода Фаце нічога не казаў, а сваім людзям сказаў што трэба. Яны яго слухалі, але ведалі, што доўга так быць не можа. Я магу сабе ўявіць, як яны ўздыхнулі з палёгкай, калі праз дзесяць дзён дабраліся пад Раманію.

Тут ты будзеш спаць, паказаў ён Фаце на левы бок сваёй пасцелі. Калі я буду спаць, дык ты напэўна не будзеш, ска-зала яна. Ён прамаўчаў.

Тры ночы Фата Аглагічанка спявала ўсе песні, якія ведала, так што ваявода вачэй не звёў. Не буду я цябе сілаю браць, сказаў ён. Не зможаш ты мяне сілаю ўзяць, адказала яна. Мог ты мяне забіць, але не забіў. А іншай сілы ты, ваявода, не маеш. І зноў ён прамаўчаў.

Назаўтра наказаў ён, каб завялі Фату ў Новакаву пячору. Вяло яе двое ягоных гайдукоў, а за тры крокі ззаду ішоў каваль з ланцугамі і кайданамі. Эх, дзеўка, нашто ж ты гэта робіш, пытаўся ён у Фаты, калі яе закоўваў, хіба не было б табе лепей пайсці за ваяводу? Лепшага за яго ты ў Босніі і не знойдзеш. А яна толькі ўсміхалася.

Пакінулі яе гэтак закаваную, але падклалі пад яе пярыну і падушкі. Ежы і пітва ёй не бракавала, а на галаве ў яе была тая самая шапачка, з якой яна выйшла з Ліўна. Але дарэмна ўсё гэта, бо ж няма чарнейшай і страшнейшай ночы за ноч у пячоры, дзе кожны голас чуецца ўтрая і невядома, што цябе разарве — мядзведзь або страх з мядзведзя.

І зноў жа, невядома, каму цяжэй спалася, Фаце ў пячоры або ваяводу на правым баку пасцелі, бо як толькі развіднела, ён накіраваўся да яе. Прыйшоў і маўчыць. Маўчыць і яна. І доўга вялі б яны гэтак маўклівыя размовы, калі б ён не ўчыніў нешта, што ніяк не збіраўся ўчыніць, але не мог стрымацца. Кінуўся ён перад ёй на калені і, абамлеўшы, нібыта совае руку ў агонь або дужаецца з мацнейшым за яго, утапіў пальцы ў яе валасах.

Фата не адхінулася і не паспрабавала ўдарыць яго сваімі ланцугамі. Ён паўтарыў той рух, а яна нібыта прытуліла твар да яго далоні. Або гэта яму толькі здалося.

Слабы ты, ваявода, сказала яна яму тады, закаваў мяне ў пячоры, а пад мяне падклаў пярыну і срэбныя падушкі. Ты мякчэйшы за гэтую пярыну, але дарэмна ўсё гэта.

Стаяў ваявода перад Фатай на каленях кожную раніцу, поўдзень і вечар. Калі заставаўся даўжэй, і яго агартаў

змрок, пячора спявала двума іхнімі дыханнямі. Калі б іх нехта пачуў і не ведаў, што гэта, дык падумаў бы, што гэта малады султан мілуецца ў гарэме з найпрыгажэйшай рабыняй у царстве. Але быў гэта толькі голас пячоры і нічога болей. Калі ён кранаў яе валасы, яна не баранілася, але як толькі пытаўся, ці пойдзе з ім, усміхалася, нагадвала яму пра прырону, казалася, што ён слабы, што гэта ў яго кайданы на нагах, але ён іх не бачыць, прыніжала яго так, як можа толькі жанчына, калі яна не ў мужчынскай волі.

Ваявода адыходзіў з панурай галавою і назаўтра вяртаўся. Іншым ягоныя пакуты былі нябачныя, бо разам з ім расла ваяводава лютасць. Па ўсёй Раманіі са страхам гаварылі пра султанава дачку ў Новакавай пячоры.

Закахалася яна ў яго ў той самы момант, калі ён не забіў яе, калі яна сказала, што ёй яму спатрэбіцца абдэст. Але сваё каханне яна хавала ў сабе, дык каханне да кавурскага ваяводы нічога не мяняла ў самой Фаце Аглагічанцы. Апрача аднаго. Ахма ў яе душы меншаў дзень пры дні, пакуль не зрабіўся ўрэшце не большы за нейкую мілую згубленую рэч. Ён ператварыўся ў хустку, запхнутую на самае дно куфра. Фата мо і перагарнула б увесь дом, каб яе знайсці, але тады ў рукі ёй трапілася нейкая прыгажэйшая, больш падобная на тое, што хавала яе душа, а калі пасля на дне куфра яна знайшла тую старую, дык магла ўжо толькі ўздыхнуць і ў тым уздыху яе пахаваць. Вось такім быў для яе Ахма Вялагіч, калі яна закаваная на прыроне ў Новакавай пячоры сустракала і праводзіла кавурскага ваяводу.

А чаму б ты не выйшла за мяне? — спытаўся ў яе ваявода. Яна паціснула плячыма і сказала: Прычынаў шмат, як зорак на небе, але адна з іх галоўная. Не дабром у нас пачалося, дык дабром яно ў нас і не можа скончыцца.

Чаму ж не можа, спытаўся ён, хто тут за мяне галаўнейшы, каб гэтак вырашыць? Тут можа й няма, але там ёсць, сказала Фата і паказала сабе на грудзі, а пасля ўтару, на неба за пячорным скляпеннем. Пасля ўсяго, што ты ўчыніў, мы, ваявода, не можам быць разам у адным месцы, а мне ў раі не хочацца застацца самой.

Як яна гэта сказала, усё ў яго ўнутры зламалася, і ён заплакаў. Не суцяшала яна яго і сама не праліла ні слязы.

Прыходзіў ён і наступнымі днямі, кленчыў перад Фатай, але больш не кранаў яе валасоў. Пытаўся — ці табе холадна, ці не цвёрда, ці не баішся мядзведзяў, а яна круціла галавою і ніколі ні пра што не прасіла. Хай бы хоць папрасіла, каб ён яе вызваліў, яму было б лягчэй. Але не прасіла і пра гэта.

Змяшаліся неба і зямля, калі Ахма Вялагіч пад'ехаў на кані пад Раманію. Настала ноч сярод белага дня, маланкі білі ва ўсё, што было вышэйшае за ружэйны прыклад. А яму хоць бы што, гоніць свайго варанога да першай кавурскай хаты.

Бухнуў нагою ў дзверы, а той, што яму адчыніў, у руцэ трымаў нож. Не забіць цябе я прыйшоў, кажа Ахма, я прыйшоў спытацца. Там яна, у Новакавай пячоры, кажа кавурын, хоць Ахма не паспеў яшчэ нічога спытацца. І добра, калі ты прыйшоў збавіць нас ад гэтай нядолі.

Рассыпаючы вакол сябе грымоты, наракаў Ахма на свой павольны розум. Трэба было засячы кавурына, бо Фату назваў нядоляй.

Знайшоў ён яе ў пячоры на пярыне, пад галавой падушкі, а на руках і нагах ланцугі. Стаіць Ахма, глядзіць на Фату Атлагічанку і не падыходзіць. Калі ты ў ланцугах, то я прыйшоў цябе вызваліць, але калі ты ў срэбных падушках, то дарма я прыйшоў. А цяпер сама скажы.

Ні ў адным і ні ў другім, адказала Фата.

І прыгадаў ён нябеснага гадзіншчыка, як той сказаў, што дарэмна ключом накручваць сэрца, калі прыйшоў яму капец. Хацелася яму павярнуцца і пайсці, пусціць каня ісці сваёй дарогай, а на сябе наклікаць маланку.

Праўда? — спытаўся ён яшчэ раз.

Праўда, Ахма, сказала яна і паглядзела на яго, а ўсмешка ў яе была як магіла сярод пустых кладоў.

Абярнуўся ён, а за ім кавурскі ваявода. Стаіць чалавек за Ахму на галаву ніжэйшы, у руцэ стрэльба, за поясам дамаская шабля, якія некалі даўно насілі. Не варушыцца і нічога не кажа, а маланкі ззяюць у яго за спінай, так што

і твар ягоны не відаць, толькі час ад часу нібы крынічка на сонцы блісне ягоная шабля.

Стаялі так адзін перад адным два мужчыны. Ваявода ў сполахх маланкі бачыў Ахмаў твар, а Ахма ягоны не. Калі б і мелі яны пра што пагаварыць, а людзі ж заўсёды маюць, так што і ў найгоршага ворага знойдуць, што спытацца, дык цяпер іх злучала толькі маўчанне. Адзін думаў, чаму другі не забіў яго, калі стаяў за спінай. Што ў той момант думаў другі, гэтага ніхто ведаць не можа.

Вялікую таямніцу хавае чалавек, які стаіць узброены і спакойна чакае сваёй пагібелі.

Ахма, не! — ускінулася Фата, а голас ейны сем разоў азваўся ў глыбіні Новакавай пячоры.

Фата Атлагічанка вярнулася ў Ліўна, а Ахму больш ніхто не бачыў. Казалі людзі, што ён у Сараеве, а пасля, што ў Траўніку, а пасля, што далучыўся да тых цыркачоў і што цяпер яны яго водзяць з сабою як найдужэйшага чалавека на свеце. Казалі таксама, што страціў ён сваю сілу і запіў, што на востраве Ада Цыганлія разгружае зброю, што дабраўся да Анкары, толькі каб уцячы як найдалей ад свайго кахання. Можа і не ў Анкару, але што ўцёк, то праўда. Пасля нешта мне падумалася, ці прыйшло яму калі ў галаву, што ён стаў бы ейным назаўсёды, толькі калі б захацеў апынуцца на ваяводавым месцы. Фата крыкнула б — ваявода, не! — і гэта было б апошняе, што ён пачуў у сваім жыцці. Нібыта ён, небарака, нешта добрае ўвогуле мог бы яшчэ пачуць. Дай Бог, каб ён быў не настолькі разумны, каб ведаць, што ўрэшце ўчыніў яму кавурскі ваявода.

Фата пасля выйшла замуж за Адэмбэга Шахінагіча, удаўца з Бугойна, і жыла так, як живуць жанчыны, якія дачасна дагараць. Згасіла яна ўсю сваю прыгажосць, як гасіцца свечка, двума пальцамі, з халодным сэрцам і без боязі агню, які знікне, як толькі да яго дакранешся.

Перажыў я іх, нават калі яны яшчэ дыхаюць. І не дадумаўся я да лепшай хітрасці, чым казаць тым, што прыходзяць да мяне прыслужыцца ў Бога добрай справай

і мяне разгаварыць, што неба гэта вялізны блакітны сувой, які Бог прывязаў да зямлі недзе там над Бугойнам, пры вяршыні гары Радушы, і што час ад часу прыйдзе нейкі дурань і падпаліць край сувоя, якраз каб неба разгарэлася над нашымі галовамі. Дробная гэта хітрасць, але не ведаю я, як іх яшчэ ад сябе прагнаць. Надта ж мне людзі назаляюць, але лівенскія дзеці, тыя добрыя. Павернуць мне галаву, калі сонца пачне смаліць у вочы. І я ўсё спадзяюся, што нехта з гэтых дзяцей вырасце на нешта добрае, і тады я скажу яму, што з усяго майго шкадавання найбольш мне шкада, што не змагу я ўчыніць тэман адной прыгажуні і аднаму разбойніку, Фаце Атлагічанцы і кавурскаму ваяводу, чыё я нават імя не ведаю.

ДЭРТ¹

Эх, мой Хамза, гэта тое самае, калі б ты мёду аб'еўся, кульгаў побач са мною Фарук Бешырлія, качагар на лініі Сараева — Вышаград, а я яму кажу, каб пакінуў мяне ў спакоі. І так прыйдзем апошнія, калі ўжо палова пікніка пройдзе і ўжо будзе вядома, хто на чым баку. Хай, Хамза, хай сабе, табе ўсё роўна няма справы ні да нас, ні да нашых пікнікоў. Ты ж ведаеш, з кім найлепш пікнікаваць. Таму ты й так, ну акурат, як мёду аб'еўся. Лугавога, з Роўнай Раманіі...

Вось так сабе размаўлялі мы с Фарукам Бешырліям, і нікуды мы асабліва не спяшаліся, бо я ўжо спазніўся, а яму й так было ўсё адно. Мінутлі тыя гады, калі ён мог спадзявацца, што яго нехта чакае, калі тыя гады ў яго наогул некалі былі, бо як адна нага карацейшая, дык і ў галаве нешта пераменіцца. Не ведаю, які ён быў раней, ён ужо працаваў на чыгунцы, калі я яшчэ й не нарадзіўся, але за гэтыя шэсць-сем гадоў, што мы працуем разам, Фарук заўсёды ўчэпіцца ў нейкі жарт, сказ або проста слова, і цэлы дзень паўтарае, аж пакуль яно не прычэпіцца да цябе і не пачне круціцца ў цябе ў галаве, калі Фарука ўжо не будзе побач.

Эх, мой Хамза, табе цяпер так, як бы ты мёду аб'еўся!

А мне нічога не застаецца, як толькі смяцца, і не сказаўшы каб з гора. Смяюся я, браце, бо мне добра. Без увагі на Фарука і на тое, што мы вярнуліся з паўдарогі, бо я забыўся ўзяць гармонік. Мне добра, бо сёння субота, а заўтра нядзеля, афіцэры вывелі дам на шпацыр, ідуць

¹ Дэрт (перс.) — горыч, туга, роспач.

яны па прысадах і пагардліва глядзяць на платаны, дзеці з іх смяюцца, а бабулькі ўсё дзівяцца, спярша павернуць галаву, пасля азіраюцца навокал, як нейкія звяркі, нібы чакаючы, каб аднекуль з'явіўся нехта і сказаў ім: чакайце, людзі, нельга ж так. Прайшло ўжо трыццаць пяць гадоў, як швабы прыйшлі ў Боснію, а яны ўсё яшчэ дзівяцца. І думаю, Божа мой мілы, як жа будзе пуста, калі аднойчы настане дзень, што не будзе болей старых бабулек, якія дзівіліся б з царскіх афіцэраў і з іх мілых венскіх дамаў.

Хамза, даражэнькі, ты мёду аб'еўся...

А з Ігмана ўсё вее той свежы ветрык, які нават і лісце на галінах амаль не варушыць, толькі абтрасае з чэрэшняў сухія пясчэсткі квецені і нясе прахалоду, як бывае толькі ў чэрвені, у чэрвені і на Іліджы. Мне чамусьці здаецца, што такога ветру нідзе, апроча як у нас, няма, бо калі б быў, нешта пра яго ўжо было б вядома. Швабы хваліліся б, а французы палову свету ўжо ў Парыж запрасілі б, каб госці адчулі, як гэты ветрык прыемна халодзіць. Калі б ён быў у Стамбуле, Турцыя так проста не заняпала б, або калі б султан хоць раз пабываў на Іліджы, не прапала б ягонае царства і не аддаў бы ён Боснію швабам. Я ўсё чамусьці думаю, што калі імператар Франц прыедзе ў Сараева, а кажуць, што мае прыехаць, і калі яго завязуць на Іліджу, дык застанецца ў нас Аўстрыя на ўсе часы. І было б лепш, каб засталася, бо клопат заўсёды мае той, хто пануе, а наша справа працаваць і гуляць, а не вырашаць сусветныя праблемы. Вось яшчэ каб той чэрвень не канчаўся або каб кожны месяц у годзе быў такі, гарачы, але з тым ігманскім ветрыкам, дык ты б цэлымі днямі толькі й хадзіў ад Марыіндвора да Іліджы і далей да Вытоку Босны. А там ужо заваліўся б на траўку, улёгся б утульна каля ежы, раскладзенай на посцілцы, па чарках разлілася б мяккая градачаккая ракія, наламаўся б сыр і хлеб, і так усё жыццё. А калі б аднойчы прыйшоў час перабрацца на той свет, ты маліў бы Алаха даць табе яшчэ трошкі часу. Нават калі б ты быў чысты, як немаўля, і без ніякіх грахоў, дык ты б і рай прамяняў на такое жыццё.

Вось таму я й не спяшаюся. Ведаю, што паспею, а калі прыйду, адзінае, што мяне будзе засмучаць, гэта што я ўжо прыйшоў і цяпер магу раскашаваць, замест каб дарога была яшчэ хоць троху даўжэйшая.

Эх, мой Хамза, не магу ведаць, бо ты ж не кажаш, але мне ўсё здаецца, што ты мёду аб'еўся...

Хэх, ведаю я, Фарук толькі й чакае, каб я яму адказаў. Або, не дай божа, накрываў на яго. І каб мы пасля так, па драбязе, сварыліся і я ўрэшце яго адагнаў — іспі за тры крокі наперадзе, каб не глядзець яму ў твар, а ён тады будзе кожны раз азірацца, каб мне нешта сказаць. Яму хацелася сабе скараціць дарогу, а мне падоўжыць.

І так мы дайшлі да трох гатэляў, што швабы збудавалі, як толькі прыйшлі, маўляў, каб ведалі, што цяпер гасцей з Пешта і Вены паболее. А перад гатэлямі стары з бакенбардамі, метры на два, у адміральскай уніформе. Куды цябе закінула, думаю я, дзе ж табе тут мора. І гляджу я на яго, а ён на мяне, і мне ўсё здаецца, што яму было б прыемна, каб нехта запытаўся, як яго здароўе. Усміхаецца адмірал, нібы трох чалавек абдурыў у карты, дык усміхаюся й я. Ён дастае руку з кішэні, тыкае пальцам у гармонік, а мне ўжо й шкада, што не ўмею па-нямецку і не магу яго паклікаць, каб ішоў з намі. Няважна, што ён не пайшоў бы. Затое было б нам абодвум прыемна.

Эх, мой Хамза, ці ведаеш ты, што я ніколі не ездзіў у экіпажы?

Глядзі ты, Фарук Бешырлія забыўся пра мёд! А я ездзіў, кожны раз як мы нап'емся, я заўсёды вяртаюся экіпажам, кажу я і бачу, што вознікі ўсе стаяць цугам, адзін за адным, дзесяць штук. Глядзяць на нас і ацэньваюць, кліенты мы ці не. І ніводзін не кінецца нас запрасіць. Ну так, бо мы ж не выглядаем на швабаў.

А ведаеш, хацеў бы я разок праехаць, а пасля магу й памерці спакойна. Уяві сабе, я ж і не кандуктар, і не машыніст, а еду па-панску ў экіпажы, кажа Фарук і глядзіць, як у коней ззяе шкура і дрыжаць клубы ад наравістасці.

Як толькі нехта падыходзіць, жывёліна думае, што гэта яе пасажыр.

А што табе той экіпаж, лепш ужо вагон другога класу, кажу я і перакладаю гармонік на другое плячо. А ці табе не цяжка, хочаш я трошкі паднясу? Не, ну што ты, калі я магу граць, дык магу сам і данесці. Ну дай, Хамза, мне ж не цяжка...

Заўпарціўся Фарук, што паднясе мне гармонік, а я ніяк не магу здагадацца, што з ім. Ніколі ён такі не быў. Глядзі, каб ён некаму насіў гармонік! Але я ўсё чакаю, пакуль ён скажа, што мне цяжка, бо я нібы мёду аб'еўся...

А вось калі б мы паехалі экіпажам, нікому не трэба было б насіць, сказаў ён, калі мы прайшлі метраў дзвесце. А мне раптам зрабілася сумна, гляджу я на яго, дробненькага, у старамодных портках з турэцкіх часоў, як ён кульгае і сапе, а твар у яго шэры, як у таго, хто доўга не працягне. Дык і не працягне, думаю я, пажыў ужо сваё Фарук Бешырлія. І ніколі ўжо не пракоціцца ў экіпажы...

Калі я гэтак падумаў, дык схпіў яго за плечы і развярнуў, нібы ён драўляная лялька, а не чалавек, і падштурхнуў наперад. Што такое, Хамза, што я табе зрабіў, куды мы зараз назад пойдзем, спалохаўся Фарук Бешырлія, а я не магу сказаць, бо не ведаю, як будзе гучаць мой голас, што зараз мы з ім, як паны, праедземся ў экіпажы. Халера з імі з грашмі, я заплачу, і халера з той прыемнасцю аддоўгай прагулянкі, калі качагару зажадалася праехацца ў экіпажы.

А як зазьяў у яго твар, калі ён узлез у каламажку! Ён сеў побач з вознікам, а ў таго на галаве паўцыліндар — можна было сесці і да возніка ў фесцы, але я ведаю, што гэты для Фарука важнейшы, у яго й твар адразу змяніўся, шчокі зарумяніліся, вочы пасінелі, адразу гадоў на трыццаць памаладзеў. Дзякуй табе, Хамза, добры мой, ніколі не забудуся! А я думаю, што ты, Бог з табой, пра што ж тут не забывацца, якая з гэтага карысць, калі й гэта ўсё пройдзе. А міма нас праносяцца платаны, швабы іх пасадзілі як пад шнурок, так што ім краю не відаць, а месца, куды мы

едзем, такое малое, што ў яго і голку не ўткнуць. Здаецца табе, што няма праезду, але ж ведаеш, што праедзеш і што прысады ўрэшце расступяцца. Дакладней, ведаю я, бо ўжо ездзіў у экіпажы, але Фарук не ведае. Углядаецца ён у канец прысадаў, напружвае вочы, жмурыцца, каб убачыць праезд, але праезду няма й няма. І зноў ён выглядае старым, смутак закрыў яго твар, нібы мужчынская паранджа.

Не бойся, дружа, гэта толькі так выглядае, кажу я. Ды ну, не баюся я гэтага. Нічога не баюся. Толькі думаю, што было б, калі б зараз, вось пакуль мы так едзем, усё знікла. Як гэта, Бог з табой, знікла, акурат у суботу папаўдні, хіба заўтра не трэба на працу? Эх, а я думаю, што няма лепшага дня, чым вось такі, а пасля міласэрны Бог дзьмухне ў лямпу і скажа — усё, канец. Калі настае канец свету, або калі я распальваю машыну ўгору і не ведаю, ці хопіць разгону да верху, або калі змяшаецца неба з зямлёю, я ведаю, што Ён пра ўсё парупіцца і ўсё ў ягонай волі, а калі ўсё вось так сціхне і супакоіцца, дык мне здаецца, Яму зараз усё надакучыць і Ён ужо будзе гатовы дзьмухнуць у лямпу. Э, пане мой, які ж невук вучыў цябе веры. Алах — не баба Белкіса, каб дзьмуць у лямпу. Ты так думаеш, бо малады. А вось аднойчы прачнешся і адразу зразумееш, што гэта канец і што недзе на Ігмане двое ўжо пілююць елку табе на дамавіну. Вось як яно будзе, мой Хамза...

І як ён мне гэта сказаў, так і знікла святло між вершалінамі дрэваў. І не тое каб сонца зайшло за аблогі, бо нідзе іх на небе няма, а быццам вока больш яго не ўспрымае. Эх, на што ж я браўся цябе вазіць, дурань стары, на што наогул з табой пайшоў? Мог жа ісці й без цябе, мог не паклікаць, калі пабачыў цябе каля станцыі на Чэнгіч-віле... Кажу я так сам сабе, але ніяк не магу паверыць. Пасля гляджу, як на Стойчаўцы растуць новыя панскія вілы, вось дзве, якіх тут мінулы раз не было, але замест каб радавацца або абурацца крыжам, які там тырчыць — як звычайна па дарозе на Выток, — раптам мне здалося, што тыя вілы будуць для людзей, якія ў іх будуць абвыкацца з магілай. Яны ж ба-

гатыя, дык ім можна. Сядзяць у тых крэслах-калыхалках, Божа мой мілы, хіба ж эдлік не на тое, каб чалавек адчуў цвёрдую зямлю пад сабою! — а на сцяне ў іх б'е драўляны гадзіннік і птушка зязюля спявае ім іх швабскую пахавальную малітву.

Але ж і цемра ў гэтакі дзень! І каб засвяцілі зараз тры сонцы, не было б даволі.

А Фарук Бешырлія, калі ўбачыў, што са мной нарабіў, адчуў сябе вінаватым і ўсё спрабаваў мяне развесяліць. Возьме ў возніка паўцыліндар, надзене сабе і павернецца да мяне, маўляў, глянь, які я дурыла. А я гляджу на яго, гляджу на возніка-мадзяра, якому ўсё гэта не даспадобы, але ён маўчыць або прызвычаіўся маўчаць, каб людзі не смяяліся з ягонай гаворкі, і бачу я, як яму вецер ганяе па лысай галаве тры доўгія сівыя пасмы, і думаю, Янаш ты мой, Янаш, табе горш, чым нам. Не наканавана табе памерці там, дзе тваё месца, на тваёй раўніне, пойдзеш ты пад зямлю разам з намі, і будзем мы табе і там здымаць з галавы капялюш і смяцца, калі ты толькі раскрыеш рот. Не дай Бог такой долі, каб некага смяшыць сваёй тугою!

А ці ж ты, Хамза мой, за нешта на мяне сярдуеш? Не, кажу, чаго б я сердаваў, проста мяне гэты вецер прадзьмуў. Хлусіш, не ад ветру гэта, ты прызвычаены ездзіць у экіпажы. Нічога я, дружа, не прызвычаены, няма тут ніякай звычкі. Яшчэ й Янашавы коні не такія хуткія, калі б былі таго п'янага Фірдуса, дык у мяне ад ветру і слёзы пакаціліся б. Ну, не хлусі, Хамза, не ад ветру ў цябе слёзы, гэта я цябе раззлаваў.

Э, ну калі так, дык я табе прабачаю! — узняў я голас і падскочыў на скураным седзішчы, каб развясіць размову. Але Фарук не здаецца, нялёгка гэтага кульгавага падмануць, глядзіць на мяне, а пад левым вусам у яго хаваецца тая ўсмешачка, ад якой заплакаў бы кожны, хто ведае, што яна значыць. Брыдка, калі людзі смяюцца ад туті.

Ага, браце Хамза, я наеўся мёду, і каб жа мяне пчолы пакусалі! Вось, больш і не ведаю, што табе пра гэта сказаць.

Тое, што ў мяне тады сабралася ў грудзях, паглынула б

ую цемру пячоры на Біямбарах, каб толькі тая пячора была паблізу. А так усё засталася ўва мне, я глытаў, пакуль было што глытаць, а тады раптам прысады перад намі расступіліся, між платанаў паказаўся праезд, Фарук крыкнуў: Вунь ён, іншала, а я ўжо думаў, што мы ніколі не даедзем!

І як ён гэта сказаў, дык адразу нібыта й забыўся на ўсё, пра што мы гаварылі. Скочыў долу, як маладзён, аддаў Янашу паўцыліндар, а я толькі калі засунуў руку ў кішэню, адчуў паміж манет, што па далоні ў мяне сцякае пот. Калі б я мусіў адразу зайграць, пальцы мае слізгалі б па клавішах, як жаночыя ногі, калі Ўратнік пакрыецца лёдам. Супакойся, Хамза, кажу я сабе, і гэта яшчэ не найгоршае.

Да таго лугу, дзе былі нашы, нам было дзесяць мінут хады, але Фарук Бешырлія разлапатаўся на дзве гадзіны для нармальнага чалавека. То як бывае, калі не падкідаеш вугалю дастаткова хутка і калі зашмат набіраеш на лапату, і агонь не можа ўсё праглынуць, і лакаматыў спыняецца за тры метры да верху, і здаецца табе, што трое дужэйшых асілкаў маглі б заштурхаць цягнік на гару, але ж не, трэба вяртацца, і няма асілкаў, а ўсё толькі афіцэры і яшчэ нейкія людзі, што выбраліся да сваякоў у Сербію, дык трэба з'язджаць назад з гары, да самага нізу, і тады зноў падкідай і падкідай і гэтым разам мусіш добра падкідаць, і тады ўжо няма большага шчасця, калі з другога разу лакаматыў пераедзе праз верх, і тады ўжо з гары ты падкідаеш акуратна, так як швабскія дамы срэбнымі лыжачкамі насыпаюць цукру ў гарачую гарбату, то раптам пераскоквае Фарук на гісторыю пра тое, як на сараеўскім полі ў зямлі пагніла бульба, дык прыязджаюць людзі з Гламачу са сваёй і прадаюць яе ў Сараеве ўтрая даражэй, і невядома, каму Бог даў меншы розум, ці ім, а пасля даў іх мястэчку такую дурную назву, ці той іхнай картоплі, дзе кожная бульбіна як галава ў добрага шчанюка...

А я яму ўсміхаюся і ніяк не магу прыгадаць, што ж мне нядаўна было так сумна, і прыемна мне ўвесь час пра гэта думаць, бо я ведаю, што не прыгадаю, і што надта ж добрая гэтая вялікая радасць. Той ігманскі ветрык сушыць мне

далоні, і хутка я адчую пад пальцамі нябачную муку і пыл, які не трэба чысціць.

Пікнік, як відаць, ужо ладна разгуляўся, народ размясціўся паміж двума арэхамі, пад кожным зроблены з псцілак стол, а на тым стале бурэкі і розныя піты, вяндрліны, сыр траўніцкі і іліяшскі, і як заўсёды ўсяго больш, чым трэба. Нікому жонка не дазволіла б асарамацицца перад людзьмі, а нежанатых мала, такіх як Фарук і я, дык на апошнюю суботу месяца набіраюць, і ніхто не думае, што будзе есці ў іншыя дні.

Дык мог ужо й не прыходзіць, калі аж дагэтуль не прыйшоў! Перастань, Ахма, раззлуеш нам гарманіста, і што мы тады будзем рабіць — ісці па цыгана са смыкам? Нічога, не раззлуецца, бо ж і яму прыемна пайграць; каб не гэта, то хто б ён быў, найгоршы кандуктар на чыгунцы. Паслухайце вы Фахру, ён будзе казаць, хто найгоршы кандуктар, а сам колькі працуе на чыгунцы ні разу ў цягніку не праехаў! Э, хай ты і машыніст, усе ведаюць, што ў Бінежаве як толькі маці народзіць хлопца, кажа, што гэта для лакаматыва...

Гавораць яны так, і кожны пільнуе, ці нешта пра яго не скажуць, каб чым раней адказаць, а я сеў на траву, за спінай у Бахура Фінцы, білецёра з Ступа, і сказаў, што зараз проста так разамну пальцы, перш чым на мяне наваляцца, каб граў. Фарука нават і не заўважылі, што прыйшоў, а ўжо ж тым болей з ім не павіталіся, але ён праціснуўся паміж эканамістам Муям і тым Буразэравічам, чыё імя я не ведаю, бо ўсе яго завуць Бураз, па-мясцовому — кумпан, можа за прозвішча, а можа і за тое, што ён возіць кантрабандай тытунь з Герцагавіны і так зарабляе яшчэ тры качагарскія заробкі, а там і мой Фарук, ужо падхапіў гарбузовы пірог і кіслае малако і ўсё заглядаецца на той бурэк, што спякла Буразава Ханка, бо ў ім найболей мяса, каб усе бачылі, колькі ейны мужык зарабляе. Я яго есці не магу і ўсё тут. Не таму, што мне гонар не дазваляе, а таму, што ведаю, колькі мяса і бульбы можа быць у бурэку. А яшчэ й таму, каб мне Бураз нешта не сказаў, бо я гэтага не цярплю. І так я гляджу праз Барухава плячо на майго Фарука, як ён умянае пірог, пачаў,

небарака, ад самага поснага і ўсё глядзіць на Буразаў бурэк і моліць свайго маленькага Бога, каб Бураз павярнуў галаву ў другі бок і не паспеў сказаць — іншала¹, калега, мабыць ты ад пазаўчора нічога не еў, глядзі не падавіся, о глядзі, як Мухамэдаў вярблюд, алейгісалам², сёння наясіся дык на месяц хопіць... Усё гэта і хто ведае што яшчэ вымавіць Бураз, калі Фарук зарана пацягнецца па бурэк. Дык ён цяпер і чакае, мой мілы сябар, калі той злодзей перастане глядзець на бляху з бурэкам.

Эх, бяда ж ты мая, каб жа яго фінансавая падлавіла, прамармытаў Барух Фінцы, не бачачы, што мы глядзім у той самы бок.

Калі й падловіць, будзе позна, сказаў я, а Барух здрыгануўся і адкрыў рот, каб нешта схлусіць, маўляў, сказаў нешта ні да чога, а я яго ўзяў за плячо, нічога, Барух, нічога, усё добра, і я думаю тое, што ты. Але ніколі не ведаеш, кажа ён, пасля павярнуўся да мяне, а як твой гармонік?

Не ведаю, што яму сказаць, пра гармонік так не пытаюцца. Ён заўсёды такі самы, калі не цягаць яго па вясковых вяселлях, каб яго там ракіяй пазалівалі. Але Барух пытаецца, толькі каб уцячы ад той размовы. Ён заўсёды так, скажа нешта, а пасля ўцякае. А добры чалавек.

Ды ладна гармонік, а як ты сам, як Сімха, як дзеці? І тут ён на мяне паглядзеў так, што я ўжо ведаў, што спытаўся няўдала.

Ведаеш, Хамза, памерла мая Сімха, ужо паўгода як. Адной раніцай проста саслізнула з ложка, і больш яе не было.

Мне мову заняло, шукаю тое першае, што трэба сказаць, а калі так шукаеш, дык заўсёды знойдзеш нешта не тое: Барух, дружа, што ж ты мне не казаў?

Ён глядзіць на мяне, вочы зменшыліся і ўціснуліся, і кажа — ты дагэтуль не пытаўся, дый іншыя не пыталіся, дык я падумаў, што лепш і не казаць. Каб не псаваць пікніка. І ты

¹ Іншала (з араб.) — калі Бог дасць.

² Алейгісалам (з араб.) — мір яму.

ад гэтага не стаў разумнейшы, і мне не зрабілася лягчэй. Вось жа, лепей было й не казаць.

А дзеці? Як жа дзеці?

Ха, як, меншае знайшло маці ў большым, і так восем разоў. Бегаюць па двары, не сабраць. А я не дай Божа, каб каго ўдарыў, як жа іх біць, калі засталіся без маці. Ведаеш, якая дзятва, карыстаюцца тым, што бацька размякнуў. Дык я проста на іх гляджу, слухаю, як яны смяюцца, і добра мне будзе, хай хоць апошняю ў хаце талерку разаб'юць. Але бачу я, што не яны засталіся без маці, а я без Сімхі. Вось, Хамза, такія справы. А ты лепш нам прыгожа зайграй, а ўсё іншае хай застанецца там, дзе трэба.

Я ў яго і не спытаўся, што зайграць, а пачаў ціхенька, спадзеючыся, што іншыя не пачуюць і не павернуцца, хапае ім сваіх размоваў, «Як жа сумна, як настане вечар». Паволі граю ўступ, павальней, чым трэба, але чым далей, тым болей адчуваю, што для Баруха Фінцы трэба было знайсці нейкую іншую песню, бо калі я дайду да таго, як каханая каханаму кажа паміраючы, дык ён бы мог адчуць тое, што цяпер не трэба адчуваць. І я ўсё адцягваю, паўтараю і дадаю, але колькі б я ні адкладаў, песню трэба даспяваць да канца.

Нічога, Хамза, калі зараз хто пусціць слязу, ніхто не будзе пытацца чаму...

І як ён гэта сказаў, скінуў я гармонік. Пабег праз луг уніз, да вады, паміж вербаў, і толькі баяўся, каб хто за мной не пайшоў. Але, на шчасце, ніхто не пайшоў. Або Барух іх спыніў, або падумалі, што мяне на палове песні прыпакла малая патрэба. Але ж не, проста дзень пайшоў наўскаска, калі Фарук Бешырлія зажадаў праехацца ў экіпажы. Стаяў я на камені, а вада цякла злева і справа ад мяне. Далей ісці не было куды. Я мог скочыць у Выток, у раку, якая нараджалася тут з тысячы крыніцаў, але нічога б гэта не змяніла. Вада была сцюдзёная, як нож у снезе, як мінулая зіма, ніколі яна гэтак не сагрэецца, як людзі або паветра. Стронгі, што жывуць у той вадзе, нічога не ведаюць пра чэрвень, спякотныя дні, сонца, якое ўдарыць табе ў гарбуз, і прахалодны

ігманскі ветрык, якім гэтае месца адрозніваецца ад усіх іншых месцаў на свеце. Мог я скочыць у тую халодную ваду, але тады я толькі на момант забыўся б. І як Фарук Бешырлія быў падобны да нябожчыка, перш чым сеў у экіпаж, і як у тым пункце, дзе сыходзіліся платанавыя прысады, ён бачыў сваю смерць, і як Барух Фінцы думаў, што я яго не чую, і мусіў сказаць мне пра жончыну смерць, а тады папрасіў, каб я заспяваў, а я заспяваў адзіную недарэчную песню, тую, дзе каханая каханаму кажа паміраючы і — што не было праспявана — пытаецца: любы мой, ці ты яшчэ думаеш пра мяне, — пра ўсё гэта, кажу, я мог бы забыцца, але толькі на імгненне, пакуль цела не разбярэцца, што яго прабрала — крыніцы ці халодная вада, — і не вырашыць, не раздумваючы, выскачыць на бераг.

Замест каб скочыць у ваду, такую плыткую, што я ў ёй і задніцу не здолеў бы замачыць, але чысцейшую за слязу, я найперш сеў на той камень, але мне было мала, тады лёг на траву і прыхіліўся да яго галавою. Стаяў ён тут, гладкі і ўгнуты, якраз каб чалавечая галава легла на яго, як на падушку. Загледзеўся я ў неба праз крону вярбы, і тут аднекуль данёсся пах палыну. Адкуль паміж вербаў палын, і ці пара яму пахнуць пасярод чэрвеня? Агледзеўся я навокал, але нідзе яго не знайшоў. Здалося мне і здавалася далей, пакуль я там ляжаў. І найперш я слухаў ваду, як яна цурчыць у мяне над галавой, а пасля нехта пачаў расцягваць мой гармонік. Спыраша мне падалося, што гэта Мірса, стрэлачнік з пасёлка Сокалавіч, але не Мірса, той бы жывей расцягваў, каб не было чуваць, што яму мядзведзь на вуха наступіў. Тады я падумаў, што гэта Хікмет Муртэза, стары арнагут, яму ўжо за семдзесят, а на пенсію ісці не хоча, але не ён, не ўзяў бы Муртэза без дазволу чужы гармонік. Або гэта Ёза Пенава, мой аднагодак і найлепшы спявак на чыгунцы, але калі б ён, дык ужо заспяваў бы, не любіць ён доўга перабіраць клавішы, а як найхутчэй раскажа ў песні, як яно было.

А калі не Ёза, дык і не ведаю хто. Мая справа слухаць

і думаць, адкуль жа даносіцца, калі не з маёй галавы, той пах палыну.

Заснуў я ў нейкі момант ці не, не магу сказаць, бо не ведаю. Але калі я расплюшчыў вочы, неба паміж вербамі ўжо не было такое ярка-сіняе, пабляднела яно, як шаўковая хустка, калі яе мыюць у шчолаку, а палын згубіўся, і не мог я ўспомніць яго пах. Не ведаў я, як ён пахне і ці пахне наогул, але той нехта і далей граў на гармоніку, але так і не заспяваў. А тое, што мінула ўжо шмат часу, я адчуў у нагах, калі паспрабаваў устаць. Калені здранцвелі, суставы застылі, усё цела казала: не трэба, Хамза, куды ты, Хамза, ляжы, пакуль ёсць прычына.

І заўсёды паўтараецца тое самае, знутры табе нешта кажа, што прычына ёсць, а ў галаву прыходзіць нешта іншае. І сказаў я сабе, трэба паглядзець, ці дабраўся Фарук Бешырлія да Буразавага бурэку.

Дзе ж ты ходзіш, Хамза, мы ўжо спалохаліся! — сказаў Барух Фінцы, як толькі мяне пабачыў. Разбегся ўвесь пікнік, пакуль цябе не было, кажа Фарук і паказвае на адну-аднюткуую поспілку, што яшчэ засталася, а на ёй талерка з бурэкам і сырам: гэта мы пакінулі табе.

А мне ўваччу памутнела, язык занямеў і не варушыцца, каб спытацца, хто ж гэта граў на маім гармоніку. Вунь ён, ляжыць на траве, і хоць ты мяне забі, не памятаю, калі ён сціх. Ведаю, што гэтыя двое граць не ўмеюць, а трэцяга тут няма.

А як жа яны пайшлі так рана, яшчэ ж вечар не настаў? А так, задралі насы і кажуць, на халеру такі гарманіст, прынясе гармонік, а сам знікне. А чаму вы двое засталіся? Хамза, дружа, не сярдуй, перш чым пратрэш вочы, мы сказалі, што будзем цябе чакаць. І кажаш, без гармоніка ніяк? Ну, так і сказалі, яшчэ Бураз сказаў, што хай ён трэсне, калі яшчэ хоць раз успора жонку пячы піту на пікнік. Што, так і сказаў? Не, Хамза, хіба не бачыш, што ён бярэ цябе на шармака; бог з табой, ты што, заўсёды такі смурны, як прачнешся?

Хацеў я сказаць Баруху, што я й не спаў, але тады падумаў,

што лепей мне памаўчаць. Можа й сапраўды спаў, а яны двое прыходзілі да мяне, калі я хроп. Вырашыў я таксама не пытацца, хто граў на гармоніку, пакуль мяне не было. Хай самі скажуць.

А лепей, Хамза, давай ты нам двум заграй «Як жа сумна, як настане вечар», якраз час, бо ўжо сонца зайшло. Я гляджу, вунь яно, хаваецца за гарою і асвятляе малы кавалачак неба і нечы дом пад лесам. І сказаў бы я яму, не трэба, Баруху, гэтую песню, ведаеш, як выйшла мінулага разу, але тады мне здалося, што мне будзе лягчэй яе заспяваць, чым яму пра тое нагадваць.

І так я спяваў усё па парадку і як след, глядзеў, як ён усміхаецца, а тады заплюшчвае вочы, калі даходзіла да нейкіх месцаў, на якіх добрыя людзі ўглядаюцца ў сябе, а дрэнныя цягнуцца па чарку, каб разбіць, і ўсё мне было дзіўна, што ён не думае пра Сімху. Або па ім не відаць, што ён толькі пра яе й думае. Як я скончыў, так і сонца зусім зайшло, больш ужо не было відаць, які дом яно асвятляла, і зусім сціх той ветрык з Ігмана. Вось, як бы нехта захінуў фіранкі ў шпітальнай палаце, сказаў Барух Фінцы, і быў час ісці дадому.

А хто гэта будзе есці? — спытаўся Фарук Бешырлія, калі я закідаў гармонік на плечы, а Барух складаў тую посцілку. Бяры з сабой і не пытайся, сказаў я. Некаму па дарозе аддамо, усхапіўся Фарук, каб мы не падумалі, што ён вяртаецца дадому галодны. Ну ясна, аддамо, толькі складзі ў клунак. І так мы пайшлі і вярнуліся кожны да сябе дадому.

Ну бачыш, нарэшце я й раскажаў усю гісторыю.

Гэта быў апошні пікнік чыгуначнікаў на Вытоку Босны. За пару дзён да наступнага каля Лацінскага моста забілі Франца Фердынанда, а неўзабаве пачалася вайна, і доўга не было ніякіх пікнікоў, вечары наставалі, але ніводная жывая істота іх не заўважала, мінулі часы спеваў. У мяне гармонік застаўся пад рукой, але ніколі ўжо мне на ім так добра не гралася, як на тых чыгуначных пікніках і вечарынах. Як толькі я клаў яго на калені, дык перш чым рас-

цягнуць мяхі, пытаўся — хто ж на табе, небарака, тады зайграў? І адразу мне ўжо было не да песняў. Аж пакуль мне Давут Тэфтэдарыя не прывёз у 1927-м з Парыжа новы гармонік. Стары я без ніякага шкадавання прадаў нейкаму Джэмілу Сэрхатлічу, і паехаў ён з ім у Падгорыцу, так што я яго больш ніколі не чуў. З Фарукам Бешырліем я сябраваў усе ваенныя гады і быў побач з ім, калі ён увосень 1918-га развітваўся з жыццём. Не спытаўся я ў яго, ці памятае ён, як я пракаціў яго ў экіпажы, усё чакаў, пакуль сам скажа. А ён не сказаў. За ўсё мне дзякаваў, і праўдай і перабольшаннем рэкамендаваў мяне Таму, да якога ён адыходзіў, але экіпаж не згадаў. А мне гэта было трэба. Баруха Фінцы паслалі на фронт, ён апынуўся ў палоне і ледзь жывы вярнуўся з Ніша, пасля я часам сустракаў яго, як ён вечарамі гуляў па набярэжнай пад ручку з жонкай. Так, з Сімхай. Той самай, якая памерла. І кожны раз праймаў мяне нейкі ледзяны холад, калі я іх бачыў, і не ад іх, а ад таго, што я адчуваў, калі ў чэрвені 1914-га ў самы вечар спяваў яму «Як жа сумна, як настане вечар» і шукаў на ягоным твары знак, што ў яго памерла жонка. А вось жа не памерла, як і не пах той палын.

Я стары чалавек і ніколі не меў большай тугі за тую, што пагнала мяне да вады, калі я лёг на камень з ямкай пад маю галаву. Мала мне засталося часу, і таму гэтая туга будзе за мной запісаная, калі мяне ўжо не будзе. А найгорш, што я нікому пра яе не мог сказаць, бо кожны б гаварыў — Хамза, дружа, гэта табе сонца ўдарыла ў галаву. Я ведаю, што не сонца, а астатняе мне не важна. Я табе зайграю «Як жа сумна, як настане вечар», калі ўжо ты так хочаш, толькі збегай і знайдзі мне нечы гармонік. Бо мой француз гэтую песню не грае.

МЕКТЭБ¹

Омэр, Омэр, што ж ты не ўтапіўся, дай Божа, каб цябе маланка спаліла!

Вось ужо шэсць гадоў, як мостарскія маткі гэтымі словамі сустракаюць дачок, калі тыя заплаканыя вяртаюцца позна дадому. Прыязджаў адзін чэх і запісваў, што народ прыдумвае і гаворыць, дык запісаў і тое, што кажуць маткі дочкам. Пасля ён зробіць з гэтага кнігу, а ці будзе хто яе такую чытаць і ці спытаецца, хто і чый быў той Омэр, гэта сёння нікога, нават таго лайдака чэха, не хвалюе. А найменш хвалюе самога Омэра. Ён усё робіць па-свойму і на ўсіх кладзе, за прабачэннем, тое, што мае ў портках, а пра ўсё іншае няхай дбае, хто ўсадзіў гэты горад не там, дзе трэба, і даў яму ўсяго з лішкам, таму й людзей тутэйшых стварыў такімі, што пра сябе яны заўсёды думалі лепш, чым пра іншых. Не буду хлусіць, я й сам такі, бо ў Мостары нарадзіўся, як і ўсе мае аж да дзявятага калена. Калі вы ад некага пачуеце, што ён сустрэў Нісімавіча, які не з Мостара, дык ведайце, што хлусіць. Усе Нісімавічы з Мостара, і ўсе — мае родзічы.

Але не буду болей пра сябе, бо Бог ведае, калі тады скончу, — вярнуся да Омэра. Было гэта ў адзін год падчас рамазана, паслаў яго бацька ў пякарню па булкі. Жонка казалася: Бог з табой, Ісмэце, хто ж дзіця пасылае праз мост! Рэч у тым, што Омэру не было яшчэ чатырох гадоў. Але бацька як бы й не чуў. Ведаў, што калі сам пойдзе па булкі, дык па дарозе

¹ Мектэб — пачатковая рэлігійная школа.

не вытрымае і абкусае булку, перш чым запалаяцца ліхтары на мячэцях, і прападзе ў яго ўвесь пост. А расказвалі, што быў гэта першы раз, калі Ісэт Саліхавіч вытрымаў пост да Блаславёнай ночы¹, лайлатуль-кадр, і ні разу не аскароміўся, ні вады не папіў, ні цыгарку не запаліў. Дык, пэўна ж, не можа ён дапусціць, каб на канцы рамазана ўсё пайшло кату пад хвост толькі таму, што панюхае булку раней, чым трэба. Але не можа ён і жонку пусціць у пякарню, бо хто ведае, каго яна па дарозе сустрэне і колькі затрымаецца, а калі іфтар² запозніцца, дык або ў Ісмэта разарвецца сэрца, або трыбух выпадзе праз калашыну, або, не дай Божа, назаўтра пойдзе й пахрысціцца, каб пасціцца два дні на год — калі ў хрысціянаў і столькі мусяць пасціцца. Таму найлепш, каб па булкі пайшоў Омэр. Так, няма яму яшчэ чатырох гадоў, так, яшчэ не вымаўляе ён «р» і «л», так, сядзіць у гэтым дзіцяці сто шайтанаў і робіць яно толькі тое, ад чаго ў хаце і вакол хаты можна запроста загінуць, але пэўна ж у Нярэту не ўпадзе. Калі ўпадзе, застанемся галодныя, думаў Ісмэт. Прынамсі так казалі тыя, хто ў чаршыі ведае, хто што думае, а не толькі хто што кажа.

Дык каб не зацягваць, бо вы ж напэўна ведаеце, як мусіла быць далей: Омэр перайшоў мост і купіў восем булак, шэсць бацьку і дзве ўсім астатнім у доме. Кошык быў большы за яго, але ён гераічна цягнуў яго і па дарозе назад дацягнуў да сярэдзіны моста. І тады, што з дзіцяці ўзяць, падумаў, чаму людзі ходзяць па сярэдзіне моста, калі можна і па агароджы. Узлез Омэр на агароджу і толькі хацеў ісці далей, як кошык пераважыў яго, і паляцелі і булкі і Ісмэтаў малы ў зялёную раку. Тыя, хто гэта бачыў, кажуць, што яны так доўга падалі, што можна было пералічыць булкі, якія вываліліся з кошы-

¹ Блаславёная ноч — Ноч прадвызначэння, дваццаць сёмая ноч рамазана, у якую Мухамаду адкрылася першая сура Карана. Найсвяцейшая ноч рамазана.

² Іфтар — вячэра падчас святога месяца рамазана, якою перапыняецца дзённы пост.

ка. І гэтак плюхнуліся ў Нярэтку восем булак і дзявяты Омэр. Булкі ўсплылі, а дзіця патанула.

Праклінала Фата мужа, што паслаў дзіця па булкі, рвала яму вантробы, як умеюць толькі маткі, вымаўляла словы, пра існаванне якіх ён і не здагадаўся, даставала з яго кожны япрак і кожную долму¹, што ён за гэтыя дзесяць гадоў з яе рук з'ёў, наклікала на яго цяжкія хваробы і смяротныя раны, але каб смерць да яго прыйшла як найпазней, плявала ў яго і драпала яму твар, пакуль Ісмэт, скамянеўшы, сядзеў на лаве і не ведаў, ад чаго ў яго пусты страўнік, ад таго, што прапусціў іфтар, ці ад таго, што страціў сына.

Добра, можа, і я так пра ўсё гэта не раскажыў бы, калі б назаўтра каля паўдня не прыйшлі нейкія людзі і не прывялі Омэра жывога і здаровага. Кажуць, што Нярэтка выкінула яго недзе каля Чапліны. Калі й схлусілі, дык схлусілі добра, бо да Чапліны вада не данесла б і кавун, калі б у некага выпадкова выпаў. Пасля ў Омэра пыталіся, як ён застаўся жывы пад вадою. Лёгка, проста я бачыў, што вадою нельга дыхаць. І што ж тады? Дык я вадою й не дыхаў!

Жыла яшчэ нейкі час гісторыя пра малога Омэра, які ўпаў з моста, а застаўся жывы, бо не дыхаў вадою, але ўрэшце знікла, распалася, як восем размоклых булак, і ад усяго гэтага засталася толькі тое, што Ісмэт Саліхавіч пасылаў дзіця ў пякарню, бо не быў цвёрды ў веры, і тое, што Омэру нават Нярэтка нічога не можа зрабіць. Калі ён ужо дзіцёнкам быў такі, дык які ж будзе, калі троху падрасце. Або герой, або бандыт, трэцяга тут быць не можа!

Але ж памыліліся людзі, а дальбог памыліліся і Ісмэт з Фатай. Не стаў іх сын ні героем, ні бандытам, і ні аб'ядаў — кім бы па бацьку найхутчэй мусіў быць. Каб быць героем, праведным у душы і лютым у справе, Омэру бракавала ўсяго патрошку. Трошкі розуму, трошкі й сілы, а найбольш яму бракавала змроку ў сэрцы. Яму заўсёды ўсё было добра і акурат, любую нягоду ён мог павярнуць на нешта добрае,

¹ Япрак, долма — галубцы ў вінаградных лістах.

прытым не адарваўшы задніцы ад падушкі на лаве. Каб быць бандытам, спрытным на шаблю і прагным на золата, Омэру бракавала і спрыту, і прагнасці. Як тая трава, што жыве на дрэвах і ссе з іх душу, так і ён прыладзіўся жыць у гэтым свеце сярод людзей. Нашто красці, калі можна ўзяць і не скраўшы? А аб'ядайлам не быў, бо ўдаўся не ў бацьку. А ў каго, ніхто не ведаў. Калі б ведалі, ужо ж магілу яму перакапалі б.

І як ён рос і дужэў, а жанчыны казалі б — і прыгажэў, так у Герцагавіне мянялася надвор'е. Раней яно мянялася з волі візіра або агі, але толькі ў чалавечых галовах і сэрцах, а цяпер з Омэравай волі, і не ў людзях, а вакол іх. Некалі мы глядзелі, якое надвор'е ў Босніі, і калі нехта прыедзе з Коніца і скажа, што ў Коніцы выпаў снег, мы ўжо ведалі, што праз дзень-два выпадзе і ў нас. А калі мора разлівалася аж да Коміна і Кулы Норынскай, узнімаўся паўднёвы вецер і тапіў жанчын, што на бярэнах выплівалі ў поле, калі вакол Меткавіча адны за аднымі ладзіліся пахаванні, званілі царкоўныя званы і ахінаўся смуткам хрысціянскі свет, ведалі мы, што і нам трэба пільнавацца, бо неўзабаве і на Мостар абрынуцца такія самыя беды. Так некалі было, і хвалілі мы Бога, што мы пасярэдзіне, паміж Босніяй і морам, а таму пра кожную непагадзь будзем папярэджаныя загадзя. Але як Омэр пачаў сталець, так і перасталі да нас даходзіць снягі з Босніі і вятры з Далмацыі. Бывала, і зіма пройдзе, а ў нас ні разу не забялее, і ўжо забыліся мы, як бывае, калі дзьме вецер з поўдня. Людзі гэтую перамену прыпісвалі чаму заўгодна, і многія лічылі яе добрай, бо па-новаму ясна цяпер пачыналася праз месяц пасля Раства, а лета, гарачае і сухое, цягнулася аж да позняй восені, і толькі маткі з жаночым прыплодам былі незадаволеныя і ў новых нябесных звычаях бачылі шайтанскую працу. Калі змрок апускаўся рана, а вецер і снег заганялі людзей у хаты, калі Мостар быў напаўдарозе паміж марской і баснійскай непагаддзю, быў парадак ва ўсім, у тым ліку ў заляцаннях. А з Омэрам усё пабыталася. Маладыя дзяўчаты выходзілі

з хаты, як толькі міне поўдзень і сонца перастане смажыць камень, а маткі ім казалі, што чакае іх лупцоўка, калі не вернуцца да вечара. Колькі стаіць свет, існуе такое правіла, і нічога тут не можа змяніцца, толькі што пару гадоў таму вечар наставаў, як толькі першая курыца пазяхне, а гандляр Леві тройчы бразне збаном аб дзверы і пакліча Рысту Бокара, каб збегаў па ваду. А цяпер Рыста вернецца з поўным збаном, Леві ўмыецца і падмыецца, паспіць на сваёй лаве, прачнецца, пап'е каву і тройчы абыдзе чаршыю, а вечар усё не настае. Сонца нібыта й зайшло, камень не блішчыць, як у поўдзень, так што можна на яго глядзець, але й надалей стаіць дзень, не запальваюцца газніцы, спісы даўжнікоў перапісваюцца пад нябесным святлом, настаўнікі медрэсэ сядзяць на беразе Нярэтвы і вучацца з сваіх кніг, а маткі глядзяць у неба, як у сваю магілу, і чакаюць вечара, а яго ўсё няма і няма. А калі ён урэшце настане, дык шчаслівая тая маці, да якой дачка ад Омэра вернецца не заплаканая. А калі заплача, а гэта некалі станецца з кожнай, тады маці кажа:

Омэр, Омэр, што ж ты не ўтапіўся, дай Божа, каб цябе маланка спаліла!

Неяк не так даўно прыходзіў да нас нейкі Ёза, лайдак з Чытлука, якога ўсе не любілі, бо ён прыносіў тытунь, толькі калі ведаў, што і апошні капшук у чаршыі апусцеў і што вычарпаліся ўсе запасы ў гандляроў, і тады ён свой тытунь прадаваў утрая даражэй за найдаражэйшы. Але гэтым разам ён прыйшоў не прадаваць, а запытацца:

Хто такі гэты ваш Омэр?

Хто б ні быў, наш ён. А табе якая справа?

Проста пытаюся. Мусіў бы яму падзякаваць.

А за што ж такое?

Тытунь у мяне ўрадзіў, як ніколі. Добрае для яго Омэрава сонца.

Ці вы чулі такое? Дык жа не Омэрава яно, а Божае.

Ведаю, але да Омэра яно такое не было. І слава Богу, што ён не наш, а ваш. Каб быў наш, святары яго ўжо на вогнішчы спалілі б, толькі каб вярнулася надвор'е, што было раней.

Не сказалі яны Ёзу, дзе шукаць Омэра, а параілі не лезці ў чужыя справы і ісці сваёй дарогай, пакуль галава не пакацілася па бруку, але запомнілі людзі, што сказаў Ёза. Ведалі, што гэта нельга сказаць жанчынам, бо калі б тыя пачулі, як святары пазбаўляюцца ад чорта, маглі б у чаршыі ўзняцца непарадкі, а мог бы й загарэцца дом Саліхавічаў. Але запомнілі яны, на ўсялякі выпадак, што рабіць з Омэрам, калі ў яго, чаго добрага, мужчынская прылада заляціць куды не трэба. Хай сабе слёзы, якія ж заляцанні без слёз, каб толькі чаго горшага не было.

Мала хто ў чаршыі ведаў, дзе бывае Омэр з дзяўчатамі і што ён з імі робіць. Аж пакуль аднойчы Муя Чарымавіч не падгаварыў падчарку Белкісу, змяю ў жаночым целе, каб пайшла ў Омэраў мектэб і выведала, што там і як. Яе мужчыны не цікавілі, яна магла плюнуць і аблаяць, калі б нехта да яе чапляўся. Хлопцы ў чаршыі баяліся Белкісы. Калі проста глянеш на яе, усё добра, але калі ёй нешта скажаш, дык розум у цябе памутнее і забаліць галава, а можа стацца, што й аслепнеш. Белкіса была прыгожая, як карцінка, пакуль маўчала, а калі плюе і аблае, бывала такая брыдка, што, як думалі хлопцы, муціла розум і псавала зрок.

Падлашчыся прыгожа да сябровак, і хай яны цябе завядуць, вучыў Муя падчарку, на што яна адказала, што не мае сябровак і што не ведае, навошта ёй гэта рабіць. Тады ён паабяцаў ёй столькі золата, што хапіла б на цэлы карабель, і што пусціць яе сваёй дарогай, калі зробіць, як ён сказаў, і тады Белкіса пагадзілася. Зробіць яна, як тата хоча, а пасля ўжо чаршыя больш ніколі яе не пабачыць. На край свету пойдзе, і дзе б ні была, будзе старацца зрабіць адно: павярнуцца да Мостара задніцай! Так казала яна, але я, Алах мне сведкам, зла на яе не трымаю. Іншыя, ведаю, трымалі б, але якая б яна ні была, Белкіса-змяя ці Белкіса-мужык, клянуся сваім гонарам, што да Мостара павернецца задніцай хто толькі можа!

Ужо праз сем дзён трапіла Белкіса ў Омэраў мектэб. Гэта яна сказала, што гэта мектэб, а іншыя хай разумеюць як

хочуць. На скалах над Нярэтвай, за гадзіну хады ад моста, апынулася трыста дзяўчат. І сярод іх Омэр адзіны мужчына. Сядуць яны адна пры другой і пачынаюць лапатаць пра ўсё і пра нішто. І як толькі адна засмяецца, дык смех нясецца ўздоўж берага. Пакуль засмяецца апошняя, пройдзе і дзесяць хвілінаў. Пра ўсё дзеўкі гавораць, толькі не пра таго, дзеля каго прыйшлі. А Омэр сядзіць пасярод гэтага статку, замыліў губы і шчабеча пра хну і сурму. Найлепшая, кажа, хна з Дамаска, у адной Магбулі, прыгажуні з Манастыра, ад дамаскай хны загарэліся валасы. Такая была чырвоная, што небу падалося, нібы гэта агонь, і так Магбуліны валасы загарэліся і прыгажуня засталася лысая. Пасля яна, расказвае Омэр, пайшла жыць у яўрэйскую махалу¹ і выйшла за рабінавага сына. І звалася яна ўжо не Магбула, а Рахела і да канца жыцця была найпабожнейшая яўрэйка. Хваліла яна новую веру, бо ў ёй, нібыта, пішуць, што жанчыны мусяць галіць галаву. Каб засталася яна нашай, усе яе лічылі б за безвалосую пачварыну. Вось як Бог часам перастаўляе душы. Курве турэцкай, якая хацела, каб валасы ў яе былі чырванейшыя за найчырванейшыя, спаліў валасы і зрабіў з яе найпабожнейшую яўрэйку. Ёсць, напэўна, нейкая гісторыя і пра яўрэйскую курву, якую Бог зрабіў добрай мусульманкай, але я такой гісторыі не ведаю. А калі б і ведаў, дык сярод трохсот сябровак пра яе забыўся б.

Тут дзеўкі зноў засмяяліся, дзесяць мінут давялося чакаць, пакуль насмяецца апошняя, а Омэр пачаў расказваць пра сурму. Хлусяць тыя, хто кажа, што мы мусім хаваць сваю прыгажосць і што жанчыне непрыстойна заганарыцца. Ні перад мужчынамі, ні перад Алахавым вокам. Хлусіць і тая песня пра дзяўчыну, якая раззлавала сонца, сказаўшы, што яна прыгажэйшая і за яго, і за месячнае святло. Раззлавала яна, няшчасная, не сонца, не Бога і не мужчын, а мужавых сёстраў, дык яны, пакуль яна спала, аблілі ёй твар кіслатой. Бо калі б было іначай, хіба сурму рабілі б у Арабіі, у Мецы

¹ Махала — жылы квартал у мусульманскім горадзе.

і Медыне, гарадах, з якіх Прарок пачаў пашыраць веру? Няма сурмы, як толькі з Арабіі, і ніхто яе адтуль ніколі не прывозіў, апроча паломнікаў. І калі скончыцца сурма ў Мостары, не пытайцеся, мае дзяўчаты, ці вы не занадта заганарыліся і ці не марнуеце час на прыгажосць, а запытайцеся, ці не забыліся вашы браты і бацькі пра тое, да чаго абавязвае іх вера? Чаму не выпраўляюцца ў хадж, бо калі яны хадзілі ў Меку, сурмы хапала і не падводзілі жанчыны вочы вугалем!

Валасы ў яго пераліваліся на сонцы, чырвоная ад хны барада была як у старога мудраца, а вочы былі падведзеныя сурмою так, што выглядалі большымі, чым ёсць, чорныя, як ноч, калі задзьмуцца ўсе газніцы ў чаршыі і двое мілуюцца на прасякнутых потам прасцінах. Кожная з трохсот дзяўчат бачыла сябе на тых прасцінах, у падведзеных сурмою Омэравых вачах, і кожная спрабавала прысунуцца да яго бліжэй. Але чым бліжэй яны прысоўваліся, тым рухі ягоныя рабіліся ўсё больш мяккія і трапяткія. Ён махаў рукамі, нібыта іх вецер разносіў у бакі і нібыта хацеў засароміць дзяўчат. Рукі ў Омэра былі болей жаночкія, чым у іх, а ў паветры ясна чыталіся арнаменты, маляваныя Омэравымі пальцамі. Ён выпісваў кожнай выслоўе з Карана, і кожная думала, што глядзіць ён якраз на яе і дзеля яе гэта робіць. Адны захаваюць тое выслоўе, нябачнае для мужчынскіх вачэй, назаўсёды, на белаі сцяне ў сваёй святліцы, і будуць глядзець на яго, калі ўжо будуць мець пяцёра дзяцей і мужа-п'яніцу, і будзе ім цёпла на сэрцы ад Омэравага выслоўя, а для іншых яно стане знакам няшчасця, пажыццёвага пракляцця і найгоршых сурокаў: што ніколі не будуць яны шчаслівыя ў пасцелі і гордыя за таго, з кім будуць яе да смерці дзяліць. Не малюй тонкія бровы¹ і не падводзь шляхетнай сурмою, казаў Омэр, а яны верылі, што і гэтыя словы ягоныя.

Адзінай, хто зусім не верыў яму, была падчарка Муі Ча-

¹ Не малюй тонкія бровы... — радкі з народнай песні жаночага цыклу.

рымавіча, першая шпіёнка ў Омэравым мектэбе. Але яна не плявалася і не лаялася, а толькі дзівілася мужчыну, які першы быў нечым да яе падобны. Хто б яго ні пабачыў у мектэбе, хоць бы і ведаў раней з чаршыі, той або закахаўся б у яго да страты розуму, або забалела б яму галава, замуціўся б розум і ахапіў бы яго страх за свой зрок. Чаршыійскі дзяцюк, ліс са спрытным языком, ясным розумам і лёгкаю душою, моцны, як зямля, і цвёрды ў хадзе, Омэр ператвараўся перад трыма сотнямі закаханых дзяўчат спачатку ў еўнуха, пасля ў мужалюба, і ўрэшце ў трыста першую дзяўчыну. І чым больш ён рабіўся да іх падобны і перавышаў іх прыгажосцю, тым мацней кожная яго жадала.

Урэшце Белкіса ўстала са сваёй скалы і накіравалася ў горад. Па дарозе яна кляла і лаялася, страўнік вывяргаў прэч усё, што яна ў сабе мела, бо такую млосць і агіду яна яшчэ ніколі не адчувала дый не адчуе, пакуль будзе жывая. Расказала яна Мую ўсё, што бачыла, згадала і выслоўі з Карана, якія Омэр выпісваў у паветры, на што Муя падумаў, што тыгуннік Ёза зусім не вар'ят, дый вера ў яго не кепская, і ўрэшце сумленна заплаціў ёй золатам. Белкіса развіталася з маці, а маці, як і ўсе маці, заплакала, бо не пабачыць яе дачка больш Мостара, ды яшчэ, як абяцала, будзе старацца заўсёды павярнуцца да яго задніцай.

Вырушыла яна на святанні па беразе Нярэтвы, у мужчынскіх портках і з пістоляй за поясам, на найлепшым Муевым кані. Перакідныя торбы, поўныя золата, з часам раслі, і чым больш забывалася сапраўднае здарэнне, тым больш прыхарошвалася гісторыя, і дайшло да таго, што Муя Чарымавіч даў падчарцы столькі золата, што ім з канца ў канец можна было пазалаціць мост. Той, стары, з якога падалі восем булак і малы Омэр у дадатак. І стрымала Белкіса абяцанне. Прайшло пяць гадоў, а яна нікому не азвалася і не было пра яе ніякіх вестак. Распытваў Муя сярод комінскіх рыбакоў, але ніводзін яе не бачыў. Калі б бачыў, дык запомніў бы дзяўчыну, якая плюеца і лаеца, падарожнічае ў мужчынскіх портках і ператвараецца

з прыгажуні ў пачвару. Аднак гаварылася і пра тое, што вясною ў Нярэтву заплыву вялікі пірацкі карабель, і на носе ў яго стаяла прыгажуня з шабляй у руцэ.

Яна, яна, мая Белкіса, якая ж іншая магла яшчэ быць такая! — зарадавалася маці.

Былі ў яе валасы да пояса, порткі французскага жаўнера і глыбокія бліскучыя вайсковыя боты, а паверх усяго гэтага цыганская сукенка. Галава была абвязаная хусткай, чырвонай, як агонь, якім гарэла Магбула з Манастыра...

Яна, яна, мая Белкіса, дзіця маё роднае!

У Коміне барадацыя піраты з касымі вачамі і чорнымі валасамі, што адлівалі сінню, перагружалі нарабаванае майно на другі, меншы карабель. Вялізныя скрыні з венецыянскім гербам на замках, скруткі найлепшага шоўку, кufры з высакароднага дрэва, поўныя мяхі вырваных залатых зубоў, шлюбных і заповітных пярсцёнкаў, царкоўныя званы і залатыя распяці, апраўленыя ў золата рэліквіі і разнастайныя каштоўнасці, патроху ад кожнага народа і кожнай веры. У аднаго марака выпаў з рук гліняны збан і разбіўся аб набярэжны брук. Разліўся з яго ружавы алей, і было яго столькі, што ад Каіра да Багдада і ад Варны да Дамаска няма гэтулькі ружаў, ды так запахла навокал, што людзі ў сваіх дамах не прытомнелі, а бадзяжныя каты і сабакі здыхалі па ўсім Коміне. Дні і месяцы парохнелі іхнія целы, і ў паветры мяшаліся два саладжавыя пахі, пах падлы і пах ружы. Пройдуць гады, перш чым у Коміне развеецца гэты дух. А яна стаяла на носе карабля і, назіраючы за перагрузкай, не звяртала ўвагі ні на якія пахі. Перш чым абодва караблі выплывуць, яна загадала, каб у горадзе палавілі ўсіх дванаццацігадовых хлопцаў. Піраты кідалі хлопцаў у пустыя вантробы большага карабля і секлі матак, якія насмельваліся іх праклінаць, і так ніводзін дванаццацігадовы не застаўся ў Коміне. Каму яны былі прададзеныя ў рабы, пра тое мы ніколі не дазнаемся.

Не, гэта не мая Белкіса, не маё роднае дзіця! — абуралася Белкісіна маці ў канцы гісторыі, а Муя Чарымавіч маўчаў, гладзіў бараду і думаў, ці добра патраціў сваё золата.

А і добра, бо лепшага, за што можна было даць зола-та, прынамсі ў Мостары, і не знайшлося б. Ён расказваў усім, каму быў нешта вінаваты, і яму за ягоную гісторыю прабачалі доўг, расказваў кожнаму, хто хацеў плаціць, а хто б не захацеў! — абы паслухаць, што дзеецца ў Омэравым мектэбе, ды пасмяяцца з суседа, чыя дачка адна з тых трохсот дзяўчат, — пераказваў ён і тое, што Белкіса яму казалася, і тое, чаго не казалася — калі не хапала таго, што казалася, — і так за нейкі месяц Муя Чарымавіч зрабіўся ў чаршыі найгалаўнейшым. Каб быў Мостар бандай гайдукоў — а я не здзіўлюся б, калі б некалі гэтак і сталася, — і гайдукі выбіралі сабе атамана, дык ім стаў бы Муя.

А тады насталі тыя два месяцы зімы, людзі пахаваліся па хатах, клянучь надвор'е і вецер, які то спусціцца з Вележа, то падзьме ўздоўж Нярэтвы, а тады раптам павее з поўдня так, што і рака пацячэ назад. Праклінаюць людзі ўвесь дзень, вымаўляюць словы, якія хай лепш не чула б чалавечае вуха, або яшчэ іншыя словы, у якіх няма страху Божага, і ніхто не ўспомніць, колькі было ветру і снегу да Омэравых часоў, калі Мостар быў лепшы й бліжэйшы міласэрнаму Алаху і калі печы ў хатах паліліся шэсць месяцаў на год. Ці ж ім тады было холадна? Не, вядома ж, бо не ведалі яны, што можа быць інакш. І вось, кожны дзень я хаджу па чаршыі, расшпіліўшы кашулю, чаго і сярод лета не раблю, толькі каб паказацца, калі хто на мяне глядзіць, зазірну ў нейкую крамку, спытаюся ў гаспадара, ці шмат мукі гэтай зімою, ці хопіць, ці ёсць у ёй чэрві і якія, тоўстыя славонскія ці нашыя, дробныя баснійскія, а гаспадар смяецца, і бачу я, прыемна яму, што ў Мостары ёсць яшчэ мостарцы з былых часоў. Прынамсі адзін. Адзін, але Нісімавіч!

І чую я, як яны ад няма чаго рабіць, бо нельга ж увесь час толькі наракаць на зіму, пачалі разважаць, чаму час ад часу нейкая адна дзяўчына, вярнуўшыся ўвечары з Омэравага мектэба, возьме й заплача. Ці ўсе яны яму аднолькавыя, як кажа Муя Чарымавіч, або ўсё ж ён робіць між імі нейкую розніцу? І як так, што кожная з трохсот чуе, што кажа

Омэр на сваёй скале? І чаму іх менавіта трыста, ці Муя не памыліўся? Або ці не хлусіць ён? Мо ў чаршыі і няма трохсот дзяўчат на выданні? А калі й ёсць, дык не кожная маці такая, каб пусціла сваё дзіця да Омэра, ды і не кожнаму бацьку Каран — апошня дзірка на дудцы, што пусціў бы дачку, каб хадзіла па вуліцы адкрытая. А што калі Муя Чарымавіч усё выдумаў, абы толькі выгнаць падчарку з хаты?

Э, бачу я — як Муя ўзвысіўся, так ён і знізіцца! Калі б Мостар быў Стамбулам, візіраў бы зімою абгаворвалі, а ранней вясною кожнаму прыйшоў бы смяротны ліст. Не нарадзіўся яшчэ той, хто ўвайшоў бы ў зіму царом і каго вясна не сустрэла б як апошняга валацугу! Нічога я нікому не кажу, а маўчу, расшпільваю кашулю і гуляю. І што мне за вуха зачэпіцца, расказваю вам. Не баюся я, што вы перакажаце каму не трэба, бо, дзякуй Богу, не можаце. Калі б вы й накіраваліся ў Мостар, каб аднаму Нісімавічу плюнуць у твар, а іншым расказаць, пра што вы ад яго пачулі, пустая гэта была б справа! Бо калі вы, паслухаўшы маю гісторыю, даберацеся да Мостара, дык пройдзе ўжо дзвесце трыццаць гадоў, цяпер няма ўжо ні тых людзей, пра якіх я тут расказваю, ні мяне самога, ні імя Нісімавічаў. Кажу я вам гэта дзеля вашага ж добра. Не хадзіце, бо спазніцеся. А грэх, што вы хацелі пайсці, хай застанецца на вас!

І прагуляў я так два Раствы, адной і другой кавурскай няверы, і адзін Байрам нашай турэцкай, як бы, веры, а там і вясна настала. Цяпер магу зашпіліць кашулю і паслухаць, што ж там такое кажа Хазім Чолпа, жалязар, які аднойчы перасяліўся да нас з Нявесіння. Людзі сустрэлі яго як наіўнага дзівака, бо як ён будзе па Мостары прадаваць цвікі, калі ў нас сваіх жалезароў больш, чым трэба. Але не мінула шмат часу, і ўсе зразумелі, што Чолпа не толькі не дзівак, але каля дзівака ніколі й блізка не стаяў. Ягоня цвікі былі большыя, ляскоткі на дзверы цвярдзейшыя, а сякеры вастрэйшыя, хоць усе цвікі, ляскоткі і сякеры ў гэтым свеце аднолькавыя. Але Чолпа ўмеў сваё лепш пахваліць, і так мясцовыя жалезары пачалі бяднець, а гэты нявесінскі

ўзбагаціўся. І ўсё гэты Чолпа на сабе і вакол сябе пазалаціў, апрача таго адзінага, што ўрэшце было яму найважнейшым, — імя! А каб зрабіць і гэта, наказаў ён, каб прывялі яму сваячку з Нявесіння, такую самую бядоту, як некалі быў ён сам, але з дастаткова яснай галавой, каб пайшла ў Омэраў мектэб і выведала, наколькі хлусіў Муя Чарымавіч, ды пашукала адказаў на пытанні, што назбіраліся за зіму.

Калі ўжо я гэтага не выведаю, тады ўжо не выведае ніхто. А што не выведаю, дык заплачу, каб нехта выведаў за мяне. Няма такога дзіва на зямлі і пад зямлёю, якога не можна было б выведаць золатам! — так казаў Хазім Чолпа.

Прывялі малую, дробную і ўбогую, усе рэбры тырчаць. Волас радчэйшы, чым дрыстачка, калі наясіся кавуна і зап'еш халоднай вадою, але вочы жывыя, так і танчаць навокал, скачуць з аднаго дзіва на другое, так што і сам захочаш нарадзіцца ў Нявесінні, спаць на саломе і накрывацца каменем, абы толькі трапіць аднойчы ў Мостар і ўбачыць яго такім, якім бачаць вочы, што глядзяць на яго ўпершыню. Хацеў бы і я, схлусіў бы, калі б сказаў, што не хацеў бы, бачыць гэтак мой горад. Як бы ён мне ні быў нямілы і як бы я ні ведаў, што няшмат Алах стварыў людзей горшых за гэтых, калі нейкіх ён зрабіў з гліны, дык гэтых, пэўна, зляпіў з гаўна, але аддаў бы я свой розум і ўсё свае веды, толькі каб мост і горад вакол яго пабачыць упершыню. Як гэтая Чолпава сваячка. А завуць яе Ёміхана. І хто ж ёй у Нявесінні даў такое імя! Сваё дзіця, калі б я такое меў і калі б Бог даў, каб я мог мець дзяцей, я не наважыўся б так называць. Не дай Бог вымавіць гэтае імя ў той самы дзень, у які прамоўленая нейкая лаянка!

Не глядзіце вы на яе так, я яе адкармлю, жанчыны давадуць да ладу яе валасы, і праз які месяц будзе Ёміхана гатовая да Омэрава мектэба! — сказаў Чолпа, і не веру я, што былі такія, хто яму не паверыў. Калі ён мог той самы цвік прадаваць як лепшы, тады зробіць нешта і з гэтай дзеўчынёй.

А што ж на гэта Муя Чарымавіч? А нічога, маўчыць сабе, узяў мятлу і ўсё мяце ды мяце перад сваім складам. Маўляў,

ёсць у яго важнейшыя справы за зімовых лайдакоў і Омэраў мектэб. Не паверыў бы, што гэта той самы Муя, які падчарцы Белкісе плаціў чыстым золатам, каб яна яму шпіёніла, і які пасля гаварыў пра мектэб як пра найважнейшае, што здарылася ў Мостары з тых часоў, як быў закладзены першы чаршыйскі камень. Ён распавядаў і добра на тых распевадах зарабіў, з ім і візір не зраўнаваўся б, калі ён ішоў па злотніцкім завулку, ды цяпер скончылася Муева візірства, і робіць ён, чаго ніколі не рабіў, падмятае, як нейкі яўрэй, каб было чыста перад складам. Бо ведае, што ад сённяшняга дня і аж да самай смерці гэты склад будзе для яго найважнейшым з усяго, што ён мае. Больш ніколі Муя не пакажацца на людзях з нечым, што будзе не з ягонага склада. Уся ягоная слава і сіла, упартасць і папрокі на наш адрас будуць цяпер толькі ад таго, што ён багаты, што майстэрня ў яго заўсёды поўніцца таварам, а залатая галінка, з якой пачаў вырастаць яго скарб, так разгалінавалася, што з яе верхавіны, калі б ён не пабаяўся пасадзіць яе ў садзе, можна было б пабачыць сіняе мора. А вось што да добрага імя, то яго больш няма. Не будзем мы яго болей слухаць, нават калі яму будзе што сказаць. Каго чаршыя хоць раз выслухае як прарока і пасля адрыне, таму ўжо гамон на ўсе часы. Ну вось, дык пара нам і развітацца з Муем Чарымавічам. Мяці сабе й мяці, каб табе мятла да рук прырасла!

А мы вернемся да Чолпавай хаты. Прыгожая яна і вялікая, з дзявочага пакоя відаць Мостар як на далоні, а з Хазімавага верху, дзе гаспадар па нядзелях сядзіць і курыць кальян, які для яго вырабілі егіпецкія майстры, від як з Вележа. Назірае зверху Чолпа, што робіцца ў чаршыі, а мне здаецца, што ён, назіраючы, спрабуе прагнаць Нявесінне з сваіх вачэй і з галавы. Хто хоць раз спаў з клапаі, лежачы на саломе і прыкрываючыся каменем, той да канца жыцця не зможа нагледзецца на багацце.

Але трэба мне пра ўсё гэткае забыцца, бо калі я ўвайду ў ягоны двор, то мушу быць чысты, як сляза. Калі Чолпа засумняваецца, ці напраўду я думаю тое, што думаю, дык

другі раз мяне не пусціць, а я не хацеў бы, каб гісторыя пра Омэраў мектэб прайшла міма мяне. Таму я тройчы плюну і выплюну з галавы і з сэрца ўсё, што не трэба, каб прыйсці да Чолпавага палаца вольным ад злосці. І чыстым, як чыстае халаальнае мяса, калі яго рэжа Куртавічаў Мэха!

Па двары разлівалася сонца, чорныя вочы збылелі б, глядзячы на белы камень, а на крэсле, тым панскім, з падпоркамі пад спіну і рукі, сядзіць Уміхана. Вакол яе сем жанчын, кожная робіць сваю справу. Адна падпілоўвае на руках пазногці, другая наносіць на валасы хну, трэцяя кончыкамі пальцаў пляскае Ўміхану па шчоках — разгнаць кроў, каб яна зарумянілася і з сялянкі ператварылася ў сапраўдную мостарскую паненку. Чацвёртая ўзяла брытву і голіць Уміхане галёнку, а пятая падладжвае пад кашуляй цыцкі, каб выглядалі большымі, чым ёсць. Шостая Ўміхану корміць гусінай пячонкай, лоем і мёдам, а пасля дае шарбет з ружаў, каб усё добра запіць. А сёмая назірае, ці ўсё ідзе як мае быць, і пільнуе, каб нечага не забыцца.

Хазім Чолпа стаіць у акне, абaperшыся локцямі на падушку, і глядзіць на Ўміхану. Быццам бачыць сябе самога, калі прыйшоў сюды з Нявесіння. Толькі што не меў ён тады сямі жанчын, каб зрабілі з яго чалавека.

Вітаю, суседзе!

Вітаю, адказваю я. І прыемна мне, што ён назваў мяне суседам. Ведае гаспадар, як трэба з людзьмі. І думаю я, што б яму сказаць, чаму я прыйшоў.

Э, суседзе, трэба ж, каб і ты да мяне некалі зайшоў. А то я ўсё думаю, ці прыйдзе калі да мяне мой панок, ці абыдзе свайго Чолпу стараною!

Дык усё часу няма.

Так, так, а і што б рабіў панок у жалезара. Як толькі бачыш жалезара, дык прыпамінаеш, што трэба нешта забіць ці адбіць. Дык лепш Чолпу й не бачыць, а то адно праца будзе ў галаве.

Э, добра ты сказаў! Але гэта не пра мяне. Я сваё ўжо даўно ўсё забіў. Тваімі цвікамі.

І ці былі добрыя?

Найлепшыя, дружа мой Чолпа, калі б імі пякельную браму забіць, ніводзін грэшнік не ўцёк бы!

Гаворым мы так, а яму і не ў галаве запрасіць мяне ў дом, хоць, нават каб ён запрасіў, я не пайшоў бы. Ведаем мы, і ён і я, што не гасцяваць я прыйшоў і не пра цвікі з ляскоткамі балакаць, а пабачыць яе.

І пачуць, як мне скажуць, калі ж яна пойдзе да Омэра ў мектэб. І нічога мне не казалі.

Я не пытаўся, а толькі яшчэ трошкі падгледзеў, як сямёра іх скачуць вакол яе адной, а тады напала на мяне нейкая млосць, калені мае два-тры разы здрыгануліся, і каб не ўпасці сярод Чолпавага двара, я павярнуўся і пайшоў. Нават не ведаю, ці развітаўся! Калі не, дык я яму скажу чаму. І не буду хлусіць. Напала на мяне нейкая млосць, ці ад таго, як запахла хна, ці ад сонца, якое зацямніла мне вочы і закалыхала зямлю пад нагамі, ці ад нечага, пра што цяпер і не прыгадаю.

Уваччу ў мяне Ёміханавы валасы. Пальцы, якія прабягаюць па іх, і думка ў іх, у тых пальцах, што неўзабаве валасы будуць чырвоныя. Я спускаюся, крок за крокам, ад Чолпавага палаца, калі б мяне нехта пабачыў, падумаў бы, што гэта нейкі стары, а я не ведаю, каторы з іх будзе апошні. Крок. Або ўздых. Або і адно і другое. У галаве пуста, а ўвесь розум у пальцах. Гэтыя пальцы не мае, як не мае і валасы. Хоць маглі б быць. Такія самыя валасы. Толькі каб міласэрны Алах захацеў або калі б я меў адвагу.

Я Нісімавіч. Усе, што ні ёсць, Нісімавічы — мае родзічы. І не так шмат іх ужо засталася. Старыя — і я паміж імі. Адзін стрыечны брат другі год не вяртаецца з Расеі, дык цётка рассыпае гарох, каб пабачыць, ці малы ўжо мёртвы. Адзін дзень мёртвы, другі дзень жывы. Другі стрыечны брат, небарака, застаўся такі, які быў у калысцы. А яму ўжо дваццаць. Ёсць яшчэ такія, хто меў, а пасля не меў дзяцей. А я іх не маю, і ведаю, што ніводнага Нісімавіча на зямлі не будзе, калі гэтая гісторыя дойдзе да вас. Або міласэрны Алах не схацеў, або я не набраўся адвагі.

Уваччу ў мяне Ўміханавы валасы. Дакладна такія мела б сёння мая дачка, гэтым летам ёй было б пятнаццаць і хадзіла б яна ў Омэраў мектэб, а я ёй забараняў бы. Так забараняў бы, каб толькі ёй не забараніць. А Аміна мая бедавала б, што дні ўсё даўжэйшыя, а вечары ўсё пазнейшыя. І мая дачка аднойчы прыйшла б дадому заплаканая. Чаму? Не ведаю, Уміхана мае выведаць, а пасля сказаць Чолпу, а я буду сярод тых, хто будзе Чолпу слухаць. Ад няма чаго рабіць буду яго слухаць, і не будзе ад гэтага нікому нікай карысці. Ні мне, ні маёй Аміне, ні Богу, які не даў мне больш мець дзяцей.

Я быў малады, толькі споўнілася дзевятнаццаць, а год перад тым мы ажаніліся. Злучыліся дзве бяdotы, Амініна адвеку і мая з таго часу, як мой бацька, Хамзалія Нісімавіч, прадаў усё, што ў яго было лішняга. І засталася толькі хатка, у якой Нісімавічы трымалі слугаў. А золата, Бог ведае куды падзелася Хамзаліева золата. Або ён яго ад нас схаваў, або нехта яго скраў. Я гэтага не ведаю, ды і не буду я судзіць бацьку свайму.

Аміна зацяжарала ў пару, не чакалі мы, як некаторыя, не баяліся сурокаў і не разганялі цыганаў каля хаты. Спытана я быў рады, але праз два месяцы мяне ахапіў страх. Як я буду карміць жонку і дзіця? У тым часе скінула Фата Хуршыдава. Пайшла ў двор набраць вады і толькі падняла збан, як на брук хлынула кроў. Вялікі смутак быў у Хуршыдавым доме. І толькі крыху меншы смутак сярод суседзяў. Трэці раз Фата скінула, трэці раз разлілася кроў па дваровым бруку. Глядзеў я, як ён плача, і падумаў: Божа, чаму яму, а не мне! У мяне няма чым карміць жонку і дзіця, а ён бы сваё мяса рэзаў са сцёгнаў, каб накарміць сваё, але ж вось, няма каго. Так падумаў я, і была пачутая мая думка на небе!

Прышоў дзевяты месяц, у Аміны живот да носа, ледзь ходзіць па хаце, а я сяджу пануры. Што ты такі пануры? — пытаецца жонка. А я тады ўсміхнуся. Каб не думала, што я пануры. А тады пачала нараджаць. Адзін дзень, другі, трэці. Тонкія сцены ў хатцы, дзе Нісімавічы трымалі слугаў, дык па цэлай чаршчы чулася, як стогне мая Аміна.

Ці разарвалася тады маё сэрца?

Ці ўспомніў я Хуршыдаву Фату?

Ці зноў пашкадаваў я, што мая і Амініна кроў не пралілася ў нашым малым дворыку?

Божа мой, шаптаў я. А яму не спадабалася, што я яму сказаў — мой! Або што не зрабіў гэта раней.

У трэцюю Амініну ноч прыйшоў Фуад Зэрынаглу. Сусед, родам з Анкары, а душою невядома адкуль. Адтуль, дзе живуць людзі, якіх ты не бачыш, калі табе добра, і якія з дабром прыходзяць, калі табе дрэнна. Кажа Фуад: Ёй я не магу дапамагчы, але табе магу, хоць бы трошкі. Прынёс ён кальян з опіюмам.

Пакуль ён быў тут і пакуль не скончыўся опіюм, лягчэй мне было чуць Амініны стогны. Але Фуад каля поўначы пайшоў, а я застаўся сам у змроку святліцы. Святло месяца лілося праз вокны, але асвятляла толькі тое, што я не хацеў бы бачыць. Амініны пустыя чаравічкі, хустку, якую яна скінула з галавы, перш чым пачала нараджаць, пярсцёнак з чырвоным каменем. Усё астатняе ў цемры, а толькі не гэта.

Іраптам я перастаў чуць яе стогны, хата пачала ўзняцца, а пасля нахіляцца. Думаю, зараз паляціць або разваліцца, перш чым паляцець, але ж не. Узнялася на метр над зямлёй і так стаіць у паветры. Ці адчувае гэта нехта яшчэ, апрача мяне? Ці нехта гэта бачыць, або гэтай парою ўсе спяць?

І тады нехта ўваходзіць у хату. Увайшоў і сеў на лаву побач з акном. Выйдзі, кажу, каб я пабачыў твой твар.

Няма чаго глядзець, мой твар не для тваіх вачэй, адказаў мне мужчынскі голас.

А чаму ж ты тады прыйшоў?

Прыйшоў, каб сказаць табе што і як.

І як?

Жонка твая цяжка нараджае. Ледзь застанецца жывая, народзіць дзяўчынку. Дзіця будзе жывое, або Алах адразу забярэ яго да сябе.

Хай будзе жывое!

Ты не так казаў.

Хай мяне возьме, каб толькі дзіця было жывое!

Цябе не возьме, але калі хочаш жывое дзіця, дык аддай мне твой зрок. Будзе ў цябе дачка, якіх у Мостары яшчэ не было. Прыгажосцю, прыстойнасцю і сэрцам ніводная ёй не будзе роўнай. Добра выйдзе замуж, але будзе і жонку даглядаць і берагчы, пакуль будзеце жывыя. Ніколі вам нічога не будзе бракаваць. Будзеш ты шчаслівы чалавек, а шчаслівыя найраней трапяць у рай, бо не маюць прычыны рабіць зло. Толькі ты аддасі мне свой зрок. Табе выбіраць, да раніцы маеш час на роздум. Калі хочаш жывую дачку, я пракалю табе вочы голкай танчэйшай за найтанчэйшы волас. Ты нічога не адчуеш, але больш не будзеш бачыць. Вось, пакідаю цябе з Богам і з тваім дзіцем.

Як ён пайшоў, дык і хата спусцілася на зямлю, а Аміна зноў застагнала і пачуліся галасы дзвюх бабак. Будзе добра, казала адна, усё будзе добра, дасць Бог... А мне, здаецца, лепш было б іх не чуць, не чуць нічога, прынамсі пакуль не зразумею я, што здарылася, чаму лётала мая хата і хто быў той, што сядзеў на маёй лаве.

А можа мне гэта ўсё здалося?

Я ўстаў, зямля пада мною была нерухомая, а ў галаве было ясна, ясней, чым калі я цяпер вам гэта раскажваю, і я падышоў да акна і гляджу на лаву, на тое месца, дзе ён сядзеў. Цвёрдая ў мяне лава, я зрабіў яе з дошак, што засталіся ў суседа Фуада, калі ён будаваў хату, а паверх дошак толькі дзве посцілкі, і цяжка ўбачыць, ці на іх хто сядзеў. Але зноў жа пад месячным святлом мне здалося, што месца як бы трошкі прымятае. Я кладу на яго руку, а яно — гарачае! Быццам Аміна забылася і паставіла на лаву мангал з вуголлем. Магла б так і хату падпаліць! Але не Аміна гэта, Аміна стогне ў іншым пакоі, бабка ёй кажа, што ўсё будзе добра, кажа ёй, каб штурхала, штурхай, дачушка, штурхай! Калі не яна, дык нешта іншае. І не месячнае святло, бо яно халоднае.

А што, калі ён усё ж быў? І што калі праўда тое, што ён мне казаў? Народзіцца ў мяне мёртвае дзіця, бо я жывога не хацеў і шкадаваў, што наша кроў не разлілася па двары, або

я за жывую дзяўчынку аддам свой зрок і ніколі не пабачу ні яе, ні ўсё, што я дагэтуль бачыў і не бачыў. Хто ж гэта, хто паставіў бацьку перад такім выбарам? Не насмельваюся я вымавіць ягонае імя, бо калі гэта Ён, тады я да раніцы мушу выбраць. Вястун кажа, што я буду шчаслівы сляпы і што ні мне, ні маім блізкім да смерці нічога не будзе бракаваць.

І прыгадаў я тады, як малы стаяў пад вежай каля моста, а бацька паказваў мне пальцам нешта, чаго я не бачыў. Чайкі, сказаў ён. Прайшла зіма, зноў з мора прыляцелі чайкі. Так ён сказаў. Нічога не бачу, адказаў я, хоць і бачыў тры чорныя кропкі ўдалечыні, паміж небам і ракою. Але не ведаў я, што кропкі могуць ператварыцца ў птушак. Пачакай, пабачыш, сказаў бацька. І праўда, я ўбачыў чаек. Дзіўныя птушкі, зусім не падобныя да сарок, вераб'ёў і сокалаў. Пазней бацька замаўчаў, больш ужо не глядзеў ні на мяне, ні на маці, усё распрадаў, а золата адышло разам з ім, у цішыню. Калі ён яшчэ быў жывы, я думаў пра тое, як быў маленькі, меншы за ягоны кій, але верыў, што тры кропкі ператворацца ў трох птушак. Думаў я і не верыў, што гэта быў ён і гэта быў я.

Чайкі і пасля прыляталі кожны год, аж пакуль не насталі Омэравы часы, але я на іх ужо не глядзеў. А цяпер, калі я чакаў раніцы і слухаў Амініны стогны, мне ўявілася, што няма нічога горшага, калі я больш ніколі не ўбачу чаек. Пра жыццё я не шкадаваў бы, але без зроку не магу.

Я так яму і сказаў, калі на світанні ён прыйшоў і зноў сеў на лаву. Вястун Джыбрыл¹. Я дрыжаў ад страху і сораму, а ён на развітанне сказаў: не бойся, больш ты мяне не пабачыш.

Ніколі?

Так, ніколі.

Дзень пачаўся Амініным крыкам. Першым, другім і трэцім. Скура ў дзяўчынкі была блакітная, як летняе неба, а вочы заплюшчаныя, каб не пачала бачыць і ніколі не

¹ Джыбрыл — анёл, Божы вястун. У хрысціянскай традыцыі — арханёл Гаўрыіл.

ажыла. Нехта мусіў бы адчытаць малітву, сказала бабка. Якую малітву?

Я пацалаваў Аміну ў лоб і выйшаў у двор.

Нарадзіла? — спытаўся Фуад Зэрынаглу.

Не, сказаў я. І не народзіць.

Ёй я не магу дапамагчы, зноў сказаў ён.

Не можаш і мне.

Больш яна не магла зацяжараць, а я два разы хадзіў у Мекку, спадзеючыся, што гэта магло б нам дапамагчы. Ведаю, што калі б не было таго, што было, я нікуды не хадзіў бы. Піў бы ваду ў рамазан, абыходзіў бы стараною тых, хто бяднейшы за мяне, не рабіў бы мілых Богу справаў, быў бы як усе іншыя. А так, што б я ні рабіў на волю Божую, думаў я толькі пра тое, каб Аміна зацяжарала і каб неяк забыцца пра сваю мёртвую дзяўчынку. Пра тое, што я не мог аддаць ёй свае вочы.

Стаю я, вось ужо паўтадзіны, над вулічнай крынічкай і ўмываюся. Калі хто падыдзе, пушчу яго. Калі адыдзе, я зноў умываюся. Ад халоднай вады робіцца добра, а мне было б лепш, каб не хадзіў я да Чолпы і не бачыў Уміхану і яе валасы.

Апрытомнеўшы, я накіраваўся дадому. Аміна ўжо хвалалася, бо мяне доўга не было, даўжэй, чым мне здавалася. Я раскажваю, дзе быў і што рабіў, пра Ўміхану, якая з нявесінскай дзеўчынёхі ператвараецца ў прыгажуню і пра хну на яе валасах, але прапускаю пра тое, каго яна мне нагадала. Аміна слухае мяне, нешта хоча спытацца, але не можа, бо я не закрываю рота. Закароткае ў мяне дыханне, каб яна магла ўставіць слова.

Што ж сабе думаў бацька, які назваў дзіця Ўміханай, кажу я. Як жа ён будзе на яе з такім імем сварыцца, калі яна прыйдзе са студні з разбітым збаном? Як хто-небудзь можа на яе скоса паглядзець, калі яна завецца Ўміхана?

Гавару я, гавару і гавару, і бачу, што яна мяняецца ў твары. Радавалася яна мне, як заўсёды, але цяпер блізка што не плача. Я б спытаўся ў Аміны, што з ёй, але не маю часу, бо яшчэ й далей гаварыў бы ёй пра Ўміхану. Толькі не ска-

жу я, што мяне мучыць. І наша дачка мела б такія валасы.

І сапраўды яна такая, Уміхана?

Так, сапраўды. Чолпа пашле яе ў Омэраў мектэб, каб яна ўсё там выведала.

Дык а ты пайшоў пазаглядацца на яе?

І тут у мяне адкрылася душа, схапіў я Аміну за рукі, сціскаю іх так, нібы яны не ейныя і не жывыя. Жанчына божая, ці ты маеш розум? Хіба глядзеў бы я на дзіця? Хіба глядзеў бы на некага, калі ў мяне ёсць ты? Нам і гэтак пасцель вузкая... Крычу я і пырскаю слінай Аміне ў твар. А яна нічога, і не наракае, што я цісну ёй рукі, і не міргае, калі сліна трапіць у вока. Адна кропля засталася ў яе паміж веек, і я гляджу, калі яна саслізне і знікне, і я яе больш не пабачу.

Ітакое самной некалі бывае. Што пашкадую і кроплю сліны.

Не плач, сказала яна. Калі табе цяжка са мною, я пайду. Вярнуся да маці. А ты знайдзі сабе маладую, завядзі з ёй дзяцей, каб супакоіцца. Змарнееш ты са мной! Так сказала Аміна.

Я выбег з хаты, бягу і не ведаю куды. Бягу праз чаршыю, людзі на мяне азіраюцца, глядзяць, за кім я ганюся ці хто гоніцца за мною, а калі бачаць, што няма нікога ні ззаду, ні спераду, разумеюць, што тут нешта такое, пра што заўтра ўсе будуць гаварыць. Будуць згадваць усіх Нісімавічаў да сёмага калена, хто кім быў і колькі меў і да чаго яны цяпер дакаціліся... Каб апошні з апошніх уцякаў, калі за ім ніхто не гоніцца.

Добра, будзе людзям пра што гаварыць, пакуль Чолпа не выправіць Уміхану.

Я вярнуўся да вячэры. Спакойны. Яна сядзела на лаве каля акна. На тым самым месцы, дзе сядзеў Джыбрыл. Рукі заматаныя мокрымі анучамі. Каб жа толькі я не зламаў ёй нейкую костачку. Ану, устань на хвілінку! Усталая яна і не спыталася нашто, а я прыўзняў край посцілкі і паказаў ёй месца, на якім дрэва падгарэла.

Ці ты ведаеш, ад чаго гэта?

Не палохай мяне да смерці, сказала яна. І тады я замаўчаў.

І зноў не раскажаў ёй, што адбывалася да раніцы таго дня, калі яна нарадзіла мёртвую дзяўчынку. Як мне здаецца, дык ніколі й не раскажу. Не трэба гэта Аміне. Я сеў за стол. Яна дастала плоў і запаліла свечку. За акном была чорная ноч.

Дзясяты дзень я не выходжу з хаты. Калі трэба ісці па ваду, Аміна кажа: Не трэба, я схаджу! Калі скончыцца мукі: Нічога, адпачні, я сама! А калі мне захочацца свежага паветра, яна расчыніць усе вокны. Даглядае мяне, як хворае дзіця, і баіцца дня, калі я ачуняю. Калі я пайду, думае мая няшчасная, дык ужо не вярнуся. Я кажу ёй, што я здаровы, што мне трэба працаваць і зарабляць, а яна кажа, што з голаду мы не памрэм. І так ад раніцы да змроку.

І якраз калі я хацеў сказаць, што да нас ужо ніхто й не прыходзіць, з'яўляецца Фуад Зэрынаглу. Аміна пабегла ў свой пакой і пакінула нас адных. Што здарылася? — спытаўся ён. Нічога, сказаў я. Цябе нідзе няма. Ну вось і няма! А ці я каму патрэбны? Калі ты сабе не патрэбны, дык і іншым, дальбог, не будзеш.

Кажа, што Чолпа выправіў Уміхану да Омэра. Вось ужо трэці дзень ходзіць яна ў мектэб. Ідзе, калі сонца пачне апускацца і не вяртаецца да вечара. І што кажа? Э, бачыш, у тым і справа — нічога не кажа! Як жа гэта нічога? А так. Чолпа ў яе пытаецца, колькі было дзяўчат, а Ўміхана кажа: Шмат, так што не злічыць. Пяцьдзясят? Болей. Сто пяцьдзясят? Болей. Дык наколькі болей? Не ведаю, не лічыла. А чаму не лічыла? Бо яны не бульба, каб іх лічыць! На гэта Чолпа разлаваўся: Ці ведаеш ты, жаночая галава, чаму я цябе прывёз аж з Нявесіння? Ведаю, кажа малая. І што цяпер? А яна паціскае плячыма, робіць выгляд, што не ведае, п'е жалезарову кроў, а ён нічога з ёй зрабіць не можа.

А якая яна, спытаўся я ў Фуада, прыгожая?

А чаму ты пытаешся?

Э, дальбог, не ад таго, што ты думаеш!

Пасядзеў ён яшчэ трошкі, каб не было так, што прыйшоў і адразу пайшоў, а я правёў яго да самай брамы. Расцалаваў бы яго, сказаў бы — дзякуй табе як брату, ты вельмі мне дапамог, але і Фуад нічога не зразумеў бы, і я не здолеў бы яму сказаць, у чым ён дапамог.

Назаўтра я ўстаў на світанні, апрануўся ў найлепшае, што маю, і пайшоў пабачыцца з жалезаром Чолпам. Сядзіць Чолпа перад майстэрняй, увесь нахмураны, нібы яму выразалі ўсю сям'ю, наўрад ці й павітаўся. А я сеў побач, абняў яго і кажу:

Гаспадару, як бы ні было і што б ні было, ведай, што я буду з табою!

Э, што мне тое дапаможа.

Што праўда то праўда, не дапамагло. Доўга цягнулася лета, даўжэй, здаецца мне, за ўсе леты Омэравых часоў. І не прайшло б і дня, каб як найменей пяць заплаканных дзяўчат не з'явіліся ўвечары перад маткамі. Омэр, Омэр, што ж ты не ўтапіўся, дай Божа, каб цябе маланка спаліла! А няшчасны Чолпа больш ужо й не наважваўся паказацца па людзях. Спыраша з яго смяяліся, пасля пачалі пазбягаць, пакуль урэшце не перасталі купляць у ягонай крамцы. Ён, небарака, цягнуў іх за рукаво, клікаў да сябе, хлусіў, што ёсць навіны з мектэба, але ніхто яму не верыў, бо ўсе ўжо пра Омэраў мектэб ведалі больш за яго. Ведалі, што дзявочы статак рассыпаецца і што ўсе тыя, хто ў ім яшчэ застаецца, да зімы вернуцца дадому заплаканыя. Урэшце застанецца толькі адна, і яе Омэр прывядзе з сабой дадому.

Пасля доўгага часу людзі пачалі ў чаршыі заўважаць Ісмэта Саліхавіча. Кацілася ягонае вялізнае цела, як бы трох кныроў у адну жывёліну скласці, а людзі з ім вітаюцца, пытаюцца як здароўе, як жонка. Фату ўжо й забыліся, як завуць, так доўга яна ім была не ў галаве, як і яго яны ніяк не бачылі, хоць ён усе гэтыя гады праходзіў па тых самых вуліцах і задаволена пасміхаўся, як і цяпер, і вітаў усіх, а тыя

не адказвалі на вітанне, бо проста яго не бачылі. Такі чалавечышча, а яго не бачаць. Як жа так магло быць?

Э, магло, як і ўсё іншае можа! Калі ягоны сын зрабіўся цудам, настаўнікам у мектэбе, поўным дзяўчат, Ісмэт з гэтага свету знік. А калі цуд пачаў развейвацца, зноў з'явіўся. Толькі што яму ні тады, ні цяпер не было да ўсяго гэтага ніякай справы. Калі б была, хіба слаў бы ён дзіця праз мост па булкі. Гэта яго і ўратавала. Бо калі б ён быў Омэру сапраўдным бацькам і калі б яго хвалявала, што робіць ягоны сын, тады яму чаршыя кожны дзень выстаўляла б рахунак. А так, бачыш, ніводнай матцы не прыйшло ў галаву прыйсці да Ісмэтавай хаты, калі дачка прыйдзе з мектэба заплаканая.

Так вось і канчаецца гэтая гісторыя. Я не ведаю, колькі іх у мяне яшчэ ў жыцці засталася, але мне дарагая кожная, якая будзе скончаная. Не люблю я тыя гісторыі, якія цягнуцца, пакуль я жыву, бо я іх распачаў, а няма таго, хто б давёў да канца. Джыбрыл мне сказаў, што больш да мяне не прыйдзе, а Фуад Зэрынаглу гэтымі днямі намаўляе мяне зноў запаліць кальян. Гэта, кажа, можа мне дапамагчы. Нічога я яму не кажу, але ведаю, што няма мне дапамогі. Няма яе нікому, хто не скончыць сваёй гісторыі, таму нам чужыя гісторыі так і дарагія. Яны заўсёды некалі канчаюцца. А часам канчаюцца так, што чалавек бачыць, як бы выглядала ягоная, калі б ён яе іначай пачаў. Мала хто яшчэ згадвае Омэраў мектэб. Ужо й маткам усё адно. Не гаворыць ніхто і аб прыгожай Уміхане. Жалязар Чолпа ў яе не пытаецца, але й не пагражае паслаць назад у Нявесінне. Аднак забараняе слугам і жонцы ўваходзіць у пакой, а сам расчыніць куфар і лічыць залатоўкі ды прыкідае, колькі іх спатрэбіцца на вяселле, пра якое яшчэ ніхто не гаворыць, але яно пэўна адбудзецца, як пэўна тое, што некалі ў Мостар прыйдзе восень. Я ведаю, гэта будзе найбольшае і найпрыгажэйшае вяселле, якое толькі бачыла чаршыя, бо ўсе мусыць запомніць, што такое, калі Чолпа выдае сваячку замуж. Панараджае Ўміхана Омэру дзяцей. Усё роўна колькі сыноў, але хаця б адну дачку. Каб я бачыў, як яна праходзіць па чаршыі, і каб пашкадаваў, што я не сляпы.

ЯТРЫБ¹

Не, напэўна ніхто не памятае, што здарылася аднойчы ў панядзелак ранний восенню 1938 года ў сталоўцы «Ятрыб», якая мясцілася на Ткалчычавай вуліцы, перад самым паваротам на Нову Вёсь. Ды, зрэшты, нічога надта ўжо асаблівага й не здарылася, дык і не дзіва, што ніхто не памятае. І я не памятаў бы, калі б мне не здавалася, што тое даўняе здарэнне можа мець сувязь з гэтай гісторыяй. А калі й няма ніякай сувязі, дык нічога не станеца ні з гэтай гісторыяй, ні з тымі, каму яна будзе расказаная. Калі ўсё ж нейкая сувязь ёсць, дык тады магла б быць адкрытая таямніца хваробы і заўчаснай смерці Сані Катраман, якая здарылася ранний восенню 1998 года, гэта значыць роўна праз шэсцьдзесят гадоў, за нейкіх дваццаць крокаў ад дома, у якім месціўся той «Ятрыб».

Уласнік сталоўкі зваўся Абдэль Гафіч, надта пабожны чалавек, родам з Котар-Вараша, але ад сваіх трох гадоў заграбец. Дакладней кажучы, жыхар вуліцы Ўласкай, які ў гады маленства і хлапецтва нічым не розніўся ад аднагодкаў, бесклапотных і легкадумных смаркачоў, захопленых хваляй мадэрнізацыі і звычайў, якія прыходзілі з Парыжа і Вены. Абдэль піў і гуляў, у захопленні кідаў свой модны белы капялюш на сцэну Харвацкага нацыянальнага тэатра, адломваў пазногцем калючкі з чырвонай ружы, якую пасля ўкладаў

¹ Ятрыб (араб.) — аазіс за 300 км ад Мекі, на месцы якога ўзнік аднайменны горад, перайменаваны Мухамадам у Медыну.

між грудзей прыгожай Кармэн, адкрываў купальны сезон у Црыквэніцы скокам з даха рыбнай крамкі і закрываў яго падводнымі абдымкамі з Ярмілай, чэшкай з Брна... Ён рабіў усё, што рабілі й іншыя, толькі яшчэ крыху больш і крыху адважней, чым патрабавала ад яго маладосць. Нібыта лічыў, што яму, можа праз ягонае імя, наканавана карацей за іншых свавольцаў на гэтым свеце і даўжэй каяцца. А першае каянне прыйшло да яго ў Ісусавым веку, так што неўзабаве, ва ўсялякім разе да таго ўзросту, у якім прарок Мухамад пачаў прапаводаваць веру ў адзінага Алаха, ён зусім перастаў піць і гуляць да світання. Знайшоў сабе пабожную кампанію, людзей, з якімі перад тым не быў і знаёмы, пачаў спраўляць усе дзённыя малітвы і рабіць усё, каб Бог з яго злітаваўся і прабачыў яму грэшныя гады. Сябры напачатку яго адгаворвалі, але хутка махнулі рукой, спалохаўшыся, як і кожны, хто раптам становіцца сведкам страшных і беспрэчынных пакутаў сумлення. Абдэлева наўвесьне было не чым іншым, як раптоўным абуджэннем пакутаў сумлення. Што іх абудзіла? Ну, гэтага ніхто з жывых ведаць не можа. Апрача Бога, калі ён ёсць і калі дбае пра чалавечае сумленне, ды, можа, фізіёлагаў, якія, бяспрэчна, выявілі б, што нейкая залоза спрычыніла кароткае замыканне ў Абдэлевой галаве ці ў сэрцы.

У трыццаць сем ён ажаніўся з Амінай, дачкою кастайніцкага імама, а яшчэ праз два гады ў доме, які на пачатку стагоддзя купіў Абдэлеў бацька, яны адкрылі сталоўку. Сталоўка тая была задуманая як нешта паміж баснійскім рэстаранам і ядальняй для мусульманскіх вучняў і студэнтаў, якія ў тыя гады масава прыязджалі ў Заграб па навуку. З іх бралі менш, чым паўцаны, роўна столькі, колькі каштавалі прадукты, з якіх гатаваліся стравы. Дый ці трэба наогул згадваць, што сталоўка была яшчэ адной спробай дагадзіць Богу добраю справай? Абдэль даў ёй назву «Ятрыб», паводле аазіса, што месціцца за дзесяць дзён вярблюджае хады на поўнач ад Мэкі. Як Ятрыб стагоддзямі карміў Мухамадаў горад, гэтак і «Ятрыб» на Ткалчычавай вуліцы будзе карміць

моладзь, якая апынулася далёка ад дому. Гэтак думаў Абдэль, і нікому гэта не здавалася занадта дзіўным. Апрача падшыванцаў з гузаватымі паголенымі галовамі, якія звычайна пераглядаліся і ўсміхаліся кожны раз, як гаспадар пляскаў у далоні і весела ўсклікаў, старанна, па-заграбску вымаўляючы баснійскія словы: Ну, чым будзем сёння іфтарыць? Так, ён быў і застаўся заграбчанінам, і яму ў галаву не прыйшло б нешта ў гэтым змяніць. Бо нашто было мяняць, калі ён думаў, што з усяго баснійскага найстрашнейшае — гэта іхняя гаворка. Грубая і брудная, як пазногці ў іхніх дзяцей, гэтая гаворка здавалася яму недастойнай чулівага вуха, і ён спадзяваўся, што аднойчы, калі ў Босніі розуму будзе больш, чым пранцаў, на Башчаршыі будуць гаварыць, як на пляцы бана Ялачыча¹. На Абдэлеву думку, баснійцы — нібы тыя заікі: дэфект маўлення ў іх знікае, толькі калі яны спяваюць.

Ён навучыўся граць на сазе і звычайна садзіўся ў кутку, заплюшчваў вочы і трошкі гугнява, напаўголаса пачынаў спяваць якую з тысячаў іхніх песняў. І тады не чулася больш звону відэльцаў і лыжак, сунімалася ўсялякая гамана, «Ятрыб» заціхаў, як верхавіны заснежаных елак, калі паміж імі праляціць паўночны вецер, і ўсе слухалі голас, які падладжваўся пад ціхі звон струнаў і кружляў над людскімі лёсамі. Мала сказаць, што Абдэль спяваў прыгожа. Ён спяваў так, што здавалася, быццам над галовамі тых, хто яго слухае, няспынна лунаюць анёлы. І калі над кім праляцяць, той уздыхне.

Было так і тым панядзелкам, калі ў сталоўку ўвайшоў Радаслаў Катраман, гандлёвы памочнік родам з Любушкага², які веў за руку Сабіну Вайс, гімназістку і дачку ўладальніка крамы каланіяльных тавараў Джуры Вайса. Радаславу ў той самы момант змрок засціў вочы, ён, можа, з радасцю

¹ Башчаршыя — квартал у цэнтры Сараева. Пляц бана Ялачыча — пляц у цэнтры Заграба.

² Любушкі — горад у Герцагавіне, непдалёк ад Мостара.

павярнуўся б і пайшоў бы прэч, ды яму не было куды. Ён пасаdziў Сабіну за самы далёкі столік у «Ятрыбе», сеў сам і сціснуў кулакі так, што пачалі ламацца пазногці. Ну, каб вы зразумелі, што тут няма ніякага перабольшання, варта, напэўна, сказаць, адкуль у Катрамана ўзнік той змрок увавччу і якая злосць уелася яму пад пазногці.

Ад таго часу, калі ён пасяліўся ў Заграбе, ён жыў у падвале на Драшкавічавай вуліцы, працаваў на Трэшнеўцы ў Ванкі Пагарэльца, і здавалася яму, што з кожным днём ён робіцца ўсё бяднейшым. За дзесяць гадоў у Заграбе ён страціў усё, што меў у Герцагавіне, а ўзамен не атрымаў нічога. Дома ён займаўся кантрабандай тытуню, гадаваў вінаград і бавіў вечары з мостарскімі пранырамі і прайдзісветамі, а тут працуе з ранку да вечара за грашы, і з усяго відаць, што так яно й будзе да скону. Сто разоў яму прыходзіла ў галаву вярнуцца ў Любушкі, але ён ведаў, што гэта немагчыма, бо тады ён вярнуўся б як жаўнер разбітага войска, да людзей, якія толькі й чакаюць, каб нехта такі з'явіўся, каб нацешыцца з ягонай няўдачы. І вось, за месяц да таго панядзелка, ён пазнаёміўся з Сабінай Вайс, закахаўся дый адразу адчуў, што гэтае каханне магло б змяніць увесь ягоны лёс. Ён хадзіў вакол Сабінінага дома, чакаў яе перад гімназіяй і нібы выпадкова з'яўляўся з-за дрэва падчас нядзельных праменадаў берагам максімскага возера, вітаўся са спадаром Джурам, цалаваў у ручку ягонай жонцы Пэрле, гладзіў па галоўцы малодшага Сабінінага брата Саламона, адзяўчыне ўсміхаўся больш-менш такой самай усмешкай, з якою бадзяжны сабака глядзіць праз вітрыну мясной крамы на супавую костку.

Джура быў чалавек дабрадушны і дасціпны, і гэткі дураслівец павінен быў яму спадабацца, для свайго дзіцяці ён шукаў жаніха не багатага, а такога, які будзе аб Сабіне рупіцца, яе берагчы, а таму ён відавочна не меў нічога супраць гэткага залётніка.

Ва ўсялякім разе Радаслаў з блаславення Джуры некалькі разоў звадзіў Сабіну ў тэатр, пасля ў кіно і ўрэшце на вячэру. Але як на ліха будучаму цесцю не прыйшло ў галаву, што бу-

дучы зяць, працуючы памочнікам у краме, мае зарплацінку, абсалютна недастатковую нават на адно заграбскае каханне. Калі б Джура ведаў, дык сунуў бы цішком які дынар яму ў кішэню. Безграшоўе і было прычынай, што Радаслаў павёў дзяўчыну не ў нейкае добрае месца, а ў сталоўку для мусульманскіх школьнікаў і студэнтаў. «Ятрыб» быў утрая таннейшы за самы танны рэстаран у горадзе, але й гэта не было б праблемай, калі б не чалавек з сазам і не песня, якая нагадала маладому любушанцу ўсё тое, што ён не хацеў прыгадваць. *У Трэбіні-месце смутна жаласць стала...* І ўсе як адзін лупяць вочы на спевака — і госці, і афіцыянты, і кухаркі, якія павыходзілі з кухні, каб толькі лепш чуць.

Ану досыць ужо! — зароў Радаслаў Катраман, калі ўжо не мог стрываць боль у сціснутых кулаках. Але ніхто, апрача Сабіны, яго не пачуў. Яна ўхапіла яго за руку, сказала: не трэба, а яго калаціла як мачту з вялікім сцягам на ветры. *Захварэла бедна Зубчавічаў Фата...* — выводзіў далей спявак. *Ану досыць ужо!* — паўтарыў Катраман, а тады схпіў са стала графінчык з алеем і кінуў яго ў Абдэля. Калі б ён кідаў яго сто разоў, дык хіба толькі аднойчы здарылася б, каб графінчык трапіў у тонкую шыю струннага інструмента і пераламаў яе напалам.

Выгляд спевака са зламаным інструментам, які глядзіць сам не ведае куды, бо нават не ведае, што здарылася і хто гэта зрабіў, усім прысутным напэўна ўрэзаўся ў памяць, але ўсё ж не настолькі, каб яны пабачылі ў гэтым нешта большае за звычайны інцыдэнт, якія заўсёды здараюцца там, дзе ядуць і спяваюць. А такія рэчы памятаюцца толькі датуль, пакуль іх не заслоніць час і ўсё, што ў гэтым часе здарыцца горшага і страшнейшага. Быў, як мы ўжо казалі, 1938 год, сапраўдныя беды і пакуты яшчэ толькі набліжаліся, і хто б пасля ўсяго таго шукаў вялікі сэнс у нейкай недаспяванай песні і нейкім зламаным сазе.

Што з табой, чалавеча? Абдэль апусціў яму руку на плячо. *Ты мне не штокай!* — перадражніў Радаслаў заграбскую гаворку Абдэля і страсянуў з пляча сем кропляў,

кожная з якіх была з чалавечую слязу. Гэта былі кроплі сланечнікавага алею.

Больш яны не бачыліся, і іх жыццёвыя дарогі нідзе зноў не перасекліся. Абдэль Гафіч паехаў у Градачац па новы саз, але песню «У Трэбіні-месце» больш ніколі не спяваў. Ён баяўся, што зноў здарыцца нешта, ад чаго ён не зможа даспяваць яе да канца. Рэч у тым, што ён так ніколі й не даведаўся, чаго той незнаёмы чалавек так уз'юшыўся, і таму быў схільны верыць, што прычына была не ў ім, а ў нечым, пра што не варта распытваць, бо яно было па-за чалавечым разуменнем. «Ятрыб» заставаўся адчынены да вясны 1941-га, калі Абдэль зразумеў, што насталі часы, калі шмат хто пройдзе па Іліцы з галавою пад пахай, і таму, пакуль свая галава на плячах, яму самы час выканаць абавязак усякага мусульманіна і выправіцца ў паломніцтва ў Мекку.

Назад з Меккі ён ужо ніколі не вярнуўся. Жонка Аміна будзе чакаць яго да смерці, але так і не даведаецца, што здарылася з яе мужам. У газетах пісалі, што на поўдзень ад Емена патануў карабель з паломнікамі. Можа, Абдэль быў на тым караблі. А можа і не. Як бы там ні было, па ім застаўся саз, пад які не была даспяваная песня пра Зубчавічаў Фату і пра смутную жаласць у Трэбіні-месце.

Радаслаў Катраман праз шэсць месяцаў пасля здарэння ў «Ятрыбе» ажаніўся з Сабінай Вайс. Перад самым вяселлем ён даведаўся, што ягоная жонка — жыдоўка, але гэта яго не надта цікавіла. Якія б нямірныя ні былі ягоныя пачуцці да роднага краю і да яго песняў, Радаслаў быў у абсалютным міры з Богам. Гэты мір палягаў у факце, што ён разбіў бы галаву любому басяку, які насмеліўся б заявіць уголас, што Божага сына распялі сваякі ягонай Сабіны.

Стары Джура быў задаволены, што не памыліўся ў зяцю. Ён вучыў яго гуляць у карты, вадзіў на матчы «Граджанскага» і тлумачыў, што ва ўсім свеце няма лепшых гульцоў за Івіцу Бэка і Іцу Хітраца. Бэк, на жаль, выехаў у Францыю. *Замест таго, каб мы цяпер маглі любавацца ягонымі нагамі, Івік цяпер любуецца ножкамі французскіх прыгажуняў.*

Лёс тыповы для вялікага мастака! — гэтак Джура Вайс заканчваў кожную сваю размову пра футбол.

Вайна прыйшла неспадзявана, на палове партыі ў прэферанс і пасярод футбольнага матчу. Джура бачыў, што сыны Ізраілевы пакідаюць горад, але лічыў, што іх страх перабольшаны, што гэта толькі наступства празмернай пабожнасці. Ён не баяўся дый у сінагозе быў рэдкім госцем. Калі патрабавалася на нешта даць грошы — на дапамогу сіротам і старым або на новую форму для «Макабі» — Джура заўсёды даваў шчодрай рукою, але не дазваляў уцягнуць сябе ў справы, якія датычылі Бога, веры і народа. Ён казаў, што ён жыве паводле сваёй, а не чужой меркі і што толькі Бог ведае, чыя мерка правільная.

Але калі д'ябал прыйшоў па сваё, ніхто ў Джуры пра ягоную мерку не пытаўся. Яны сядзелі за кухонным сталом і маўчалі. Іх цяцёра і чатыры Давідавы зоркі на сталі. Ад таго часу толькі Радаслаў быў свабодным чалавекам, які, выходзячы з дому, не мусіў чапляць на левы бок грудзей жоўты знак. У той момант ягоны сорам быў большы за страх Джуры Вайса, ягонай жонкі Пэрлы і іхніх сына Саламона і дачкі Сабіны. Калі б у яго спыталіся, чаго б ён цяпер хацеў найболей і што б надало сэнс ягонаму жыццю, Радаслаў Катраман, гандлёвы памочнік з Любушкага, сказаў бы: каб яму далі тую жыдоўскую зорку, каб ён не розніўся ад тых, з кім жыве, і ад той, якую кахае. Аднак хоць ягонае жаданне было безразважнае, яно не было знакам немаведама якой адвагі або ахвярнасці. Каб Радаслаў не ажаніўся з жыдоўкай, каб яе бацька фактычна яго не ўсынавіў і не пачаў вучыць картачным хітрыкам, каб не размовы пра Івіцу Бэка і парызскі «Рэйсінг» і каб ён некалі ў максімірскім парку не паглядзіў першы раз Саламона па галоўцы, ён застаўся б цалкам абыякавы да ўсяго, што адбывалася і будзе адбывацца з жывымі.

І гэтак, найперш ад сораму, а пасля зразумеўшы, што жыццё блізкіх людзей пад пагрозай, ён зрабіў нешта, што ў якія пазнейшыя часы ўспрымалася б як прыклад найвышэйшага гераізму. За некалькі дзён, карыстаючыся сямейнымі

і зямляцкімі сувязямі і парушаючы ўсе магчымыя законы, ён распадаў усю маёмасць Джуры Вайса, нават і тое, што фармальна не мог прадаць, бо яно трапіла пад іпатэку ўстаўскай паліцыі. Падкупіў, каго трэба, падмануў тых, хто даў сябе падмануць, і гэтак праз два тыдні пасля той ночы, калі яны глядзелі на чатыры шасціканцовыя зоркі на кухонным сталё, Джура і ягоная сям'я апынуліся ў Лондане. Пра тое, як яны туды дабраліся, можна было б расказаць асобную гісторыю, але дзеля таго што яна не мела б дачынення ні да выпадку ў староўцы «Ятрыб», ні да смерці Сані Катраман, пакінем яе да лепшай нагоды.

А чаму Радаслаў не выехаў у Лондан, а вырашыў расстацца з жонкай, пакуль не скончыцца вайна? Гэта адно з тых пытанняў, на якія ёсць дзясятка магчымых адказаў, і ніводзін з іх не будзе правільны. Калі Джура ў яго спытаўся, чаму ён не едзе з імі, ён адказаў, што застаецца ў Заграбе, каб яны мелі куды вярнуцца. Калі Пэрла ўпрошвала яго перадумаць і дарма не рызыкаваць жыццём, ён сказаў, што мае дрэннае адчуванне і таму не можа паехаць. Калі Саламон у яго спытаўся, ці яны яшчэ калі-небудзь пабачацца, ён абняў яго і прадыхтаваў на вуха чэмпіёнскі склад «Граджанскага». Калі Сабіна ў апошнюю ноч прамовіла: *Калі гэта канец...* — Радаслаў прыкрыў ёй далонню вусны і сказаў: *Эх, бедная мая, каб я ўмеў спяваць так, як я не ўмею, я заспяваў бы табе адну песню, якая заставала-ся б з табою ўвесь час, пакуль ты не вернешся.* Пасля Сабіна плакала, а ён смяяўся і спрабаваў яе казытаць. Ён не ведаў, што жанчына перастае баяцца козыту, калі ў яе цякуць слёзы.

Як толькі Радаслаў Катраман выправіў сваіх з Заграба, вайна для яго была скончаная. Ён бадзяўся па пустым горадзе, сядзеў да раніцы ў навакольных корчмах і сябраваў з хлопцамі, якія пloidмамі прыязджалі з яго родных мясцінаў, нехта ў чорнай уніформе, нехта ў дарагім гарнітуры з ангельскай тканіны, але большыня ў сялянскай вопратцы і са скрынямі добра прасушанага і спрасаванага

герцагавінскага тытуню, які яны хавалі на гарышчах дамоў у цэнтры. Калі пасля ўзнікнення на кухонным стале чатырох Давідавых зорак ён адчуў, што насталі ліхія часы, і калі яго ахапіў тады пякучы сорам, дык цяпер Радаслаў, як свабодны чалавек, бачыў, як выглядае радасць апакаліпсісу. І не толькі бачыў, але й забыў большыню таго, што ведаў раней. Ён пачаў знаходзіць прыемнасць у новым вобразе Заграба, горада, які ўжо не здаваўся яму халодным і агідным, у якім ён больш не адчуваў сябе госцем, які нават падсвядома дбае, каб у яго ў гаворцы не чуўся герцагавінскі клёкат.

Праз Зрыневац¹ праходзілі патрулі са знаёмымі тварамі, перад Гарадской кавярняй нехта зацягваў герцагавінскія спевы пра Клобук, вёску каля Любушкага, якая дала новай Харватыі трох міністраў, у сутонні па Званіміравай вуліцы выцягваліся цені трох мінарэтаў, шырыліся пахі народнай кухні, па сходах, што спускаліся ад Долацкага рынку, каціліся славутыя гламоцкія бульбіны... Здалёк даносіліся гарматныя стрэлы, а на кожным кроку чуліся песні пераможцаў. Радаслаў быў упэўнены, што фрыцы не могуць прайграць вайну і што Правадыр² зробіў мудра, схваўшыся пад Гітлеравым крылом. Але ведаў ён і тое, што мусіць наставіць час, калі кроў у жылах супакоіцца і ў галовах перастане пульсаваць шаленства. Як у Нямеччыне, так і тут у нас. Калі гэты час настане, ён будзе зноў са сваёй Сабінай і будзе зноў гуляць з Джурам Вайсам у бэлу і ў прэферанс. Без шаленства няма вайны, без вайны няма дзяржавы, а без дзяржавы Заграб назаўсёды застаўся б горадам, куды Радаслаў Катраман трапіў памылкова, без блізкіх і сяброў і без права быць тым, кім ён ёсць. Калі б у яго восенню 1941-га або ў наступныя тры гады спыталіся, ці ён сэрцам і душою за Анту Павеліча і ўладу усташаў, Радаслаў бы адказаў, што так —

¹ Зрыневац — народная назва плошчы і парку Ніколы Шубіча Зрынскага ў цэнтры заграбскага Ніжняга Горада.

² Правадыр — кіраўнік Незалежнай дзяржавы Харватыі Антэ Павеліч.

з тым самым запалам, з якім сказаў бы, што галоўная мэта ягонага жыцця — дачакацца дня, калі ён прагуляецца пад ручку са сваёй Сабінай па сонечнай Іліцы. Тое, што гэтыя дзве рэчы ніяк не спалучаюцца разам, яму ніколі проста не прыйшло ў галаву. Як не падумаў ён і пра тое, што здарылася б, калі б у тыя ваенныя гады ён зайшоў у карчму, у якой нехта пад саз спявае *У Трэбіні-месце...* Узняў бы рукі ўгору і пусціў бы слязу па долі Зубчавічаў Фаты.

Пераварот, прынамсі з ягонага гледзішча, адбыўся зусім нечакана. Можна нават сказаць, што ён быў наступствам аднаго страшнага пахмелля. Можа, найстрашнейшага ў Радаславым жыцці. Ён запіў з трыма хлопцамі з Пасавіны ў нейкай запляванай харчэўні ў Кустошы. Яны выпілі не менш за пяць літраў мяккай градацацкай сліовіцы і зусім страцілі розум. Ці ракія была дрэнна перагнаная, ці ў ёй было нешта, чаго не мусіла быць, але ён не памятаў нічога, што адбывалася з ім наступныя дваццаць чатыры гадзіны. А пасля тры дні хадзіў па сваім пакоі ў сутарэнні, і яго ванітавала. Спярга ракіяй, пасля вадою, пасля жоўцю, а пасля крывёй. Ён амаль нічога не бачыў, у галаве ў яго біліся танкавыя дывізіі, ён лопаўся і рассыпаўся ва ўсе бакі і маліў Бога, каб той узяў яго да сябе... Пра родную жонку за тры дні ён не ўспомніў ні разу.

Калі на чацвёрты дзень ён на карачках выпаўз на вуліцу, там было на што паглядзець: суседаў сын, сямігадовы Ёжэк, прабег па вуліцы, махаючы сцяжком з пяціканцовай зоркай. Ён пасунуўся за хлопчыкам, каб забраць у яго сцяжок і за вуха прывесці да бацькі... Так, так, мы тут усе свае, дзеці гуляюць у тое і ў сёе, нікому не шкодзіць, але што калі прыйдзе нехта незнаёмы, калі нехта вернецца з фронту і пабачыць, як малы махае камуністычным сцягам? Прыстрэліць, як зайца! Ён думаў прыгразіць Ёжэкаву бацьку, шаўцу Міклаўжу, старому жартаўніку — вось і малы ў яго такі самы! — але перш чым яму з такой галавой удалося злавіць Ёжэка, Радаслаў ледзь не наткнуўся на незнаёмага чалавека з аўтаматам на грудзях і з той самай зоркай на пілотцы. Радаслаў застыў

на месцы, адчуў, як зямля закалыхалася ў яго пад нагамі, і патануў у змроку.

Першае, што ён пабачыў, калі апытомнеў, была галава чалавека з зоркай. *Эй, таварыш, ты жывы?* спытаўся партызан. *Жывы... таварыш*, шапнуў Радаслаў Катраман. У той момант ён не столькі праймаўся тым, што прапала дзяржава, колькі радаваўся, што ўсё ж не звар'яцеў ад той градачацкай слівовіцы.

Даволі хутка прыстасаваўся ён і да новых гістарычных абставінаў. У яго пыталіся, дзе ён быў і што рабіў у вайну, а дзеля таго, што ён не меў на гэта ўцямнага адказу, бо ён ні працаваў, ні ваяваў — не прызнаўся, што міністры з Клобука вызвалілі яго ад ваеннага абавязку — пакінулі на ноч у турме, а пасля выпусцілі. Апрача таго, што змяніліся сцягі і ўніформы, Заграб застаўся такі, які быў. Праўда, менш цяпер было людзей з родных мясцінаў, але сустракаліся і яны. Галоўнае, што цяпер ніхто не памятаў, хто што яшчэ ўчора гаварыў і хто якія песні спяваў. Радаслаў Катраман вылучыў сваё пахмелле і чакаў, калі вернецца ягоная Сабіна. За чатыры гады вайны толькі аднойчы ён атрымаў вестку, што яны жывыя і ў іх усё добра, але гэтага яму было дастаткова. Ён спадзяваўся, што Вайсы вернуцца і што Сабіна кахае яго, як раней.

Тым часам, калі прайшоў першы, а за ім і другі месяц, а пасля і восень 1945-га, а пра жонку і почуту не было, Радаслаў занепакоіўся. Пачаў слухаць начныя паведамленні па радыё, шукаў яе імя ў спісах зніклых і знойдзеных, ездзіў у Бялград і чакаў там да раніцы каля брытанскай місіі, ды ўсё дарма. Першы раз яму падумалася, што, можа, ён і памыліўся, што застаўся ў Заграбе.

А тады на пачатку лістапада здарылася нешта, што стане важным і ў гэтай гісторыі, і ў жыцці гандлёвага памочніка з Любушкага. Быў надвячорак аднаго з тых дзён, напоўненых смуродам каналізацыі, калі паўднёвы вецер нясе імглу з далінаў Савы аж пад самае Слемя. Радаслаў прайшоў праз Цмрок і ў адной з тых прывідна пустых вуліц,

паміж віламі, якія развіталіся з адной гісторыяй і яшчэ не дачакаліся другой, а таму ў іх ужо цэлыя месяцы ніхто не жыў, перад ім узнікла жанчына, убраная як удава, з вуаллю на твары, з выгляду — эпізадыстка з мадзярскай аперэты. *Пане, чы то вы, пане?* — скакала яна перад ім на адным абцасе. Другі быў паламаны, таму жанчына адзін момант нагадвала балерыну з камічнай оперы, а праз імгненне — Кульгавага Піта з дыснееўскіх мультфільмаў. Ва ўсялякім разе яна яго не спалохала і ніяк глыбока не ўразіла, аднак яму ўсё адно было непрыемна. Мабыць, таму, што ён не бачыў яе твар пад вуаллю.

Пане, што ж вы ўцякаеце, як вам не сорамна! Я чакала на пана цэлы дзень! — хапала яна яго то за кішэню паліто, то за руку. Урэшце спатыкнулася і, падаючы, ухапіла яго за нагу.

Так ён стаяў пасярод дарогі з жанчынай, якая, нібы змяя, абвілася яму вакол нагі і крычала на ўвесь голас, а ён яшчэ не прамовіў ні слова. Каб захацеў, ён мог бы стрэсці яе з нагі і пайсці далей сваёю дарогай, мог бы раздушыць, як лясную ягаду, ніхто б і не пабачыў і не пачуў. Але нашто яму было гэта? Мо і знайшліся б, хто так і зробіў бы, але не ён, не Радаслаў Катраман. Яму толькі зрабілася млосна, замуцілася ў галаве, быццам выпіў той градачацкай слівовіцы.

Пане, калі пан дасць мне дзесяць кунаў, дзесяць дынараў і дзесяць райхсмарак, то я пану ўсё скажу! Не маеце? Як то не маеце? Ну добра, як не маеце, дык я з вас не вазьму... Яна схавала яго пад руку і павяла за сабой. Урэшце яны апынуліся ў сутарэнні маёнтка ў канцы Пантаўчака, які апошнія насельнікі, здавалася, пакінулі выскокваючы праз вокны разам з рэчамі. Шыбы на другім паверсе былі разбітыя, а па садзе — параскіданыя дэталі мэблі, дамскія трумо і тумбачкі, расколатыя люстэркі, размаляваная начная пасудзіна і цацкі. Вялікая анучная лялька, якая пераляцела цераз жываплот, ляжала, углядаючыся шклянымі вачыма ў нізкае неба. Радаслаў падумаў, што так выглядае дзіця, якое, упаўшы, зламала хрыбет. Ён прыгнуў галаву і ўвайшоў

у цемру, што пахла сухімі яблыкамі, карыцай і гваздзікай. Утульная і цёплая заграбская восень. Яму зрабілася лягчэй, калі ён зразумеў, што трапіў у нечы нармальны дом.

Кончыкамі пальцаў яна дакранулася яму да шчакі, а пасля схамянулася і скінула вуаль. Ёй магло быць шэсцьдзесят, шэсцьдзесят пяць гадоў, яе твар быў адным з тых, для якіх бывае добра састарыцца, бо тады ніхто ўжо не шукае ў іх нічога прыгожага ці не адчувае прыкрасці, калі не знаходзіць. *Прабачце, што я на вас так напала*, сказала яна і ўсміхнулася, я *раблюся такая, як толькі пераступлю парог, ужо шмат гадоў. І нічога тут не зробіш. А мне трэба час ад часу выходзіць, каб пабачыць людзей. Вы ў мяне першы за апошнія... не ведаю колькі. Не сярдуеце? Бачыце, тут я спакойная і добрая. Добрая старая ведзьма*, засмяялася яна тым смехам, якім смяюцца, калі хочуць пачуць нешта добрае.

Вядома ж, Радаслаў панне Аўгусте Субатычанец у той самы момант сказаў, што яна нікая не ведзьма, а тым больш не старая. Яна запарыла яму гарбатку з сухіх дзічак, і так пачалася самая дзівосная і ў нейкім бяздотыкавым сэнсе самая эратычная ноч у ягоным жыцці. Ён сказаў, што чакае жонку, якая, можа, ніколі й не вернецца, а Аўгуста яму адказала, што відавочныя клопаты — зусім не клопаты і што Сабіна абавязкова вернецца. Ён здзівіўся — як можа яна так легкадумна пра гэта гаварыць, быццам суцяшае суседку, ад якой уцякла канарэйка, але яна ўсміхнулася і сказала, што пра суседскую канарэйку не ведае нічога, а пра ягоную жонку ведае напэўна. Адкуль? Адтуль, што бачыць яе жывую ў ягоных вачах. Вось так і сказала, а ў Радаслава амаль слёзы не паліліся, і ў кожнай слязе па Сабіне. Ён ніколі не здолее гэта растлумачыць. Калі б яму нехта іншы казаў тыя рэчы, што казала Аўгуста, ён бы з яго ў найлепшым выпадку пасмяяўся. У людскіх вачах, лічыў Радаслаў, можна ўбачыць толькі тое, на што яны ў той момант глядзяць.

На развітанне яна яшчэ сказала яму, што ён шчаслівы чалавек, бо не можа ўявіць сабе няшчасце, якое было б не

ад гэтага свету. І яшчэ сказала, што хоць ён гэтага і не разумее, але нашы жыцці прынамсі адзін раз ужо здарыліся. *Шкада, што мы больш не пабачымся*, сказала Аўгуста, калі адчыняла дзверы, *больш ніколі не пабачымся*, яна была сумнейшая, чым ён мог бы сабе ўявіць. *Чаму ж не пабачымся? Вось, прыйду з Сабінай, калі яна вернецца...* Аўгуста адмакнулася і апусціла позірк. Ён, не ведаючы, што зрабіць, абняў яе. *Мы не пабачымся, бо па-за хатай я вар'ятка. Нічога з таго, што я табе сказала, я не магла б паўтарыць на вуліцы. І нашто табе зноў прыходзіць? Хіба што ад няшчасця, але калі ты будзеш няшчасны, я ўжо буду нежывая.*

Ён азірнуўся яшчэ раз, перш чым выйсці з саду на вуліцу. Аўгуста глядзела на яго з парога, і здавалася, яна хоча прыдумаць нешта вясёлае, крыкнуць яму на развітанне. Аднак або яна нічога не прыдумала, або Радаславава ўражанне было памылковае. Заграб абуджаўся ад сну, і чулася, як на бруку бразгоча нейкі бляшаны прадмет. Скажам, малочны бітон.

У ноч перад Куццёй здарыўся цуд. Ён ужо клаўся спаць, калі пачуўся званок у дзверы. Не, ён не ўздрыгнуў ад страху, Радаслаў не падзяляў страху свайго часу, але яму нават не падумалася, што прыйшло ягонае шчасце. Праз дзесяць хвілін яны ўжо сядзелі за кухонным сталом, праўда, не за такім, як чатыры гады таму, на ім ужо не ляжалі чатыры жыдоўскія зоркі і за ім не панавала мёртвая цішыня. Ці была гэта іх жыццёвая перамога? Калі пра гэта гаворыцца пазней, то бясспрэчна так, але ні Джуру, ні Пэрле, ні Саламону, ні Сабіне, ні Радаславу не прыйшло ў галаву, што тая кухонная сцэна паўтараецца. Чалавек паводле сваёй прыроды не звык сваё шчасце параўноўваць з папярэднім няшчасцем. Але Радаслаў узгадаў пра Аўгусту, добрую старую ведзьму, і ўжо збіраўся сказаць, што мусіць іх з ёй пазнаёміць, але не паспеў, бо ўсе чацвёрэ загаргаталі адначасова. Мілыя карцінкі з лонданскага жыцця стваралі ўражанне вяртання з летняга адпачынку.

Можна сказаць, што ад таго дня пачалося Радаславава цывільнае жыццё. З Сабініным вяртаннем ён раптам стаў

заграбцам, амаль што карэнным, праўда, з нейкім цьмяным паходжаннем, але з устояным штодзённым рытмам. Ён уладзіўся на працу, купіў кватэру, правёў Джуру і Пэрлу ў Ізраіль (і не было ўжо болей прэферансу, Хітрэца і Бэ-ка), Сабіна нарадзіла Барыса, яны купілі малалітражку «фічу», будавалі летнік на моры, адзначалі гадавіны шлюбу і дачакаліся Барысавага дыплама. Нічога ў тыя часы не здарылася такога, што адрознівала б іх ад соцень тысячаў падобных да іх стараных будаўнікоў сацыялізму, якія вельмі хутка забываліся на той факт, што гэта не адзіны час, у якім яны жылі, што нейкія часы былі й раней. Пра Аўгусту Радаслаў узгадваў прынамсі раз на месяц, адчуваў дакоры сумлення, што не наведаль яе, думаў, што трэба да яе схадзіць на наступным тыдні, а тады зноў забываўся... Міналі гады, усё заставалася, як было, хіба што цяпер ён ведаў, што Аўгусты ўжо, напэўна, няма сярод жывых.

У канцы жніўня 1973 года нарадзілася Саня, унучка Радаслава і Сабіны. Як у іх Барыс, так і Саня ў Барыса будзе адзіным дзіцем у сям'і. Пра рытуалы дзедавай любові шмат гаварыць не трэба. У Радаславым выпадку яны развіваліся ў адпаведнасці з натурай чалавека, які позна адкрывае для сябе жыццёвыя схільнасці. Даваенны гандлёвы памочнік, які горка шкадаваў, што пакінуў родны край, і паваенны шэф гандлю ў Народным магазіне, а пазней і фінансавы дырэктар, пра якога ўсе, ад касірка да міністра, казалі, што ён — сапраўдны шляхціч, якіх цяпер больш няма, быў проста створаны, каб аднойчы стаць дзедам. Уся мудрасць і дабрыня гэтага свету і ўсё, чым Бог — як здавалася — не надзяліў Радаслава Катрамана ў яго раннія гады, перанеслася на Саню.

Упершыню ў жыцці ён заспяваў на поўны голас. Калі Саню запісалі ў музычную школу, дык і дзед вырашыў навучыцца на нечым граць. Часткова, каб паказаць дзіцяці прыклад, а часткова і таму, што зразумеў — даросламу мужчыну зусім не сорам цэлы дзень нешта дрынкаць. Ён прыгадаў песні сваёй маладосці. У тым ліку з родных мясцінаў. Можа

і тую — «У Трэбіні-месце». Але пра інцыдэнт у сталоўцы «Ятрыб» так яшчэ й не ўзгадаў.

Увесну 1996 года Саня прывяла да дзеда з бабай на нядзельны абед Бояна. *Гэта нешта сур'ёзнае?* — удавана строга спытаўся Радаслаў. *Так, гэта нешта сур'ёзнае*, сказала Саня. Бацька й маці ў гэтай гісторыі былі неістотныя. Хоць дзед насамрэч нічога не вырашаў, — замест яго гэта заўсёды рабіла Сабіна, а пазней Барыс і ягоная жонка, пакуль аднойчы раптам не адышла, — усім было вельмі важна, што дзед скажа. Было прыгожа чуць, і калі ён гаворыць, і калі маўчыць.

Мінула два гады, Саня і Боян ужо нейкі час жылі разам, але пра вяселле яшчэ не думалі. Проста ў іх пакалення вяселлі былі не ў модзе, ды і не было ім патрэбнае пацверджанне іх кахання з боку дзяржавы або царквы. Аж пакуль аднойчы ўвечары ёй упершыню не падумалася, што бабка і дзед не вечныя і што відавочна блізіцца дзень, неверагодны, незразумелы і абсалютна немагчымы, калі іх больш не будзе. Яна расплакалася перад тэлевізарам. Боян спалохаўся, бо толькі што ўсё было ў парадку, а цяпер яна плача і не можа прамовіць ні слова, і таму абняў яе і спытаўся, што здарылася, што яна такое прыгадала... Яна толькі й магла сказаць, што дзед Радэ і бабуля Сабіна некалі памруць і што трэба нешта рабіць. *Дык давай зладзім вяселле*, запрапанаваў Боян. Так, вяселле было добрай ідэяй. Як толькі яны вернуцца з мора — адразу дамовяцца наконт даты і месца.

Дзясятага жніўня, рана ўранні, яны выехалі на Хвар. Па дарозе да мора, асабліва калі праехалі Карлавац, яны апынуліся ў вялікім заторы. Калоны машынаў даўжынёю па некалькі кіламетраў паўзлі, як тыя вусені, што жывуць у соснах і, выеўшы душу аднаму дрэву, спускаюцца на зямлю і, прыліпнуўшыся адзін да аднаго, сотнямі перабіраюцца на іншае. Але Саня не звяжала ні на заторы, ні на гарачыню — хоць звычайна ўвесь час бурчэла, чаму ён не купіў машыну з кліматызацыяй — а без упыну гаварыла пра вяселле. Яно мусіць быць вялікім, найбольшым і свецым, пасярод нейкага сая каля мора, але каб мора не было відаць. Было б добра

наняць нейкі стары дом культуры, у такіх сёлах яшчэ знойдзецца вялікі дом культуры, прывезці шмат рэстаранных столікаў і паставіць іх літарай U, накрыць белымі абрусамі, расставіць старасвецкія талеркі і срэбныя прыборы, ну добра, хай не срэбныя — гэта задорага, і замовіць усе тыя старыя стравы, якія ўжо больш ніхто не гатуе. Вядома ж, парасятаў з яблыкамі ў роце. І печаных ягнятаў і казлянятаў і ўсіх дабротаў божых... Але перш за ўсё трэба з'ездзіць у Герцагавіну, у Боснію або куды яшчэ і знайсці музыкаў, якія ведаюць усе дзедавы песні. І тыя, якія ён напывае ў хаце, і тыя, якіх ужо забыўся, што спяваліся ў Любушкім. Можна, вяртаючыся з Хвару, яны заехалі б у Любушкі? Проста паглядзець, як выглядае месца, адкуль паходзіць дзед Радэ... Ага, так яны й робяць. Амаль па дарозе, дык часу хапае...

Боян толькі ўсміхаўся. Ён быў шчаслівы, бо Саня была шчаслівая, і яму нават у галаву не прыходзіла нагадаць ёй, што яна яшчэ зусім нядаўна казалася пра людзей, якія ладзяць вялікія вяселлі і трацяць на іх грошы, за якія маглі б жыць гадамі. Зрэшты, чаму б і не зладзіць, калі іхняе вяселле насамрэч не іхняе, а Радаславава. Каб дзед паказаў бабе Сабіне — якую ён пасля столькіх гадоў усё яшчэ трымае за руку, калі яны гуляюць па Іліцы, — як святкуе сапраўдны герцагавінец вяселле сваёй унучкі. Што праўда, ён ніколі, ні найменшым жэстам, а тым больш словам, не даў зразумець, што ён нешта такое хоча, але і Боян заўважыў, што стары пад канец жыцця часам пачынае шкадаваць, што ніколі не расказваў пра сваё дзяцінства і маладосць сваім блізкім, нібы нечага саромеўся. Ён ганарыўся, што людзі лічаць яго заграбскім панам, увесь час паўтараў, што нават таварышы з камітэта ніколі не называлі яго таварышам, але ўсё роўна яму балела, што ён страціў той свой першы свет. Можна, яму гэта балела ўсё жыццё, але ў старасці чалавек робіцца мякчэйшы і выяўляе слабасці, пра якія не ведалі нават тыя, хто найбольш яго любіць.

Вядома ж, больш за ўсё Бояну падабалася тое, што будзе хавацца ад Радаслава ў найбольшай таямніцы — аркестр

з гармонікай, скрыпкай і рознымі дзівоснымі інструментамі, на якіх выконваюцца толькі сэўдалінкі. Уласна кажучы, ні ён, ні яна не маюць уяўлення, што такое тыя сэўдалінкі, яны чулі «Эміну» Ібрыцы Юсіча, адну такую песню спявала і Ёсіпа Лісац, а калі на нейкую студэнцкую вечарынку трапляў які сараевец, дык маглі заспяваць і «Як пайшоў я на Бэнтбашу». Але абое яны разумелі, як для дзеда будзе важна, калі ён зусім нечакана пачуе песні, з якіх ён, скажам так, створаны. Прынамсі нагэтулькі, наколькі яны створаныя з «Азры» і «Хаўстора». Боян ужо загадзя з нецярпеннем чакаў прыгодаў з пошукамі аркестра. Гэта здавалася яму нечым накшталт даследніцкай экспедыцыі ў джунглі Амазоніі.

Замест спадзяваных сямі гадзін, да Спліта яны даехалі за чатырнаццаць і мусілі там заначаваць, бо не паспелі на апошні паром. Калі ж нарэшце дабраліся да Хвара, свабодных пакояў ужо не было, хоць рэзервацыю зрабілі за месяц наперад; таму яны паехалі ў Елсу, з Елсы ў Врбоску... Пры першым ужо купанні Саня наступіла на марскога вожыка, а калі ўсё прайшло, на Бояна напала трохдзённая мігрэнь. Саня тым часам згарэла на сонцы, тэмпература падскочыла пад сорок, і ён з болем у галаве павез яе да доктара ў Хвар, а везці назад быў ужо не ў стане. Тады праз два дні нехта скраў у іх машыну, і пасля пяцідзённых пошукаў дзяжурны паліцыянт абыякава паведаміў, што аўтамабіль не скрадзены, а адбуксіраваны за недазволеную паркоўку. Якая недазволеная паркоўка, пры неасфальтаванай дарозе, за тысячу кіламетраў ад цывілізацыі!

Карацей кажучы, праз тры тыдні абое адчувалі сябе так, быццам вярталіся з вайны ці з палону, а не з адпачынку на моры. І ўсё адно яны былі шчаслівыя, калі ўсё гэта адбывалася, і яшчэ шчаслівейшыя, калі ўсё закончылася. Яны смяяліся, як ненармальныя, пераказваючы адно аднаму ідыёцкія прыгоды, у якія разам патрапілі. Магчыма, гэта найвышэйшая стадыя, якой можа дасягнуць закаханая пара. Ім мала, што яны разам, яны яшчэ адно аднаму пра гэта раскажваюць.

Каля Слуня Сані зрабілася блага. Што й не дзіва пасля ўсяго, што яна перажыла за гэты адпачынак. Яе доўга і грунтоўна ванітавала, зусім як дзіця, якое не пераносіць язду. Ён трымаў яе за лоб, яна казала яму — прабач... Ён смяяўся, а яна саромелася, бо ён бачыў яе ваніты. І ён тады смяяўся яшчэ больш. Як жыць з жанчынай, калі ні разу не бачыў яе ваніты або... Перастань, не кажы! Або яе гаўно... Калі не пабачыш — значыць, вы не ўступілі ў шлюбныя дачыненні і аўтаматычна можна развесціся. Ну, усміхніся й ты хоць разок! Саня ўсміхнулася, бледная, як сцяна ў дагледжанай сельскай школе, з сінімі кругамі пад вачыма, як смерць у нардычнай міфалогіі. Так, тыя кругі яго ўсё ж трошкі занепакоілі. Яна заснула і не прачыналася да Заграба.

Калі яны пад'ехалі да дома, ён спрабаваў яе пабудзіць, але яна толькі прастагнала, каб пакінуў у спакоі. Ён узяў будучую жонку на рукі і занёс у ложка. Так Боян упершыню перанёс Саню праз хатні парог.

Раніцай, запанікаваўшы, ён пазваніў яе бацькам, бо Саня падала пры кожнай спробе ўстаць з ложка. Яны прыехалі праз пятнаццаць хвілін. *Ай, усё ў парадку*, сказаў бацька, *гэта ўсё ад перамены клімату*. Маці села да Сані ля ўзгалоўя і гладзіла ёй валасы. *Здаецца, зяцёк, ты яе зусім распесціў. З намі яна не была такая*, жартаваў бацька. Боян пайшоў на кухню згатаваць чаю.

Я хачу ў прыбіральню, сказала Саня. Бацька падаў ёй руку — дапамагчы ўстаць, падхапіў пад пахі, каб не ўпала, і паспрабаваў так завесці ў прыбіральню. Але Саніны ногі валачыліся па паркеце, як у дзіцяці, якое зарана вучаць хадзіць. Дзетачка мая, што з табой, расплакалася маці. Перш чым бацька ўзяў яе на рукі, Саня ўсікалася. Боян стаяў на парозе пакоя з чайнікам у руцэ, стаяў, разявіўшы рот і так шырока расплюшчыўшы вочы, што яго позірк, здаецца, умяшчаў нешта значна большае і балючае за малое Саніна цела.

Яны дамовіліся, што дзеду і бабе пра Саніну хваробу не скажуць. Прынамсі да першых аналізаў. Па Вінаградскай

сплывала летняя залева. Было холодна, нібы ў кастрычніку ці лістападзе. Я знайшоў дом культуры, самы што ні ёсць. Сяло за дзесяць кіламетраў ад Шыбэніку. А адзін фрэнд з Мостару напісаў, што няма чаго мучыцца і шукаць музыкаў, там ёсць выдатны аркестр, найлепшы ў Босніі... Будуць і срэбныя прыборы. Дадуць напракат у «Інтэркантыненталі». Толькі трэба будзе глядзець, каб госці не пакралі відэльцы... Боян гаварыў, гаварыў і гаварыў. Інфузія кропля за кропляй спускалася з вышыняў, якія Сані здаваліся недасяжнымі. Яна баялася, што кропельніца дрэнна замацаваная, што трубка няспраўная, што нешта не ў парадку і нябачная паветраная бурбалка трапіць у жылу і заб'е яе.

А калі наш дзень? — пыталася яна. Першага кастрычніка, да таго часу ты мусіш быць на нагах. Яна засмуцілася. Калі б Боян не сумняваўся, ён бы так не казаў — мусіш. Ён кажа мусіш, бо думае, што яна тады яшчэ не будзе здарова. Было гэта пятага верасня, за дзень да таго, калі доктар Кулянін запрасіць Саніных бацькоў у свой пакой. Бацька будзе плакаць, чапляцца пальцамі за доктаравы плечы і паўтараць: Толькі пяць працэнтаў, прашу вас, толькі пяць працэнтаў, дайце майму дзіцяці пяць працэнтаў... Доктар будзе маўчаць, кусаць вусны і бяздумна глядзець на капіляр заплаканага вока, які яму нешта нагадваў. Колер дзьмухаўца або, можа, бомбу.

Ён даў ёй месяц жыцця. Так кажуць, але гэта няпраўда. Лекары не даюць жыццё, а толькі мераюць тое, што адносна лёгка мераецца, і спрабуюць змяніць чалавечы лёс. У рэдкіх выпадках, калі іх асабліва кране лёс нейкага пацыента, бывае, што і яны павераць у падманную надзею і будуць паміраць разам з ім, як будуць паміраць маці, бацька, муж... І хоць доктар Кулянін не даў нават пяці працэнтаў, што Саня здолее выжыць, ён у той самы момант ухапіўся за яе жыццё, нібыта яно ў яго самога было апошняе і адзінае. І ён паміраў, як будзе паміраць толькі два ці тры разы за ўвесь свой лекарскі век.

Яны папрасілі яго схлусіць дзеду Радаславу і сказаць, што Саня трошкі прыхварэла, але праз месяц будзе здаровая. Кулянін пагадзіўся. Ён прычакаў старога на версе сходаў і яшчэ накрываў на яго, бо той бег, скачучы праз тры прыступкі... Любое сэрца ў такім узросце, пагражаў ён... малады арганізм гэта іншая справа, папярэджаў ён старога... трэба час ад часу рабіць кардыяграму, няважна скардзіцца чалавек на нешта ці не, павучаў доктар... Прамінулі добрыя тры хвіліны, а гэта вельмі шмат, перш чым Радаслаў вымавіў: *Мая Саня...* Кулянін яшчэ раз яго папярэдзіў, каб бярог сябе. На маладым усё лёгка загоіцца, а стары чалавек згасне, як свечка. Неяк так і сказаў.

Радаслаў Катраман увесь той дзень і амаль цэлую ноч праседзеў каля сваёй унучкі. Яна пры ім трошкі ажыла, амаль што вярнуўся колер твару, яна хацела, каб яе пасадзілі, абірала апяльсін і частавала трошкі сябе, трошкі дзеда, які больш за ўсё на свеце ненавідзеў апяльсіны, але цяпер мусіў есці і моршчыўся ад апяльсінавае кісліні. Аж пакуль ад гэтага моршчання не пацяклі слёзы. Саня засмяялася, а за ёй засмяўся і ён, што вось, плача ад кіслага апяльсіна. Больш праліў слёз, чым лежачы ў матчынай калысцы...

Я чуў пра вяселле! Ад каго? Дык жа кажучы у горадзе. А яшчэ кажучы, што гэта будзе найбольшае вяселле, якое бачыў горад Заграб, і апрача таго, што будзе яно зусім і не ў Заграбе. Ну вы паглядзіце, а гэта ж была таямніца! Эх, не можаш ты ад мяне схваць ніякія таямніцы, Радаслаў Катраман з Любушкага — найбольшы шпіён пасля Мустафы Голубіча! Пасля каго? Пасля Мустафы, аднаго чалавека, ён ужо даўно памёр...

Сапраўды добрым выдаўся той світанак, якім ехалі трое мужчынаў. Зялёны мерседэс павольна пераязджаў Саўскі мост. Барыс нікуды не спяшаўся, Радаслаў і Боян яго не падганялі. Сані ўжо значна лепш, паўтаралі яны адзін аднаму. Доктары ніколі не ведаюць усё да канца, казалі яны ў адказ. І пачыналі прыгадваць прыклады, калі й каму лекар сказаў, што яму засталося столькі і столькі, а пасля

хворы жыў яшчэ сто гадоў. Радаслаў ведаў найбольш такіх выпадкаў. Або стараўся як мага болей іх выдумаць. *Давай некуды заедзем на адну чарку стоячы*, запрапанаваў ён. *Можам да нас, у мяне ёсць хварская траварыца*, сказаў Барыс. *А не, гэта не тое*, адказаў Радаслаў, *стоячы можна толькі ў карчме...*

Яны стаялі за стойкай вакзальнага буфета і праз вітрыну разглядалі людзей, якія некуды едуць. Жанчыны цягнулі чамаданы на колах, і з выразу іх твараў было відаць, што яны ледзь здолелі іх зачыніць. Хлопец і дзяўчына неслі ўдваіх вялізную торбу, кожны за адну ручку, і ўсё роўна ім было цяжка. З кішэні плашча тырчала газета, стары разламаў напалам французскі хлеб, паліцыянт правяраў дакументы ў хлопца, бо паводле твару засумняваўся, што яму ўжо васьмнаццаць, прабегла група, што спазнялася на аўтобус у Вараждзін... Людзі былі неверагодна жывыя, і варта было як найдаўжэй на іх глядзець. Пасля адной чаркі стоячы яны выпілі другую — «бо я прыйшоў дзвюма нагамі», пасля трэцюю — «ну, за аднагодка паміж ног», і чацвёртую — «на дарожку». У восем раз'ехаліся па дамах. Ужо не было таго добрага настрою. Нават Радаслаў больш не прыгадваў выпадкі, калі лекар сказаў, што некаму застаўся толькі месяц жыцця.

Тым надвечоркам Саня расплакалася, як толькі Боян з'явіўся ў дзвярах пакоя. Хоць ён і прасіў Куляніна не рабіць гэтага, абяцаючы, што кожны раз будзе побач, калі Сані спатрэбіцца ў прыбіральню, гэтай раніцай ёй паставілі катэтэр і падклалі судна. Ёй быццам сказалі — ты зараз памрэш — і зрабілі ўсё, каб яно так і выглядала. Ён не мог знайсці патрэбныя словы, а таму сядзеў, маўчаў, гладзіў яе па руцэ і думаў, як было б добра легчы зараз побач з ёю. *Хочаш апяльсін?* — спыталася яна, калі спалохалася, што ён збіраецца ісці.

Дарэмна наступнай раніцай спрабавалі адгаварыць Радаслава ісці ў шпіталь. Ён сказаў, што яшчэ не страціў розум і ведае, чаму яны гэта робяць. Упершыню ў жыцці ён

накрычаў на сваю Сабіну і так моцна бразнуў кухоннымі дзвярмі, што трэснула шыбіна. Можа ён сказаў ёй нешта, чаго нельга было казаць, бо Барыс абняў маці, і яго больш не хвалявала, куды пайшоў бацька. Ён гэта заўважыў, але ўжо не ведаў, што такога страшнага сказаў Сабіне. Памятаў толькі адчуванне, з якім казаў тыя забытыя словы.

Саня была зусім спакойная і гаварыла так ціха, што дзед мусіў прытуліць вуха да яе вуснаў. *Не падавайся*, сказала яна яму. *Я папрасіла б маму, але ведаеш, яна ж істэрычка*, сказала яна яму. *Дык папрашу цябе. І слухай спакойна, што я скажу. Што б ні здарылася, хай наша вяселле будзе такім, якім мусіць быць. І скажы Бояну, што ўсё павінна быць так, як мы гаворыліся. Думаю, мяне ўжо не будзе. Але хай перад кожным, хто прыйдзе, ляжыць нейкая мая рэч, нейкая грабніца, хоць што-небудзь. А Бояну ты купіш хустку, самую вялікую і самую прыгожую. Зрабі гэта за мяне, абавязкова...*

Радаслаў заставаўся спакойны і засяроджаны, пакуль яна гэта казала. І пасля, пакуль шукаў па крамах хустку (знайшоў адну вялікую, вышываную, амаль што дзявочую) і пакуль шукаў па Санінай кватэры розныя драбніцы, таксама дзейнічаў засяроджана. Але была тая засяроджанасць не ад гэтага свету, і не паказваюцца з такой засяроджанасцю на людзях. Усярэдзіне яго ледзяным холадам пякло нешта яшчэ страшнейшае за ўнуччын адыход. Радаслаў ведаў, што некалі, вельмі даўно, сам спрычыніў чараду падзеяў, якая ўрэшце й прывяла да гэтага. Можа, нехта скажа, што ўсё гэта глупства, можа, ён і сам бы сказаў тое самае, калі б гэта адбывалася з некім іншым, але зусім не істотна — глупства ці не глупства тое, што сваёй дасканалай логікай прыводзіць чалавека да непапраўнага няхчасця і адчування вечнай правіны. Вось жа, ён ведаў, што вінаваты, і трэба з гэтым змірыцца.

Настаў час зноў вярнуцца да інцыдэнту, што здарыўся ранняй восенню 1938-га ў сталоўцы «Ятрыб» на Ткалчы-чавай вуліцы, перад завулкам, што ідзе да Новай Весі. Калі

ў залу ўвайшоў Радаслаў Катраман, гандлёвы памочнік з Любушкага, ведучы за руку Сабіну Вайс, дачку багатага заграбскага жыда, Абдэль Гафіч якраз узяў саз і збіраўся заспяваць. Маладая пара якраз садзілася, калі Гафіч адспяваў першы радок, у якім гаворыцца: «У Трэбіні-месце смутна жаласць стала». Тады Радаслаў Катраман першы раз закрычаў, але сярод гаманы яго ніхто не пачуў. Пакуль Гафіч паміж двума радкамі перабіраў струны (а і ў гэтай, і ў шмат якіх іншых сэўдалінках такі прамежак зусім не кароткі), гoscю хопіла часу набрацца лютасці. Калі пачуўся другі радок, «захварэла бедна Зубчавічаў Фата», у любушанца закіпела кроў, ён крыкнуў яшчэ раз і шпурнуў прадмет, які пераламаў інструменту шыю.

Так песня была перапыненая і ўжо ніколі не была да-спяваная. Але калі б Радаслаў Катраман не ведаў працягу, калі б насамрэч не ведаў песні, ён не спрычыніў бы гэтага інцыдэнту. І няважна, што ўз'юшыўся ён не ад таго, пра што спяваецца ў песні, а таму, што і песня, і Зубчавічаў Фата паходзяць з яго родных мясцінаў. А ў недаспяваным працягу сэўдалінкі «У Трэбіні-месце» здараецца так, што Фата кладзецца на смяротную пасцель і наказвае маці дачакацца гасцей на яе вяселлі, даць кожнаму з іх падарунак, а Фацінаму каханаму падараваць шаўковую хустку, каб было чым выціраць слёзы па Фаце.

І вось праз шэсцьдзесят гадоў песня распачалася зноў з таго месца, на якім была спыненая. Але замест таго, каб быць адспяванай, яна адбылася ў жыцці. Ці ў галаве ў Санінага дзеда. Ды гэта ўсё роўна, бо няма ніякай розніцы — здараюцца няшчасці на яве ці толькі ў галовах людзей, якіх тычацца. Той, каго яны не датычаць, скажа, што ўсё гэта глупства, а той, хто толькі нешта працуў ад іншых — што забабоны часам ствараюць цуды. Першыя, магчыма, паспачуваюць, а другія, магчыма, паставяцца з пагардай. Лёгка ўсім ім, каго смутак у гэты дзень абміне.

Але чалавек заўсёды на нешта спадзяецца, таму і Радаслаў, падрыхтаваўшы вясельным гасцям падарункі і хустку Боя-

ну, накіраваўся да таго дома ў канцы Пантаўчака, знайсці Аўгусту, добрую ведзьму, якая прадказала, што будзе нежывая, калі яго спасцігне няшчасце. Спрабуючы падмануць лёс і логіку, паводле якой было амаль неверагодна, каб Аўгуста дажыла да ста або нават ста дзесяці гадоў, ён купіў папярэдне ў краме на Брытанцы дзвесце грамаў кавы і вішнёвы сіроп. З гэтымі старасвецкімі знакамі ўвагі і прыхільнасці ён падышоў да дома, якога больш не было, і пазваніў у дзверы, што знаходзіліся на тым месцы. З'явіўся паліцыянт, відавочна, ахоўнік рэзідэнцыі, які сказаў, што панна Аўгуста Субатычанец тут не жыве...

Было вырашана больш Радаслава аднаго з хаты не выпускаць. За два тыдні Санінай хваробы дзед зусім здаў. Сагнуўся да зямлі, ні з кім не размаўляў і толькі паўтараў, што вяселле мусіць адбыцца і што ўсё мусіць быць так, як дамовіліся маладыя. Як усё закончыцца, тады можна будзе і яго завесці да доктара... А што значыла тое «ўсё»? Ніхто больш не наважваўся плакаць. У Запруддзі, у кватэры дзеда і бабы, па начах цяпер усе разам сядзелі і спалі па чарзе. Боян не наважваўся пайсці дадому, бо калі зазвоніць тэлефон... Барыс казаў, што мусіць быць побач са старымі... Чакалася тое, што ўрэшце мусіла стацца.

Толькі віноўнік не мог сядзець і чакаць. Ён ведаў, што яшчэ нешта мусіць зрабіць, і ўбіў сабе ў галаву ідэю фікс, што, каб унучка ачуныла, дастаткова знайсці старога сазлію¹, які проста даспявае сваю песню да канца. Як толькі ён гэта зробіць, Саня зноў будзе толькі Саня, а не Зубчавічаў Фата. Калі ж Радаслаў зразумеў, што яго не пускаюць з хаты, ён тут жа ўголас абвінаваціў і сваю жонку, і сына, і зяця, і нявестку, якая бог ведае дзе, што яны спрабуюць забіць яго ўнучку. Тады выклікалі хуткую дапамогу, знайшлі некага, хто завязе дзеда. Усё дарэмна.

Каля дзясятай гадзіны раніцы, дваццаць восьмага верасня, Радаслаў Катраман знайшоў на дне шуфляды з да-

¹ Сазлія — музыка, які грае на сазе.

кументамі згублены запасны ключ ад уваходных дзвярэй. Ён крадком выйшаў з хаты, пакуль усе спалі, змучаныя чаканнем тэлефоннага званка. Саня ўжо трэці дзень была непрытомная, а паміраюць звычайна на світанні, таму яны й засыналі толькі калі возьмецца на дзень, супакоіўшыся, што яна перажыла яшчэ адно світанне. І колькі б яны ні казалі, што было б добра, каб яна ўжо адышла і больш не мучылася, кожны з Саніных блізкіх патаемна падпісаўся б пад тым, каб дарагое ім стварэнне цярпела вечныя пакуты. Каб толькі не памерла.

Нікому ніколі не будзе ясна, як васьмідзесяцігадовы стары прабраўся ў палату пад носам у шпітальнага вартаўніка і дзяжурнай сястры, як дастаў кропельніцу і катэтэр і вынес дзяўчыну на двор, так што яго зноў ніхто не бачыў, і як нёс яе ад Вінаградскай да самай Ткалчычавай. Няўжо людзі й праўда нічога не заўважылі і няўжо ж няма нічога незвычайнага ў відовішчы, калі нейкі стары праз увесь горад нясе паўголую і непрытомную дзяўчыну? Гэта ўсё ж было б трохі дзіўнейшым за тое, што нейкі дзед паверыў, што ўратуе ўнучку, калі ёй будзе да канца даспяваная песня. Усё роўна якая. Не будзьце да яго пагардлівыя і не кажыце, што ён не вінаваты ў яе хваробе.

Пакіньце чалавека ў спакоі! Нашто вам ведаць, дзе ён жыў, які ў яго нумар тэлефона і ці ёсць у яго дзеці? І чаму ён мусіць ехаць з вамі? Пусціце яго ў машыну хуткай дапамогі! Так, дзяўчына мёртвая, хай ён едзе з ёй. Калі вы будзеце да гэтага чалавека добрыя, ён вам скажа, як яе звалі. І што на самрэч здарылася. Як толькі супакоіцца, ён вам усё раскажа.

ГАСУЛ¹

Цяпер ноч, Энверу мой, над лесам ужо засвятлела, мне ўставаць на світанні, а я й не сплю. Лёг я, як і заўсёды кладуся, калі Субха паклала дзяцей і спарадкавала хату. Ты ж нас ведаеш, паглядзім мы адно на аднаго, яна мне: муж мой! — а я ёй: усе мы Божыя! — і кожны на свой бок. Яна да сценкі, а я да акна. І так спім. Ведае Субха, чаму так, ведаю я, чаму так, і будзе нам спакойна да самай смерці. Добры такі спакой, калі светла ў сэрцы, але калі ёй ці мне стане смутна, дык робімся мы самотныя, акурат нібыта нас Алах стварыў на розных нябёсах. Зрабіўшы адно, забыўся пра другое.

Смутна мне, Энверу, таму й не сплю. Заплюшчу вочы, і як бы мяне й не было, аж раптам здрыгануся і нешта ўва мне закрычыць — не, Захіру, не спі, бо калі заснеш, адразу будзе раніца і ўсё, што яна з сабой прынясе. Таму я супраціўляюся сну, гляджу праз расчыненае акно, як бялее неба над лесам, ужо не засну, але ўсё адно ведаю, што зарана настае заўтрашні дзень. Але зноў жа, каб да заўтра заставалася і дзесяць гадоў, мне й іх было б мала на тое, што я мушу зрабіць.

Каб я толькі ляжаў і думаў, як яно было, калі не было так, як цяпер, дык і гэта было б лепей, чым спаць. І тады я звяртаюся да цябе, браце Энверу. Калі б ты быў тут, зараз мы выйшлі б у двор, кожны сеў бы на свой услончык, курылі

¹ Гасул (*тур./араб.*) — рытуальнае абмыванне нябожчыка перад пахаваннем.

б цыгаркі і ціха гаварылі, каб нас не пачулі, калі хто п'яны забрыдзе на світанні. Нялёгка з п'яніцамі ў гэтым горадзе. Як усіх ведаеш, дык табе можа кожны пагрукаць у дзверы.

Пачаць гэтую гісторыю варта ад Османа, ейнага бацькі, які ў той час сек дровы пад Олавам і прыносіў іх у горад, а калі прыйшла Аўстрыя, дык яго павысілі да штрасэнмайстра. Ніхто ў чаршыі не ведаў, што такое штрасэнмайстар, але ж напэўна нешта важнае, калі ўжо так важна гучыць. Аж страх бярэ, калі чуеш — штрасэнмайстар. Пытаюцца ў Османа, дзе ж твае дровы, во ўжо зіма, чым мы будзем грэцца. А ён пацісне плячыма, заклапочана памахае галавой і кажа: Шукайце каго іншага на дровы, я іх па службе сячы не магу, не пасуе гэта штрасэнмайстру. Пачуўшы такое, людзі спачатку адступаліся, не дай Божа нешта пытацца, бо ў кожнай дзяржаўнай службе ёсць нейкая таямніца, а ад дзяржаўных таямніцаў лепш трымацца далей, але тады адразу рахавалі, што Осман мог бы ім быць нечым карысны. А таму, калі ён ішоў па чаршыі, яго запрашалі ў свае крамкі залатары, гадзіншчыкі, кушныры, сукнавалы, і кожны частаваў Османа — хто кавай, хто салепам¹, хто байрамскай баклавой і падсоўваў яму нейкую пекную тацу, саган, порткі або гадзіннік. Не давай, не трэба мне, не магу я за гэта заплаціць, казаў ён, але гаспадары не слухалі: Ды ну, Османе, дружа, нашто ж плаціць, цяпер не тыя часы, цяпер трэба памятаць, хто да цябе быў добры, каб пасля яму нечым вярнуць. І вярталі гэта Осману, які некалі прыносіў ім дровы, дык ён добра ад гэтага вяртання прыгаспадарыўся і пры гэтым ніколі не зграшыў душою і не запляміў гонар. Нічога ён ім не абяцаў, нічога не прасіў задарма, а толькі крыху часцей, чым звычайна, гуляў па чаршыі, але тут да яго не магло быць ніякіх папрокаў. Прайшло можа й паўгода, калі ў яго нехта ўрэшце спытаўся, як яму ідзе служба, ці мае штрасэнмайстар шмат працы. А Осман разводзіць рукамі і кажа: Калі б Алах гэтую працу прыдумаў для сябе, дык

¹ Салеп — безалкагольны напой з караня аднайменнай расліны.

лепшай не мог бы і прыдумаць. Я даглядаю дарогу паміж Кладнем і Олавам, часам прыбярэу які камень або галіну, усё, што магло б трапіць пад колы возу або экіпажу.

Пасля нехта казаў: Але ж і надурый нас гэты Осман, як яшчэ ніхто не дурый! Маўчы, дурань, не ён нас надурый, а гэта ў нас паганая натура і заечае сэрца. І праўда, хто б сказаў, што ў Аўстрыі ёсць такія, хто даглядае дарогі, а назва іх пасады палохе, грозіць і абячае, бы яны на султанскай службе! Штрасэнмайстар гэта амаль як намеснік пашы, калі й не вышэй. Але ніхто сур'ёзна на Османа не зважаў. Меў ён розум, але больш у тым, што замоўчваў, чым у тым, што казаў.

Калі ён яшчэ нарыхтоўваў дровы, ажаніўся ён з дзяўчынай з Кладня. Звалі яе Эміна, і яна заікалася. Прывёў ён Эміну ў Сараева, ад чаго ў яе, няшчаснай, яшчэ больш язык пачаў заплятацца. Вялікая чаршыя, вялікі страх. І калі Осман выпраўляўся ў дровы, бывала, што й па дзесяць дзён яго не было, Эміна заставалася з ягонымі бацькамі, людзьмі старымі і наравістымі. Асабліва бацька, ніяк не мог ён перажыць, што сын прывёў у хату няўдалую нявестку, а маці што, ёй абы мужу дагадзіць, пачала ўсюды вадзіць Эміну, каб зняць сурокі, паіла яе цудадзейнымі водамі, карміла шалёнымі грыбамі, што толькі не рабіла, каб Эміна нармальна загаварыла. Але ўсё дарэмна. Ты, мой Энверу, ужо й не мог бы таго памятаць, але былі такія дні, што Османава жонка не ўмела й аднаго слова вымавіць да канца. Мы, дзеці, прыстаўлялі вуха да сценаў іх дома, каб пачуць, як заікастая Мінка па хаце клапоў палохе. Так чамусьці пра яе казалі. Яна плакала і спрабавала вымавіць Богае імя, бо Османаў стары казаў, што тут шайтанская работа, бо калі яна і Алаха не можа паклікаць, дык трэба яе выкідаць з хаты.

Зусім іншая справа была, калі Осман вяртаўся з Олава. Тады і бацька і маці супакойваліся і сціхалі, былі з нявесткай ветлівыя, што ветлівейшымі й быць няможна, старая насіла ёй усё на стол і для выгляду не дазваляла, каб тая па вадзіла. Маўляў, каб не прастудзілася. Насамрэч яны

баяліся Османа, ён адзіны прыносіў у хату грошы, з Эмінай ажаніўся ад кахання, якое ў яго і праз два гады не перасохла, дык стары са старой пільнавалі, каб ён не заўважыў, што адбываецца, калі яго няма. Яна яму не скажа, бо й як бы сказала такое, калі няздольная вымавіць і прасцейшыя рэчы. Не ведалі яны, што Эміна, калі яны двое застаюцца адны, звінела, як ручаінка, так што Осман яе час ад часу пляскаў па пальцах: Дай жа мне сказаць! А яна смяялася і не давала яму ўставіць слова. Вось так было, але пры гэтым яна ніколі яму не сказала, што старыя ёй робяць, калі ён адыдзе ў Олава.

Неўзабаве па тым, як Осман зрабіўся штрасэнмайстрам, Эміна зацяжарала. Была зіма, снегу нападала да шыі, а яны ляжалі ў ложку і грэліся. А што калі я не нараджу табе сына? — пыталася яна. А што калі гэты снег ніколі не растане, калі ты пра такое спыталася? І так снег растаў, прыйшла й мінула вясна, а Эміна ў Блаславёную ноч, лайлатуль-кадр, пачала нараджаць. Пры вячэрняй малітве адышлі воды, пасля пачаліся доўгія пакуты, поўныя сухіх слёз і крыкаў, якія чалавечаму вуху не былі чутныя, але не дай Божа было паглядзець на яе твар. На ім выяўляўся лямант усіх пакутнікаў, ад самага першага і да апошняй Эміны ў гэтую ноч. Старая бабка, што звалася Мэджыда, каля поўначы зняможана апусцілася ля яе ног. Калі яе вывелі, яна сказала Осману: Я ёй дапамагчы не магу, устала дзіця ўпоперак і не выходзіць. Усё цяпер у Божых руках.

Сярод ночы бегаў ён па чаршыі, крычаў ад брамы да брамы, узнімаў людзей ад стала, яму казалі — не дзяры ж ты глотку, шайтане, у такую ноч! — і ўціскалі галовы ў плечы, калі чулі, пра што йдзеца, але жанчын, абазнаных у гэтай справе, знайсці было нялёгка. Усё ж знайшліся дзве: Фатыма, бабка, якой было даўно за восемдзсят і якая прывяла на свет палову Джыджыкаўца, Мэйташа і частку Вішніка, і цыганка Джулізара, маладая і моцная жанчына, у якой сваіх дзяцей не было. Прывёў ён іх дадому, думачы толькі, ці яшчэ жывая ягоная Эміна.

У Блаславёную ноч Осман тройчы выракаўся свайго

дзіцяці, заклінаючы ў думках Алаха, каб злітаваўся з ягонай жонкі.

Ужо днела, калі Джулізара выцягнула на свет Эмініна дзіця. Дзікае мяса з сеткаю жылак, невядома дзе ў яго рукі, дзе ногі. Сіні камень на дне ручая. Мёртвае, вымавіла цыганка, але схпіла яго старая Фатыма і вытрасла з дзіцяці смерць. Адны кажучь, што яна зрабіла гэта за імгненне, другія — што ёй спатрэбілася паўгадзіны. Смерць часу не заўважае.

Які гэта знак, калі ў ноч лайлатуль-кадр нараджаецца дачка? На гэта, як і на любое іншае пытанне, смяротныя людзі будуць мець розныя адказы. Калі ў думках у іх дабро, дык пабачаць у гэтым шчаслівы знак. А калі такія, як Османаў бацька, тады скажучь, што Алах не хацеў ні таго дзіцяці, ні ягонай маткі. Але напэўна ўсё ж праўду маюць першыя, бо не мінула й месяца, як Османаў бацька выпусціў дух. Ён і не хварэў, а толькі перад пятнічнай малітвай закруцілася ў яго ў галаве перад Бегавай мячэццю, людзі падумалі, што яму сонца напякло, і пакуль нехта пабег па ваду, яго ўжо не было. Не варта смуткаваць, калі Бог забярэ да сябе нечую душу, для няверных яна і так мёртва, а насамрэч яна перасялілася на той свет, але ёсць такія, пра якіх гэта лёгка сказаць, і іншыя, пра якіх ніяк не скажаш. Пра Османавага бацьку казалася лёгка.

Добра табе, Османе, пад Аўстрыяй, казалі ў чаршыі. І чын атрымаў, і дзіця нарадзілася. Э, дальбог, што да дзіцяці, дык тут царскіх заслугаў пакуль што няма, а што да аstatняга, скажу табе шчыра — не падабаецца зусім мне гэтая Аўстрыя! Як жа, Османе, не падабаецца? А так, не падабаецца, вось у мяне ў кішэні дваццаць каронаў, што ж гэта за часы надышлі, што ў мяне такое багацце!

Гэта расказвалі як жарт, дык я ўрэшце й не ведаю, ці насамрэч так было, але калі й не, дык хай будзе вядома, што пачалося ад Османавага імя. Пазней я чуў, што прыпісвалі гэта розным іншым людзям, хто ведае, колькі іх усяго было, на чый розум было падобна, а на чый і не блізка, але Осману

гэты жарт якраз пасаваў, дык можа так яно насамрэч і было. Зазыяла яму сонца, калі ў яго нарадзілася дачка, а людзі яшчэ доўга пыталіся, ад чаго ён такі шчаслівы — ад дзіцяці ці ад нечага іншага.

Рэч у тым, што пасля тых пакутаў, якія Эміна перажыла ў Блаславёную ноч, яна больш ніколі не заікнулася. Для яго гэта быў знак. Увесь змрок, што ён у сабе насіў, а было яго, як і ў любога іншага чалавека, развёўся з Османавай душы. Яму яшчэ й трыццаці не споўнілася, а ўсё ўжо ведалі, што ён памрэ шчаслівы.

Эміна больш не магла мець дзяцей. Усе казалі, што яно так і лепей пасля такіх родаў, хто ведае, якія былі б наступныя. А ім і не трэба было: адно, а яшчэ й дзяўчынка, было дастаткова для іхняй беднасці.

Праз нейкі год нарадзіўся і ты, Энверу, але ты сваёй маці і напалову не быў так цяжкі, як яна сваёй. І так апынуліся мы трое ў Джуджы, нашым завулку. Што праўда, завулак наш нічога асаблівага, я й сёння яго прайду за пяцьдзясят крокаў, але ўсё ж трое дзяцей — замала. Я ўсё думаю, што таму з намі так і было, як было, і выйшла тое, што выйшла.

Ад самага маленства яна была ганарыстая. Не дзеўка, а сапраўдны атаман. Осман казаў, што ведае Алах, чаму не зрабіў яе хлопчыкам, бо яна яму цэлы свет перакуліла б дагары нагамі і давялося б яму нанова яго парадкаваць. А ты ад яе атрымаў больш кухталёў, чым ад бацькі з маці. Пойдзе Энвер па сваім баку Джуджы, а яна бац! Пяройдзе ён на другі бок, а яна зноў плясь! Я цябе бараніў, а яна мяне гэтак падступна сваімі дзеравянікамі ды па галёнках. Яшчэ й сёння, калі мяняецца надвор'е, я адчуваю як мне коле ў тых месцах, дзе мяне ейная нага пацалавала. Два-тры разы пратне мяне перад дажджом, але я мушу добра пільнаваць, каб не прайшло, каб я мог адчуць і ўхапіцца далонню за галёнку, каб яно ад мяне не ўцякло.

Здаецца мне, што я і тады глядзеў на яе гэтакімі ж вачыма і думаў: будзеш ты мая і будзе і бац і плясь гэтым чорным валасам.

А валасы ў яе з маленства былі чорныя, як сажа, такія чорныя, што на сонцы адлівалі сінню. Адноўчы завяліся ў яе вошы, і маці мусіла яе абстрыгчы. Яна й не шманае, а я, як яе пабачыў, расплакаўся. Баішся, што цяпер я хлопец і буду цябе біць? — спыталася яна. Так, сказаў я, баюся.

А тады мяне пачаў браць страх, што Осман яе выдасць замуж. Было мне, можа, гадоў пятнаццаць, цябе я, на шчасце, яшчэ не мусіў браць у разлік, прыходзіў я да яго, казаў, што я прыстойны, што буду аб ёй клапаціцца, што майму бацьку ніякі пасаг не патрэбны, бо мы нічога не маем, дык што нам яшчэ адзін рот, толькі хай пакіне яе для мяне. Осман смяўся і казаў, што яна выйдзе за каго захоча, і каб я стараўся, дык можа яна і захоча за мяне.

Першы раз я наважыўся ў яе спытацца неўзабаве пасля таго, як мяне ўзялі ў гасул-хану¹. Я думаў, я цяпер самастойны, буду працаваць, пакуль будуць нябожчыкі, а не кожны мог бы рабіць маю працу, былі такія, што ўцяклі ў першы ж дзень, і ўдарыў ляскоткай у браму. Яе маці была рада мяне бачыць, яна ўсё казала: Заходзь, заходзь, гляньце, як наш Захір вырас, які малойца стаў! — частуе мяне халвой з вадою і кажа: Зараз яна, зараз, я пайду, а вы тут сабе пагаварыце.

Кажу: Ведаеш, чаму я прыйшоў? Яна кажа: Ведаю, але дарэмна гэта. Чаму ж? А таму, лепш табе й не казаць.

Застыла ў мяне кроў, але я ўсё думаю, не, не таму, яна мяне проста выпрабоўвае, каб паглядзець, ці хопіць у мяне сілы.

Ці ты пайшла б за мяне?

Я ж сказала, дарэмна.

Дарэмна пайшла б ці дарэмна не пайшла б?

Ты ж не дурань, чаго пытаешся.

А вось дурань, таму й пытаюся.

Добра, дык не пайшла б.

¹ Гасул-хана — асобнае памяшканне або будынак, дзе абмываюць нябожчыкаў.

А чаму?

Не хачу, каб у мяне ўсё жыццё ў пасцелі смярдзела нябожчыкам. Ты мыеш нябожчыкаў, дык і знайдзі сабе ў каго нюх слабейшы.

Не ведаю, як я выйшаў з дома, хто мяне вывеў з двара і што я адказаў на развітанне. Не ведаю, куды я пасля накіраваўся, як прайшоў той дзень і чаму я ўвечары апынуўся на Екаўцы. Я на скале, а пада мною горад. Я думаў, калі скочу, мне нічога не будзе шкада. І, дальбог, скочыў. Пяцідзесяці метраў палёту чалавеку дастаткова, каб ён усё ўспомніў і горка пашкадаваў. Але я не пашкадаваў. А скочыў яшчэ раз, пасля яшчэ раз, і так дзесяць разоў. Колькі б я ні думаў і колькі б ні развітваўся са светам, пасля таго, што яна мне сказала, жыцця мне было не шкада. А чаму я ўрэшце не скочыў, гэтага я, мой Энверу, не ведаю. Але страшна мне не было.

Тры дні я не вымавіў ні слова. Захір, даражэнькі, што з табой? — пыталася ў мяне маці. А я маўчу. Сказаў бы, каб ёй палегчала, ды словы з мяне не ідуць. Напэўна, пацягнула яго самога сябе абмыць, кажа бацька, а маці ў плач. Ад таго часу, казала яна, у яе стаіць у носе пах шчолаку. Так доўга закрывала яна твар далонямі.

Праз маці я памалу і загаварыў. Кажу, што нешта на мяне напала. А бацька кажа, што і на яго нападала, але яго сёння і не было б, калі б ён паддаўся. Маўчы, шайтане, не ведаеш ты, як дзіцяці цяжка, адказвала яму маці, так што мне самому й не даводзілася нічога казаць. Апрача, што сёння пагодны дзень, але заўтра мо будзе дождж. Толькі каб не запарыла, бо тады нябожчык запахне і цяжка будзе думаць пра Бога.

Так прайшоў год, а я ўсё ўцякаў ад Османа і Эміны. Калі ўбачу яго перад Сэбілем¹, дык раблю выгляд, што мне парушынка сажы стрэслася ў вока, і я тру яго кулаком і ўмываюся, аж пакуль ён не адыдзе. А ведаю я, што яму шкада, хоць і не ведае ён, аб чым шкадуе. Адночы ішоў

¹ Сэбиль — драўляна-каменны фантан у цэнтры Башчаршыі ў Сараеве.

я гэтак па Джуджы, а ззаду нехта кліча: Суседзе, у цябе шыя баліць, што ты ў наш бок больш не глядзіш? Эміна. Не, кажу, не шыя, проста задумаўся, як ішоў уніз, і не паглядзеў у другі канец. Ага, кажа яна, і так кожны дзень па дзесяць разоў. Ну ўжо ж не дзесяць, выкручваюся я. А калі не, дык зайдзі, будзе і ёй прыемна.

Э, думаю я, дзе там ёй будзе прыемна! Але зноў мне д'ябал не дае спакою. Можа яна перадумала і намовіла маці, каб чакала, як я прайду міма, і паклікала мяне. І ведаю я, што гэта не так. Чаго б яна маці намаўляла. Калі б захацела, сама пайшла б і яшчэ нам у хату ўвалілася б.

І дарэмныя тут усе веды і розум, я ў тую ноч бадай што й не заснуў, ледзь дачакаўся раніцы, каб падрыхтавацца і прыбрацца ды яшчэ раз ударыць ляскоткай у Османаву браму. Паглядзіце вы на нашага Захіра, доўга ж цябе не было, узрадавалася Эміна, шкада, што ўчора не прыйшоў, каб цябе Осман пабачыў. Паехаў на змену, дзесяць дзён не будзе. А я й не ведаю, што ён так доўга робіць, ніколі тыя дарогі так не псаваліся, пакуль швабы не выдумалі штрасэнмайстара і майго Османа не паставілі першым...

Разгаварылася Эміна, а я ўвесь дрыжу. Добра, што шклянку з малінавым сокам не да верху наліла, бо я б усё паразліваў. Я кажу, а дзе ж мая? А маці засмяялася і кажа: Не твая, а мая. І пакінула мяне чакаць.

Увайшла яна ўся ў белым, быццам бы, не дай Божа, нехта памёр. Твар у яе, як і заўсёды, адкрыты, валасы распушчаныя, а я толькі на валасы і гляджу і думаю, як яны могуць быць такія чорныя, а следу на гэтай белай тканіне не пакідаюць. Села яна насупраць мяне на лаву, склала пад сябе ногі, і пабачыў я яе шчыкалатку. А на ёй тая самая ранка, якая была ў яе ад вясны да восені, калі яна была малая. Калі бегала, дзеравянікам драпала другую нагу, і так тая драпіна заставалася. Чаму ж я не дакрануўся, калі яшчэ быў час, і да той шчыкалаткі, і да той ранкі.

Вось ты й прыйшоў.

Вось, прыйшоў. Ці табе непрыемна?

Прыемна, чаму ж не. Некалі мы ад раніцы да вечара былі разам, дык так у мяне і засталася.

А ведаеш, чаму я прыйшоў?

І як я гэта спытаўся, нешта ў яе твары перамянілася. Калі дагэтуль яна была за мяне на чатыры гады маладзейшая і была дзяўчынай, дык цяпер я раптам адчуў сябе перад ёй дзіцёнкам, а яна мне ўжо не здавалася жанчынай. Не кажу, што ператварылася ў мужчыну, зусім не, але ў нешта такое, перад чым апусціць вочы і жанчына, і мужчына.

Чаму ты прыйшоў? — спыталася яна, а я гляджу на яе і ўсё маю, каб не патрабавала ад мяне адказу.

Кажы зараз, калі дзеля нечага прыйшоў, дык трэба сказаць!

Я маўчу, не варушуся і падлічваю задзірыны на пальцах. На правай руцэ налічыў сем. А левай не было, я сціснуў яе ў кулак, ніводзін палец не было відаць.

А што, ты працуеш гэтымі днямі? Ці астываюць людзі па такім надвор'і, ці застаюцца цёпленькія? Кажы ж ты, што маўчыш? Алаху прыемна тое, што ты робіш, дык хай будзе прыемна і мне.

І як яна гэта сказала, я, мой Энверу, падскочыў і пабег з Османавай хаты. Але гэтым разам я ведаў пра кожны свой крок. Не пакінуў мяне розум, каб я не мучыўся, каб пасля вярнуцца, калі мне будзе лягчэй. І не ўзбіраўся я на Екавац, а пайшоў у карчму пад Бістрыкам, дзе тыя палякі граюць у карты на жыццё, а пасля ўніз галавою скачуць у Міляцку, але ніводзін не заб'ецца, і так выпіў першую ракію ў маім жыцці. Вялікі грэх, але ніякай дапамогі, дык вышй я і дваццатую.

Дадому я вярнуўся назаўтра каля поўдня, брудны і загаджаны, а ў галаве ў мяне быкі вялі бойку, і калі Руды паваліць Рабога, мне быццам нож праз мазгі пройдзе. Але для мяне галоўнае было, каб маці не пачула пах ракіі з рота. Пачула ці не пачула, гэта ўрэшце было не істотна, бо на другую ноч я зноў апынуўся ў карчме пад Бістрыкам. І не дачакаўся я, пакуль выветрыцца з мяне ракія, бо ведаў я, што

пайду туды зноў і зноў, і што бацька з маці калі не ад мяне, дык ад іншых дачуюцца, дзе я баўлю ночы. Вось так я спіўся, калі другі раз схадзіў запытацца, ці выйдзе яна за мяне.

Абмываў я прыстойных людзей, бяdotу галодную і заможных, хаджыяў і хафізаў, а ракіяй ад мяне пахла ўвесь час. Калі гэта праўда, дык дарэмна было б гэта хаваць.

І тады я ад Бехрамавіцы пачуў, што вы з ёй ходзіце. З кім з ёй? Як з кім, ды з Османавай малой, якая ж яшчэ ў Джуджы будзе! І так мне на вочы апусціўся змрок. Але не адзін! Два змрокі апусціліся на мае вочы. Першы, бо я думаў, што я яе страчваю, а хутчэй бы страціў галаву, а другі, бо толькі дзень перад тым бачыўся з табою. Ты мяне абдымаў, як сябра, казаў: Пачакай, і гэтая бяда мінецца! — прапаноўваў, што замест мяне пагаворыш з Османам, казаў, што ўсё гэта разам таго не вартае, што лепш каб я дбаў пра здаровую галаву, а тым часам ты ходзіш з адзінай на свеце, з зкой не мусіў бы, калі ты чалавек!

Так яно было, мой Энверу. Так, пайшоў я дадому, перагарнуў бацькаў куфар, а кінжала не знайшоў. А бярог ён яго дзеля тых двух рубінаў у тронках, кажа — калі будзем здыхаць ад голаду, будзе што прадаць. Заўсёды кінжал ляжаў на дне куфра, але добры Алах яго ад мяне схаваў, дык я ўзяў нож, якім маці рэзала курэй, паклаў яго за пазуху і пайшоў да цябе. Бачыў, як ты паднімаешся на Сэдрэнік, твар у цябе расцягнуўся ўсмешкай, калі ты мяне ўбачыў, і думаю я — я цябе выпраўлю на той свет, і хай цябе абмывае каму не гідка! — але калі мы наблізіліся адзін да аднаго на пяць метраў, я бачу, што ты раптам глядзіш на мяне неяк інакш. І тады мне бліснула ў думках, што Бехрамавіца магла нешта выдумаць. Але думкі мае на твары было не відаць. Першае і адзінае, што ты сказаў, калі мы спыніліся адзін перад адным, было: Не, браце Захіру!

Нічога горшага ты сказаць не мог. Я дастаў той нож і ўсадзіў яго, Энверу мой, табе ў живот. Я пратнуў цябе яшчэ два разы, а калі замахнуўся трэці раз, на шчасце, трапіў у рабро, і лязо трэснула. Слабыя нажы, якімі рэжуць курэй.

Памятаю, што ты не хацеў упасці, калі я біў цябе нажом, а глядзеў на мяне, як дзіця, якое хоча нешта спытацца. І гэта мяне не спыніла, я падумаў, вось гэтаксама ён і на яе глядзіць! Пасля я штурхнуў цябе нагой, ты пакаціўся з Сэдрэніка, нейкая жанчына пачала крычаць, а для мяне самае важнае было чым раней дабрацца да карчмы і напіцца, перш чым мяне схопяць. Пайшоў я пад Бістрык, набраўся з палякамі і прачнуўся ў турме.

На другі дзень прыходзіць да мяне Бэчыр Шврака, прасоўвае мне ваду і хлеб ды кажа: Вось табе, шчанюк, наешся і напіся. Каб было чым сраць і сцаць, калі цябе будуць вешаць. У таго твайго душа вісіць на нітцы — калі ён яе выпусціць, дык тады, Бэчыру, маж вярнуць лоем, а такому, як ты, я мог бы і свіным тлушчам намазаць.

Так, Энверу, я даведаўся, што ты жывы. А заўтра зноў прыходзіць Бэчыр, кажа: Бач ты яго, сабаку, яшчэ дыхае. Дыхай, дыхай, нядоўга ўжо засталася. Калі пашчасціць, зломіцца шыя, не будзеш доўга мучыцца, а калі вярнуцца будзе цябе душыць, дык давядзецца пачакаць, магчыма і паўгадзіны. Толькі калі таго твайго добрыя духі не ўратуюць.

Яшчэ днём пазней, зноў Бэчыр: Кажуць, больш па-людску злачынцу будзе павесіць, чым адсячы галаву. А я кажу, што больш па-людску было б цябе рэзаць кавалак за кавалам. Або як вала насадзіць на ражон. Але жывога! А і лягчэй мне ведаць, што швабы памыляюцца — паляціць адсечаная галава, і праз секунду яна пустая, а вешанне цягнецца доўга, і яшчэ ніводнага разу не было, каб павешаны ад пакутаў не ўсраўся! Вось так і табе будзе, калі той твой не дажыве да заўтрашняга дня.

Такія вось прамовы мне штодня прамаўляў Бэчыр Шврака, і я яму гэтага ніколі не забуду. Хто б мяне ні спытаўся, я кажу, што такіх душаў, як ягоная, на гэтым свеце мала. Бо каб не было Бэчыра, я пра цябе, мой Энверу, нічога б не ведаў. І не ведаў бы, забіў я цябе ці не. Правіла такое, што нельга мне ведаць і ніхто не мае права мне казаць. Але няма правіла, што вязні не павінны баяцца пякельных пакутаў,

і таму калі ахоўнікі чулі, што прыходзіць Бэчыр Шврака, яны расступаліся, каб не чуць яго словаў пра тое, як чалавек выпускае дух на шыбеніцы, бо і самі былі не пэўныя, ці не апынуцца некалі на маім месцы, ды і не хацелі чуць, як Бэчыр кажа мне тое, чаго нельга казаць, — што ты жывы.

Шчыра кажучы, у першыя дні мне было няважна, ці мяне павесяць і ці ты памёр. Прызнаюся табе ў тым, у чым яшчэ не прызнаваўся: кожны раз мне было трохі крыўдна, калі Бэчыр казаў, што твая нітка яшчэ не абарвалася. Але калі на сёмы дзень прывялі майго бацьку, каб на мяне паглядзеў, дык увесь мой свет перакуліўся.

Кажа ён: Сёння Османавы сучка забрахла ў нас пад дзвярмі. А твая маці пусціла яе ў хату. Кажа: маю нешта перадаць твайму сыну. Я пытаюся, якому сыну? Таму п'яніцу і забойцу, ці нейкаму іншаму, якога я не ведаю? Таму сыну, якога ведаеш, кажа мне сучка. Э, ну добра, тады знайдзі сабе пасланца і перадай з ім у Беледью¹, а мяне пакінь у спакоі. Я выгнаў бы яе з хаты, але твая маці, праклятая, бо нарадзіла цябе на мой сорам, кажа: Не гані. Ну, калі яе — не гані, дык тады пайду я, і паглядзім, ці я яшчэ вярнуся. А калі я вярнуўся, маці плача, не можа перастаць. Пытаюся, што яна табе сказала? А яна, пусці мяне! Не пушчу, што табе сучка сказала? Сказала і чаму Захір зарэзаў Энвера і як ён памыліўся, што зарэзаў. Кажа: Я з Энверам хадзіла, але ён са мной не. Дык трэба, каб Захір пра гэта ведаў. Я хацела, а ён не.

Вось, Энверу, пасля гэтага я чакаў Бэчыра Швраку, як прарока Божага, каб толькі сказаў мне, што ты жывы. Не ведаю, што зрабіў бы ў гэтых мурах, калі б ты памёр, ці можна было б так біцца ў іх, каб трэснула галава. І кожнага разу, як Бэчыр тое пацвярджаў, я думаў толькі пра тое, як жа быў літасцівы Алах, што схаваў ад мяне бацькаў кінжал. Забіў бы я цябе, мой Энверу, калі б не Ён.

Месяц праседзеў я ў вязніцы, калі аднойчы Бэчыр прый-

¹ Беледья — сараеўская турма, збудаваная ў 1895 годзе.

шоў да мяне раней, чым звычайна, і кажа: Мяккая душа ў цара і караля нашага, бо калі б у мяне спыталіся, я б такіх, як ты, судзіў інакш. Ці хацеў ты забіць? Дальбог хацеў, чаго б ты жывога і здаровага чалавека біў нажом у живот, калі б не хацеў! Толькі што не трапіў у патрэбнае месца. Калі спыталіся б у мяне, я б цябе павесіў, але на тонкім шнурку. Калі парвецца, тваё шчасце, а калі не, дык атрымаў, што заслужыў. А не гэтак. Мяккая душа ў цара і караля нашага, добрая для нейкай мякчэйшай краіны, але не для гэтай.

Ітак я, Энверу, даведаўся, што ты выжыў. Дык я ўжо той турэмнай поліўкі насёрбаўся ўсмак, лепшых байрамскіх падарункаў я яшчэ не атрымліваў, хоць Байрам ужо два месяцы як мінуў, але раптам ува мне прачнуўся і голад, і жыццё. Калі мяне пасля паставілі перад судом, я сказаў ім, што я вінаваты, а вы судзіце мяне па праўдзе. Суддзя пытаецца: Чаму ты падняў нож на чалавека? Тое, што я вам сказаў бы, было б апраўданнем, а я ні перад Богам, ні перад вамі апраўдацца не магу. Не мудруй, а скажы, чаму ты яго ўдарыў нажом! Я вам адказаў бы, кажу, але не магу, бо справа датычыць не толькі мяне і майго гонару, але і яшчэ дваіх людзей. Вось таму й не магу. Калі не скажаш, асудзім цябе як найгоршага вінаватага! — крыкнуў суддзя так, што сцены затрэсліся. Дык жа вінаваты я, кажу, з нажом кінуўся на сябра...

Асудзіў ён мяне на год. Ці ж гэта найвышэйшае пакаранне, думаю я і ведаю, што не. Не можа быць. Проста злітаваўся чалавек, нейкі славец, або ён зрахаваў, што гэта Боснія і што тут звычайная рэч, калі чалавек на чалавека ўзніме сякеру, а што ўжо там нож курэй рэзаць. Няўдала ён зрахаваў, і адно і другое. Няма мяне за што шкадаваць, і не рэжуць у нас так ужо часта. Толькі што доўга памятаюць і ведаюць, хто каго за царом Гарохам пырнуў нажом, і тады той нож перадаецца з пакалення ў пакаленне, і ніхто нікому не прабачае. Я ад цябе, Энверу, не чакаю, каб ты мне прабачыў, але не дай Божа, каб пасля нас хоць нешта памяталася.

Шэсць месяцаў адбываў я катаргу ў Зеніцы, турма як турма, калі б у вязніцы было добра, людзі самі прасіліся б, каб іх пасадзілі. Маўляў, я прыстойны чалавек, усе мяне любяць, а цяпер трошкі стаміўся, дык дайце мне якіх пяць гадоў катаргі. Э, не так яно ўсё! Хлусіць той, хто кажа, што так. Але зноў жа не магу я паскардзіцца на тое, як мне там было. Так, усялякіх людзей там хапае, і такіх, якія ў цябе і з вока скралі б, і такіх, што накідваліся на жанчын, а цяпер накінуліся б і на мужчыну, і такіх, якім Алах, як і мне, не даў забіць, хоць яны й хацелі. І такіх, якія будуць зноў забіваць, толькі што ім больш ніхто не затрымае руку, нават Ён сам. Так, я нічога не страціў бы, калі б мае вочы такіх не бачылі і калі б я не ведаў, што такія на свеце ёсць. Так, некаторыя ў мяне ніколі не выйдуць з галавы, яны прыходзяць у мае сны і будуць прыходзіць, пакуль я живу, але можа й гэта таксама мае пакаранне. Нейкі Сцепа, каталік з Вараша, цэлымі днямі весяліўся і, калі толькі яго не чулі вартаўнікі, заўсёды спяваў. Быў як нейкі салавей, спяваў, як салавей, а і паставаю побач з іншымі людзьмі быў як салавей побач з ястрабамі. Мне быў ледзьве да пояса, як тыя карузлікі, што ў нейкі год прыйшлі з рускім цыркам, адно што ў Сцепы ўсё было, як у дарослага чалавека. Толькі значна меншае. А песень ён ведаў, як ніхто не ведае, я заўсёды прасіў яго заспяваць тую, «Спіўся малады Алія». І калі Сцепу абрыдла спяваць мне заўсёды тую самую, ён мне кажа: А скажы-тка ты мне, але шчыра і ўсё па парадку, чаму ты тут, якое ты зло ўчыніў, а я табе заспяваю такую, што табе спадабаецца. Я сказаў, давай, чаму ж не расказаць, усё роўна я ад гэтага нікуды не ўцяку. І расказваю яму ўсё па парадку, і дзе я нарадзіўся, і як у Джуджы было нас толькі трое дзяцей, і як яна мяне лупіла па нагах. І кажу яму, што не закахаўся ў яе, а проста пра іншых ніколі й не ведаў і не буду ведаць, пакуль жывы. І як я двойчы яе прасіў, а яна за мяне не хацела, бо я мыю нябожчыкаў і пахне ад мяне імі. А насамрэч яна мяне не хоча, бо я яе хачу, і гэта я яму сказаў, а пасля, Энверу мой, і пра цябе расказаў усё па парадку, як яна з табой хадзіла,

а ты з ёй не. І ўрэшце як я цябе ўдарыў нажом на Сэдрэніку, а тады напіўся.

Слухае мяне Сцепа, акурат як доктар, сапраўдны швабскі, калі да яго прыйдзе нейкі бадзяга з трыперам, а не як нейкі наш знахар, які толькі й думае, якой цябе травой накармаць, быццам ты баран, а не чалавек, слухае Сцепа і ўсё ківае галавою. А пасля кажа: Маю я адну! Не пра цябе, а пра яе. І так ён мне заспяваў «Як дзяўчына Сонца раззлавала», я яе ніколі раней не чуў, а можа больш ніколі й не пачую.

Я сказаў, добрая песня, а цяпер ты мне скажы, чаму ты тут. Не скажу, кажа Сцепа. Кажа, што я не ўмею спяваць. Я ведаю, што не за спевы, а за нешта іншае, і крыўдна мне, што я яму пра сябе ўсё раскажаў. Кажу я, Сцепа, калі ты мне не скажаш, больш я ніколі твае песні слухаць не буду. Добра, сказаў ён і адышоў.

Пасля пытаюся я ў людзей, што ж ён учыніў, і бачу, што ніхто не ведае. Або не ведае, або не хоча казаць. І так прайшло некалькі дзён. Мне д'ябал не дае спакою, і я ўсё распытваю. І тады да мяне аднойчы на прагулцы ў двары падышоў Станое, расстрыга-поп з Мостара, змрочны і вусаты, як жывое зло, але сам зусім не такі, і кажа мне, каб я перастаў распытваць пра Сцепу. Я кажу: чаму? Таму што не трэба табе гэтага. Ці ж мне нехта забароніць? Кажа, ніхто табе не забароніць, але будзе табе лягчэй адмучыць катаргу, калі будзеш менш ведаць. І тут я ўз'юшыўся, маўляў, ты мне не маці, каб вырашаць, як мне будзе лягчэй! Хіба не? Кажу, не! Э, ну калі не, дык тады я табе раскажу, што ўчыніў Сцепа: Родную жонку мулярскай кувалдай ударыў па галаве і, пакуль яна ляжала на падлозе, зрабіў з дзіцем тое. З хлопчыкам. Сямі гадоў. Сваім. Вось, больш няма чаго пытацца.

Пасля таго ўцякаў я ад Сцепы, калі ён на адным канцы двара, я быў на другім. Закрываў я вушы, каб не чуць ягоныя песні, і пабачыў, што і іншыя робяць тое самае. Тыя, хто ведаў. Тыя, хто не ведаў, успрымалі ягоную весялосць як сваю. І як ніхто, да Станоя, не хацеў мне казаць, што ўчыніў Сцепа, так і я іншым не казаў.

Э, бачыш, Энверу, ён мне часам і прыходзіць у сны. Спярга спявае, а пасля я бачу, як ён б'е жонку кувалдай, а тады робіць з дзіцем тое. Часам я крычу яму: не! — а часам я й сам Сцепа ў сваім сне. Ты добра ведаеш, што з гэтага горшае, ведаю і я, але найгоршае, што я будуць сніць яго, пакуль жыву. А не сніў бы, калі б ён не спяваў, як салавей.

Праз паўгода прывялі мяне ў турэмную ўправу. І той у мяне пытаецца, як табе, Захіру, на катарзе? Так, як і мусіць быць, кажу я. Сумуеш па доме, Захіру? Калі б не сумаваў, я б тут і не быў. А пайшоў бы зараз дадому? Схлусіць ці сказаць праўду? Праўду, бо і за хлусню можна на катаргу трапіць. Э, калі праўду, то не йшоў бы я дадому! Як гэта, не йшоў бы! — здзівіўся той, ледзь з фатэля не ўпаў. А так, было б мне цяжэй, калі б я туды вярнуўся. Дык значыць, зноў бы ўдарыў таго Энвера? Не дай Божа, ён жа мне сусед і сябар, а калі б і не быў, не кідаўся б я з нажом на чалавека! Ці гэта сапраўды так, Захіру? Кажу, так і ніяк інакш. Э, ну тады табе шэсць месяцаў прабачаецца, ідзі дадому. Зусім? Так, кажа, зусім, пакуль зноў нешта не наробиш.

Ітак я пасля паўгода і трох дзён зеніцкай катаргі апынуўся на чыгуначнай станцыі. Паўсюль вакол людзі, некуды спяшаюцца, хто ў Какань, хто ў Іліяш, а ёсць, дальбог, такія, хто і ў Сараева. І ў кожнага нібыта рабак у задніцы, то наперад, то назад, то сюды, то туды, ніяк не пастаяць на месцы. І думаю я, што ж такое, цёмны Захіру, змянілася, пакуль цябе не было. І прайшлі дні і дні, пакуль я зразумеў, што нічога не змянілася і што людзі не спяшаюцца, а проста вязніца запавольвае чалавека, і калі ён выйдзе, здаецца яму, што ўсе спяшаюцца.

Сеў я сабе ў трэці клас, гляджу, як міма праносяцца лугі і дамы, і ўсё кажу сабе, што не яны праносяцца, а цягнік, прызвычайваюся я, што дамы стаяць, а мы едзем, і ўсё адкладваю на пасля думкі пра тое, што чакае мяне дома. Ведаю я, што мушу з'явіцца да цябе, Энверу, і ведаю, што мушу схадзіць да яе. Больш нічога я ў жыцці не мушу, але і гэтага ўжо зашмат.

Настаў вечар, калі я ўвайшоў у наш завулак. Джуджа была такая, як і заўсёды, а мае крокі гэтаксама доўгія, як раней. Ведаю я, дзе твая брама, ведаю, дзе ейная, але стаў я перад сваёй і двойчы ўдарыў ляскоткай, каб маці моцна не расчулілася, калі я ўвалюся проста так. Усё роўна расчулілася б, і сапраўды, яна расплакалася, пусціў слязу і я, а бацька стаіць у двары, глядзіць і кажа: Што плачаш, да цябе не герой з вайны вярнуўся, а злачынец з турмы. Доўга давялося чакаць, пакуль ён мне прабачыў.

Вось так, мой Энверу, я і адбыў катаргу. Цяпер гляджу, ужо развіднела, трэба мне ўставаць, а я не магу. Калі вярнуся, дык і Субха ўсхопіцца, і не будзе болей вяртання, апрача як прайсці душою праз гэты дзень, за які горшага і смутнейшага ў мяне няма і не будзе. Я ведаю, што заплачу, але нельга перад жонкай плакаць, бо даведаецца Субха, чаму я плачу, і кожная мая сляза ўпадзе ёй на сэрца. Калі б не было так, не звяртаўся б я да цябе гэтай ноччу, браце Энверу, як не звяртаўся я да цябе ўсе гэтыя гады, пасля таго, як ты сказаў мне: Не трэба, я табе прабачаю, буду вітацца з табой, калі ўбачу праз вуліцу, але не трэба!

Я чакаў, што недзе сустрэну цябе, бо не мог наважыцца ступіць у твой двор. А цябе няма адзін дзень, другі... Эх, каб жа ты так мне не сустрэўся, калі я чакаў цябе з нажом! І тады, толькі я выходжу, як бачу цябе як ты спускаешся па Джуджы. І ці мне проста было прыемна, ці ты сапраўды ўсміхнуўся, калі мяне ўбачыў, гэтага я не ведаю. Энверу, сказаў я і раскінуў рукі.

Не трэба, я табе прабачаю, буду вітацца з табой, калі ўбачу праз вуліцу, але не трэба!

Гэта было ўсё, тады, сёння і на ўсе часы. Вялікае тваё прабачэнне, браце мой, але цяжкае, як волава. Я ведаю, бо панясу яго на сабе кожны раз, як ты мяне прывітаеш. Так мусіць быць, і іншых вінаватых, апрача мяне, тут няма.

Але я сказаў сабе, калі ўжо так пачалося, дык трэба гэтак і далей, і калі ты адышоў, накіраваўся я да яе. Осман мне адчыніў, кажа: Эміна нешта захварэла і ляжыць! Я кажу,

што з ёй, ці нешта сур'ёзнае. Ён кажа, не, толькі нейкая прастуда, але ўжо доўга цягнецца. Ад прастудаў добры мёд, кажу я. Так, мёд і шалфей, малако і швабскія лекі, усё гэта добра. І так мы двое нагаварыліся, а ні ён у мяне не спытаўся пра катаргу, ні я ў яго пра тое, дзеля чаго прыйшоў.

Я вось якраз еду на змену, а ты сабе пасядзі, адпачні.

І пакінуў ён мяне так сядзець на лаве. Ад моцнага хвалявання ён забыўся пайсці ёй сказаць, што я прыйшоў. Гляджу я вакол сябе, пакашляю, каб яна пачула, слухаю — цікае гадзіннік, сучасны, з зязюляй, не было яго, калі я апошні раз прыходзіў, зноў пакашляю, але зноў нічога. Сядзеў я так добрыя дваццаць хвілін, думаў сам яе паклікаць, але не хацеў будзіць маці, дык адышоў. Зачыніў за сабой дзверы, акурат нібы з сваёй хаты выходжу.

Добра, падумаў я, невінаваты Осман, яму, напэўна, гэтаксама цяжка, як і мне, але назаўтра не было ў мяне волі пайсці да яе зноў. Калі яна мяне чула і не захацела выйсці, дык больш яе шукаць не буду. Думаў, супакоюся і забудуся, не мусіць усё ў жыцці быць выказана, але калі я ўсе гэтыя гады не мог супакоіцца, дык чаму якраз цяпер мушу? Дый не супакоіўся я, кожны дзень збіраўся пайсці да яе, даходзіў да брамы і перадумваў. Нешта мне не дазваляла трэці раз, а ведаў я, што трэці мусіць быць і апошні, з камяком у горле ісці прасіць яе рукі.

Мінуў так і другі тыдзень, калі аднойчы раніцай сустракаю я Османа. Кажа, што вярнуўся з Олава, сеў абедаль, яна прыносіць яму талерку, а ён, каб яе разгаварыць, пытаецца: Ну, што сказаў Захір? Яна збянтэжылася, бо нават не ведала, што я выйшаў з турмы, і кажа: Не ведаю! Як не ведаеш, ён жа быў тут. Дзе тут? Дык тут жа я яго пакінуў, каб вы пагаварылі! І тут дайшло да Османа, якую ён бяду ўчыніў, кажа, што кінуў абед і вось, прыбег да мяне.

Я прыйду надвячоркам, кажу я.

Не сярдуй на мяне.

Не буду, кажу я, бывае.

Пасля я сеў, добра ўсё абдумаў, усё дадаў і адняў: праз яе

я спіўся, праз яе я забіў, праз яе застаўся я без цябе, Энверу. Гэтага і на тры жыцці зашмат. І калі б я быў апошні дурань, яна ўжо была б мне найгоршы вораг. А я не апошні дурань, і зноў кахаю яе, як і першы раз. Усё нібыта кажа пра тое, што я зачараваны, але я галаву на пень паклаў бы, каб толькі не здымалі з мяне гэтыя чары.

Іду я да яе, але больш не буду кідацца з нажом ні на каго другога, ні на сябе, што б яна ні сказала. Ведаю я, што другі раз Алах ад мяне кінжал не схавае.

Селі мы зноў адно перад адным. Яна загаварыла першая: Прабач мне, Захіру, я была дурная, не ведала што раблю. Табе мне няма што прабачаць, а сабе не магу.

Дык вось, мне шкада. Больш шкада, чым калі б ты ўзняў нож на мяне.

Назад не вернешся. Дый не трэба вяртацца.

Шкада й таго, як яказала табе, што не пайду за цябе, бо ты мяеш нябожчыкаў.

Было і прайшло, і што цяпер?

Нічога, мой Захіру.

Зусім нічога?

Прабач і забудзься.

А калі не магу забыцца?

Некалі мусіш.

Так пагаварылі мы апошні раз. Я больш не бачыў яе твару. Ніколі. Ад таго дня яна перада мною, як і перад іншымі, паказвалася з закрытым тварам, пакуль мы не забыліся, што некалі было іначай. Не забалела мне, калі яна выходзіла замуж, але і лгчэй не стала. Ведаў я яе Вейсіла, прыгожы, надзьмуты, з бегаўскага роду. Адзін з тых, якія па нашым завулку ніколі й не хадзілі, бо замалы ён для яго і завузкі, пяцьдзясят нашых крокаў як палова аднаго ягонага. У добры дом выйшла, казалая мая маці. Занадта добры! — чмыхаў бацька. Ён ёй прабачыць не мог.

Але ведаў бацька, што перада мной не можа нічога сказаць пасля таго, як разышлася чутка, што Вейсіл бавіць ночы ў той самай карчме пад Бістрыкам, толькі што больш

няма палякаў, якія граюць у карты на жыццё, няма і скакання ўніз галавою ў раку, а з'явіліся там нейкія іншыя людзі, што граюць на вялікія грошы і золата. Так Вейсіл-бег спіўся і прамантачыў усё, што яму засталося ад ягонай бегавіны, а бегаўствам сваім мог пахваліцца толькі так, як вар'ятка Мара стракатым капелюшом. Мой бацька на гэта толькі ківаў галавой і маўчаў, а я думаў — не дай Божа, каб ты што сказаў!

Чацвярых дзяцей нарадзіла яна Вейсілу, першае калі ён яшчэ быў багаты, а чацвёртае, калі не было ўжо і на хлеб. Толькі на ракію. Тады пачала яна працаваць па чужых дамах, а пасля ў нейкага шваба як хатняя служба, дзе мусіла хадзіць у чужынскіх сукенках, так што было відаць усё да каленяў. І з таго, што яна зарабляла, палова ішла на дзяцей, а палова яму на ракію.

І так я, мой Энверу, зноў вярнуўся да таго Сцепы і песні, якую ён мне спяваў. Як дзяўчына Сонца раззлавала, яркае Сонца, я прыгажэйшая за цябе і за твае ясныя промні. Сонца паскардзілася Богу: дазволь, Божа, я спяю ёй твар! Не трэба, Сонца, я дам ёй яшчэ горшае: дробных дзетак і мужа п'яніцу!

І ўсё было якраз, як у той песні, апроча што мяне ў ёй няма. Нейкае я вялікае зло ўчыніў, большае за тое, што забіў цябе, Энверу, а пасля міласэрны Бог цябе ўратаваў, большае за тое, што спіўся, большае і за тое, што роднай жонцы, калі яна кожны вечар мне кажа: муж мой! — адказваю: усе мы Божыя! — хоць ведаю, што ёй хапіла б на ўсё жыццё, каб я хоць раз сказаў тое, што хоча чуць кожная жанчына. Але як жа я скажу Субсе: жонка мая! — калі не пройдзе ні дня, ні гадзіны, ні хвіліны, каб я не казаў гэтага той, што ў мяне ў сэрцы. Гляну я ў сваё сэрца і скажу — душа мая, душа душы маёй. І імя яе не называю, бо няма імя, якім бы можна было да яе звярнуцца.

Нейкае я, Энверу, вялікае зло зрабіў. Раблю яго й цяпер, калі мне яшчэ пяць хвілін засталося, перш чым я ўстану і кінуся з галавою ў гэты дзень, як я некалі кідаўся з Екаўца.

Калі б яна прыйшла да мяне і сказала — Захіру, вазьмі мяне, мне не замінае, што ты пахнеш смерцю, толькі забяры мяне, кінуў бы я жонку і дваіх сваіх дзяцей і пайшоў бы з ёй і чацвярымі ейнымі хоць на край свету. Каб толькі прыйшла яна да мяне і сказала.

Увайду я ў гасул-хану, а там будзе яе пах. Іншых я не чую, але гэты адчую, я ведаю. І не буду я пытацца, хто яе абмываў, хто лашчыў вадою яе голае цела, як не лашчыў я сваімі рукамі. Разліюся я, як тая вада. Мой Энверу, да поўдня я не дажыву.

МЕЙТАШ¹

Гэтая гісторыя не апавядае пра шэйха Юнуса, званага Тахкік² — бо ён распытваў людзей пра тое, аб чым усё ведаў. Ніводная гісторыя, клянуся гэтым маім словам, не будзе пра яго. Ён быў малады, той шэйх Юнус, калі адно дзіця, што звалася Алі, убачыла ў лесе цмока. Цмокаў не бывае, сказаў дзіцёнку шэйх Юнус, бо калі б Бог стварыў такую істоту, дык папярэдне мусіў бы адчуць страх. Калі ты бачыў цмока, гэта значыць, што Алах баіцца. Алі заплакаў і пабег да маці.

Назаўтра шэйх Юнус папрасіў дзіцёнка намаляваць яму таго цмока. Алі ўзяў у руку пяро і няўмела, але не без таленту, намаляваў страшную лясную істоту. Ці гэта цмок? — спытаўся шэйх Юнус праз смех. Не, адказаў Алі. Тады намалой яго зноў!

Дзіцёнак рос, яго пяро пакідала ўсё больш пэўны след на паперы, а шэйх Юнус старэў, і ўсё менш было тых, хто адказваў бы на ягоныя пытанні. Алі дваццаць гадоў маляваў цмока, якога аднойчы пабачыў у лесе за домам. Ён пайшоў бы зноў на яго паглядзець, калі б заставаўся час ад малявання. Шэйх Юнус смяяўся, але голас у яго ўжо быў не звонкі.

Алі аслеп, калі намаляваных цмокаў было больш, чым жывых ластвак. Апошняга ён маляваў, калі ўжо не бачыў

¹ Мейташ (*тур./араб.*) — камень, на які кладуць нябожчыка для адчытання пахавальнай малітвы.

² Тахкік — распытванне, выведванне.

ні белай паперы, ні следу пяра на ёй, ні самога пяра і рукі, што яго трымае. Уууууууу! — які страшны цмок, спалохаўся шэйх Юнус і схаваўся ў Алі пад крысом.

Вось, сказаў Алі, дык ці ж Бог не стварыў і такую істоту? Ні ў якім разе! — адказаў шэйх Юнус. Гэта ты яе стварыў. Але не ў той дзень, калі табе здалася, што ты ўбачыў цмока, а тады, калі твая рука здолела яго намаляваць, а прытым вочы не бачылі нічога з таго, што існуе.

Так шэйх Юнус адкрыў сляпому Алі, што на свеце існуюць істоты, якіх не стварыў Бог. Яны дыхаюць, рухаюцца і маюць душу, але зробленыя яны з чалавечага страху. Таму гэтая гісторыя не пра шэйха Юнуса, званага Тахкік — бо ён распытваў пра тое, аб чым усё ведаў.

Гэтая гісторыя не апавядае і пра сямнаццаць матак з роду Ізраілевага, якіх аблога Ерусаліма заспела з сямнаццаццю сынамі. Былі іхнія сыны адзін прыгажэйшы за другога. Калі б нарадзіліся яны не ў Ерусаліме або калі б заваёўнікі не выявілі, чыйму роду яны належаць, былі б тыя сыны героямі. Або й так былі б героямі, калі б іх маткі менш за іх баяліся.

Але ж маткі бачылі, як заваёўнікі адольваюць муры, як спальваюць горад, як забіраюць сыноў, а пасля забіваюць іх недзе далёка ў сваёй краіне. І таму, пакуль муры былі яшчэ не адоленыя, яны прысыплялі сваіх дзяцей вечным сном. А каб і целы іхнія не дасталіся ворагу, сямнаццаць матак з'елі сямнаццаць сваіх сыноў, аднаго прыгажэйшага за другога, што маглі быць героямі.

Што было далей, ужо й не так важна, бо заваёўнікі ніколі не знойдуць тое, па што прыйшлі. Не было болей матчынага страху, а заваёўнікі не маглі вышукаць, дзе ерусалімскія маткі схавалі сваіх сыноў.

Страх з'явіцца ў іншым месцы і будзе сыходзіць ад таго самага або нейкага іншага роду. Таму гісторыя гэтая не пра сямнаццаць матак і іх сямнаццаць сыноў.

Гэтая гісторыя не апавядае і пра таго, хто ўсё бачыў, але нікому не мог дапамагчы. Не пра таго, хто ўсё чуў, але не меў каму сказаць. Не пра таго, хто быў тут увесь час, але калі іншыя пералічалі імёны, ніводзін пра яго не ўзгадаў. Не пра таго, хто быў найлепшы і абраны, каб весці, але ён не пра таго, хто быў такі малы і нязначны, што не апынуўся нават сярод тых, хто быў ведзены.

Гісторыя гэтая расказвае пра агу Латыф-агу і ягонага сябра Сулеймана, а адбываецца яна невядома ў якім годзе, перад адной з войнаў, якіх было столькі, што ўсякі, хто чуе гэтую гісторыю, вольна можа ўявіць сабе любую вайну. Але найлепей тую, якой і не было, бо так будзе менш мёртвых галоў, а гісторыя і так не страціць таго, дзеля чаго была расказаная.

Сваіх коней абодва асядлалі задоўга да пачатку гісторыі. Лёгка ўгадаць, што першы, на світанні аднаго дня, ускочыў на свайго белуна Сулейман і што толькі каля паўдня за ім выехаў Латыф-ага. Сулейманаў страх быў старэйшы, а ў Латыф-агі нарадзіўся ў той момант, калі ён павярнуўся спінай да роднага парога. Датуль ён казаў бацьку: не паеду! — а бацька прасіў — едзь! Калі не ведаеш нашто, даведаешся, як толькі выедзеш.

Так і сталася, што, як толькі ён больш не мог бачыць свой дом, у ім пасяліўся страх. Трымценне конскага крыжа, дыханне прыгожай жывёліны, за ранейшымі абставінамі гэта дадавала сілы вершніку, а цяпер яму здавалася, што ён конь ягоны баіцца. Сапе, нібы здыхае, дрыжыць, бы яго шыю працінае нож, бяжыць, як бягуць толькі тыя, хто не ведае, куды прывядуць іх ногі. І чым больш аддаляўся Латыф-ага ад бацькавага позірку і ад дома, які ўжо ён не быў яму домам, ён усё больш баяўся. Гнаў ён каня, каб той

скакаў хутчэй, і як конь паскараў хаду, Латыф-агу зноў было занадта павольна. Добры быў у яго конь, лепшы за ўсіх, што мы ведаем. Настолькі добры, што палічыў бы яго за дзіва кожны, хто нешта пра коней ведае. Латыф-ага пра коней ведаў найбольш, але свайго найлепшага не лічыў за дзіва. Ён здаваўся яму павольным нават тады, калі Латыф-ага прыспяшаў яго звыш ягонай конскай прыроды. Поўз, як слімак раннім летам праз белы надмагільны камень.

Цяжкая ж тая туга, што агарнула майго гаспадара, думаў конь пра Латыф-агу. Ніяк яму пад грыву не даходзіла, што Латыф-ага баіцца. Ці ж можа чалавек баяцца, калі не ўмее стаць на заднія ногі і заржаць, пабачыўшы перад сабою ваўка?

Што да Сулеймана, то ён не гнаў свайго белуна і ў палову таго, што мог яго конь. А мог ён шмат, бо ў конскім свеце быў другі, адразу за Латыф-агавым варанцом. Але Сулейман разлічваў, што ягоны бялун мусіць скакаць далёка, далей, чым ён калі-небудзь быў, так далёка, што ён яшчэ й не можа сабе ўявіць. Таму варта ашчаджаць яго сілу. І скакаць паволі, праз усю зямлю Босніі. На ўсход ці на захад — залежыць з якога боку глядзець і ці назіральнік углядаецца ўздоўж усіх вялікіх рэк або, можа, глядзіць дагары нагамі. Але гэта яго праблема, а не Сулеймана ці Сулейманавага каня. Дык хай ён і думае пра тое, куды падарожнічае чалавек і ягоны конь — на ўсход ці на захад.

Белунова хада па пыльнай дарозе гучыць, як калі б'е сябе ў грудзі дужы мужчына. Але не той, каторы выхваляецца сваім геройствам, а адчайнік, бацька, у якога памёрла дзіця. Адгукаецца зямля пад белуновымі капытамі. На шчасце, не мае яна сэрца, бо тое ўжо сто разоў разарвалася б у яе ад такога журботнага гуку. А як коней у Босніі багата, панскіх, а яшчэ болей бядняцкіх, і бальшыня з іх скача па гасцінцах рыссю, бо галоп не чуўся ад часу слаўных Байрамаў і вялікіх бітваў, дык сэрца зямлі разрывалася б штодня па сотні соцень разоў. Бог не даў Зямлі сэрца таму, што Зямля не асарамацілася і не зграшыла, каб ён яе гэтак пакараў.

Пускае Сулейман свайго белуна рыссю і не думае пра Латыф-агу, які ўсё яшчэ далёка ззаду і ад чыйго глухога галопу падае раса з слілавых лістоў і поіць зямлю, з якой паўзыходзяць дзікія травы. Такі гэта год, што не будуць людзі ні сеяць, ні садзіць, а пад расою ўцекачоў будуць узыходзіць такія расліны, якіх доўга не бывала. Або й не было ніколі. Узыходзіць будуць расліны, якіх не стварыў Бог, калі ствараў гэты свет, а якія ўзніклі значна пазней, калі свет павярнуўся супраць Ягонае волі.

Сулейманаў бялун адчувае, як памалу награвецца вершнікаў азадка. Калі той яго асядлаў, азадка быў ледзяны, жывёліна здзівілася, наколькі чалавек можа быць халодны. Халаднейшы за мех солі, які нейкі ягоны конскі продак насіў на спіне ад стонскіх капальняў да Ёрандуцкай цвярдзіны, і з тых часоў з пакалення ў пакаленне перадавалася тое адчуванне холаду, каб аж да белуна Сулейманавага дайшло, што няма нічога халаднейшага за мех солі. Не ведаў бялун, што зрабіла вершніка халаднейшым за соль, бо коні не ведаюць пра чалавечы страх, але калі яшчэ будзе дастаткова жыцця і нагодаў, а там, куды яны прыедуць, знойдзецца кабыла для белуна, і кабыла тая народзіць здаровае жарабя, а яно вырасце ў каня, які знойдзе сваю кабылу, якая таксама ажарабіцца, і малое будзе расці і вырасце ў каня, які знойдзе кабылу... і так далей насустрач часу тых, каму расказваецца гэтая гісторыя, будзе ў пакаленнях коней перадавацца адчуванне Сулейманавага смяротнага холаду, холаду ягонага азадка — што само па сабе будзе выглядаць смешным, як смешна выглядае чужы страх.

Перш чым Латыф-агаў варанец дагоніць Сулейманавага белуна, у вершнікаў яшчэ ёсць час паразважаць пра тое, што яны пакідаюць за сабою. Ага Латыф-ага пакідае агоўства, якое ягоны прапрадзед перадаў прадзеду, прадзед дзеду, а дзед ягонаму бацьку. Агоўства расло, бо такая ў яго прырода. Расці, пакуль аднойчы не прападзе. І вось з Латыф-агою той дзень прыйшоў, і цяпер ён думае пра свае палі і выпасы, свірны і збожжа ў іх, пра батракоў, якія больш не

будуць перагортваць збожжа, і тое збожжа пагніе, пра дамы ў чаршыі і за чаршыяй ды пра дамы, што былі б збудаваныя, але ніколі не будуць. Думае Латыф-ага пра тое, што за гэтыя гады прападала, і пра тое, як ён засмучаўся, што сліва слаба родзіць, і пра тое, як ён з гора рваў на сабе кашулю, калі згарэў у яго дом у Лакташах, і пра тое, як ён непакоіўся, калі пачалі адна за адной здыхаць авечкі. Думае Латыф-ага пра ўсё тое, што рабіла горкім ягонае жыццё, і цяпер яму страх падаецца дарэчным, бо ўжо не засталася за што баяцца, як толькі за само жыццё.

А Сулейман, эх, не быў бы ён Сулейманам, хацеў бы прыгадаць, як усё гэта пачалося. Спрабуе ён ва ўспамінах знайсці дзень, калі ў ім не было страху. Але няма таго дня. Згубіўся, растаў, як лядзяш на сакавіцкім сонцы або як ягоны азадак на белуновай спіне, а быў ён, не можа быць, каб не было таго дня, калі Сулейман жыў без страху, гэтак сама, як жывуць людзі не такія, як ён. Яны ў зацішку сваіх дамоў знаходзяць час, каб была ім расказаная Сулейманава гісторыя. А тады кажуць: ну, гэта немагчыма, або — гэта ён усё выдумаў, або — што ўжо тут за гісторыя, чулі мы і лепшыя.

У гэты момант Сулейманаў страх быў такі самы стары, як ён сам. Калі аднойчы ён усё ж успомніць, што было да страху, тады страх стане маладзейшы за Сулеймана. І тады Сулейман здолее яму і загадаць, і прагнаць яго ад сябе, сказаць, каб заняўся чым разумнейшым, параіць, каб некуды пайшоў, пагрукаў некаму ў акно, ветліва павітаўся з дрыготкай рукой нейкай жанчыны. Але цяпер гэта немагчыма. Сулейман са страхам аднагодкі. Хоць яны й не браты, але маюць адзін век, той самы досвед і аднолькавы розум, дык ні Сулейман страху, ні страх Сулейману нічога не можа сказаць.

А ці думае што страх пра Сулеймана, калі ўжо Сулейман столькі думае пра яго? Э, ну гэтага ўжо было б занадта, пра гэта ўжо толькі самі страхі могуць нешта ведаць, а яны не гавораць, а маўчаць. Пра гэта можна было б гаварыць толькі з чужых вуснаў, што не было б добра.

А як ужо зусім мала часу засталося, перш чым Латыф-агаў варанец дагоніць Сулейманавага белуна, трэба яшчэ нешта сказаць пра той час, калі баяўся толькі адзін з двух сяброў. Прыходзіў Сулейман да Латыф-агі прынамсі раз на сем дзён, бавілі яны вечары на беразе Врбасу, пілі ракію і закусвалі кавалачкам авечага сыру. Напачатку, бывала, приходзілі і іншыя, абменьваліся з імі парачкай ветлівых словаў, сядалі на траву і ўглядаліся ў зялёную ваду, а пасля ўзнімалі вочы да неба, так што ім на імгненне здавалася, што і неба цячэ. Але неўзабаве яны перасталі прыходзіць. Не пілася гасцям тая ракія дый не надта еўся той сыр. Невядома, хто з іх дваіх сказаў ім, каб не прыходзілі, але пэўна, што той другі быў з гэтага шчаслівы і задаволены. Бо можна было падаць яшчэ літр, можа было і яшчэ пяць літраў ракіі, у Латыф-агі знойдзецца, дый Сулейман не быў жабраком, але каб хапіла сыру, яго не магло быць больш за малы кавалачак. Той кавалачак не меўся быць большы за вялікі палец, а яго мусіла хапіць на цэлы вечар.

Тыя, што напачатку приходзілі, як бы гэтага й не ведалі. І так кавалачак сыру знікаў за паўгадзіны. Знерваваны Сулейман клікаў жонку, яна прыносіла новы кавалачак. Нізавошта не большы за папярэдні. І праз паўгадзіны зноў. І так хто ведае колькі разоў. Пасля ім дваім было пагана ад сораму. Здавалася ім, што яны толькі пілі ракію, а сыру і не было. Дык і не было. Ракіі магло быць паўлітра, літр і пяць літраў, але сыр ёсць, толькі калі яго адзін кавалачак, не большы за вялікі палец. Усё, што больш, гэта нейкі відзеж.

Добра, што іншыя перасталі прыходзіць, іначай гэтыя двое забыліся б, што такое сыр.

Э, дружа, што ж цябе так непакоіць? Гэта ж яшчэ менш важна за той кавалачак сыру, казаў Сулейман Латыф-агу. Э, дарагі мой, а што ж цябе так палохае? Тое, чаго ты баішся, гэта зусім нічога і яшчэ менш за нічога, адказваў Латыф-ага Сулейману. Так яны суцяшалі адзін аднаго, падбадзёрвалі і бавілі разам той час, які быў да гэтага часу. Ёсць час, а ёсць бяшчассе. Як насценны гадзіннік дома ў Латыф-агі выстук-

вае — час, бясчассе, час, бясчассе... Надта ж гучны быў той гадзіннік, дык Латыф-ага перад сном укладаў вату ў вушы. Але прыгажэйшага гадзінніка не было ва ўсім горадзе. Ён рэдка паказваў дакладны час, але не на тое ён служыў. Латыф-ага быў не з тых, хто мусіць некуды паспяваць. А ў такіх і так няма грошай, за якія яны маглі б купіць гадзіннік. Гэткі або нейкі менш прыгожы. Усё роўна. І ім, як і яму, выстукваў гадзіннік — час, бясчассе, час, бясчассе...

Аж пакуль не настала бясчассе, а Латыф-ага застаўся і без гадзінніка, і без сцяны, і без цвіка ў сцяне, на якім той гадзіннік вісеў.

Сулейман падаў яму руку, хоць вершнікі рэдка адзін аднаму падаюць руку. Можа ён і саскочыў бы з каня, калі б Латыф-ага выявіў такі самы намер, і яны абняліся б і расцалаваліся. Нібыта не бачыліся цэлы год і яшчэ нейкі месяц, а не ўчора. Але тое ўчора было зусім інакшае, чым гэтае сёння. Рукамі зграбалі яны тое, што ў іх засталася, бедавалі над тым, чаго больш не мелі, казалі, што без таго яны ўжо й не пражывуць і глядзелі адзін на аднаго, як глядзяць галодныя ваўкі, ацэньваючы, катораму засталася болей. Калі б учора ў аднаго быў кавалачак сыру, другі ім напэўна не аб'еўся б. Але сёння ў іх больш нічога няма, і могуць яны радавацца адзін аднаму, нібыта не бачыліся цэлы год і яшчэ нейкі месяц.

Дагнаўшы сябра, Латыф-ага пачаў утаймоўваць свайго варанца, каб той запаволіў хаду. Цяжка каню з дзікага галопа перайсці на рысь, цяжка яму вярнуцца да свайго прыроднага стану, калі быў аднойчы з яго выгнаны. А Латыф-ага не разумее, што з ім. Яшчэ зусім нядаўна быў паслухмяны, а цяпер заўпарціўся. Ці не дзеля Сулейманавага белуна? Не, яны ўжо даўно прызвычаіліся адзін да аднаго. А ці не захваляваўся ён, бо адчуў небяспеку, некага ўчуяў? Хіба што не. Каб далей пра гэта не думаць і каб не вярнуўся да яго такі страх, як быў перад тым, Латыф-ага загаварыў:

Ці табе не шкада?

Сулейман паглядзеў на яго, як пад канец вячэры глядзеў

бы на апошні драбочак сыру. Той, які нельга было з'есці і які мусіў, як магільны камень, стаяць у канцы прыгожага дня.

Ці не шкада табе, дружа?

Сулейман уздыхнуў, а з кроны арэxu разляцеліся галкі і пачалі распорваць неба. Але не па шву, як распорваюць ластваўкі, а бязладна і ўпоперак, нібыта перададажджом. Аднак у паветры не адчувалася парнасці, якая вястуге дождж, ці можа яе няздольныя адчуць тыя, хто ўцякае.

Ці ж табе не шкада? не пераставаў Латыф-ага.

Адказаў бы яму Сулейман, чаму б не адказаць, але яму язык завязала. Завязалі яму язык п'яныя пальцы, так што ранаіцай з пахмелля не могуць развязаць. Або завязала жаночая рука, якую ніхто не вучыў, якімі вузламі завязваецца тое, што трэба хутка развязаць. Калі ён загаворыць, то пакрыўдзіць сябра. Або сам заплача. Таму лепей маўчаць, пакуль Латыф-ага не перастане пытацца.

Ці шкада табе Баня-Лукі? — спытаўся Латыф-ага, і адразу пачаў пералічаць усё, чаго яму мусіла б быць шкада. Але, на дзіва, не ўспомніў ён нічога, што яны страцілі, а толькі што было і чаго ўжо няма. Спаленыя хаты і спустошаныя куфры, палі, па якіх рассыпалася раскізанае конніца пераможцаў, якой больш ніхто не пагражае, а яна не баіцца голаду, і таму з лёгкасцю топча збожжа перад сабою, дзеці і жанчыны, хусткі, што пападалі ў Врбас, жывёла, якая рыкае з хлявоў, малако, якое палівае зямлю, з якой пасля нічога не ўзыходзіць, бо не насталі яшчэ такія часы, а можа яшчэ і настануць, каб раслі дрэвы падобныя да кароваў. Нічога з гэтага Латыф-агу ўжо не ў галаве, а толькі сяброўскія вечарыны, заляцанні і гулянкі пад вольным небам. Тое, чаго сярод усіх ягоных клопатаў і так не было столькі, колькі магло і мусіла быць.

Урэшце і ён замаўчаў і вярнуўся да свайго варанца. Конь тым часам прыстасаваўся да хады свайго таварыша. І яму гэтак лягчэй. Нехта іншы за варанца рухае нагамі, а ён адпачывае. Тое самае і Сулейманаваму белуну. І ён адпачывае, пакуль другі ідзе замест яго. Калі так бывае людзям, яны ка-

жуць: мне так здаецца, глядзі як добра! А калі так бывае коням, яны проста ведаюць, што гэта так. Коням ніколі нічога не здаецца, а таму ім нічога й не трэба ўяўляць.

Латыф-ага і Сулейман, а таксама іх два страхі, якія тым часам сталі адным, больш падобным да Сулейманавага, цяпер толькі на пачатку сваёй дарогі. Але ззаду за імі засталася ўсё, па чым іх ведалі іншыя. Ззаду застаўся апошні кавалачак сыру і ўсё, што яны мелі. Латыф-ага назаўтра зноў будзе пытацца пра тое, што добра ведае, але адказу не будзе. Маўчанне можа цягнуцца так доўга, пакуль не знямее той, хто маўчаў. Але да таго яшчэ застаецца час, якраз столькі, каб двое вершнікаў дагналі тых, якім сама сабою расказаваецца гэтая гісторыя. А яны скажуць: ну, гэта немагчыма, або — гэта ён усё выдумаў, або — што ўжо тут за гісторыя, чулі мы і лепшыя.

І застануцца яны там, дзе ёсць, а іх двое паскачуць далей на варанцы і белуне, пакуль не дабяруцца да белага гладкага каменя, каля якога будзе стаяць нехта, хто ім скажа: далей няма куды! Страх не дасць ім павярнуць назад, і на тым камені двое сяброў адпачнуць. Там усё і скончыцца.

І ўрэшце: гэтая гісторыя не апавядае пра пані Дудзі-булу, якая была настаўніцай у мектэбе і збудавала мячэць на пагорку над Сараевам. А як не было ў яе золата на мінарэт, дык і была гэта не мячэць, а малельня. Але гэта была яшчэ не апошняя напасць Дудзі-булы і яе пабожнага чыну. Праз сто пяцьдзясят гадоў орды прынца Эўгена спалілі малельню. Людзі пасля зноў яе адбудавалі, але яна гарэла яшчэ двойчы. Вакол разрасталіся могілкі, іх было ўсё болей, бо магілы ніхто ніколі не паліць, ды і ў магіле няма каму перакуліць свечку або газніцу. Урэшце людзям больш ужо не хацела-

ся ўзнімаць з попелу Дудзі-буліну малельню ці, можа, у іх вера аслабла, дык на яе месцы вырас жылы дом. Неўзабаве зніклі і могілкі, а ў нейкай кнізе засталіся запісаныя толькі пяць імёнаў людзей, што былі пахаваныя каля Дудзі-булінай малельні: Ахмед Алемдар, хаджы Сулейман Кундур, Мула Пакрыч, Афіфа-ханума, дачка Абдулахава, і Абдулах, сын Мустафаў. Ні кладоў, ні магілаў, ні храма тут болей няма. І ні згадкі пра Дудзі-булу. Але ў пагорка засталася назва Мейташ, па белым гладкім камені, на якім спачылі тыя, пра каго гэтая гісторыя не расказвае.

ЛЕПАНТ¹

Каменьчык з дзіркай прыносіць шчасце. Гэта Лане казалі ў дзяцінстве, калі яны яшчэ з Тузлы, дзе тата працаваў на саляной фабрыцы, кожны жнівень ездзілі на мора ў Заастрог². Камень мусіць быць абсалютна гладкі, а ў камянях, скрозь раз'едзеных і здзіраўленых ракавінкамі ці невядома чым яшчэ, шчасця няма. Такія камяні мама ўжывала, каб скрэбці пяткі, але ні ў якім разе не магло быць гаворкі, што яны прыносяць шчасце. Шчаслівы толькі той гладкі, з адной-адзінай дзірачкай з мяккімі краямі, якую не прагрызла ніякая жывая істота, а проста вось такі каменьчык стварыўся на пляжы. Але тым часам як камянёў на скрабенне пятак было колькі заўгодна, той сапраўдны і шчаслівы сустракаўся рэдка. Звычайна яго знаходзіла нейкая старэйшая дзяўчынка, а іх шмат было ў доме адпачынку саляной фабрыкі «Сода Соль», Лана якраз была найменшая і з сумам глядзела, як мамы працягваюць нітачку праз дзірку шчаслівага каменя, надзяваюць яго дзяўчаткам на шыю — як медаль на шыю малой румынскай гімнасткі на экране ў тэлевізійнай зале — і тыя да канца адпачынку, а яшчэ й даўжэй, у Тузле, калі ўжо настане восень, пойдучь першыя дажджы і надзенуцца сінія школьныя халаты, на

¹ Лепант — грэцкая назва Наўпактас, горад на захадзе Грэцыі, дзе ў 1571 годзе адбылася марская бітва паміж Асманскай імперыяй і Святой Лігай хрысціянскіх дзяржаваў.

² Заастрог — папулярны курорт каля Макарскай на поўдні дамацкага ўзбярэжжа.

сваіх шыях з гонарам насілі знак шчасця. Якое шчасце прынеслі ім тья каменьчыкі? Лана пра гэта ніколі не думала. А й нашто, бо, прынамсі для яе, было дастаткова, што яны знайшлі свой камень з гладкай дзіркай, а яна не. Значыць, не мела шчасця.

Тата ляжаў на пляжы перад рэстаранам «Сонца», закрывшы твар газетай. Гэты? — пыталася яна. Не гэты, падглядаў ён адным вокам. Гэты? Нічога, не адказвае. Гэты? — хапала яна яго за плячо. Бо бывала, што тата і засынаў на пляжы. Не, не гэты, бачыш, як яго ракавінкі здзіравілі. Тата сядзеў на тэрасе рэстарана «Сонца», курыў і піў піва «Ледэрэр». Гэты? — прыбягала Лана з пляжу. Не! А гэты? — даставала яна другі, а пасля трэці, чацвёрты каменьчык з кішэні шортаў «сафары». Не, не, не! І не пхай столькі камянёў у кішэні, бо мама будзе сердаваць, зашые, і не будзе ў цябе кішэняў. Тата згарэў на сонцы, цёця Нэрміна намазала яму спіну ёгуртам, і ён у цемры тэлевізійнай залы глядзеў на малую румынскую гімнастку. Гэты? — пыталася Лана. Не, золатка, не гэты. А ты б сказаў, калі б быў? Сказаў бы, чаму ж не.

Яна была цяролівая, як зямля ў засуху, казаў дзед Відое, яна была добрая, як дзіця ад дзіцяці, а не ад вас дваіх, казаў тату і маме дзед Сафет. Яна шукала каменьчык, які прыносіць шчасце і ніколі не плакала ад таго, што не знайшла, і не чакала, што яго будзе шукаць тата. Яна ведала, што мусіць знайсці яго сама.

Было так і ў першае лета, калі ў Заастрог паехалі толькі яны двое, і ў другое, калі з імі была і мама, і ў трэцяе, калі малы брацік Дэніс перастаў дыхаць у машыне, пасярод магістралі на Макарску. Тата гнаў, як шалёны, мама крычала. Тата казаў, не глядзі, дачушка, брацік памёр. Лана ўсё ж на яго паглядзела. Калі б знайшла яна шчаслівы каменьчык, дык павесіла б яму на шыю, калі ён яшчэ дыхаў.

Ішоў дождж, калі тата нёс на плячы малую бляшаную скрынку, дакладна так, як насіў кавун з рынку. Толькі што ў скрынцы быў брацік Дэніс, а не кавун, які тата з трэскам

рассякаў напалам і казаў — салодкі, як мёд у жабрака! Дзед Відое тройчы перажагнаўся, дзед Сафет глядзеў у свае адкрытыя далоні, а тады вось так, насуха, умыў далонямі твар. Мама плакала, тата трымаў яе пад руку, каб не ўпала. Калегі з прадпрыемства падыходзілі, казалі — мае спачуванні, мае спачуванні, мае спачуванні, і падавалі руку ўсім, хто стаяў чарадою перад малой бляшанай скрынкай. Толькі яе гладзілі па галоўцы і нічога не казалі. Калі б знайшла яна шчаслівы камень, то насіла б яго на шыі.

Пройдзе і гэта, мая Мілка! — казаў дзед Сафет Ланінай маме, калі б яна праз некалькі месяцаў без ніякай прычыны расплакалася. Тата маўчаў і думаў, што ўсё скончылася б іначай, калі б замест «фічыка»¹ яны ехалі на службовай «акуле»². Кавун больш не быў салодкі, як мёд у жабрака, і больш на мора ў Заастрог яны не ездзілі.

Мінула дзесяць гадоў, перш чым мама ўпершыню забылася пра гадавіну па малым браціку і не пайшла на яго магілу. Бог захацеў, каб ты забылася, абняў яе дзед Сафет, так яно й лепей. Малая магілка зарастала травой, пахіліўся драўляны помнічак з пяціканцовай зоркай, душу аднагадовага партызанскага героя ахінула поўнае сучашэнне.

Не хачу я ў тузланскі шпіталь, там мяснікі, а не дактары, сказаў ён у студзені 1991-га.

Добра, тады павязу цябе ў Сараева, Лана спрабавала надаць голасу строгасць.

У Сараеве яшчэ большыя мяснікі, адрэзаў ён.

І што ж ты тады хочаш?

Падохнуць спакойна!

Ад адной шышкі на шыі, зусім малой шышачкі?

Пухліна была як гарошына, пасля як каштан, пасля як ранні яблык. І як пухліна расла, бацька змяншаўся. Сто кіло жывой вагі, хваліўся дзед Сафет сынам, пайшло ў яблычак

¹ Фічык — малалітражны аўтамабіль ФІАТ «Застава 600».

² Акула — папулярная назва аўтамабіля Citroën DS.

на шыі. Бацька быў падобны да шкілета з кабінета біялогіі — вучні яму яшчэ невядома калі далі мянушку Кашчэй — калі яны ехалі ў Люблян. Не мог ён сказаць ёй, што і там былі не дактары, а мяснікі. Ён сядзеў ля акна і глядзеў, як пралятаюць міма агеньчыкі малых баснійскіх мястэчак. Калі цягнік уехаў у Харватыю, такія самыя мястэчкі мелі лепшае асвятленне. Удалечыні віднеліся чырвоныя, жоўтыя і зялёныя агні святлафора. Цягнік стаяў, бо трэба было прапусціць калону вайсковых грузавікоў.

Ох, як усё загаўніцца, сказаў ён ціха, так што яна не чула.

Што ты кажаш?

Але калі ўсё загаўніцца, мяне ўжо не будзе, сказаў ён, дастаў з кішэні галоўку цыбулі і спрабаваў разрэзаць яе швейцарскім сцізорыкам. Рукі ў яго дрыжалі, і нічога не выходзіла.

Дай мне.

Ён падаў ёй цыбулю і нож, і Лана магла наплакацца ўволю, пакуль падавала яму скрылёчак за скрылёчкам. Дзед Відое сказаў, што цыбуля дапамагае супраць шышкі на шыі. І сунімае боль. Насамрэч схлусіў — проста каб плакалі, калі ім захочацца.

Сярод суседзяў гаварылася, што яго толькі разрэзалі і зашылі. Так заўсёды кажуць, калі пухліна разрасцецца і жыць чалавеку застаецца нядоўга. Няважна, што яго нават не аперавалі, а проста прывезлі назад дадому.

Бацьку пахавалі на другім канцы могілак, бо каля малога браціка не было месца. Нічога, Мілка, Сафету будзе лягчэй, сказаў дзед Відое, калі маці падчас сядзення пры памерлым перад пахаваннем абурылася, бо бацькава сям'я захацела, каб ён быў пахаваны як мусульманін. Але ж ён быў камуніст! — сказала яна. Так, быў, адказаў дзед Відое, але на халеру той камунізм, калі людзі паміраюць маладыя. І так яны ўсе трое расплакаліся.

За два дні да таго, як праз Славенію рушылі танкі, яны прадалі дом у Тузле. Я вучуся ў Заграбе, там буду і жыць і не пакіну яе адну, сказала Лана дзядам. Абодва пагадзіліся. Маці

некалькі месяцаў маўчала, цэлымі днямі не ўставала з ложка, а лекары казалі, што ў яе цяжкі клімакс і што ўсё гэта пройдзе. Адзін тузланскі рок-гурт называўся «Дэпрэсія». Яе гітарыст хадзіў з Ланай у адну школу. Дурная назва, сказала яна яму. Раней мы называліся «Вар'яцтва». Яшчэ дурней.

Маці ў Заграбе ўсё ж троху ачуняла. Мала памалу знайшла сабе кампанію, раскачвала цеста і пякла піту, якую падчас паветраных трывогаў насіла ў сховішча. Мілка, дзіўнае імя, казаў падазрона сусед з сёмага паверху, але прозвішча добрае! Яна пераводзіла гэта ў жарт, хай ведаюць хто мы і што, але нікому ніколі не сказала, а ў Заграбе ніхто гэта сам па сабе не ведаў, што яе муж зваўся Мухамэд і што прозвішча Хорват — мусульманскае. Так нідзе і ніколі не зваўся ніводзін каталік.

Але мінулі і тыя часы, Лана Хорват атрымала дыплом, знайшла працу ў міжнародным прадстаўніцтве, купіла машыну і пазнаёмілася з Тончы. Ён працаваў на бенза-запраўцы, вывучаў філасофію і ўвесь час смяяўся. Проста так, без прычыны. Некаму добра ідзе маляванне або спевы, нехта аддаўся б душой гандлю, а ў Тончы найлепей выходзіла смяяцца. Ён рабіў людзям дабро. Калі ён смяецца, дык і іншыя мусяць хоць бы ўсміхацца. Таму яна і пазнаёмілася з ім, набіраючы бензін. Пойдзеш са мной на каву? — спыталася яна.

Ён быў з Заастрога. Ооо, з Заастрога! Там я шукала каменьчык, які прыносіць шчасце! І знайшла? Не, там было шмат старэйшых дзяўчатак.

Так было дамоўлена, што Тончы звозіць Лану ў Заастрог, а яна знойдзе камень з дзіркай пасярэдзіне. Але каб не быў здзіраўлены ракавінкамі. Так на першай каве было вырашана, што будзе адбывацца наступным летам. Вядома, не было сказана, кім тады будуць адно аднаму Тончы і Лана, але яны наагул не адрозніваліся ў тым, пра што прамаўчалі.

Ён яго знайшоў.

Белы, як кавалак солі, ён адрозніваўся ад усіх іншых каменьчыкаў на пляжы ў Заастрогу. Так што знайсці яго было

лёгка, і сапраўднае дзіва, што ніхто не знайшоў яго да Тончы. Дзірка пасярэдзіне была паўсантыметра ў дыяметры, ідэальна круглая і гладкая. Камень быў пяшчотны, Лане здавалася, што гэта ад таго, хто яго знайшоў, і быў мяккі. Калі моцна сціснуць яго вялікім і ўказальным пальцамі, камень угінаўся. Або не. Тончы казаў, што гэта немагчыма, але добра, што яна ў гэта верыць. Яна яму даводзіла, што яе каменьчык не такі, як усе іншыя. Куды б яны ні выправіліся, у Заастрогу, а пасля ў Заграбе, куды б ні зайшлі, яна параўноўвала звычайныя камяні з тым сваім.

Хочаш, дамо яго на аналіз? — спытаўся ён.

Можна, калі гэта не доўга.

Бартул усё залагодзіць за адзін дзень. І верне непашкоджаны.

Бартул — Тончыёў старэйшы брат, геолог, які шмат гадоў працаваў на Блізкім Усходзе, шукаючы нафту, а пасля ўсё гэта яго трошкі стаміла, і ён вярнуўся ў Заграб выкладаць ва ўніверсітэце. Час ад часу ён прыязджаў у Заастрог, лавіў рыбу і капаўся ў агародзе, а на Хвары ў яго быў масліннік, дык ён кожны год ціснуў свой алей. А ў Заграбе ён кіраваў клапай¹, дзе спявалі далмацкія студэнты, і рэпетаваў з імі старыя сялянскія песні. Смяяўся ён менш за Тончы. Гэта ў яго ад песняў, казаў брат, трэба ж аплакаць кожную Мару, якая з імі ўтапілася, і кожнага Юру, які не вярнуўся з мора.

Не праблема, сказаў Бартул. Не дай божа яго згубіць, лепш галаву згубіць, чым нявестчына шчасце.

Але назаўтра браты не смяяліся. Тончы ён ужо паведаміў вынікі аналізу. Ці будзем ёй казаць? Адкуль я ведаю, я хлусіць не ўмею, лепш ты схлусі! І я не буду. Э, ну дык скажы ёй. Ну, пабачым, казаць ці не...

Што такое, спыталася яна, вы зусім як дактары, што мусяць паведаміць дыягназ.

¹ Клапа — жанр традыцыйнай далмацкай музыкі, шматталосыя акапэльныя спевы, а таксама гурты, якія выконваюць гэтую музыку (да 10 — 12 чалавек, пераважна мужчыны).

Ну неяк так яно й ёсць, сказаў Бартул.

Дык што там, інфаркт ці інсульт? — засмяялася Лана.

Гэта, дарагая мая, не камень.

Як не камень?

А так. Гэта чалавечая косць, частка косці, не ведаю якой. І ёй больш за чатырыста гадоў.

Яна паглядзела на яго, ён не жартаваў. Пасля паглядзела на Тончы, ён, нібы вінаваты, уцягнуў галаву ў плечы і стра-саў крошкі з рэстараннага абруса. Лана падумала, што гэта напэўна мужчына ейнага жыцця. Калі яго такая малая рэч, малы радасны каменьчык, так занепакоіла і наблізіла да яе, дык варта было побач з ім і застацца. А што да яе, дык косць з дзіркай пасярэдзіне гэта тое шчасце, дзеля якога бацька цярпліва здымаў з твару газету і казаў: Не гэты! Нябожчык Мухамед Хорват, памерлы Ланін тата. Як даўно ўжо памерлі тыя, пра чые жыцці мы зараз распавядзем.

Першы сярод іх завецца Якіша Матуцін, а гісторыя наша заспела яго, калі ён вяслюе ад берага ў бок Хвара. Ён адзін у лодцы, якая напаўняецца вадою, не ведаў ён, што ў яе гнілое дно, бо не ягоная яна, не ведаў, і што ветразь не вытрымае на сярэдзіне пратокі і разляціцца на кавалкі, як харугва войска без караля. З кожным махам вёслаў Якішу ўсё цяжэй, і ўсё менш верагодна, што ён дабярэцца да Хвара. Часам ён спыніцца, вычарпае далонямі ваду, якая дастае яму ўжо да шчыкалатак, і ўспамяне моцным словам мёртвую Радакаву маці. І хоць Якішавы рукі ўтрая большыя за рукі найбольшага чалавека пад Біякавам, няшмат мора ў іх умяшчаецца. Але колькі б ні было, будзе досыць, бо калі ён будзе захлынацца, а напэўна будзе, бо плаваць не ўмее, менш змесціцца мора ў Якішавым дыху, чым ёсць яго цяпер у ямцы паміж сярэднім і пярсцённым пальцамі. Але ўспамяне ён прынамсі яшчэ раз мёртвую Радакаву маці і яго самога, што аддаў яму сваю дачку з двума фальшывымі дукатамі пасагу, а цяпер гоніць

яго з парога, калі ён прыходзіць папрасіць нечага з'есці, і не сабе ж, а дзецям і ёй. Кажа: Тое, што я даў, дадзена ад сэрца і больш яно не мае, а ты цяпер клапаціся сам або ўтапі свой прыплод і чакай лепшых часоў, каб рабіць дзяцей. Прыйшлі туркі і паляць усё на сваім шляху, дык хай кожны пільнуе тое, што мае. Так Радак казаў Якішу, а ён скраў у яго лодку і паплыў на Хвар, дзе ёсць усякага дабра і ёсць як на яго ўзбіцца, накорміць ён дзяцей або хай яго спяляць жывога, аднак не ведаў ён, што ў Радака гнілы і ветразь, і лодка. Дурань без розуму, хіба чакала б Радакава лодка няскрадзеная ў прыстанцы сярод галодных, чумных і лютых людзей, калі б яна была прыдатная да плавання.

Другі, за жыццём якога мы будзем далей сачыць, пры нараджэнні быў названы Дабіша. Ён сцярог авечак трэбінскага агі Рамізбега, але не здолеў асперагчы іх ад сябе. З'явіўся раптам нейкі ў чырвоным каптане, з шабляй за поясам, на галаве каўпак высокага рангу, і заспеў Дабішу, як той з найпрыгажэйшай Рамізбегавай авечкай рабіў тое. Спытаўся незнаёмы, чыя то авечка, і сказаў, што будуць яго цэлага купаць у гарачай смале, як маці купae роднае дзіця, бо ён сваёй кавурскай жылай апаганіў турэцкую авечку. Пагнаў Дабішу незнаёмы ў чырвоным каптане, каб прывесці яго да агі трэбінскага Рамізбега, які за сем дзён спагоніць з племені Давішынага столькі сасновай смалы, каб дастала яму да шыі, калі яго будуць у ёй варыць. Ці ведаеш ты, чарвяк кавурскі, што праз дзесяць дзён Хаджыйскі байрам і што тая жывёліна, магчыма, была прызначаная за курбанскую ахвяру? Не ведаў Дабіша дый, праўду сказаўшы, не надта й разумеў, аб чым Рамізбег у яго пытаецца. Але падумаў, што будзе лепш, калі скажа — ведаю! Здзівіўся ага, ніколі ніводзін кавурын яму не прырэчыў так адкрыта і спакойна, з рахманым цялячым позіркам. А ці ведаеш ты, што я пасяку ўсю тваю радню, калі не нацэдзяць яны столькі смалы, колькі хапіла б, каб змыць

тваю гнюсоту? Ведаю, кажа Дабіша, але нацэдзяць яны, ясны гаспадару, залатыя ў іх рукі. Так кажа Дабіша, гледзячы на агу, як карова на канюшыну, а ўсе вейкі ў яго выгінаюцца, як у дзяўчыны перад заручынамі. Рамізбег яму тады пачаў апісваць пакуты, праз якія ён пройдзе ў гарачай смале, перш чым выпусціць у паветра сваю няверніцкую душу, каб разнёс яе халодны вецер, што дзьме з Босны. Так, пагадзіўся Дабіша, маці мая казала, што мора салёнае, як сляза, дык я неяк думаю, што гэта ўсё ад душаў, якія былі занадта цяжкія, каб узнесціся да Бога.

А імя трэцяга ўжо даўно мёртвага — П'етра Дамэніка Санктыс дэ Вэнэта, а ў часе, калі да яго дабралася наша гісторыя, толькі вялікага геройства і перамогі не хапае яму, каб перад Богам і людзьмі пацвердзіць велікапышнасьць свайго імя і выключнасьць свайго кароткага побыту на зямлі. Яму яшчэ толькі трыццаць, а ён ужо слаўны матэматык, паэт і лекар, брат ордэна святаго Францішка і, сцвердзіўшы сябе ў розуме, веры і дабрыні, вырашыў ён, дзеля ўзору іншым, плыць з флотам Святой Лігі¹ да далмацкіх і грэцкіх берагоў і ўступіць у бой з галеонамі турэцкіх нявернікаў, з паўмесяцам і зоркай, якія гроззяць з усходу і трымаюць у страху ўвесь Божы свет. П'етра Дамэніка Санктыс дэ Вэнэта якраз развітваецца з маці Вэронікай у засені кіпарысаў перад бацькоўскім домам, на ўзгорку, з якога відны ўсе сем цэркваў П'етравага дзяцінства, разам з горадам, які з Божае волі лунае над вадою, і здаецца яму, калі ён на яго глядзіць, што не хапае яму яшчэ адной вялікай перамогі, каб ён узнёсся ў неба, разам з цэрквамі і палацамі, мастамі

¹ Святая Ліга — саюз міжземнаморскіх хрысціянскіх краінаў з мэтай спынення экспаніі Асманскай імперыі ў Еўропе. 7 лістапада 1571 года войскі Святой Лігі перамаглі Асманскую імперыю ў марской бітве пры Лепанце.

і бібліятэкамі, як прадвяшчэнне цуду, які не запісаны ў Бібліі, але які тут адчувае кожны, калі зямная дзяржава становіцца нябеснай. Вэроніка цалуе П'етру руку. Ён хацеў бы яе выхапіць, але жанчына не дазваляе. Гэта рэдкі момант, калі вера бывае мацнейшая за мацярынства. Вэроніка цалуе руку не сыну, а святому.

Калі да берага засталася яшчэ метраў сто, а вада дайшла яму ўжо амаль да каленняў, Якіша Матуцін перастаў памінаць мёртвую Радакаву маці, а ўспамянуў святога Міколу. Дай, каб я дастаў нагамі да дна, а калі не можаш, дай, каб я ўмеў плаваць, Богам буду табе да смерці служыць! Так абяцаў ён, і просьба ягоная споўнілася. Гнілая лодка патанула якраз калі Якіша здолеў кончыкамі пальцаў дастаць да дна. Мора накрыла ягоны рот, залівалася яму ў нос, ён душыўся і хрыпеў, але крок за крокам ішоў далей і ўсё паўтараў у думках, што святому Міколу будзе Богам да смерці служыць. Не прыйшлі яму ў галаву жонка і дзеці, нялюдскі Радак, голад і мор. За жыццё змагаўся вялікі чалавек і, дальбог, на бераг ён упаў яшчэ жывы.

Спытаўся тады Рамізбег у Дабішы: А што, чарвяк кавурскі, ці мог бы ты зараз адолець сваім языком Алах ілалах¹?

Мог бы, ясны гаспадару, не піў я ракіі, каб у мяне язык заплятаўся.

І не баішся?

Не, чаго б я баяўся.

А вымавіў бы гэта, хоць бы й давялося табе ў гарачай смале абдэст браць?

Дабіша зноў не ўсё зразумеў, але было яму прыемна

¹ Алах ілалах (з араб.) — Няма бога, апроч Алаха.

размаўляць з агою, ніхто яго яшчэ так не прымаў і не слухаў, што ён кажа, не шырыў вочы і не дзівіўся бровамі кожнаму Дабішаву слову. Не хацеў ён агу расчароўваць тым, што не разумее, і сказаў:

Ясны гаспадару, халодны вецер расее па моры маю душу, дык я магу гаварыць усё, што мне захацаца.

Ану скажы: Алах ілалах!

Ітак прамовіў Дабіша словы, якія зрабілі яго мусульманінам. Зрабіўшы гэта, не стаў ён раптам ні кроплі разумнейшым, сэрца ў яго засталася простае, як загон з чатырох бярвёнаў і чатырох пнёў, а галава пустая — тут Алах мусіць моцна зменшыцца, каб усяліцца ў чалавечую душу. Рамізбег маўчаў, глядзеў на яго і доўга спрабаваў знайсці ў ім перамену. Але яе не было. Ніякай. Дуб застанецца дубам, хоць ты яго ватай назаві. Ад перавярнення Дабішы ў Абдулаха больш аслабла Рамізбегава вера, чым было ў ім радасці ад учыненага. Але ўсё ж злітаваўся ён і захаваў Абдулаха жыццё. Загадаў ён завесці яго ў Ульцынь¹ і прадаць. Раб Абдулах быў моцны, як тры кані, і пры тым значна больш паслухмяны, чым уся слаўная султанавя конніца.

П'етра Дамэніка Санктыс дэ Вэнэта якраз маліўся Богу, таму ягонаму Імені, якога выракся раб Абдулах, насамрэч яго, як і новае Імя, не спазнаўшы. Маліўся П'етра за ўсіх людзей, якіх любіў, пасля за ўсіх, каго ведаў, за тых, каго сустрэў і забыўся, а таксама за тых, міма каго толькі прайшоў і не пабачыў. Маліўся П'етра за людзей, якіх ніколі не сустрэў, а мог бы, калі б была нагода, і за людзей, якіх не мог сустрэць, бо вызнаюць яны веру Госпада нашага Ісуса Хрыста ў тых краях зямнога шара, дзе П'етрава нага ніколі не ступала. Маліўся П'етра за мёртвых, якія загінулі дзеля

¹ Ульцынь — горад у сучаснай Чарнагорыі, у сярэднявеччы найбуйнейшы цэнтр гандлю рабамі.

славы Ягонага імя. Маліўся за нявернікаў, якіх загубіла рука праведніка і якія зведалі б Хрыста, калі б не трапіліся таму праведніку на дарозе. Маліўся за тых, якія загінуць героямі ў апошняй бітве. І за тых, хто ў апошні момант спалохаецца, — хай Бог ім даруе! Маліўся за туркаў, якіх загубіць ён сваёю рукою, замест каб наставіць іх на шлях Хрыстовы. У гэтым розніца паміж мірам і вайною. Хай жа ваярам будзе даравана!

Чаму ты прыйшоў? — спыталіся хваране ў Якішы Матуціна. Ён ім здолеў сказаць толькі тое, што ў яго жонка і дзеці галодныя і што не дажывуць да восені, калі ён іх не накорміць. На крадзеж, ды яшчэ праз мора! Не быў бы грэх цябе павесіць, пакуль ты нешта не скраў, слушна зазначылі хваране. А калі ты прыйшоў узнімаць бунт, дык цябе варта было б яшчэ і чацвертаваць, прывязаць мулаў за твае рукі і ногі ды пагнаць іх на чатыры канцы свету. Востраў малы, дык калі табе пашчасціць, далёка яны не зойдуць! Не прыйшоў я ні красці, ні бунт узнімаць, казаў хваранам Якіша Матуцін, я прыйшоў маліць аб дапамозе. Э, гэта ўжо лепей, кажуць яму хваране, калі ты прыйшоў прасіць, дык мы злітуемся і кінем цябе ў мора. Просьбітаў мы вешаем, але ў лепшыя часы. Цяпер часы суворыя, горшыя й быць не могуць, дык мы іх проста кідаем у мора.

Але ж ты дужы, калі б вясло было ўтроя большае за вясло, ты б ім веславаў, казалі хваране, трошкі паразважаўшы. Якіша Матуцін з імі згадзіўся. А мы якраз мусім справіць галеру, або нас выпяляць горш, чым за часам Маціевага¹ бунту. Дык каб ты сеў за вясло, адзін наш быў бы ўратаваны, а можа ты яшчэ й вернешся жывы.

Так хваране паабяцалі Якішу Матуціну, што накормяць

¹ Мація Губец — харвацкі народны герой, кіраўнік сялянскага антыфеадальнага паўстання 1573 года.

ягоную жонку і дзяцей, абяцанне сваёй чэсцю і Богам пацвердзіў айцец Іван Урліч Драшнічанін, калі Якіша зойме месца на галеры. Ён пагадзіўся з чыстым сэрцам. Калі б ён не паверыў хваранам, яму ад жыцця нічога не засталося б. А так меў ён веру, што ягонья жонка і дзеці выжывуць, насуперак нялюдскаму Радаку, дык гэтай верай ён далей і жыў.

Абдулаха прадалі Абдулаху, эфіёпскаму гандляру рабамі, перакупніку, махляру і бязбожніку, які быў карысны царству, таму яго ў Стамбуле і цярпелі, і не толькі цярпелі, але яшчэ й шанавалі, хоць і баяліся, што некалі ён не вернецца з сваіх падарожжаў, бо нездаровыя жарсці загубяць ягоную галаву. Гаварылася, што некалі ён і сам быў рабом, але ніхто не мог гэта з пэўнасцю пацвердзіць. Але было вядома, што яго не ўнікну ніводзін волат і асілак, ніводзін дужы раб, без увагі на колер скуры і паходжанне, рынак, дзе ён прадаецца, або цану. Абдулах быў здольны паехаць у Дамаск толькі дзеля нейкага буйнога татарына, у Бухару дзеля вялізнага мулата паходжаннем з Марока, або нават у Маскву, дзе б яму патамна, толькі праз яму вядомыя сувязі, за поўны збан залатых дукатаў прадалі мангола, на дзве галавы вышэйшага за найвышэйшага чалавека на зямлі, а ўшыркі такога, што яго й чацвёрта, узяўшыся за рукі, не абнялі б. Выбраўшы і купіўшы дужага раба, Абдулах вёз яго ў свой солунскі палац, або ў Сараева, дзе таксама меў маёнтак, або ў Драч¹ да брата, а калі такіх магчымасцяў не было, дык заводзіў яго ў першае лепшае начулішча. За ім ішлі Абдулахавы слугі, носячы вялізную канструкцыю з дубовага дрэва, падобную да той, да якой прывязваюць бычкоў перад лягчанням, і заносілі яе ў пакой, дзе Абдулах начаваў з Латыфай, сваёй жонкай, каірскай прыгажуняй і самай напышлівай жанчынай у доўтай гісторыі гандлю людзьмі. Яна суправаджала яго ў кожным

¹ Драч — Дурэс, горад у Албаніі.

падарожжы, можа й таму, што Латыфіна вернасць ніяк не магла мерацца з Абдулахавай.

Абранага раба ланцугамі прывязвалі да драўлянай канструкцыі, але так, каб кожная мышца ў яго на спіне была напружаная і ясна выступала нахштальт тасканскіх узгоркаў, сярод якіх гэтым часам у малітоўнай моўкнасці блукаў П'етра Дамэніка Санктыс дэ Вэнэта. Падрыхтаваўшы раба, слугі адыходзілі, а ў пакой уваходзіла Латыфа і клалася голая ў ложка. Абабмелы чалавек тады глядзеў на найпрыгажэйшае жаночае цела, якое ён за сваё жыццё пабачыць, і тыя некалькі хвілінаў, пакуль Абдулах выбіраў адзін з соцень сваіх бізуноў, старанна назбіраных ад Лісабона да Сібіры і ад Багдада да Туніса, шмат для каго з тых рабоў бывалі адзіным раем з усіх раёў, у якія ён ніколі не трапіць. Абдулахаў выбар быў пагадненнем сэрца і розуму, ён патрабаваў не толькі вялікіх ведаў і мудрасці, але і самаўтаймавання, да якога ён звычайна не быў схільны. Для таго, што яго чакала, ён меўся выбраць бізун паводле таўшчыні і пругкасці рабовай скуры, розных у кожнага чалавека, у кожнай краіны і ў кожнай расы. Абдулах на вока мусіў распазнаць скуру, а ўжо пра розніцу паміж бялявымі славянамі і афрыканскімі мурынамі, якія не разумелі ніводнага слова ніводнай вядомай мовы, ён ведаў усё. Але мусіў ён яшчэ й спазнаць самога сябе, колькі ён сёння мае сілы ў руках, якія думкі яго гнятуць, ці ён увесь там, дзе ёсць, або недзе ў іншым месцы, ці гарыць ён у гэты дзень жаданнем, бо калі не, дык варта выбраць мякчэйшы бізун, бо шлях да жадання будзе даўжэйшы. Выбраўшы бізун, заставалася зрабіць толькі адно, сунуць рабу ў вусны драўляную цурку, і Абдулахава любосная цырымонія магла пачынацца.

П'етра Дамэніка Санктыс дэ Вэнэта не баяўся смерці, але баяўся вялікага болю. Толькі гэта яго хвалявала ў апошнія дні перад адплыццём галеры. Было яму сорамна перад Богам,

але тады ён разумеў розніцу паміж Ісусам Хрыстом, сынам Гасподнім, чалавекам, які стаў Богам і ахвяраваў сабою дзеля людзей, і тымі, сярод якіх ён спакойна залічаў і сябе, хто гатовы памерці за веру і Ягонае імя. Чым больш баіцца чалавек болю і пакутаў Ісусавых, тым больш ён бывае гатовы ахвяраваць сваім жыццём. Ужо тады ён, П'етра Дамэніка Санктыс дэ Вэнэта, ведаў, што першым рынецца на туркаў, скочыць на іхні карабель, будзе біцца адзін з дзесяццю ворагамі або патоне без страху і жалю на дне мора, толькі калі гэтага захоча Бог. Але не дапусціць Бог, каб яго схпілі ў палон, каб яго мучылі, размотвалі кішкі на летнім сонцы і пакідалі яго глядзець, як яго вантробы знікаюць у пашчах галодных карабельных катой. Ён перажагнаўся яшчэ раз і выйшаў з царквы, перад якой гулялі дзеці. Уцякаючы ад сябра, адзін хлопчык заблытаўся ў яго ў нагах і ніяк не мог вызваліцца. Матылёк у павучынай сетцы. П'етра ўсміхнуўся, паглядзіў хлопчыка па галоўцы і лёгка падштурхнуў яго да астатніх. Калі б вера ў Хрыста авалодала кожным сэрцам на зямлі, П'етра цэлымі днямі гуляў бы з анёламі.

Ці можна і мне з вамі, каб хоць яшчэ раз пабачыць жонку і каб дзеці мяне запамнілі? — пытаўся Якіша Матуцін у айца Івана Урліча Драшнічаніна, перш чым лодка адштурхнецца ад берага. Нельга, бо калі б ты іх пабачыў, ты б з намі не вярнуўся, а ты нам патрэбны на галеры. Калі б замест цябе пайшоў хто іншы, згас бы яшчэ адзін хварскі род, знікла б яшчэ адно імя. Клянуся табе гэтым крыжам, што вярнуся! — тройчы перажагнаўся Якіша. Не прысягай, браце, на тое, што цяпер толькі знак у паветры, калі б ты быў і святы, я табе не паверыў бы, як і ты сам сабе.

Глядзеў Якіша Матуцін, як яны адплываюць. Айцец Іван яму махаў, а двое побач з ім парадкавалі ветразь. Адзін быў гарбаты, другі без нагі. Пагодным сонцам свецяцца іхнія твары, войны Бог выдумаў на радасць калекам, яны двое

на галеру не пойдуць, не патрэбныя яны Святой Лізе, не ведаюць пра іх лютыя туркі. Лодка рабілася ўсё меншая і гублялася ў моры, а на сярэдзіне пратокі зрабілася такой дробнай, што чалавечае вока яе і не заўважыла б, калі б не глядзела нязводна ў той бок. Гара Біякава — блакітны абрыс, які вільгаць намалявала на царкоўнай сцяне. Недзе пад ім, там, дзе відна роўная лінія мора, ляжыць Заастрог, а ў ім жонка і дзеці і нялюдскі Радак, які думае, што Якіша патануў, плывучы на ягонай прагнілай лодцы. Што большае — ягоная злосць, што ў яго скралі лодку, ці шчасце, што злодзея спасцігла справядлівае пакаранне? Хто б ведаў, што пераважвае ў змроку ягонага сэрца!

Жыццё Якішы Матуціна паводле ацэнкі старэйшынаў, засведчанай праведнасцю слугі Божага Івана Урліча Драшнічаніна, каштавала дзве меркі збожжа, збан алею і дробнай соленай рыбы на вагу сямігадовага дзіцяці. Якішава жонка атрымае яшчэ ружанец ад святара, каб малілася за збавенне душы свайго мужа і за перамогу хрысціянскага флоту ў бітве з страшнымі турэцкімі галеонамі. Калі святар перадаў ёй гэты дар, а таксама матэрыяльны эквівалент за мужа, жанчына пачала галасіць, нібыта ён ужо быў мёртвы. Іван Урліч Драшнічанін на гэта сунуў ёй у руку дукат і наказаў тым дваім, каб пакінулі ёй і віно, якое ён прызначыў ім як плату. Гэты дадатак быў ад яго асабіста, іншых ён не датычыў, але і суцяшэнне ўрэшце засталося толькі яму. Жанчына была згодная, каб яе дзеці памерлі ад голаду, толькі каб ёй вярнулі мужа.

Пакуль эфіёпскі гандляр рабамі Абдулах сцягваў ланцугі, якімі Абдулах, народжаны як Дабіша, быў распнуты на дубовых бэльках, пастуху, які быў блізкі з аговай авечкай, нічога не было ясна. Ні чаму Рамізбег захаваў яму жыццё, ні чаму яго, калі ён цяпер мусульманін, прадалі ў рабства, ні чаму другі Абдулах лаецца на сваіх слугаў, зацягвае і адпускае

ланцугі, а пасля прыглядаецца да яго збоку і хмурыцца, нібы бачыць перад сабою мяжу, якую за ноч перасунуў сусед. Але ён не быў занепакоены, ды і насамрэч яму было й някепска. У пакоі, аздабленым шоўкам і аксамітам, дзе пахла ружай і язмінам, пахамі, якія ён раней ніколі не чуў і цяпер аб гэтым шкадаваў, ягонае становішча можа й не здавалася найлепшым, але не было і найгоршым. У адрозненне ад свайго цёзкі, які відавочна меў шмат клопатаў у жыцці і чыю галаву абцяжарвала вялікая адказнасць, Абдулах не мусіў нічога рабіць, як толькі ляжаць, нібы нейкі паша, на гладкім дрэве і, нічога не робячы, чакаць, што будзе далей.

Калі ў пакой увайшла Латыфа і спярша адкрыла твар, а пасля скінула чадру і засталася зусім голая, Абдулаху закруцілася ў галаве ад прыгажосці і ён мала што не вырваўся з уласнага цела і не рассыпаўся па ёй, як соль хрысціянскіх душаў па моры. Ён раззявіўся ад дзіва, на што Абдулах сунуў нешта яму ў рот, які разнасцежыўся да болю, так што на момант яму здалося, што ў яго сківіца адваліцца ад галавы або ён задушыцца. Але ён хутка прызвычаіўся, пачаў дыхаць носам, робячы смешныя гукі, за якія яму было трошкі сорамна перад прыгажуняй.

А тады агнявы язык сцебануў яго па спіне. Ён рэзка таргануўся, зарыпела дубовае дрэва, ён не разумеў, што адбываецца, але тады ягоную скуру апякло яшчэ мацней. За трэцім разам яму здалося, што ў яго трашчаць рэбры, як сухое галлё ў матчынай печы. Пасля полымя ахапіла ніз спіны, живот і яшчэ ніжэй. Пад свіст бізуна гарэў Абдулах і дзяліўся на дваіх. На таго, хто адчувае боль большы за тую малую простую душу, хто гатовы ў любы момант выціснуць яе прэч і ператварыцца ў самога Дабішу і Абдулаха, і на другога, які ў тым болю не ўдзельнічае, хоць і ўсведамляе яго, а толькі дзівіцца і палохаецца і глядзіць на голую жанчыну, заўважае, як яе грудзі спадаюць на блакітныя падушкі, як яна нядбайна перакідае нагу за нагу, а пасля разводзіць іх, быццам ніхто на яе й не глядзіць, быццам яна адна сярод задушлівай летняй ночы, калі й да голых сон не йдзе. Боль

Дабіша Боль Абдулах не ведае пра другога, але той другі ведае пра яго. Ён выразна чуе, як той моліць, уздрыгвае пры кожным удары, як хацеў бы сказаць, каб яго спалілі, але толькі каб далі крыкнуць, дасталі яму дрэва з рота, каб выпусцілі ягоную душу. Боль Дабіша Боль Абдулах згарыць, небарака, і тройчы пашкадуе, што Рамізбег не выкупаў яго ў гарачай смале, а калі пашкадуе трэці раз, той другі ўжо знепрытомнее, гледзячы, як Латыфа нудзіцца на падушках, а ўваччу ў яе відаць толькі нецярплівасць, бо малаку трэба час, каб закіпець. Боль Дабіша Боль Абдулах знепрытомнее следам за ім, калі каханак Абдулах, эфіёпскі гандляр рабамі, ударыць яго мангольскім бізуном яшчэ дванаццаць разоў. Усяго разам трыццаць адзін удар спатрэбіўся яму, каб быў гатовы легчы да Латыфы ў ложак. Мужчына не кіруе тым кавалкам свайго цела, без якога не бывае любошчаў. Розныя ёсць спосабы, каб яго ўгаварыць, і не ў кожнага тыя самыя. Няшчасны Абдулах, гандляр рабамі і муж найпрыгажэйшай жанчыны Каіра, чары якой замглілі б розум і таму, хто толькі раз яе пабачыў, а ўжо тым болей яму, хто жывую яе спазнаў, меў тое няшчасце, што ў яго той кавалак цела, без якога няма любошчаў, на Латыфіну прыгажосць не ўздымецца, аж пакуль Абдулах бізуном не пакарае раба, чые мышцы адным нагадаюць тасканскія ўзгоркі, а другім горы Анатоліі, паводле таго, у якім краі яны народжаныя і якой веры належаць.

П'етра Дамэніка Санктыс дэ Вэнэта міласцю Божай і воляю кіраўнікоў Святой Лігі быў накіраваны на востраў Хвар, каб наглядаць за падрыхтоўкай тамтэйшай каманды, а пасля ўзяць на сябе кіраўніцтва над іхняй галерай. У яго распараджэнні будуць два дасведчаныя мараплаўцы, але з прычыны таго, што ідзецца пра даволі спецыфічны выпадак, роля душпастыра тут важнейшая за мараходныя ці вайсковыя веды. Астраўляне схільныя да бунтаў, яшчэ не

так даўно яны ўзбурыліся супраць уласных паноў і магнатаў, дык давялося іх некалькі гадоў агнём і мячом супакойваць, розуму яны слабога, але цвёрдагаловыя. Дый з верай у іх нешта не ў парадку. Гледзячы збоку, можна было б сказаць, што гэта пабожны народ, у малітве яны больш старанныя за Падую і Венецыю, дый у Рыме няшмат ім знойдзецца роўных. Але сама вера ў іх да істотнай меры паганская. У Бога яны будуць шукаць у барадзе, ад Ісуса чакаць, што той асабіста да іх прыйдзе і дапаможа выцягнуць сеткі з мора, падчас хваробы ім будзе мроіцца Марыя, і будуць яны спрабаваць схапіць яе за руку. Духовны аспект веры ім цалкам невядомы, усё для іх складаецца з мяса, касцей і скуры, і яны лёгка расчароўваюцца, калі не бачаць ад веры рэальнай карысці. Тады яны блюзнераць і лаюцца, гатовыя яшчэ раз распяць Хрыста, нападаюць на ягоных слугаў. Калі такі цуд магчымы, варта іх навярнуць. Калі не, тады іх трэба трымаць у страху. Лепш дзеля прыкладу аднаго невінаватага асудзіць на смерць, чым бы зноў успыхнуў бунт.

Слухаў П'етра, што яму кажуць, як апелююць да яго францішканскага запалу, як рыхтуюць залатыя карэты ягонаму славалюбству, як лесцяцца, запэўніваючы, што яны не большыя за яго, а насамрэч хлусяць, і непрыемна ім, што хлусяць, і тады напышлівасць іх тытулаў і званняў мінае і развейваецца, знікае ў пыле, аж пакуль ад П'етравага доўгага маўчання не ўпадуць яны ніцма да ягоных ног і не закрываць: О ты, заручніку нябёсаў, браце ўсіх тых жывых, у каго Гасподзь удыхнуў жыццё, ваяўніку бязлітасны і праведны нашага святога Францішка, уратуй няшчасны Фарас¹, учыні дзікуноў годнымі цябе!

Але не будзе ён так доўга маўчаць, скажа ён ім, не паве-рыўшы ў ніводнае сваё слова, і прыме зроблены яму гонар ды прыкінецца, што не заўважае, як яны яго ад сябе прага-няюць, як насміхаюцца ягонаму жаданню прычыніцца да бітвы супраць няверных і евангелізацыі Ўсходу, а яшчэ ім

¹ Фарас — старажытная назва вострава Хвар.

і паклоніцца і дазволіць ім паверыць, што вера малых братоў ордэна бліжэйшая да глупства, чым адна да адной губы ў чалавека, які маўчыць.

І гэтак прыніжаны і абражаны паплыў П'етра Дамэніка Санктыс дэ Вэнэта ў бок Хвара, насустрач людзям, пра якіх нічога не ведаў, каб раздзяліць з імі лёс. Калі й існуе найбяднейшая галера ў вялікім флоте Святой Лігі, чые караблі ўжо выплылі з іспанскіх партоў, а неўзабаве выплывуць і бласлаўленыя знакам папскай дзяржавы і ўвенчаныя славай венецыянскія галеры, дык той найбяднейшай будзе якраз тая хварская. Слава ёй не дастанеца, а ахвяра яе не залічыцца.

Айцец Іван Урліч Драшнічанін не шукаў Якішу Матуціна, каб сказаць яму, як маюцца жонка і дзеці, і схлусіць, што яны шлюць яму вітанне і надаюць духу перад адыходам на вялікую бітву. Ды ён з цяжкасцю і ўспомніў бы пра яго, расплаціўшыся віном з двума калекамі, што дапамагалі яму ў тым кароткім плаванні. Хапала яму і сваіх клопатаў, але пра тыя клопаты нічога не вядома, ды і наўрад ці нешта помнілася аж да нашых часоў. Простых святароў былі тысячы, і куды б мы зайшлі, калі б ведалі пра кожнага, пра ягоныя клопаты і страхі. Роля Івана Урліча Драшнічаніна ў гісторыі скончылася тым, што ён галерніку Якішу Матуціну, родам з Заастрога, выплаціў цану ягонага жыцця. Здавалася б, гэта шмат, але праз чатыры стагоддзі і яшчэ некалькі дзесяцігоддзяў усе ўжо мёртвыя, так ці іначай. Як тыя, чыя галава каштавала пару фунтаў соленай рыбы, гэтак і тыя, якія вызначалі ўсе кошты.

Але пакуль гісторыя працягваецца, жыве і распач Якішы Матуціна. Калі святар не прыйшоў да яго і не сказаў, як было ў Заастрогу, ён пачаў сумнявацца, ці той яго не падмануў. Ён і не шукаў ягоную жонку, а алей, збожжа і рыбу распадаў пад голодным Біякавам. Так думаў Якіша і пасля

яшчэ спрабаваў уцячы з крэпасці, у якой іх трымалі і добра кармілі, каб мелі сілу, калі спатрэбіцца, але кожны раз яго лавілі перш, чым ён дабяжыць да брамы. Прывядзіце мне святара, і я не буду ўцякаць, казаў Якіша хваранам. А чаго табе зажадалася, апошняга прычасця? Каб адпусціў табе грахі? Бязгрэшны кожны, хто памрэ за Бога, так што можаш быць спакойны, адказвалі яму хваране найразумнейшымі словамі, што ведалі, а пасля смяяліся з убогага лайдака ў вялізным чалавечым целе, які чамусьці ўздумаў, што яму патрэбны святар.

Якіша Матуцін так ніколі й не даведаўся, ці былі накормленыя яго дзеці або памерлі ад голаду. А за імі ад тут і жонка, якую ён кахаў. Праклінаў ён нялюдскага Радака і чорныя харугвы ягоных ветразяў, прагнілую лодку, ракаў і малюскаў, якія разбягаюцца з заастрожскага плытководдзя кожны раз, як надыдуць галодныя гады, а турак пачне гразіць з мора і з сушы. Святара ў сваіх распачных праклёнах ён згадваў радзей. Святар, як яму бачылася, надурываў яго толькі адзін раз, а з гэтага нейкі вялікі праклён было прыдумаць цяжка.

Цэлую ноч доўжылася жарсць Латыфы і Абдулаха, пакуль другі Абдулах з драўлянай цуркай у роце вісеў на дубовай канструкцыі больш мёртвы, чым жывы. Калі да яго вярнулася прытомнасць, ён не ведаў, дзе ён, і нічога не бачыў, бо яна завязала яму хусткай вочы. Толькі адчуваў ён, што ўсё цела ягонае — адна жывая рана, Боль Абдулах Боль Дабіша, і чуў уздыхі, стогны і крыкі аб дапамозе. Думаў ён, што гэта ягоныя галасы, чуў ён галасы на невядомай мове, думаў, што гэта гаворыць ягоны боль, і не было яму нязвыкла, што адзін голас быў жаночы, а другі мужчынскі. Абдулах быў цнатлівец, а адзіная, каго ён меў, калі яшчэ быў Дабішам, была агава авечка. Сонца ўзнялося высока, і было бліжэй да паўдзённай гадзіны, чым да раніцы, калі нарэшце, як два мёртвыя каханні, Латыфа і Абдулах упалі

адно на аднаго і не варушыліся, а толькі лавілі страчанае дыханне. Ачомаўшыся, эфіёпскі гандляр рабамі паслаў жонку адзецца і пайшоў праверыць, ці жывы ягоны раб. Ён упусціў у пакой святло і меў на што паглядзець: рабова спіна была ўся бэзавая і пасечаная, нібыта ён біў па ёй шабляй, а не цвёрдым мангольскім бізуном. У нейкіх месцах віднеліся косці, скура вісела махрамі і лёгка калыхалася ад ветру, што далятаў звонку. Ён выбраў не той бізун, памылкова ацаніў таўшчыню рабовай скуры, а таксама сваю сілу ды глыбіню, з якой трэба было выцягнуць сваё жаданне. Раб яшчэ дыхаў, але доўга ён не працягне. Калі й выжыве, дарагім будзе ягонае аздараўленне, і ён не зможа яго прадаць.

Але такое ўжо каханне ў Абдулаха, эфіёпскага гандляра рабамі, і ягонай жонкі Латыфы. Часам дорага каштуе, але не даражэй за тое няшчасце, што мусіць ён насіцца па свеце, каб наталіць сваю прагу і жарсць. Няшчасны Абдулах, ніхто яму не паспачувае, ні тады, ні калі ўсе ўжо будуць мёртвыя.

Абдулах зняў Абдулаха павязку з вачэй, дастаў яму з рота драўляную цурку і загадаў слугам, каб вызвалілі яго з ланцугоў і занеслі ў падземныя пакоі да іншых рабоў, каб там выпусціў душу.

Чацвёрда дужых слугаў ледзь паднялі вялізнае Абдулахава цела, адзін раз яны яго не ўтрымалі, і ён грывнуўся на брук перад домам, праходзілі нейкія людзі і глядзелі на яго. Абдулах бачыў, як застывалі іхнія позіркы, і хацеў нешта сказаць, але язык яго не слухаўся, толькі лётаў па шырокай прасторы рота, нібы курыца, якой адсеклі галаву. Яго кінулі на салому, і ён застаўся так ляжаць. Боль Абдулах Боль Дабіша. Іншыя адсунуліся ўбок, а адзін малады хлопец, бялявы і сінявокі, нават заплакаў. Абдулах хацеў яму ўсміхнуцца. Маўляў, нічога страшнага. А калі й было, дык прайшло.

Калі раб пражыў адзін дзень, пасля яшчэ адзін, і калі на трэці дзень папрасіў есці, Абдулах падумаў, што раб, магчыма, мацнейшы, чым ён думаў, і загадаў занесці Абдулаха ў верхнія пакоі. Там яму дзве жанчыны абмылі раны, вычысцілі гной і абрэзалі кавалкі мёртвай скуры, а грэцкі

знахар Анагнас абмазаў бальзамамі Абдулахаву спіну і жылот. Калі й выжыве, то застанецца калекам, сказаў ён Абдулаху. Няхай, адказаў яму гандляр рабамі і добра яму заплаціў. Яго справа дапамагчы вылячэнню, калі вылячэнне магчымае, а калі не, сумленне ў яго будзе спакойнае, бо зрабіў ён усё, што мог. У прынцыпе, ён больш і не разлічваў, што зможа Абдулаха прадаць.

Аднак здарыўся цуд, і праз сем дзён раб ужо стаяў на сваіх нагах, а праз два тыдні быў ужо ў поўнай сіле. Праўда, ён застаўся крыху перакрыўлены, мабыць, парвалася ў яго нейкая мышца, і хоць спіна ў яго ўсё яшчэ была ў ранах, ён ужо мог памалу і працаваць. Прадасць яго Абдулах, хоць і за малыя грошы.

У той дзень, калі П'етра Дамэніка Санктыс дэ Вэнэта ступіў на глебу вострава, у хваранаў засела ежа ў горле. Добра, калі падчас абеду мора спакойнае, кажуць, што тады Бог задаволены людзьмі, спакойнае было мора ў той дзень, але ў іх кавалак засеў у горле, і не ведалі яны чаму. Яны казалі жонкам — каго ж там чорт нясе! — выйшлі з сваіх хатаў і скіраваліся да прыстані. З усіх чатырох бакоў, дый яшчэ з тых двух, якія не лічацца, валілі на бераг хваране сустракаць таго, хто павядзе іх у бой. Божа мой мілы, які слаўны госць, бянтэжыліся хваране адны перад аднымі, і гэтыя словы вярталіся да іх рэхам. А пасля злаваліся, бо іх ніхто не слухае, а самі яны адно аднаго і не маглі чуць. Але ж і нос у яго, акурат як крук, якім рвуць жылы з рук падпальшчыкаў, думалі хваране і ўжо з П'етравага носа ведалі, што дабром гэта ўсё не скончыцца.

А калі ён пабачыў іх, з угнутымі плячыма і доўгімі рукамі, з шыямі, што круцяцца ва ўсе бакі, здавалася б, што маглі іх і так выкруціць, каб дакладна ўбачыць, дзе ў іх свярбіць спіна, з крывымі нагамі, доўгімі ступнямі, шырокімі грудзьмі і вялізнымі чорнымі вачыма, чый змрок, думаў П'етра,

паглынуў бы й сонца, калі б яны на яго паглядзелі — і калі ён іх такіх пабачыў, яго ахапіў страх. Засумняваўся ён, што здаралася рэдка, ці ёсць нейкі сэнс і розум у тым, што ён робіць, ці варта старанняў абвяшчаць аб пакутах Хрыстовых кожнай чалавечай істоце і ці кожны будзе годны веры ягонай і крыжа.

У першую ноч ён ніяк не мог заснуць. Паўднёвы вецер гнаў аблокі, завываў у сляпых вокнах спаленых хатаў за гарадскім пляцам і даносіў смурод гнілых рыбіных вантробаў і свежага чалавечага лайна. Ён хадзіў па пакоі, зазіраў пад ложка, шукаў, ці не падкінулі яму нешта, нюхаў руку, якую даваў цалаваць мясцовым старэйшынам, зачыняў і адчыняў акно, але ніяк не мог знайсці крыніцу смуроду. На досвітку ён пабудзіў свайго ад'ютанта брата Міру Алача, маладзёна родам з Макарскай, і загадаў, каб той зараз жа прывёў і пастроіў пад акном будучы экіпаж галеры.

Дваіх не хапае, сказаў Алач, пакуль яны глядзелі на іх заспаных і абарваных, як азіраюцца яны вакол сябе, быццам бы баючыся сабакі, што зараз падбяжыць да іх і цапне за задніцу. Як гэта? — здзівіўся П'етра.

А так, зніклі, уцяклі.

Хай іх зараз жа знойдуць!

Не знойдуць, сёння ўначы яны выплылі з прыстані.

Хай апоўдні прывядуць да мяне гаспадара лодкі, на якой яны ўцяклі, загадаў П'етра, і яшчэ каго-небудзь, хто ім дапамагаў.

Невядома, хто ім дапамагаў.

Хай даведаюцца. Інакш усе будуць пакараныя.

Ці бачылі вы тых дваіх? — пыталіся хваране ў галернікаў. Людзі маўчалі і глядзелі ў зямлю. Ці бачылі вы тых дваіх? — пыталіся яны ў маракоў. Якіх дваіх? — пыталіся тыя ў адказ. Аднаго ўсё ж трэба было выбраць, каб паказаць яго венецыянцу як магчымага вінаваўцу, а лепшага за Якішу Матуціна яны знайсці не маглі. У яго на востраве не было ні радні, ні абаронцаў, дык ніхто сур'ёзна не занепакоіцца, калі яго абвінавацяць ва ўсім. Пойдзеш з намі! — сказалі Якішу. Ча-

му? — адступіў ён у кут цямніцы, гатовы біцца. Таму, што ты ўжо некалькі разоў уцякаў, адказалі яму хваране, а ён змірыўся з лёсам, бо іх было болей.

Апоўдні на пляцы было толькі тры чалавекі. П'етра Дамэніка Санктыс дэ Вэнэта, а перад ім галернік Якіша і ўласнік лодкі Антун Сучуранін. П'етра стаяў, склаўшы рукі на грудзях, а тыя двое былі звязаныя. Рукі ў іх былі звязаныя за спінай, а ногі зблытаныя вяроўкай, каб раптам не ўцяклі.

Гэта была твая барка? — звярнуўся венецыянец да Якішы. Ніколі ў мяне не было.

Тады значыць, твая? — павярнуўся ён да Антуна.

Так, была, і больш няма.

Ці ёсць у цябе дзеці?

Сямёра хлапцоў, адказаў Антун.

І цябе не хвалюе, што цяпер з імі будзе?

Падохнуць ад голаду, сказаў Антун.

Падохнуць, калі я пакараю цябе смерцю.

Падохнуць, бо мы засталіся без лодкі.

П'етра Дамэніка Санктыс дэ Вэнэта загадаў абодвух вызваліць, а весляроў, якія заменяць тых, што ўцяклі, да заўтра выбраць з сем'яў астраўных старэйшынаў. А калі яшчэ нехта ўцячэ, дык будзе заменены асабіста некім са старэйшынаў, і так да апошняга. І няважна, што гэта старыя людзі без сілы ў руках і без духу ў носе. Бог дасць ім надчалавечую моц у барацьбе. Старэйшыны спалохаліся, хваране яшчэ раз здзівіліся форме і прыгажосці П'етравага носа, і так венецыянец выйграў сваю першую бітву. Галернікаў пасля таго здарэння ахоўвалі лепей, чым золата ў царскай скарбніцы.

Як тваё імя? — спытаўся Абдулах у Абдулаха. Раб яму адказаў і яшчэ пакланіўся, як навучыўся, калі быў у Рамізбега. Але твар у гаспадара не праясніўся, а скрывіўся, нібыта яму вырвалі здаровы зуб. Не спадабалася гэта Абдулаху, бо

ён увесь час думаў, што прынамсі з імем ён можа быць спакойны і што з ім, дзякаваць Богу, яму будзе ніяк не горш, чым любому мусульманіну.

Ці ты краў, ці забіваў, ці рабіў з мужчынамі тое, ці прагуляў маёмасць?

Нічога гэткага не рабіў, ясны гаспадару.

А за што ж ты трапіў у рабы?

Не ведаю, ясны гаспадару.

З гэткамі выпадкам эфіёпскі гандляр рабамі яшчэ не сутыкаўся. Калі раб не хлусіць, а гэта лёгка праверыць, ён прымусіць яго прызнацца і пакутамі выцягне з яго праўду, дык тады няясна, якім чынам ён, будучы Абдулахам, зрабіўся рабом. Спакойна, амаль па-сяброўску, адказваючы ўсмешкамі на ўсмешкі, якімі асілак шчодро яго частаваў, гаспадар пералічыў яму пакуты, якім яго паддасць, калі той не прызнаецца, што ж ён рабіў такога, што трапіў у рабства. Пад канец згадаў і пра гарачую смалу, на што той сказаў, што яго ў смале ўжо хацеў выкупаць нейкі Рамізбег, што й не было б найбольшай бядою, калі б не патрабаваў ён, што смалу мусіць нацадзіць ягоная сям'я, а іначай бы ён яе выразаў. А меў я толькі маці, бацьку і сястру, дзе б яны знайшлі столькі смалы, паскардзіўся Абдулах Абдулаху.

Слухай, а ці не было ў цябе нейкага іншага імя да гэтага? — прыйшло ў галаву гандляру.

Было, ясны гаспадару, я зваўся Дабіша.

І якое ж табе з гэтых двух імёнаў мілейшае?

Абдулах, Алах ілалах!

Добра, сказаў эфіёпскі гандляр рабамі Абдулах, калі гэтае імя табе мілейшае, тады я не магу цябе прадаць слаўнаму флоту Алі-пашы, каб прыкавалі цябе да галеры і каб ты веславаў, пакуль не развітаешся з душою. Ты не забіваў, не краў, маёмасць не прагульваў і не закладаў сябе ў доўг, а з сваёй волі прыняў іслам. Той, хто мне цябе прадаў, махляр, але нічога я яму зрабіць не магу. Дорага я за цябе заплаціў, а яшчэ дадай да таго бальзамы, якія каштавалі мне як чвэрць добрага раба, і ты зразумееш, у якіх я страхах.

Зразумееш, калі маеш розум, паўтарыў Абдулах і паглядзеў рабу ў вочы. Той і надалей прыязна ўсміхаўся, і не было ў ім зусім ніякай злосці. Нібыта забыўся пра мангольскі бізун або лічыў, што гэта яму — іншала, як і ўсё астатняе, наканаванасць, доля, лёс... ці як яшчэ такія называюць няшчасце. Нагадаў яму той раб, што зваўся Абдалах, адзін з многіх, хто, як і ён сам, так завецца, бо перад тым зваліся інакш і іншай веры належалі, адну бедную жанчыну з Дамаска, звалася яна Дана, была яна хрысціянка, і нікога ў яе не было. Напэўна яе кінулі, бо розумам яна была як пяцігадовае дзіця, што было сорамам для сям'і, а тым больш сорамам сярод тых, каго, як хрысціян у Сірыі, і так было мала, дык Дана тая бадзлася па рынку, чакала, пакуль яе нехта накорміць, а калі быў дзень цвёрдых сэрцаў, дзень няўдалага гандлю, яна ела адкіды, або ў сабачым лайне шукала рэшткі травы ці неператраўленыя зярняты. У адрозненне ад вар'ятаў і вар'ятак, дзяцей у дарослых целах, і разнастайных выгнанцаў і збачэнцаў, якіх Абдулах сустракаў у сваіх падарожжах, Дана з выгляду была прыгажуня, вочы ў яе заўсёды былі поўныя радасці або тугі, залежна ад дня, дык і смурод, які шырыўся вакол яе, не быў такі страшны, дый яе чорныя адзежыны не адрознівалі яе ад іншых хрысціянак. Але пра жыццё, у якім яна апынулася, Дана не ведала нічога, нават не ўмела гаварыць пра тое, што вакол яе адбываецца. Яна ўмела папрасіць есці і піць, але як толькі яе накормяць і напояць, дзякавала нейкай з дзясятка хрысціянскіх малітваў, што ведала напамяць. А калі ёй казалі, што сёння яна ніякай ежы не атрымае, Дана складала рукі, з усмешкай кланялася і казала — іншала, Мадона, іншала! Некаму яна замінала, пабожныя людзі верылі, што ў ёй жыве д'ябал, і баяліся да яе дакрануцца, трэція глядзелі на яе са спагадаю, але ніхто і не разумеў, дый не гаварылася пра гэта на рынку ў Дамаску, хоць пра ўсё іншае гаварылася, як так выйшла, што Дана з усяго навучылася толькі малітвам і чаму яна казала — іншала, Мадона, іншала. Адбула здагадваўся аб прычыне, хоць не мог ведаць пра яе з усёй пэўнасцю. Перш чым яе выракліся, прывялі

аднойчы ўначы на рынак і пакінулі там, як пакідаюць кашэчы прыплод, ейныя людзі спрабавалі прабудзіць у Дане розум, прымусіць яе сэрца стаць дарослым, а таму вучылі яе малітвам і заахвочвалі ежай. Але дарэмна. Бог вялікі, як для іх, гэтак і для нас, але ён ніколі не ператварае матылька ў арла, а зерне ў бісер, гэтак і Дану не ператварыў у дарослую жанчыну. Была яна вялікім сорамам, і таму была кінутая.

Пра Дану нагадаў ёй гэты ўбогі Абдулах, і таму ён злітаваўся і запрапанаваў яму выбіраць. Або верне сабе імя, з якім ён нарадзіўся, якім бы нямілым яно яму ні было, і тады ён прадасць яго ў флот Алі-пашы, дзе той будзе добра есці і жыць, пакуль будзе веславаць, або будзе ён Абдулах і застанецца ў Абдулаха, і будзе служыць яму, калі гэтага пажадае Латыфа і не будзе пры гэтым іншага вялікага і дужага раба. Калі выбера першае, пражыве яшчэ месяц, шэсць месяцаў або шэсць гадоў, пакуль не захварэе або пакуль галера не патоне, але на цвёрдай зямлі, ні жывы ні мёртвы, ніколі ўжо не будзе. Калі ж застанецца ён у гаспадара, то будзе мець усё, што яму трэба, нашмат болей, чым маюць рабы, можа яму й маладую рабыню дасць, каб лёг на яе, але калі ў Латыфе абудзіцца жарсць, мусіць ён легчы на дубовыя бэлькі і цярэць удары так доўга, колькі будзе трэба. Але ўжо не мангольскім бізуном, з усіх найцвярдзейшым, а бедуінскім, мяккім, які абвіваецца вакол цела, як змяя і пад якім рэдка лопне чалавечая скура.

Ясны гаспадару, маё імя Дабіша! — сказаў Дабіша, а ўсмешка так і не сышла ў яго з твару.

Праз некалькі дзён ён быў ужо на Алі-пашавым галеоне, тым найгоршым, на які пасылаюць не герояў і слаўных ваяроў, а знясіленых маракоў, п'яніцаў і бунтаўнікоў, а вяслююць на іх рабы з нейкай хібай у цэле. Скалечаныя, пранцаватыя і слабамоцныя, непаслухмяныя афрыканскія мурыны, часам нейкі герцагавінскі вісус, настолькі адурэлы ад ракіі, што напаў на турэцкі дом, ды яшчэ адчайнікі і ерэтыкі ўсіх гатункаў, якія часцяком не розняцца з тымі, што меліся б кіраваць караблём, а пасля завязаць бой з кавурамі. Мала

атрымаў Абдулах за Дабішу, не было й паловы ад таго, што заплаціў ён Рамізбегу, а не атрымаў бы і столькі, калі б яму Дэравіш Зэйтынаглу не быў вінаваты адну паслугу, і таму на свой гонар і на шкоду Алі-пашу прыняў раба, які, што праўда, выглядаў на дужага, але спіна ў яго была ў жывых ранах і выглядала, што давядзецца яго напаўдарозе кінуць у мора.

У той самы тыдзень ранняй восенню года Гасподняга 1571-га і 949-га паводле Хіджры, магчыма нават у той самы дзень і тую самую ранішнюю гадзіну пачалі веславаць з двух канцоў Міжземнамор'я насустрач адзін аднаму Якіша Матуцін з Заастрога і Дабіша Сцяпанаў з Папова Поля, і ніколі яны не ўбачацца і не пазнаёмяцца, хоць лёс звядзе аднаго з адным бліжэй, чым яны калі былі з нейкім чужынцам.

Але пакінем галернікаў веславаць, мы ўжо з абодвума знаёмыя і пра іх, хоць у нашыя часы яны мёртвыя, як і ўсе іншыя, ведаем усё. Пакінем і П'етра Дамэніка Санктыса дэ Вэнэта, які пасвіць душы на хварскай галеры. Пара цяпер нешта сказаць пра чацвёртага, чым жыццём мы працягваем гэтую гісторыю. Завуць яго Мехмед Дука, але ў слаўным турэцкім флоце ён больш вядомы як Мехмед Скадранін. Арнавут з паходжання і выхавання, ён дрэнна гаварыў па-турэцку, але пра ягонае веданне мора і марскіх звычаяў, бураў і вятроў, а таксама таго, у што кожны асобны вецер можа перакінуцца, ведалі ўсе шырока і далёка. З Мехмедам Скадранінам ніяк не магло здарыцца, каб непагода заспела флот знянацку. Пакуль мора было яшчэ гладкае, як алей, а неба чыстае, як твар дзіцяці, ён раптам казаў, што трэба пашукаць сховішча, спакойную гавань або затоку і што засталося яшчэ дзве гадзіны да буры. Праз дзве гадзіны, ні хвілінай раней, ні хвілінай пазней, неба ўжо абдымалася з морам, грывелі грывоты і гінулі ўсе зямныя стварэнні, якім Алах не даў дару дыхаць пад вадою.

З гэтай прычыны Мехмед Скадранін ніколі не камандаваў караблём, ні гандлёвым, ні вайсковым, і нікому не прыходзіла ў галаву паставіць яго на чале флоту. Султан не ўшаноўваў яго высокімі пасадамі, не заслужыў ён і ваеннай славы. Але ад гэтага яго не шанавалі меней, толькі пашана гэтая была зусім іншага кшталту. Мехмед Скадранін быў містыкам, чыя сумнеўная вера не бароніцца, бо заўсёды пацвярджаецца ісцінай, ён быў хафізам мора і праведнікам асаблівага гатунку. Караблі, на якіх быў Мехмед, прыплывалі пазней, але не танулі. Ён не слухаўся загадаў, калі маланкі і вятры ім пярэчылі, але пры ім і каштоўныя грузы з шоўкам і пернасцямі не прападалі, і людзі не гінулі. Розум такіх, як ён, шануецца, пакуль у дзяржаве пануе мудрасць і парадак, пакуль у галовах уладароў дастаткова розуму, а ў сэрцах — сапраўднага міру. Таго міру, без якога не выпраўляюцца на вайну.

Аднак Алі-паша ўзганарыўся, ап'яніла яго, што ягоны флот валодае кожнай кропляй Міжземнага мора, ад турэцкіх берагоў і дакуль яму захацацца, і зрокся Мехмеда Скадраніна, ягонай празмернай асцярожнасці і прыслухоўвання да мора, і замест каб узяць яго з сабой на камандны карабель, паслаў арнавута ўзначальваць найгоршую галеру вялікага турэцкага флоту. Апрача Божае дапамогі, а яна з ім будзе, калі ўжо ён на праведным шляху, Алі-пашу на ягонай адміральскай пасадзе больш не былі патрэбныя дарадцы і пасярэднікі. А найменш яму быў патрэбны Мехмед Скадранін, вечны вястун бяды і змрочны чалавек, чыя кампанія не была прыемная, як і цяжкі пах, які ад яго разыходзіўся. Ён хварэў на нейкую нязвычайную хваробу, якая спярэсціла яго скуру малінавымі плямамі, і колькі б ён ні мыўся, ад яго пахла авечым гноем, чаплямі і гнілой асакою Скадарскага возера. Калі ён прачынаўся ў добрым настроі, так што нават і ўсміхнецца, а здаралася такое раз на паўгода, плямы знікалі, а з імі і Мехмедаў пах. Але бывалі і дні, калі Мехмеду рабілася смутней, чым звычайна, і тады ён увесь ператвараўся ў маліну, а цела

ягонае пачынала пахнуць яшчэ як найменей дзесяццю рознымі пахамі: мёртвай азёрнай рыбай, што гніе на плитководдзі, невядомымі людзьмі і дзецьмі, з чых вуснаў капае матчына малако, драўлянымі бочкамі і вымытымі льянянымі кашулямі, а часам Мехмед Скадранін пахнуў стронгай, якая бывае выскачыць з вады і расее ў паветры кароткі і жывы пах свайго існавання. Не раз аглядалі яго стамбульскія лекары, прапісвалі яму бальзамы, якія нічым не дапамагалі, і малітвы, якія відавочна да Алаха не даходзілі, аж пакуль адзін бітальскі яўрэй не сказаў яму, што ад таго, на што ён хварэе, існуе толькі адзін лек. Каб паехаў ён туды, адкуль паходзяць ягоныя пахі, і сустрэў хуткую смерць там, дзе іх больш ніхто не будзе заўважаць. Не паслухаў яго Мехмед Скадранін, але не таму, што не хацеў, а таму што яму, як і іншым рабам, было наканавана рэшту жыцця правесці на караблі.

П'етра Дамэніка Санктыс дэ Вэнэта загадаў, каб мараку Якаву Мандарыну прывязалі на шыю камень і кінулі ў мора. Было гэта на сёмы дзень плавання. Занепакоілася мора, як мядзведзіца, калі сярод зімовага сну падзьме паўднёвы вецер і растануць снягі ў гарах, а разам занепакоіўся і П'етраў страўнік. Ён стаяў на каленях, звесіўшы галаву за борт карабля, і здавалася яму, што душа яго пакідае і ў любы момант пляснецца ў цёмную ваду. Якаў стаяў над ім і нешта казаў на нейкай дзіўнай тубульскай мове. П'етра яго не разумеў і толькі хацеў, каб той пайшоў, але Якаў Мандарын прысеў побач з ім, паклаў яму далонь на шыю і засмяяўся. Ён выразна гэта чуў, тут не было ніякага сумневу.

І цяпер ён стаіць перад П'етрам, плача і моліць яго аб літасці. Ён хацеў сказаць, што нельга глядзець на мора, калі вам млосна, нельга стаяць на каленях, перакладаў Алач. Ён смяяўся, ціха сказаў П'етра, ён не смеў смяяцца. Але ж яны амаль заўсёды смяюцца, спрабаваў уратаваць марака Алач.

Іхні смех не ад Бога, зрабіў кароткую выснову венецыянец і паказаў, каб Якава Мандарына кінулі ў мора. Так і было зроблена, але камень не быў дастаткова цяжкі, дык марак вынырнуў, трымаў яго ў руках над паверхняй мора, маліў, каб яго дасталі, а тады праз некалькі хвілін патануў.

У тую ноч ён шчыра маліўся за маракову душу. На галеры запанаваў спакой і маўчанне, людзі глядзелі сабе пад ногі і ніколі на яго, не дакраналіся да яго і баяліся. П'етра Дамэніка Санктыс дэ Вэнэта быў задаволены, хоць і меў немалы цяжар на сумленні. Але калі праўда, а так яно выглядала, што марак хацеў яму дапамагчы, і калі ён смяяўся па сваёй прымітыўнай прыродзе, тады ён трапіць у рай, як першая ахвяра бітвы, якая яшчэ чакала наперадзе. Ад таго дня, калі П'етру рабілася млосна, ён глядзеў у неба.

Толькі на дзясяты дзень плавання Мехмед Скадранін загадаў, каб рабоў закавалі. Да таго, насуперак правілу, яны веславалі як свабодныя людзі, а калі прыставалі да берага ў нейкую затоку, каб напоўніць вадою бочкі, ён дазваляў ім выцягнуць ногі. А найдужэйшаму сярод іх, асілку Дабішу, чыя спіна была жывой ранай, але рана на дзіва добра гаілася, ён дазваляў сысці з галеры і дапамагчы з пагрузкай.

Уцячэш? — спытаўся ён у яго.

Ясны гаспадару, клянуся, не ўцяку.

А чаму?

Не ведаю, гаспадару, адказаў Дабіша і гэта спадабалася Мехмеду Скадраніну. Загадаў ён, каб гэтага раба закавалі ў першым радзе вёслаў, а анаталійцу, на якога быў ускладзены абавязак падганяць весляроў, наказаў, каб ён з сваім карабачом абыходзіў Дабішу стараною. Закоўванне доўжылася цэлую раніцу, і выканаў гэтую працу мясцовы каваль грэк, які быў з гэтай мэтай прыведзены на карабель. Мехмед выбраў мёртвую коўку, гэта значыла, што кайданы нельга будзе раскаваць, а толькі ў разе патрэбы

распілаваць. Але, відаць, такой патрэбы і не будзе. Зрабіў ён гэта, каб экіпажу не трэба было зашмат тлумачыць і ўсяляць у галернікаў беспадстаўныя надзеі і веру ў нешта іншае, апрача як у слаўную смерць, якая, нягледзячы на зло, якое яны чынілі і якое іх, зрэшты, і прывяло на гэтую галеру, паводле Алахавых планаў прывядзе такі іх урэшце ў рай. Рабам было ўсё роўна, як іх закоўваюць, іх справа была тут быць і застацца назаўсёды, а ці разлічвалі яны на нейкі свой рай, гэта ўжо невядома. Дабіша быў задаволены, бо яшчэ раз у жыцці яму трапіўся добры чалавек. Ён думаў, які ж гэта цуд, што ўсе ягоныя гаспадары такія людзі і што на свеце лепей быць рабом, чым уладаром. Усе гаспадары былі моцна заклапочаныя.

Але марскіх аскераў ахапіла роспач ад таго, што Мехмед Скадранін даў ім зразумець той мёртвай коўкай. Бальшыня з іх не былі ні дасведчанымі маракамі, ні ваярамі, а трапілі на гэтую галеру ў пакаранне, за благую славу або ўчыненае зладейства, непаслухмянасць, п'янства, ерась або й проста за тое, што ў пэўны момант некаму не спадабаліся. Каму? Алі-пашу і ягонаму атачэнню, адміралітэту і панству, якія сядзелі на аксаміце і ад няма чаго рабіць крэслілі чужыя лёсы і пераразмяркоўвалі іх сваім спосабам, у якім не было ні сэнсу, ні парадку? Кожны думаў сам пра сябе, знаходзіў свае прычыны горкай долі і вінаваўцу з імем, прозвішчам і тытулам, але ва ўсіх было супольнае адчуванне, што яны ўжо мёртвыя, хоць смяротныя пакуты яшчэ чакалі іх наперадзе.

Тое, чаго Мехмед Скадранін хацеў дасягнуць мёртвай коўкай, не ўдалося. Вера ў сэрцах людзей не запалала новым полымем, а перасохла на пякучым грэцкім сонцы і ператварылася ў соль на языку і паднябенні, соль у глотцы і страўніку, соль, якая раз'ядае чалавечыя целы і не дае ім згніць. Прычына была ў тым, што і ён ужо даўно страціў веру і не спадзяваўся ні на рай, ні на райскіх гурьяў, і не думаў, што Бог занадта рупіцца пра свет, які стварыў. Можна пра некага Бог і дбае, але пра яго напэўна забыўся. Калі б так не было, не падзяліўся б Мехмед на дваіх чалавек. Адзін плыве

на караблі, прыслухоўваецца да вятроў і выпытвае мора, а другі стаіць на беразе возера і назірае за жыццём, у якім яго няма. Першы ўсё ведае, а другі адчувае.

У падручніках пішуць, што сёмага дня месяца лістапада 1571 года сутыкнуліся два найвялікшыя марскія флоты ў гісторыі Міжземнамор'я. На баку Святой Лігі ў бітве ўдзельнічалі 232 галеры, 44 000 маракоў і 28 000 жаўнераў, а турэцкую сілу складалі 232 галеры, 6 галеонаў, 50 000 маракоў і 25 000 жаўнераў. Сустрэліся яны каля Лепанта, які праз чатыры стагоддзі будзе называцца Наўпактас, а загінулі ў ёй і патанулі 40 000 чалавек пад Алахавым і 10 000 пад Гасподнім сцягам. Туркі страцілі 200, а хрысціяне толькі 15 галераў, з чаго можна было б зрабіць выснову, што вынік бітвы быў вядомы амаль што загадзя. Выявілася марская геніяльнасць венецыянскіх, іспанскіх, а часам і нейкага далмацкага капітана, а таксама ваярская адвага і гатовасць зрабіць усё, каб у Хрыстова імя быў пакладзены канец турэцкай перавазе на моры. І гэта ўдалося зрабіць канчаткова і беспаваротна. Праз чатыры стагоддзі ніхто пры згадцы пра Турцыю і туркаў не падумае ні пра мора, ні пра маракоў.

Між тым, бітва пад Лепантам не мела такога бясспрэчнага выніку, як пра гэта кажуць гісторыкі, як заходнія, так і ўсходнія, ды і на падставе статыстыкі смерцяў і рэдкіх сведчанняў ацалелых удзельнікаў нельга з пэўнасцю сказаць, што адбывалася пад Лепантам, а яшчэ важней — што адбывалася да таго, як і адны і другія даплылі да месца, дзе распачалася бітва. Вось жа, нідзе не гаворыцца пра буры, якія суправаджалі Алі-пашу ўвесь час плавання і ў якіх перад самай бітвай ён страціў дзясятка караблёў, а таксама — што яшчэ важней — сілу, веру і упэўненасць у сабе. Ён прайграў сваю бітву яшчэ да таго, як даплыў да Лепанта, але пра гэта нідзе і ні ў каго няма ні слова, бо імю Мехмеда Скадраніна, чалавека, які ведаў вятры лепш, чым любы са

смяротных калі-кольвек ведаў словы Богага Адкрыцця, не знайшлося месца ў гістарычных кнігах. Не было яго з прычыны Алі-пашовай пыхлівасці, але і — яшчэ больш — дзеля абставінаў і падзеяў, якія не адпавядаюць рацыянальнаму ўспрымання жыцця і свету, а таму старанна абыходзяцца ў любой гістарычнай працы.

Вось што адбывалася, калі П'етра Дамэніка Санктыс дэ Вэнэта і Мехмед Скадранін змаглі ўжо голым вокам пабачыць галеры адзін аднаго. Венецыянец, як шалёны, падганяў сваіх весляроў, а Алачу загадаў укленьчыць на носе і маліцца. І не пераставаць, што б вакол яго ні адбывалася, бо другой задачы ў яго няма. Нехта казаў, што не трэба ісці першымі і паперадзе ўсіх, насуперак логіцы вядзення марской вайны, на пэўную і бессэнсоўную смерць, але П'етра не здаваўся. Сэрца ў яго ледзь не выбухала ад страху, і ён жадаў, каб усё гэта чым раней скончылася. Апошнімі начамі ён баяўся, што маракі заб'юць яго, пакуль ён спіць, ён баяўся хваранаў, але баяўся і таго дзясятка сваіх людзей, якія аж занадта зблізіліся з астраўлянамі і кожны раз, калі своечасова не спыніць спрэчку, былі на іхнім баку. Ніхто не глядзеў яму ў вочы, а ён бачыў і як яны жагнаюцца, нібы адганяюць муху ад твару або махаюць госпаду Богу, каб не стаяў ім на дарозе. Тое, што ён насамрэч рабіў, было і ад нянавісці да іх. Рыпелі вёслы і лопаліся мазалі, адзін вясляр апусціў галаву ад стомы, на што П'етра дастаў нож і ўсадзіў яму пад лапатку. Чалавек нават не варухнуўся. Пасля гэтаксама забіў і таго галерніка, які быў з тым у пары. Без бачнай прычыны, бо гэты не пераставаў веславаць.

Алі-паша Мехмеда Скадраніна паслаў у бой першага, спадзеючыся гэтакім чынам пазбавіцца найважнейшага сведкі свайго падзення. Рэштку флоту ён згрупаваў у дзесяць баявых лініяў, і ўсе чакалі Мехмедавага канца. Ён выканаў сваю задачу найлепшым з усіх магчымых чынам,

анаталіец шалёна хвастаў карабачом рабоў, яны веславалі з крыкамі, якія пасля перакінуліся і на экіпаж. Людзі вылі ад шаленства, але не таму, што ведалі, што плывуць на верную смерць, а таму, што замест паху мора і пораху адчувалі тысячу і адзін пах Мехмедавага цела і чулі галасы, якіх тут не магло быць, перазовы балотных птушак, плёскаць цяжкіх намочаных ільняных кашуляў па паверхні вады, дзіцячы плач і словы грубай і шурпатай арнавуцкай мовы, хоць было й немагчыма, каб нехта на галеры на ёй гаварыў. Пасля ў іх перад вачыма з'явіліся нейкія іншыя краявіды, горы, якія ніхто з іх раней не бачыў, яны больш не бачылі мора, а перад вачыма ў іх зазелянела нейкая іншая, спакойная і ціхая вада, сярод сонечнага восеньскага дня. На тым караблі вар'ятаў толькі Мехмед Скадранін ведаў, што насамрэч адбываецца. І таму ён цалкам спакойна мог ступіць за палубу, скочыць у мяккую зялёную траву і скіравацца праз асаку і гнёзды балотных птушак на другі бок, да якога ніколі раней не даходзіў, хоць той яго моцна, як хлопчыка вабіў. Калі ён будзе ісці дастаткова доўга, можа спатрэбіцца два-тры дні, Мехмед Скадранін дабярэцца да другога боку возера, да Ракі Црноевіча і чужынскага свету, якім яго палохалі, бо ён забівае кожнага, хто ні прыйдзе, як толькі яго пабачыць. Але ён будзе спакойны і засяроджаны, бацька й маці не будуць на яго сердаваць, бо яны ўжо даўно мёртвыя, ды і не змогуць яго чужынцы забіць, нават калі б ім гэтага моцна захацелася.

Якіша Матуцін веславаў адразу за тым чалавекам, якога венецыянец забіў ні за што. Але гэта яго не спалохала. Ён думаў пра жонку, ці жывая яна? — і пра дзяцей, ці мела чым іх накарміць? — а тады раптам адчуў, што ўсё добра і няважна, што здарылася з імі. Ён здзівіўся, чаму яму было так важна, каб яны выжылі, чаму ён і пра сваё жыццё думаў як пра нешта важнае. А што такое жыццё, як не гора і пакуты, як не страх і доўгае няспоўненае жаданне, ад якіх

ніколі не было ніякага шчасця. Якая розніца паміж каменем і ім, калі ён на тым камені сядзеў і думаў, як скрасці лодку зламыснага Радака? Якая розніца паміж сажалкай, з якой жонка чэрпала ваду, і жонкай? Паміж Якішавымі дзецямі і саломай, на якой яны ляжалі? Нічога яны не згубілі б, калі б адвеку былі каменем, сажалкай і саломай, ён, ягоная жонка і дзеці, калі б нехта іншы побач з імі пакутаваў, аж пакуль сам не зразумее, як добра быць каменем, сажалкай і саломай.

Дзівіўся Дабіша, што адбываецца з ясным гаспадаром і ягонымі аскерамі. Нейкая вялікая бяда на іх напала. Ён веславаў і глядзеў перад сабою або на анаталійца, які стаяў у яго над галавой і хвастаў іншых весляроў. Часам і яму трапляла, але Дабіша за гэта не сердаваў. Вялікая бяда прыціснула людзей. Вялікая бяда авалодала светам яшчэ ад таго дня, калі з Відакавага нагавору ён упершыню выпусціў семя ў агаву авечку. Зрабі гэта, казаў яму Відак, большай мілаты не бывае! І меў праўду. Калі б Дабіша выпадкова быў гаспадар, а лепш ім не быць, ён бы меў сваіх авечак. Ці прынамсі адну. Але ад дня ягонай мілаты свет пачаў страшна пакутаваць. Вялікая пакута ў ягоных гаспадароў. І ў Рамізбега, які хацеў выкупаць яго ў гарачай смале. І ў Абдулаха, які мусіў паліць яго агністымі бізунамі. І ў самага няшчаснага, у гэтага Мехмеда-гаспадара, які перастушыў цераз борт і не ўсведамляе, што ўпадзе ў мора, а па моры проста так не паходзіш. Моцна шкадаваў Дабіша Мехмеда-гаспадара, а тады трошкі пашкадаваў і сябе, бо ў яго мусіць быць перад вачыма ягоны лёс. Можна ўсё ж было б лепш глядзець на прыгожую Латыфу, пакуль Абдулахавы бізуны апякаюць яму спіну. Але як толькі ён пра гэта падумаў, дык успомніў яе вочы і дзіўныя гукі свайго дыхання з драўлянай цуркай у роце, і адразу перадумаў. Сівыя й сцюдзёныя Латыфіны вочы, дык лепей ужо быць тут, побач з няшчасцем Мехмеда-гаспадара.

У той момант, калі ў хварскую галеру трапіла ядро і яна раптам пачала тануць, П'етра Дамэніка Санктыс дэ Вэнэта быў ужо мёртвы. Яму разнесла галаву, і ягонае паміранне доўжылася не больш за кароткі міг. Калі нехта з маракоў паспеў гэта ўбачыць, дык меў бы прычыну для імгнення шчасця. Калі б ён надалей займаўся матэматыкай або калі б ішоў далей пабожным шляхам святога Францішка, можа пра П'етра і было б нешта вядома. А так невядома нічога.

Разам тонуць на дзвюх варожых галерах Якіша Матуцін і Дабіша. Якішу вясло ўдарыла ў грудзі і раздрабіла косці. Ён больш не дышае, але і не адчувае, што яму гэтага не хапае. Дзіўна, а ён заўсёды верыў, што мусіць дыхаць. Вада даставала яму да калена, але як толькі ён пра гэта падумаў, яна ўжо была да грудзей, нават да барады. Свет пад вадой выглядае інакш, думае Якіша Матуцін у момант, калі яго назаўсёды пакідае гэтая гісторыя. Якраз своечасова, каб ён і далей заставаўся жывы, хоць ён ужо й не дышае.

Дабіша адчуў, як запякло яму спіну, калі яго абліла марская вада. Гэта пякуць хрысціянскія душы, якія халодны вечер з Босны раздзьмуў па моры. На языку салёна, значыць гэта праўда! Ён шчаслівы і задаволены, хоць з галавы яму не йдзе Мехмед-гаспадар. Няшчасны чалавек, валадарыць — вялікая пакута. Дабіша яшчэ раз удыхнуў паветра. Яно пахла дзіцячым потам.

Вестка пра бітву пад Лепантам да Дабішавых ніколі не дайшла, не дайшла яна і да братоў і сёстраў Мехмеда Скадраніна. Яны й не ведалі, што хтосьці з іх блізкіх вёў на моры лютую бітву, можа й не ведалі яны, што б'юцца

людзі і на вадзе. Маці П'етры Дамэніка Санктыса дэ Вэнэта атрымала вестку пра лёс свайго сына. Яна запаліла свечку ў царкоўцы святога Крыжа на выспачцы перад Венецыяй, а пасля шчыра верыла, што сын глядзіць на яе з неба. Выклаў ён золатам дарогу, па якой неўзабаве пойдзе і яна. Чула яна і пра тое, што нашы разбілі туркаў. І была ад таго шчаслівая.

Але ў Заастрогу жонка Якішы Матуціна дзесяць гадоў чакала вяртання мужа. А калі ён і праз дзесяць гадоў не вярнуўся, спадзявалася яна, што мора прынясе ягоныя косці. Якішавы яна напэўна пазнае. Як жа іх не пазнаць. І напэўна ж мусяць яны аднойчы бліснуць у набярэжным пяску, мужчынскія косці, моцныя косці, белыя косці, якія кахалі яе і выкармілі яе дзяцей. З тых касцей ейная душа, дык жа не можа так быць, каб яны да яе не вярнуліся. Будзе чакаць жонка Якішы Матуціна, колькі б ні спатрэбілася. І нікога не будзе праклінаць. Не можа яна тым самым голасам шукаць сваё каханне і некага праклінаць. Мужчынскія косці, моцныя косці, белыя косці, што выкармілі яе дзяцей. Вернуцца яны з Лепанта.

А зараз пакінем мёртвых з іх жаданнямі, прынамсі пакуль усе яны, апрача П'етры, яшчэ жывыя ў сваіх гісторыях, і вернемся да Ланы Хорват, яе Тончы і да каменьчыка шчасця, які зусім і не камень, а чалавечая косць, якой, паводле Бартулавай ацэнкі, больш за чатырыста гадоў.

Тончы хацеў бы, каб той камень, а дакладней, тая косць, некуды прапала, але Лане ён ніколі пра гэта не скажа.

Бартул кожную ноч перад сном раздумвае над тым, чыя ж гэта косць, як звалі таго чалавека, ад чаго ён памёр, ці ён утапіўся, ці гэта быў марак або рыбац, ці яго забілі. І так ён патанае ў снах, у якіх з'яўляюцца розныя людзі, чыя тая косць магла быць. Бартулавы сны ніколі не бываюць страшныя.

Лана каменьчык з дзіркай пасярэдзіне склала ў шкатулку з упрыгожаньнямі, што дасталіся ёй ад бабы Эсмы. Яна больш не вешала яго на шыю, але была ўпэўненая, што ён прыносіць ёй шчасце. Яна думала, што гэты камень паслаў ёй яе тата, нябожчык Мухамед Хорват, бо яна гэтулькі дакучала яму з каменьчыкам шчасця, калі была малая. Толькі так можна вытлумачыць тое, што камень быў косцю. Там, дзе цяпер тата, камянёў няма, а касцей хапае.

Пасляслоўе да беларускага выдання

Усе апавяданні ў гэтай кнізе ўзніклі на аснове народных песень з Босніі або Далмацыі, якія я слухаў або проста чуў мімаходзь і пад якія я рос, сталаў, жыў. Усё гэта песні, а значыць, апроч тэксту, маюць і сваю спяваную мелодыю, а таксама атмасферу, якая гэтай мелодыяй ствараецца. Некаторыя з іх вельмі папулярныя на ўсёй паўднёваславянскай прасторы. Іх спяваюць з розных нагодаў як прафесійныя спевакі, так і аматары, людзі музыкальныя і немускальныя, п'яніцы ў сельскай карчме, адукаваныя і неадукаваныя. Такія песні — нешта нахштальт гукавога фону паўднёваславянскіх краінаў, асабліва Босніі і Сербіі.

Іншыя песні, паводле якіх я пісаў гэтыя апавяданні, амаль не вядомыя, цяжкія для спявання, або ў іх тэкстах ёсць нешта такое, што не дазваляе іх спяваць з любой нагоды.

Большыня як лірычных, так і эпічных, баснійскіх і далмацкіх песень маюць апавядальны характар. У іх або экспліцытна расказваецца нейкая гісторыя, або пра тую гісторыю можна здагадацца. Я шмат гадоў уяўляў сабе, якая гісторыя, якое вялікае здарэнне, прыватныя чалавечыя пакуты, які лёс або які важны момант у жыцці чалавека стаіць за кожнай асобнай песняй.

Гэтым я займаўся з дзяцінства. Так я і слухаў песні, уяўляючы, што ў іх адбываецца, якая гісторыя, або з якой гісторыі яны нарадзіліся.

Гэтая кніга — спроба ў дарослым веку напісаць пра тое, што не давала мне спакою яшчэ ў дзяцінстве.

Спадзяюся, што беларускі чытач у нейкай з гэтых гісторый пачуе і нейкую далёкую мелодыю. Або ўявіць сабе песні, якія стаяць за гэтымі гісторыямі. Я быў бы рады, бо гэтак спраўдзіцца важны сэнс гэтай кнігі.

Гурбэт

«Азірніся ў ружовым садзе» — сумная, вельмі меладычная, лірычная народная песня. Як і шматлікія іншыя народныя любоўныя песні, якія паходзяць з мусульманска-баснійскага асяроддзя, так і гэтая пачынаецца ад позірку і глядзення. У ісламе лічыцца табу глядзець на чужую жанчыну або на жанчыну, якая табе не абяцаная.

*Okreni se niz đul bašću,
na vrelo kad pođeš,
okreni se, nasmij mi se,
medna usta, crne oči,
Zumro moja.*

*Okreni se, pogledaj me,
ne ljuti se na me,
okreni se pogledaj me,
medna usta, crne oči,
Zumro moja.*

*A sa vrela kad se vratiš,
ja ću te čekati
kraj đuguma, da ti ljubim
medna usta, crne oči,
Zumro moja*

Азірніся ў ружовым садзе, калі пойдзеш на крыніцу.
Азірніся, усміхніся, мядовыя вусны, чорныя вочы, мая Зумра.

Азірніся, паглядзі на мяне, не сярдуй на мяне. Азірніся, паглядзі на мяне, мядовыя вусны, чорныя вочы, мая Зумра.

А калі вернешся з крыніцы, я буду цябе чакаць каля мег-

нага збана, каб пацалаваць твае мяговыя вусны, чорныя
вочы, мая Зумра.

Йылдуз

«Служу цару дзевяць гадоў» — вельмі старая баснійская
вайсковая песня, якая за стагоддзі ператварылася ў лірычную
або ў песню, якая ўжо не памятае сваё эпічнае паходжан-
не. У час, калі ўзнікла песня, баснійскія вайскоўцы — а імі
былі толькі мусульмане, бо хрысціяне былі вызваленыя
ад вайскавай службы, але плацілі за гэта адмысловы пада-
так — найчасцей ваявалі на славянскім паўночным усходзе,
на мяжы з Украінай, або далей на поўдзень, у сённяшняй
Малдове і Румыніі. Мала іх вярталася жывых, а тэрмін
службы быў доўгі.

*Služim cara devet godin' dana,
Niko ne zna da sam ženska glava,
Ni car ne zna da sam ženska glava!
Samo jedna vešarica Mara
Koja mi je bijele kose prala.
Dođe vrijeme da se kažem sama,
Da se kažem da sam ženska glava!
Grudi rastu, jeleci pucaju,
Srce puca, udati se mora!*

Служу я цару дзевяць гадоў, ніхто не ведае, што я жан-
чына, нават цар не ведае, што я жанчына! Толькі агна
прачка Мара, якая мне белыя валасы мыла. Прыйдзе час,
і я прызнаюся, што я жанчына. Грудзі растуць, камізіэлькі
рвуцца, сэрца рвецца, замуж мусіць!

Тэспіх

Мелодыя гэтай песні вельмі старая, яшчэ з тых часоў,
калі Боснія і Герцэгавіна былі ў складзе Асманскай імперыі.
Але тэкст узнік на пачатку 90-х гадоў XX стагоддзя, у часы
апошняй баснійскай вайны. Напісаў яго Бэньямін Ісавіч,
сараеўскі паэт.

*Zima nikad proć.
nikad sabah doć,
samo tekbir čuje se kroz noć*

*Duga zimska noć
majko moram poć
rodna gruda
pradjedova
to me zove upomoć*

*Ako se majko ne vratim
nemoj me zalud čekati
pusti jednu suzu tihu
i prouči mi fatihu
nek me ona isprati*

*Samo još jednom da mi je
ispred dženetske kapije
da na krilima ezana
stigne miris ramazana
iz naše čaršije*

*Nijet veliki
zulum dušmanski
sabar, nam i inat u nama
silan bosanski*

*Duga zimska noć
valja meni poć
rodna gruda pradjedova
evo zove upomoć*

*Čuvaj mi sestru, pazi je
jer majko jednom da mi je
vidjeti iz zemlje rosne
kako šćeri moje Bosne
sad rađaju gazije*

*Samo još Bosne da mi je
pa da me sunce ogrije
da me bude pjesme stare
i mujezin sa munare
sa bijele džamije*

Зіма ніяк не пройдзе, раніца ніяк не настане, толькі тэкбiр — покліч «Алах акбар!» — чуецца праз ноч. Доўгая зімовая ноч, маці, я мушу ісці, родны праездеаў край кліча мяне на дапамогу.

Калі я, маці, не вярнуся, не чакай мяне гарма, пусці агну ціхую слязу, прачытай за мяне Фатыху, хай яна мяне правядзе ў мой шлях.

Толькі хацелася б мне, каб яшчэ хоць раз, калі я ўжо буду ля брамы раю, даляцеў да мяне на крылах азана пах рамазана з нашай чаршыі.

Шырока задуманы варожы гвалт, але цярплівасць, гонар і ўпартасць у нас — непахісныя, баснійскія.

Доўгая зімовая ноч, трэба мне ісці, родны праездеаў край кліча мяне на дапамогу. Даглядай за маёй сястрой, беражы яе, маці, каб некалі я пабачыў з сырой зямлі, як дочки маёй Босніі цяпер нараджаюць герояў.

Толькі каб яшчэ была Боснія, а тады хай мяне сагрэе сонца і разбудзяць старыя песні і муэдзін з мінарэта, з белай мячэці.

Запіс

«Дождж бы пайшоў, пайсці не можа» — гэта адна з тых страшных паўднёваславянскіх народных песень, якія расказваюць пра ваенныя або мірныя пакуты, пра смерць блізкіх, а таксама пра дзяржаўныя ўлады, якія звычайна з'яўляюцца тут, каб некага невінаватага — або вінаватага, гэта насамрэч неістотна — асудзіць на смерць або на доўгую катаргу. Аднак незвычайна тое, што такія песні маюць вельмі пяшчотную мелодыю і ў Босніі, як і ў іншых краінах былой Югаславіі, спяваюцца на розных святах або ў звычайных жыццёвых абставінах, як бы тое, пра што ў іх спяваецца, было зусім нармальным.

*Kiša bi pala, pasti ne može,
sunce bi sjalo, sjati ne može,
sve od žalosti Ibrahim bega.
Ibrahim bega svezana vode,*

*svezana vode da ga objese.
Ibrahim beg se često osvrće,
ne bi l' spazio koga od roda.
Za njim pristaje brat mu Alija.
Brate Alija, pazi mi djecu!
Pazi i moju kao i svoju!
Kad svojoj djeci krojiš haljine,
skroji i mojoj kao i svojoj,
nek' se ne pozna da su siročad.*

Дождж бы пайшоў, але пайсці не можа, сонца бы ззяла,
але ззяць не можа, усё аг жалю да Ібрагім-бега.

Ібрагім-бега вядуць звязанага, каб павесіць. Ён часта
азіраецца, ці не пабачыць каго з сваіх родных.

За ім ідзе брат ягоны Алія. «Браце Алія, глядзі за маімі
дзецьмі! Глядзі за маімі, як за сваімі! Калі сваім дзецям
кроіш адзенне, дык скрой і маім, каб не было відаць, што
яны сіроткі».

Халал

У ісламскім рэлігійным абрадзе, перш чым нябожчыка
апусцяць у магілу, імам пытаецца ў прысутных (толькі муж-
чыны, бо жанчынам забаронена прысутнічаць на пахаванні,
як і мужчынам забаронена на пахаванні плакаць), ці не
хочуць яны халаліць (прабачыць) нябожчыку. Як правіла,
усе адказваюць, што прабачаюць. Паняцце халалу або пра-
бачэння — адно з фундаментальных паняццяў жыцця, яно
ўключаецца ў само разуменне чалавечага лёсу, узята яно
з рэлігійнага абраду і прынятае ў штодзённым жыцці. Пра
гэта расказвае і гэтак апавяданне.

*Tri su ptice lastavice jednim glasom pjevale
Mladi Salko traži majku da se sa njom pozdravi
Pozdravi mi braću majko nek te dobro slušaju
Ja ti nisam dobar bio pa sam zato patio*

Тры птушкі ластаўкі адным голасам спявалі. Малады
Салка шукае маці, каб з ёй прывітацца: «Прывітай, маці,

*братоў маіх, каб добра цябе слухалі. Я ў цябе добры не быў,
і таму столькі мучыўся».*

Асаг

Алі-паша Рызванбегавіч — рэальная асоба баснійска-герцэгавінскай гісторыі. Магнат, землеўладальнік і мясцовы валадар з усходняй Герцагавіны, ён жыў у часе, калі крызіс асманскага панавання на Балканах набліжаўся да вяршыні і калі Турэцкая імперыя стаяла перад крахам. У тым часе, у пачатку і сярэдзіне дзевятнаццлага стагоддзя, мясцовыя магнаты змагаліся за сваё панаванне. Выбухалі сялянскія паўстанні, сяляне ўзнімалі зброю супраць феодалаў... І вось у такім часе, гаворыцца ў песні, Алі-паша загахаўся ў прыгожую Мару, дзяўчыну хрысціянскай веры.

*Alipaša na Hercegovini,
lijepa Mara na Bišću bijaše.
Koliko su nadaleko bili,
jedno drugom jade zadavali.
Alipašo, koliko te hvale,
da me prosiš ne bi pošla za te,
da s' oženiš bi se otrovala!*

*Быў Алі-паша на Герцагавіне, а прыгожая Мара ў Бішчы.
І хоць былі яны адно ад аднаго далёка, спрычынялі адно аднаму пакуты. «Алі-паша, як цябе ні хваляць, калі б папрасіў ты, не пайшла б я за цябе, а калі б ажаніўся, я б атруцілася!»*

Зулум

У баснійскіх лірычных песнях людзі вельмі часта размаўляць з жывёламі, асабліва з птушкамі. Гэта можна ўспрымаць як метафарызацыю жыццёвых абставінаў, як у байках, што адносна часта сустракаецца не толькі ў паўднёvasлавянскай лірычнай, але і ў героіка-эпічнай паэзіі, аднак у тых песнях ёсць і нейкія паганскія забабоны. Боснія поўная забабонаў і паганскіх вераванняў,

якія часта можна сустрэць і ў мусульманаў, і ў каталікоў, і праваслаўных.

*Djevojka sokolu zulum učinila,
zulum učinila, goru zapalila.
Gorjela je gora i dva i tri dana,
dok je dogorjela sokolu do gniježda.
Soko vatru gasi, krila mu se pale,
sokolići pište, a soko proklinje.
Ljuto kune soko ljepotu djevojku:
dugo djevovala, i to bolovala!
Čeda ne imala, nit' rukom povala,
što meni, sokolu, zulum učinila!*

Дзяўчына сокалу крыўду ўчыніла, гару запаліла. Гарэла гара і два і тры дні, пакуль не дагарэла да сокалава гнязда. Сокал агонь гасіць, абпальвае крылы, сакаляняты пішчаць, а сокал праклінае. Люта праклінае сокал дзяўчыну: «Доўга была ты ў дзеўках і з таго бедала! Дзяцей не мела і не спавівала, што ж ты мне, сокалу, крыўду ўчыніла!»

Алкатмэр

«Маці Мэху неразумнага жаніла» — песня, якая расказвае пра вельмі частыя выпадкі за турэцкім панаваннем у Босніі, калі маладыя ў часе вяселля бывалі яшчэ зусім дзеці. Шлюбы былі справай дамовы, дамаўляліся бацькі, а калі не было бацькаў, то маці, і ў тых дамовах шлюб быў пэўнага роду матэрыяльна-фінансавай здзелкай паміж дзвюма сем'ямі, а не зацвярджэннем любоўнай сувязі. У гэтай песні пра Мэху спяваецца, што ён быў неразумны, калі маці яго жаніла, але насамрэч гэта не значыць, што ён меў хворы розум, а што не быў яшчэ адказны за свае дзеянні, бо быў яшчэ дзіцёнкам. Але ўсё ж сённяшняга чытача і слухача правакуе дваякае значэнне слова «неразумны».

*Majka Meha ludog oženila
i luda ga u đerdek spremila.
Kad se Meho naš'o kod djevojke,*

*on zaplaka, traži staru majku.
Njega tješi pod duvak djevojka:
Nemoj plakat', moji jadi, Meho,
jer sam tebi nešto donijela:
u njedrima dunju i jabuku,
dunju grizi, jabuku miriši!*

Маці Мэху неразумнага жаніла і неразумнага ў шлюбны пакой выправіла.

Калі Мэха апынуўся з гзяўчынай, пачаў плакаць, шукаць старую маці. Яго цешыць паг завесай гзяўчына: «Не плач, мой бедны Мэха, бо я табе нешта прынесла: за пазухай у мяне айва і яблык, айву кусай, яблык нюхай!»

Місір

«Заснула сіротка» — далмацкая народная песня, якую ўздоўж харвацкага ўзбярэжжа маці і бабулі часта спявалі як калыханку. Што вельмі нязвыкла і нават трошкі жакліва, з увагі на тое, што гэта песня пра сіроцтва, смерць і чаканне ўваскрэсення.

*Zaspalo je siročče,
ispred tuđih dvora,
ručicama doziva
priko sinjeg mora.*

*Dodi, dodì, oče moj,
mrkla noć se sprema,
naše mile majčice
još nam doma nema.*

*Sinoć su je odveli
niki crni ljudi,
tiho su joj pivali
da se ne probudi.*

*Zaspalo je siročče,
ispod jorgovana,
njega će probuditi
zora sudnjeg dana.*

*Заснула сіротка перад чужым домам, ручкамі кліча праз
сіняе мора: «Прыйдзі, прыйдзі, мой тата, цёмная ноч
настае, а нашай мілай мамулькі яшчэ няма дома. Учора
ўвечары яе забралі з сабой нейкія чорныя людзі, ціха ёй
спявалі, каб яна не прачнулася».*

*Заснула сіротка пад кустом бэзу, а прачнецца толькі
на світанні суднага дня.*

Йід

«Як мы ўзнялі чырвоны каптур на сякеру» — верш
вялікага харвацкага паэта ХХ стагоддзя Драгі Іванішавіча.
І хоць ён не быў задуманы як песня, пасля таго, як яго
паклаў на музыку Душка Тамбача, ён зрабіўся адной з са-
мых вядомых далмацкіх народных песень — клапаў, якія на
шмат галасоў акапэла спяваюць вакальныя ансамблі, што
налічваюць ад шасці да дванаццаці спевакоў, а ў навейшыя
часы і спявачак.

*Ka'smo zdigli crjenu kapu na sikiru
sva je zemja zadrčala, ploča greba*

*Ka'smo zdigli crjenu kapu na sikiru
svi su žuji zažarili šupje nebo*

*Ka'smo zdigli crjenu kapu na sikiru
s nan su zubi zaškripjali
jid straotni naši mrci*

*Калі ўзнялі мы чырвоны каптур на сякеру, уся зямля за-
грыжала, магільныя пліты.*

*Калі ўзнялі мы чырвоны каптур на сякеру, усе мазалі
нашы распалілі пустое неба*

*Калі ўзнялі мы чырвоны каптур на сякеру, з намі зубамі
заскрыгаталі ў страшным гневе нашы мерцвякі.*

Іджтыхад

Слова «іджтыхад» арабскага паходжання і азначае інтэ-
лектуальнае намаганне, якое чалавек прыкладае, расшук-

ваючы ісціну. У адрозненне ад аднакарэннага слова «джыхад», якое насамрэч азначае ўнутраную барацьбу чалавека з самім сабой. На жаль, слова «джыхад» сярод мусульманаў, а пасля і на Захадзе, сярод хрысціянаў і юдэяў, як і сярод атэістаў, амаль ва ўсіх еўрапейскіх мовах набыло крыху іншае, разбуральнае значэнне. У гэтым апавяданні крыху гаворыцца і пра гэта.

А песню «Джулзулейха» звычайна спяваюць па баснійскіх рэстаранах, у моманты, калі гулянка дасягае апагею, калі многія ўжо панопіваюцца і калі, у адпаведнасці з паўднёвым і славянскім дэструктыўным характарам, пачынаюць біцца чаркі і бутэлькі.

*Dulzulejha po bostanu šeta,
sa medom se rosom razgovara.
Medna roso, gdje si zimovala?
U djevojke pod bijelim vratom,
gdje se nižu biser i merdžani,
eto gdje sam zimu zimovala.*

*Ружа-Зулейха па садзе гуляе, з мядовай расою размаўляе.
«Мядовая раса, дзе ж ты зімавала?» «У дзяўчыны пад белай
шыяй, дзе нанізаны бісер і каралі, вось дзе я зіму зімавала».*

Акрап

Босна — рака, якая дала імя Босніі і якая цячэ праз самы яе цэнтр. Калі гэта і не найдаўжэйшая баснійская рака, хоць і адна з найдаўжэйшых, дык прынамсі самая вядомая. Песня «Босая Мара Босну прайшла» — адна з самых вядомых сэўдалінак. Гэта адна з некалькіх песень, якія ў Босніі спяваюць найчасцей з самых розных нагодаў. Пры гэтым невядома, што ж гэта босая Мара перайшла: раку Босну ці краіну Боснію. І адно і другое зрабіць не так лёгка. Боснія не такая ўжо малая краіна, каб прайсці яе пехатою, а рака Босна глыбокая, дык яе насамрэч і немагчыма перайсці, апрача як у песні ці ў часе нейкай вялікай засухі, якая мусіла б быць большая за ўсе засухі, якія памятаюць і краіна, і рака.

Гэта мусіла быць нейкая старазапаветная засуха, каб босая Мара магла перайсці раку Босну.

*Bosa Mara Bosnu pregazila,
na vitu se jelu naslonila.
Vita jelo, ti visoko rasteš,
što te pitam, pravo da mi kažeš:
je li mi se oženio dragi?
Jeste Maro, već godina dana,
oženio i kćerku dobio,
i tvoje joj ime nadjenuo.*

Босая Мара Босну перайшла, на гонкую яліну абаперлася. «Гонкая яліна, ты высока расцеш, што ў цябе спытаюся, скажы мне праўду: ці мой мілы ажаніўся?» «Так, Мара, ужо год таму, ажаніўся і мае дачку, і даў ёй тваё імя».

Тэман

Тэман — гэта арабскае прывітанне, пры якім кончыкамі пальцаў правай рукі дакранаюцца да вуснаў і лба. Прыгожае прывітанне, часам яго ўжывалі і ў Босніі, за часы асманскага панавання (ад 1453 да 1878 г.)

*Kad Kauri Livno porobiše,
porobiše, vatrom popališe,
zarobiše tristo djevojaka,
zarobiše Atlagića Fatu.
Progovara kaurski vojvoda:
čuli mene Atlagića Fato,
deder uzmi turski abdeset na se,
kod mene ga uzimati nećeš.
Odgovara Atlagića Fata:
stani malo kaurski vojvoda,
ako dođe Velić a moj Ahmo
zor delija a moj ašiklja
i tebi će abdeset zatrebati.*

Як кавуры Ліўна захапілі, агнём папалілі, узялі ў палон трыста дзяўчат, узялі і Атлагічанку Фату.

Прамаўляе кавурскі ваявода: «Чуеш мяне, Атлагічанка Фата, ану ўчыні сабе турэцкі абдэст. Бо ў мяне, дальбог, больш не давядзецца». Агказвае Атлагічанка Фата: «Пачакай трошкі, кавурскі ваявода! Калі прыйдзе Веліч мой Ахма, вой выбраны, любы мой каханы, дык яшчэ й табе можа абдэст спатрэбіцца».

Дэрт

Дэрт — гэта горыч, туга, роспач, а само слова персідскага паходжання. У Босніі яно часта ўжываецца і значыць стан, які дакладна апісаны ў песні «Як жа сумна, як настане вечар». Боснія — горная краіна, і хоць яна ўсяго за нейкую сотню кіламетраў ад мора, аднак высокія горныя храбты, вельмі халодныя зімы (калі тут, зусім побач з цёплым морам і з Міжземнамор'ем часам бывае і па мінус трыццаць), снег часта на 2-3 метры, але галоўнае — туман, які накрыве катлавіну так, што месяцамі не відаць сонца, робяць Боснію кантынентальнай краінай, чые жыхары часта сумуюць па цеплыні, ясным небе і моры. Можа якраз гэта робіць іх схільнымі да таго дэрту, або, як казалі б у Еўропе, меланхоліі.

*Aj, ima l'jada ko kad akšam pada,
kad mahale fenjere zapale,
kad tanani dršću šadrvani,
kad sa đula jeca glas bulbula,
kad def bije u prve jacije.*

*Aj, aman, jada kad akšam obvlada,
u minute kad bulbuli šute,
kad bol sanja sred đulova granja,
a dert guši i suze osuši.*

*Aj, kad iz tame šapću usne same,
gonde moje, dal'još misliš na me,
usne male kad šapću bez daha,
aman, dušo, umrijeh od sevdaha.*

Як сумна, калі настане вечар, калі ў махалах запалаяцца

ліхтары, калі грыжаць тонкія фантаны, калі з ружы плача
голас салаўя, калі бубен кліча на начную малітву.

Як, як жа сумна, калі настане вечар, у хвіліны, калі маў-
чаць салаўі, калі боль спіць сярод галінак ружы, а туга
душыць і сушыць слёзы.

Ах, калі з цемры шэпчуць вусны самі, мой цвеце, ці ты
яшчэ думаеш пра мяне, калі малыя вусны шэпчуць без дыху,
ах, душа мая, я памерла ад тугі кахання.

Мектэб

Мектэб — мусульманская рэлігійная школа. Песня
«У Мостары, кажуць, дзіўны мектэб» — адна з аднос-
на рэдкіх сатырычных сэўдалінак, якая сведчыць, што
баснійскія мусульмане яшчэ ў XIX стагоддзі, або і раней,
умелі пажартаваць з сваёй веры і яе інстытутаў. Цікава
гэта ведаць і падкрэсліць, з увагі на сённяшняе заходняе
ўяўленне пра гэтыя рэчы, паводле якога іслам, у адрозненне
ад хрысціянства, вельмі строга і варожа ставіцца да тых, хто
жартуе з яго святыняў. Паводле таго заходняга стэрэатыпу,
мусульмане перадусім — людзі без пачуцця гумару.

*U Mostaru čudan mekteb kažu,
u njem uči tristo djevojaka,
hodža im je Omer efendija,
a kalfa im lijepa Umihana.
Pred kalfom su tri nova ćitaba.
Njoj mi veli Omer efendija:
deder kalfo, šta ćitabi kažu?
Odgovara lijepa Umihana:
Jedni kažu – hodža ti se ženi!
Drugi kažu – nemoj izdaleka!
Treći vele – kalfom iz mekteba!*

У Мостары, кажуць, ёсць дзіўны мектэб, вучыцца ў ім
трыста дзяўчат, а ходжа ў іх — Омэр-эфенды, а памочніца
ў яго — прыгожая Ёміхана. Перад памочніцай — тры новыя
кнігі. Кажа ёй Омэр-эфенды: ану, што кажуць кнігі? Агказ-

вае прыгожая Ёміхана: «Першая кажа — ходжа жэніцца!
Другая кажа — каб толькі не з кім здалёку! Трэцяя кажа —
з сваёй памочніцай!»

Ятрыб

Баснійскія лірычныя песні расказваюць як не пра смерць, дык пра хваробу. Ёсць і такія, што расказваюць і пра іншыя віды няшчасця чалавека ў каханні, але насамрэч дзіўна, колькі ёсць песень пра смерць і хваробу. «У Трэбіні-месце» — адна з найтужлівейшых песняў пра хваробу. Гэта таксама песня, з якой апавяданне, навела, раман развіваюцца самі па сабе.

*U Trebinju gradu
vel'ka žalost kažu,
gdje umrije mlada
Zubčevića Fata.
Na umoru Fata
majci govorila:
dobro moje svate,
majko, dočekajte,
svakom svatu, majko,
po bošćaluk dajte,
mome dragom, majko,
vezenu maramu,
neka suze briše,
za mnom nek' uzdiše.*

У Трэбіні-месце вялікі жаль настаў, памерла маладая
Зубчавічанка Фата. Паміраючы, Фата казала маці: «Да-
чакайце, маці, маіх сватоў, кожнаму свату, гайце па па-
дарунку, а майму міламу вышытую хустку, хай выцірае
слёзы і па мне ўздыхае.

Гасул

Калі мусульманін памірае, адзін з абавязковых абрадаў,
праз які ён праходзіць — рытуальнае абмыванне. Гэты ры-

туал мае малітоўны характар, выконваецца паводле строгіх правілаў, а чалавек, які займаецца гэтай незвычайнай працай, завецца «гасал». Памяшканне, у якім толькі і можа адбывацца рытуальнае абмыванне нябожчыкаў — гасул-хана.

«Як дзяўчына сонца раззлавала» — страшная песня пра баснійскіх жанчын, можа й найстрашнейшая з усіх, што я ведаю. У ёй ёсць адна важная сацыялагічная дэталі: хоць пераважная колькасць баснійцаў — мусульмане, а ў ісламе ўжыванне алкаголю строга забароненае і лічыцца сур'ёзным парушэннем рэлігійных абавязкаў, сярод баснійскіх мусульманаў, як і сярод каталікоў і праваслаўных, алкагалізм здаўна вельмі пашыраны. У Босніі адвек было больш алкаголікаў, а тым самым і больш чалавечых няшчасцяў, спрычынёных п'янствам, чым у суседніх выразна хрысціянскіх краінах Сербіі або Харватыі.

*Djevojka se suncu zamjerila:
žarko sunce, ljepša sam od tebe
i tvog brata, sjajnog mjeseca!
Sunce se je Bogu požalilo:
daj mi, Bože, da joj spržim lice!
Nemoj, sunce, gore ću joj dati:
sitnu djecu, muža pijanicu!*

Як дзяўчына Сонца раззлавала, яркае Сонца, я прыгажэйшая за цябе і твайго брата, яснага Месяца. Сонца паскардзілася Богу: газволь, Божа, я спялю ёй твар! Не трэба, Сонца, я дам ёй яшчэ горшае: гробных гзетак і мужа п'яніцу!

Мейташ

Мейташ — камень, які, як правіла, павінен быць на кожных мусульманскіх могілках і на які кладуць нябожчыка перад пахаваннем. А песня «Едзе дарогай Латыф-ага» спяваецца вельмі часта, хоць яе сэнс і значэнне няясныя. Невядома і куды едзе Латыф-ага, і чаму ён пытаецца ў свайго спадарожніка, ці шкада яму горада, які яны пакідаюць.

*Put putuje Latifaga
sa jaranom Sulejmanom.
Moj jarane, Sulejmane,
je l' ti žao Banje Luke,
banjalučkih teferića?
Kul-mahale Dervišića,
akšamluka kraj Vrbasa?*

*Егзе гарогай Латыф-ага з сябрам Сулейманам. «Мой
гружа Сулеймане, ці шкага табе Баня-Луки, банялуцкіх
гулянак? Завулку Дэравішычаў, вечарынаў над Врбасам?»*

Лепант

У бітве каля Лепанта ў 1571 годзе сутыкнуліся флаты Асманскай імперыі і Святой Лігі (вялікай кааліцыі хрысціянскіх краінаў Міжземнамор'я). Гэта была, магчыма, найбольшая марская бітва ў гісторыі, але што пэўна — найважнейшая марская бітва ў гісторыі. Пасля яе туркі больш ніколі не дамагліся перавагі на моры, якую мелі да таго часу, і так пачалося шматвяковае падзенне іх магутнай і на свой час вельмі мадэрнай і прагрэсіўнай імперыі. У бітве каля Лепанта ў вялікай колькасці ўдзельнічалі і гінулі маракі з Далмацыі, харваты, славяне.

Песню «Пад Лепантам, маё сонца», прысвечаную гэтай бітве, напісаў сучасны харвацкі кампазітар, фалькларыст, збіральнік і даследнік народнай спадчыны і паэт Люба Сціпішыч Дэмата. З гэтай песні, з гэтай камернай араторыі развіваецца вялікае апавяданне.

*Braćo, sestre! Čorne visti
donosimo sa Levanta
Osan galij 'z naših misti
suprotiva turski brodin.*

*Sa Levanta, vaši muži
jauk neće nan doplutat,
i veslačin i puntarin
bojovnicin greb u škunan.*

*Kod Lepanta, sunce moje
Kod Lepanta, kod Lepanta,
sunce moje, utopi se tilo,
tilo jako.*

*Kod Lepanta, u bojevju,
kod Lepanta, kod Lepanta,
u bojevju galijunin
Turci, Turci bisni.*

*Plač' te brata, žene muža,
tujin dnima, mladost njina,
koj' priživi, više srama,
veslu tujen obverigan.*

*Di van poja mašklinana,
siročići išću ćaću?
Zemjo stoput potakjana,
tila stoput uskrisana.*

*'Oće l' more igdar dovuć'
'oce l' more, 'oće l' more
igdar dovuć'
tvome mistu kosti, kosti bile?*

*'Ol će more mene odvuć',
'ol će more mene odvuć',
'ol će more, 'ol će more
mene odvuć dolin u tve dvore,
dvore smirne?*

Браты, сёстры! Чорныя весткі мы прыносім з Леванта — восем галераў з нашых гарадоў супраць турэцкіх караблёў. З Леванта стогн вашых мужоў да нас не даляціць, і будучы веслярам, і бунтаўнікам, і ваярам магіламі іхнія караблі.

Паг Лепантам, маё сонца, патанула цела, дужае цела. Паг Лепантам у бітве галераў туркі шалеюць. Аплаквайце брата, жонкі — мужа, чужымі днямі іхня маладосць, хто выжыве — большы сорам, да чужога вясла прыкуты.

*Дзе ў вас палі ўскапанья, сіроткі клічуць бацьку? Зямля
сто разоў узараная, целы сто разоў уваскрэслыя. Ці мора
калі-небудзь прынясе да твайго месца белыя косці? Або мора
мяне занясе ўглыб, у свае маўклівыя палацы?*

Міленка Ергавіч

Змест

Гурбэт	5
Йылдуз.....	13
Тэспіх.....	39
Запіс.....	63
Халал.....	96
Асаг	127
Зулум	143
Алкатмэр	164
Місір	178
Йід	189
Іджтыхад	240
Акрап	270
Тэман	291
Дэрт.....	309
Мектэб.....	323
Ятрыб.....	348
Гасул	374
Мейташ	396
Лепант	407
Пасляслоўе да беларускага выдання	447

Ергавіч, М.

Е69 Іншала, Мадона, іншала : апавяданні / Міленка Ергавіч; пер.
з баснійскай мовы Сяргея Шупы. — Мінск : Зміцер Колас, 2012. —
466 с. — (Littera scripta)

ISBN 978-985-6992-16-5

«Іншала, Мадона, іншала» — зборнік апавяданняў, у якіх мяшаюцца Захад і Ёсход, учора і сёння, хрысціянне і мусульмане, Асманская і Габсбургская імперыі, старая і новая Югаславія, харваты, баснійцы, сербы, чорныя, белыя... Адзінай канстантай застаецца Боснія. Гэтая кніга напісана не словамі, а тугою і любоўю.

Адрасуецца шырокай чытацкай аўдыторыі.

УДК 821.163.4-32

ББК 84(4Бос)-44

Серыя «Littera Scripta»

Літаратурна-мастацкае выданне

Ергавіч Міленка

ІНШАЛА, МАДОНА, ІНШАЛА

Апавяданні

Адказны за выпуск Зміцер Колас

Падпісана да друку 10.05.2012. Фармат 84x108 ¹/₃₂.

Папера афсетная. Друк рызаграфічны.

Ум. друк. арк. 24,68 Ул.-выд. арк. 21,23.

Наклад 500 асобнікаў.

Выдавец і паліграфічнае выкананне
індывідуальны прадпрымальнік Зміцер Колас

ЛІ № 02330/0552654 ад 14.01.2010.

Пр. Незалежнасці, 105-14, 220023, Мінск.

Пераплёт выраблены

ў ТАА «Інпрэдо»

Вул. Сямашка, 15-29/1, 220116, Мінск